HET HUIS
OUD & NIEUW

MAANDELYKSCH
PRENTENBOEK
GEWYD AAN HUIS
INRICHTING BOUW
EN SIERKUNST

VIJFDE
JAARGANG
1907

UITGAVE VAN
ED. CUYPERS ARCH
J. LUYKENSTR. 2 AMST.

THE GETTY CENTER LIBRARY
Why ask for the moon
when we have the stars?
AS

Digitized by the Internet Archive
in 2017 with funding from
Getty Research Institute

https://archive.org/details/hethuisoudnieuw05unse

HET HUIS
OUD & NIEUW

GEDRUKT TE AMSTERDAM.
GAARLANDT & TJABRING.

HET HUIS
OUD & NIEUW

MAANDELYKSCH
PRENTENBOEK
GEWYD AAN HUIS
INRICHTING BOUW
EN SIERKUNST

VIJFDE
JAARGANG
1907

UITGAVE VAN
ED: CUYPERS ARCH
JAN LUYKENSTR: 2 AMSTERDAM

THE GETTY CENTER
LIBRARY

INHOUD.

A. TEKST: Bladzijde.

B. ADVERTENTIËN:

BERICHT VOOR DEN BINDER

Alleen de gepagineerde advertentiën, gevoegd bij Afl. 12, worden mede ingebonden. De overige s.v.pl. te verwijderen.

DE TAFEL

Nu het begrip tafel zich naar de verschillende diensten en qualiteiten duizendvoudig heeft gesplitst, nu de naaimachine, de bloempot, de vogelkooi en het theeblad, de schrijfmachine en het microskoop en nog honderd andere verschillende functies en dingen ieder hun speciale „tafel'' eischen, dienen we vooraf aan te geven, wat we in dit geval voornamelijk met „de Tafel'' bedoelen.

Welnu, de eenige tafel die naast de schrijftafel (zie de artikelen in Aflev. 3 en 4 van dit Tijdschrift) een geschiedenis van eenige importantie heeft is, als men dat zoo eens mag uitdrukken, de „eet-tafel.''

Even, voor wie het vergeten mocht zijn, nog de korte inleiding: Ik laat de Assyrische spijstafels en de lichte Egyptische tafeltjes als niet direct van invloed op onze latere historie buiten beschouwing[1]) en begin met de Romeinsche tafel in het triclinium.

Dit triclinium, later noemt men overdrachtelijk de plaats, (nis) waar het opgesteld was met dezen naam, bestond oorspronkelijk werkelijk uit *drie* ligplaatsen rustbanken (klinen) van hout of steen met kussens en tapijten belegd, die als drie armen van een kruis, in het hart een kleine vaststaande of met wisselende gerechten aangedragen tafel omsloten. (Fig. 1.) De tweede vorm die zich beter in de ronde nis voegt en bovendien gelegenheid voor een grooter aantal gasten biedt is in Fig. 2 schetsmatig geteekend. Het is de zg. *sigma*vormige rustbank en de halvemaanvormige tafel. Om de halveering van het ronde tafelblad te verklaren, dient men in 't oog te houden, dat voor het grooter aantal personen de ruimte op tafel grooter moest zijn, liet men nu het tafelblad rond,

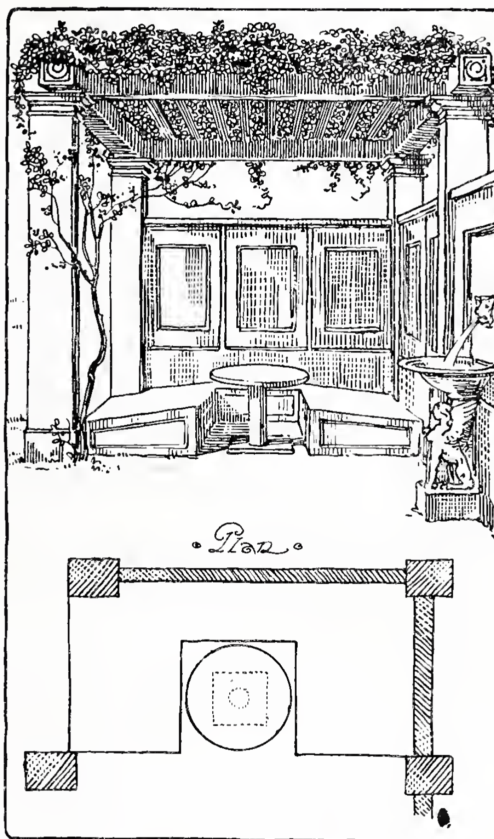
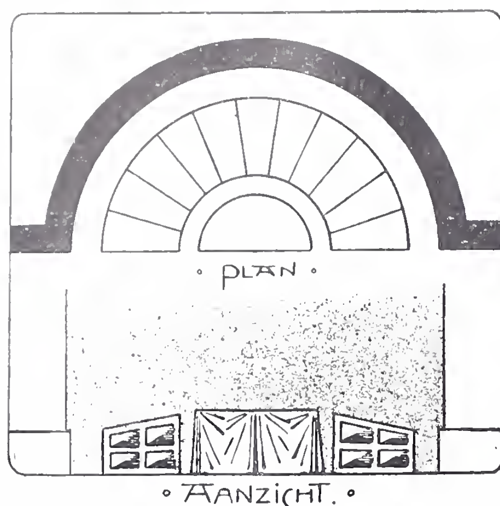

FIG. 1. TRICLINIUM — RECONSTRUCTIE-NAAR STEPHANI.

[1]) Voor wie er meer van weten wil, noem ik: o.a. het overzichtelijke werk van A. Koeppen en Bremer. „Geschichte des Möbels. Berlin Bruno Hessling 1904, en de daar aangehaalde bronnen.

FIG. 2.
SIGMAVORMIGE
BANK NAAR
STEPHANI.

dan werd het bij die lange middellijn vrijwel ondoenlijk over tafel te dienen en het was toch gewoonte, dat de aanliggenden in front, niet zooals thans van áchter hun plaatsen, bediend werden; dit werd immers door het liggen in plaats van zitten reeds vanzelf onmogelijk. Zoo was het beste middel een wat wijder cirkelomtrek en een halveering van het blad, zoodat de frontzijde in één vlak viel met de voorste sofakanten. — Om dezelfde reden heeft men ook wel sigmavormige *tafels* gebouwd. (Fig. 2.)

Deze twee vormen nu zijn het die, met afwijkingen, in de door Rome beïnvloedde en van Rome uit beschaafde landen in de eerste eeuwen na Christus, ja tot in de hooge middeleeuwen, in zwang blijven, met dit verschil, dat het zitten in plaats van liggen aan tafel reeds tamelijk vroeg algemeen wordt. [1])

En nu de tafel zelf: Is het een driepootstafel met bronzen of houten versierden voet, dan behoort daar meestal een kostbaar marmeren blad (discus) [1]) bij, ook houten tafels met bladen van zeldzame houtsoorten komen voor. De luxe in citroen- en cederhouten bladen ging in Rome vér, daar men zonder tafellaken plag te dienen en dus een groot deel van de smakelijkheid van den disch van het blad afhankelijk was.

Is het een éénpootstafel, dan is die meest als immobiel stuk met steenen of marmeren plaat te denken en behoort tot 't minder vaak voorkomend type.

Daarnaast kende de oudheid nog lichte vierkante of langwerpige tafeltjes, soms met dubbele bladen (abacus), als buffetten

[1]) Wannéér, is mij niet gelukt nader vast te stellen. Aan 't Karolingische hof zat men reeds. Over 't algemeen in het Noorden vroeger.

[1]) In de middeleeuwen, reeds vóór de elfde eeuw wordt dit woord „discus" oud hoogduitsch *Tisc* Angels, disc oudnoorsch dishr, (ons woord disch en 't duitsche Tisch) algemeen aangenomen, inplaats van het oorspronkelijk germaansche woord dat met het gothische verbum *biudan* aanbieden, voorzetten in verband staat: Goth „biups", oudnoorsch: bjodr, bjod; Angel-Saksisch: beod; oud-Saksisch biod; oudhoogd. peot." Van den zelfden stam als het moderne woord *bord*. [M. Heyne Wohnungswesen p. 55.] Interessant is de gemeenschappelijke beteekenis *plank*, in ons schoolbord en bordpapier overgebleven, en Tafel d. i. *spijsplank*, *tafelblad*. De tafel komt alleen in samenhang met den maaltijd voor en 't is niet zonder beteekenis, dat zulke oud-Noorsche tafelbladen, die men los van hun onderstel aan ringen kon ophangen, ook *skutilh*. v. d. zelfden stam als ons woord *schotel*, genoemd worden. Vgl. *Stephani* der Älteste Wohnbau in Deutschland und seine Einrichtung. Leipzig. Baumgarten 1902, p. 382.

voor étalage van vaatwerk ingericht, veelal natuurlijk op vier pooten staande [1]) en, als laatste soort, monumentale steenen siertafels voor het pronkgerei, wier eenvoudige ruwe constructie, tweeopstaande steenen platen en een daarover gelegd blad, gemaskeerd en verfijnd wordt door sculptuur der staande platen (wangen.) Een vorm die wij o.a. in het atrium van enkele Pompeïaansche huizen aantreffen (Fig. 3) en die zeker ook in Rome zelf vaker voorkwam.

Deze vaststaande tafels dienden, naar ik zeide, voor de expositie van het groot zilveren vaatwerk en raakten met Romeinsche zeden en Romeinsche huizen geheel en al in onbruik en vergetelheid, tot ze in de Renaissance eene wonderlijke opstanding beleefden en er dan juist van hun grondvorm een lange reeks in Italië en Noord-Europa vervaardigde tafels is af te leiden. (Vgl. Fig. 18, 21, 22.)

Heeft men deze weinige grondvormen eenmaal gezien en onderscheiden, dan is de basis voor de verdere geschiedenis voldoende gelegd.

Fig. 4 geeft aan in welken vorm het klassieke type ook in den formeelen verval-

[1]) In Griekenland oorspronkelijk op 3 pooten de „trapeza." Ook deze soort kent men in Rome.

FIG. 3. WANGEN VAN EEN TAFEL IN HET ATRIUM V. H. HUIS V. CORNELIUS RUFUS POMPEI.

FIG. 4. DIDO'S MAALTIJD. MINIATUUR UIT EEN VERGILIUS HANDSCHRIFT IN HET VATICAAN. N. BEISSEL.

tijd der vroeg-Christelijke kunst tot in de 5e, 6e en 7e eeuw stand houdt. Men mag evenwel nooit zonder zekere reserve aanvaarden wat ons de afbeeldingen der oude handschriften en sculpturen schijnen te leeren, want zoodra we met onderwerpen uit de gewijde historie te maken hebben, moet er steeds rekening worden gehouden met de eigenaardige vasthoudendheid die der kerk en alles wat kerkelijk is, *ipsa re*, aankleeft. In tijden die de gewoonte van aanliggen ter tafel in 't leven reeds lang niet meer kenden, verstond het publiek toch door traditie nog steeds de oude: „beeldspraak" en gaf zich van dit anachronisme, — in omgekeerden zin als wij dit woord verstaan — geen rekenschap.

De oorspronkelijk Germaansche tafel (zie noot [1]) blz 2) is het kleine spijsblad op onderstel met 3 pooten, óf op één voet geweest, de meest mobiele aller tafels, die Priscus ook in koning Attilas legerplaats ziet gebruiken; maar daarnaast komt, naar men met eenige waarschijnlijkheid vermoed heeft, 't *éérst* in de kloosters de groote halfronde tafel, zeker wel in navolging van de overgeleverde avondmaalstafel in gebruik. Of daarbij nu werkelijk, als ons de miniaturen willen doen gelooven, nog in den laat-Merovingischen en Karolingischen tijd ook de klassieke détails, als het rolkussen voor de elbogen der aanliggenden, bestonden? (Fig. 4) 't Lijkt ons weinig waarschijnlijk; maar de vorm van dezen kussenrand wordt, ook als men niet meer begrijpt wat die beteekende, gedachteloos gecopieerd, om eindelijk tot een soort van versierde tafellakenbordure te worden; ook een opstaanden rand, onpraktisch détail, vindt men wel eens. Is die er werkelijk geweest? Ik durf het niet bevestigen.

Vermoedelijk door gebrek aan plaats voor verscheiden halfronde tafels, door het opgeven van de oude sigma-nis en het door 't aan*zitten* mogelijk geworden dienen *achter* de gasten, wordt dan langzamerhand de groote ronde tafel ingevoerd. Wie denkt niet aan koning Artus'

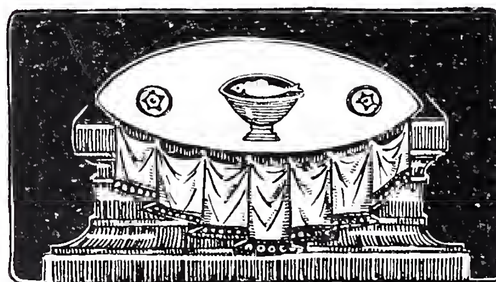
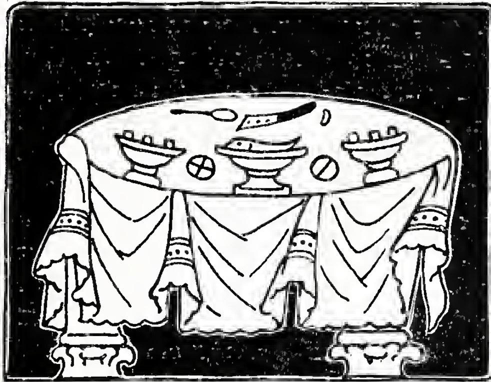

FIG. 5. ROND TAFELBLAD OP STEENEN VOET NAAR EEN MINIATUUR UIT DE Xe EEUW.

FIG. 6.
RONDE TAFEL
OP ONDERSTEL
MET POOTEN.
NAAR MINIATUUR XIe EEUW.

„Ronde tafel? waaraan één zetel open bleef," de gevaarlijke Judasstoel „dat vreeselijk *zitten*" waarin ieder onmiddelijk dood zou blijven. Immers ook koning Arthurs ronde tafel dacht men zich in de middeleeuwen in opzettelijke navolging van de Avondmaalstafels aangelegd. Het geeft een aardigen kijk in de hersenen van den middeleeuwschen miniatuurschilder, als we hem, ook waar hij de *ronde* tafel schildert nog steeds zien blijven bij het oude recept, zoodat hij Christus en de Jongeren, behalve dan Judas, die naief op een soort van strafbankje moet plaatsnemen, toch nog enkel *achter* de tafel schuift en den voorkant zooveel mogelijk vrij laat. Dit komt misschien geenszins altijd met de werkelijkheid overeen, maar het strookt met iets dergelijks wat ieder voor enkele jaren overal en thans in de provincie nog weleens op het tooneel zou kunnen zien: De dineerenden zitten, hoogstens op één ná, áchter de tafel om het publiek den vrijen kijk op het geheel niet te versperren.

Voor de weergave eener realiteit, die aan de duidelijkheid van den inhoud te kort zou doen, heeft de middeleeuwsche kunstenaar nog geen gevoel; het gaat hem om het zakelijk gegeven, het begrijpelijk symbool en in 't geheel niet om een schilderachtige weergave. Weet men dit eenmaal, dan ziet men er natuurlijk gemakkelijk doorheen en we kunnen ons die groote ronde tafels ook heel goed voorstellen, opgesteld aan den smallen kant van het groote refectorium, de abt op zijn hoogeren zetel eenigszins apart, terwijl de monniken rondom hun schamele krukstoeltjes aangeschoven hebben. Hoe nu die tafels zelve geconstrueerd waren, is niet gemakkelijk uit te maken, maar

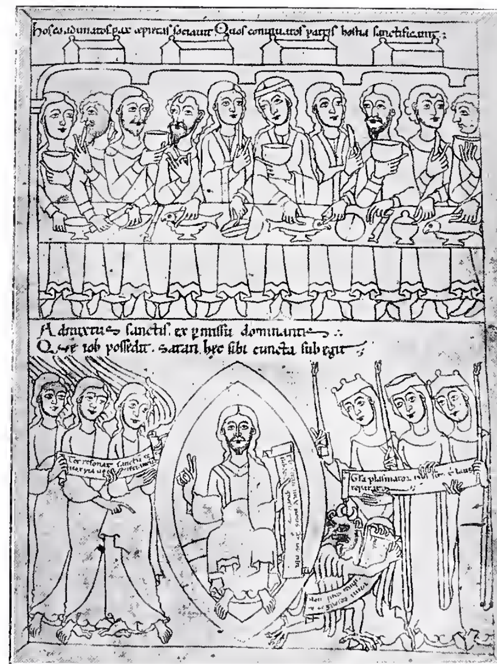

FIG 7. UIT EEN HANDSCHRIFT DER XIIIe EEUW MORALIA IN JOB, WELLICHT NOORD-NEDERLANDSCH. PARIJS BIBL. NAT.

PLAAT I. NAAR EEN SCHILDERIJ VAN ALBERT BOUTS.
CHRISTUS BIJ SIMON. EINDE 15E EEUW. MUSEUM TE BRUSSEL.

hoogstzelden zien we twee of *vier* als kolommen op basis behandelde pooten, meestal zijn de tafels tot den grond omhangen met strak neerplooiende gordijnen, (Fig. 5 en 6) of bedekt het groote laken dat er *over* heen gelegd is ze met onderstel en al. Onwillekeurig heeft men den indruk, dat ze zoo bedekt werden, omdat er niet heel veel fraais onderzat, en inderdaad zullen ook die ronde bladen, vaak los op eenige schragen gelegd zijn.[1]) Er is echter nog een andere, ceremonieele reden, zoolang althans de tafel aan één zijde onbezet is: Voeten van aanzittenden onder een tafel uitkomende, hebben altijd iets komieks en verkleinen de waardigheid van hun als doormidden gesneden eigenaars. Waartoe anders het lange groene laken op vergadertafels en het schot van de „rechtbank"? Gewoonlijk hadden deze tafels zeker iets „voorloopigs" in hun bouw en konden gemakkelijk aan kant gezet worden. Daaruit te besluiten, dat op

[1]) Op enkele miniaturen zijn de ondereinden van een groot aantal schragen zichtbaar. Zie Viollet le Duc, het artikel Table, p. 254. Daar ziet men ook den opstaanden rand en de draperie aan den voorkant.

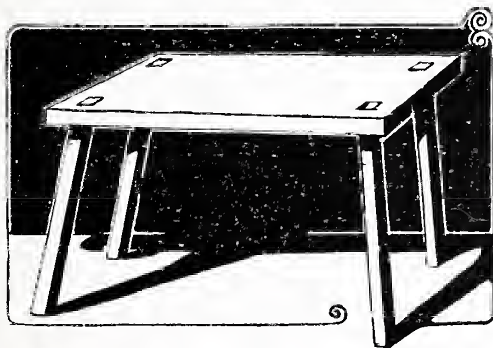

FIG. 8. TAFELTJE UIT DE 12E EEUW. MINIATUUR UIT HET HANDSCHR. D. ABBIS HERRAD VAN LANDSBERG

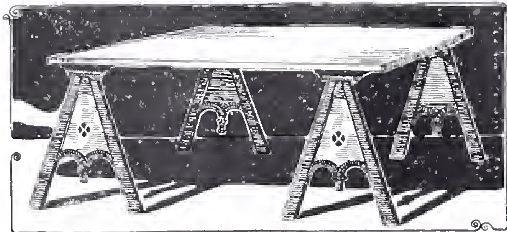
als van eens menschen hant scrivende ieghes
die candelaer optie wande bovẽ vand conin-
kliker salen. Eñ die conīc aen sach den vinger
vand scrivend hant. Doe wart sconics aensicht
verwandelt eñ sijn gepeyns verveerdene. Eñ die
lede van sijnre lendenẽ wordẽ ontknocht eñ
sijn been sloeghen deen iegen dandere. Eñ die
coninc riep starclic datmen in brengen soude
die meisters van caldea. eñ die waersagers.
Eñ die coninc sprac totten wisẽn van babulo
nien. So wie desẽ scrifture lesẽn sal eñ my haer
beteikenissẽ oepenbaer doen sal dien salmen
cleden mit purpuren. Eñ hy sal hebben aen
den hals een guldene broeke. Eñ hy sal die
derde in minen rijcke wesẽn. Doe quamẽ daer

FIG. 9. NAAR EEN NOORD-NEDERL. BIJBELHANDSCHRIFT UIT DE EERSTE HELFT DER 15E EEUW. BIBLIOTHEEK TE MÜNCHEN.

dezen regel geen uitzonderingen bestonden, gaat weer te ver. Reeds in Karel de Groote's tijd worden tafels vermeld die zelfs fraai versierde voeten hadden [1]) met ronde en vierkante in dit geval bijzonder kunstrijk versierde bladen van metaal. Doch dit waren dan toch meer pronkstukken, vorstelijke geschenken, iets dergelijks als de eeuwige malachiettafels die

[1]) De pronktafels van Karel den Groote beschrijft het door Einhard openbaar gemaakte testament. Einhard Vita Caroli C. 33. Viollet le Duc twijfelt echter of dit eigenlijk tafels dan wel tabletten zonder poot zijn. Dit wordt dan door Prudentius van Troyes, tenminste voor één der tafels waarop een wereldkaart gedreven (?) was, weerlegd. Hij toch verklaart, dat er een zilveren voet bij behoorde. Zie Stephani t. a. pl., waar ook andere dergelijke vorstelijke prachtstukken opgenoemd zijn.

FIG. 10. NAAR EEN SCHILDERING VAN SODOMA TE MONTE OLIVIETO MIDDEN 15E EEUW.

thans nog in zoo veel paleizen worden getoond als nooit gebruikte huwelijks-cadeaux van den keizer aller Russen.

De tafel op schragen met laag neerhangend deklaken of met afzonderlijk aangehaakten val rondom — bij de sigmatafel wellicht aan éénen kant — was 't meest gewone type. De kleine desserttafel voor enkele personen is echter nooit geheel in onbruik geraakt, zij blijft op 't ridderlijk kasteel, in de hoogere kringen nog lang bekend, maar uit het eenvoudig klooster-refectorium en vooral uit 't boerenhuis is het kleine tafeltje verdwenen, of zoo goed als verdwenen, of is er nooit geweest.

De overgang van deze ronde, bij zeer groot aantal middagmalenden toch altijd vrij onpraktische meubelen, tot zeer smalle rechthoekige tafelbladen is niet heel vreemd. De praktijk noodzaakt er van zelve toe, waar dagelijks veel menschen in beperkte ruimte moeten eten; en op de geheel „academisch" geconstrueerden platte-grond van het klooster St. Gallen (10e eeuw) vinden we dan ook reeds rechte, lange tafels aangegeven. [1]) Ook deze moet men zich natuurlijk, al blijken sommige miniaturisten met constructieve détails wat slordig om te gaan, als lange schragentafels denken die, naar gelang van het aantal gasten, korter en langer gemaakt konden worden als op Fig. 10. Was dit veranderen nooit noodig en een bepaalde maat gegeven, als bij de abtstafel of de tafel waar de vorst zelf alleen aan zat, dan maakte men ook grove vierpootstafels met of zonder voetregel. (Fig. 8 en 9). Een typischen inkijk, ook weer geheel als op een klein toneeltje gearrangeerd, geeft ons een 15 d'eeuwsche penteekening uit een Hollandsch Bijbelhandschrift (Fig. 9), tevens curieus voor de

[1]) Dat dit geen uitzondering was bewijzen de lange tafels voorkomende op de Bernardzuil te Hildesheim. Een goed 13 d'eeuwsch voorbeeld uit een vermoedelijk Hollandsch manuscript geeft Fig. 7 hier voor 't eerst gepubliceerd. Biblioth. Nationale

FIG. 11. NAAR EEN SCHILDERIJ VAN DIRK BOUTS. HET PAASCHLAM VOOR 1467. MUSEUM TE BERLIJN.

FIG. 12. GOTHISCHE TAFELSCHRAGEN UIT PARTICULIER BEZIT TE LUIK. 1E HELFT 16E EEUW.

voorstelling die sommigen zich toen maakten van de prachtige paleiszaal waar Belsazar het waarschuwend „Mene Tekel” zag verschijnen. Naiever kan het niet; maar des te meer zal het overeenkomen met de alledaagsche werkelijkheid van het begin der 15e eeuw, in een wat afgelegen landje als het onze. [1])
Hoe nu de *schragen* er, wat later, uitzagen wijst ons Plaat I en Fig. 10. Op de Plaat vinden we een Nederlandsch intérieur uit de 2e helft der 15e eeuw. Fig. 9 geeft versierde schragen te zien van een schildering van Sodoma. Terwijl de Nederlandsche schraagjes nog onaanzienlijke ruwe bokstellages met één rechte en één schuinen kant zijn, heeft de Italiaansche meubelmaker getracht de openingen te vullen en zoo het onoogelijk gezicht op de kale latten te verbeteren, maar het systeem is toch nog geheel en al ’t zelfde als we reeds in vroeger tijd leerden kennen. De algemeene tafelvorm is in 2e helft der XIIIe, de XIVe en XVe eeuw het langwerpig vierkant. De half antieke gemeenschappelijke ronde tafel, die, naar Stephani terecht zegt, voor ’t éérste millennium na Christus, bij de voorstelling van ’t Avondmaal — in ’t leven, naar we boven reeds zeiden, veel minder, vgl. pag. 5) — evenzoo typisch bleef, als het later de lange schragentafel van Leonardos Avondmaal zou worden, komt in ’t geheel

[1]) Tevens ziet men hier, dat wel de vorst van de overzijde wordt bediend, maar, dat de gasten aan twee kanten, van de rechthoekige tafel op lage bankjes plaats nemen. Een bewijs voor wat we reeds straks van de ronde tafel vermoedden (p. 7) dat het, althans in de latere Middeleeuwen, geen doorgaande regel bleef de bediening van de frontzijde af te laten, plaats hebben.

FIG. 13. NAAR EEN SCHILDERIJ TOEGESCHREVEN AAN HANS PLEYDENWURF. EINDE DER 15E EEUW. MUNCHEN A. PINAKOTHEK.

we dan op Fig. 11 het Paasch-maal door Dierick Bouts, waar het onderstel met briefpaneelen gedicht en versierd is.

Dat men zich wellicht ook fraaier *gebeeldhouwde* schragen mag voorstellen schijnt de plaats door Th. Baudet aangehaald uit de Cameraars Rekeningen over 1378, inderdaad te bewijzen. [1]) Het zou absurd zijn te meenen, dat de tafel op één voet met drie of meer pootjes onderaan of de gewone vierpootstafel in dien tijd

afbeeldingen van op zij op andere schilderijen, spreken daar tegen; ook zou er dan meer schaduw onder het meubel moeten zijn.

[1]) Florence M Baudet De Middeleeuwsche maaltijd en de keuken: p. 11 noot 4: „Meyster Anton Haverzal vor holtwerk, daer hie *hovede* af makede en twee paar scraghen tot onser stad nye twe taeflen, ende vor syn arbeyt van denzelven taeflen ende scraghen te maken" en voor eenig ander werk 3 ℔ 11 s.

Maar, kan hovede niet ook in den zin van „koppen" = bovengedeelte, vóórste gedeelte, neus worden verstaan? Wat ik ken van zulke schragen is slechts eenvoudig versierd. 2 stuks bij den verzamelaar Mrs. Brahy Prost te Luik, zie Fig. 12.

niet meer voor. Een eigenaardig onderdeel mag ons echter op Plaat 1 niet ontgaan. Ik meen de dwarsregel die de schraagpooten verbindt en hen meerdere vastheid geeft ten eerste, ten tweede reeds den overgang vormt naar den eersten vorm der latere wangentafel met haar *slee*pooten. Zulk een zelfstandig in 't Noorden ontstane wangentafel, waar het blad *wellicht* nog op twee losse, niet onderling verbonden jukken ligt [1]) vinden

[1]) Misschien is hier ook een kastje bedoeld; maar

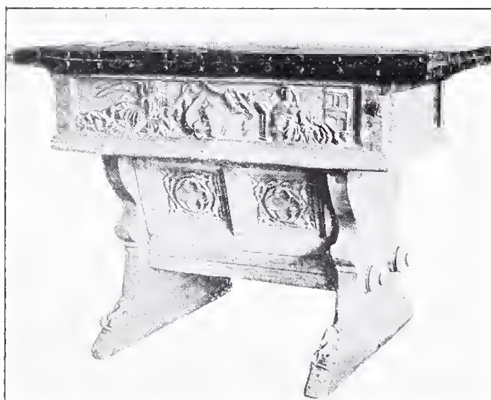

FIG. 14. DUITSCHE WANGENTAFEL MET VOETKAST. MUSÉE DER ARTS DÉCORATIFS TE PARIJS.

onbekend waren, maar ze waren minder geregeld voor den maaltijd in gebruik. [1]) De ruwe vierpootstafel kennen we reeds uit het Handschrift der abdis Herrad van Landsberg (XIIe eeuw, Fig. 8) en daarin moeten we waarschijnlijk het gewone boerentype herkennen dat ten slotte sterker is gebleken dan alle andere vormen en geeindigd is met, in beschaafden editie, de normaaltafel te worden. [2]) Omstreeks 1500 maakt men nu van de schragentafel, als in Fig. 11, reeds de steviger en eleganter gebouwde wangentafel (Fig. 13) die in dien tijd ook op Hollandsche schilderijen en prentjes voorkomt. (Fig. 15).

Van hier nu dateert in de geschiedenis van de tafel een nieuwe periode. Van een provisorisch meubel dat men opstelt als 't noodig is en spoedig weer laat verdwijnen, is nu een door en door stabiel getimmerte geworden, dat bovendien door zijn vorm een zeker recht heeft, ook buiten etenstijd in de kamer te blijven. De tafel is weer onder het constante meubilair opgenomen en heeft van dit oogenblik af opnieuw gelegenheid den vroeger reeds

[1]) Ook de ronde tafel wordt natuurlijk nog steeds gebruikt zie prentje v. Hans Seb. Beham De verkwister en de houtsnee uit Tregement der Gesontheyt. Fl. Baudet t.a.p. blz. 25.

[2]) Florence Baudet ta pl. blz. 20 beeldt er een af uit de Devote Getiden, en noemt er een van een prent v. Lucas v. Leyden blz. 11, noot 5. De lijst is gemakkelijk aan te vullen, een prachtexemplaar van een rond éénpootstafeltje, uiteraard geheel plastisch, vinden we op een „Christus te Emmaus" sculptuur in 't Nederlandsch Museum, uit de school v. Riemenschneider, afgebeeld bij Pit La Sculpture etc., of Catalogus No. 93.

herhaaldelijk aangewezen ontwikkelingsweg van bloot nuttigheidsmeubel tot ongebruikt en onbruikbaar „meuble d'apparat" door te maken. Men is er op uit ook de tafel als elk ander [1]) meubelstuk in de eerste plaats voor berging in te richten, de lade verschijnt, soms uitgebouwd tot een hangend kastje (Fig. 14) de buitenkant wordt versierd, de binnenverdeeling buiten duidelijk afgeteekend, het blad, waar men geen plaats wil verliezen, ingericht tot dubbelslaan, later tot in- en uitschuiven.

Zeldzaam is een versierde vierpootstafel uit dezen tijd (eerste helft der 16e eeuw); maar een enkel interessant exemplaar is

[1]) Denk b.v. aan de Zetels. Artikel, derde Jaarg., afl. 10, blz. 311.

FIG. 15. NAAR EEN TEEKENING V. PIETER COECK VAN AALST VOOR 1550.

FIG. 16. TAFEL UIT DE GROOTE KERK TE WEESP. EIKENHOUT 1E KWART 16E EEUW.

ons toch bekend in de kerk te Weesp [1]). (Fig. 16 en 17). We zijn zoo gelukkig dit hier voor 't eerst in voldoende reproductie te kunnen geven. Uit het zijaanzicht blijkt, dat de pooten waarschijnlijk tot meerdere versteviging, maar feitelijk zonder noodzaak eenige helling hebben. Zouden we hierin niet een reminiscentie aan de oude schuine schragen moeten zien?

Het is noodig thans ook eens een blik te slaan op de vormen die we aan 't einde

[1]) Genoemd en geteekend in v. Arkel Weisman's Noord-Holl. Oudheden, waar reeds op de opmerkelijke constructie gewezen wordt Het raam is in de breede platte pooten niet gewoon vergaard, doch de pooten en sporten zijn eenvoudig schuin op elkaar „gelipt", de dwarsregel is met een zwaluwverbinding stevig opgesloten.

FIG. 17. DEZELFDE TAFEL. ZIJ AANZICHT.

der 15e eeuw in Romaansche landen, vooral in Italië vinden (Fig. 18). Immers, konden we tot nog toe een vrij zelfstandige ontwikkeling in onze gewesten constateeren, de tijd is gekomen, waarin vreemde zeden en vreemde modegrillen naast weldaden en rampen uit den vreemde, meer en meer bij ons zullen worden aanvaard, en Italië zal ook in dit zoo afzonderlijk kunstproduct, het meubel, weldra den toon aangeven.

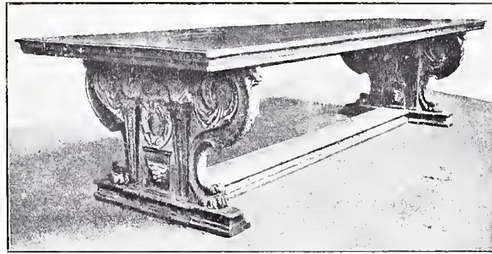

FIG. 18. FLORENTIJNSCHE WANGENTAFEL. EINDE DER 15E EEUW. NAAR BODE.

Het quattrocento en 't vroege cinquecento kent naast schragentafels, die in de middeleeuwen overal voorkomen, naast driepoots- en éénpootstafeltjes, vooral de „wangentafel" en die weldra met een speciaal Italiaansche, dit wil in dit geval zeg-

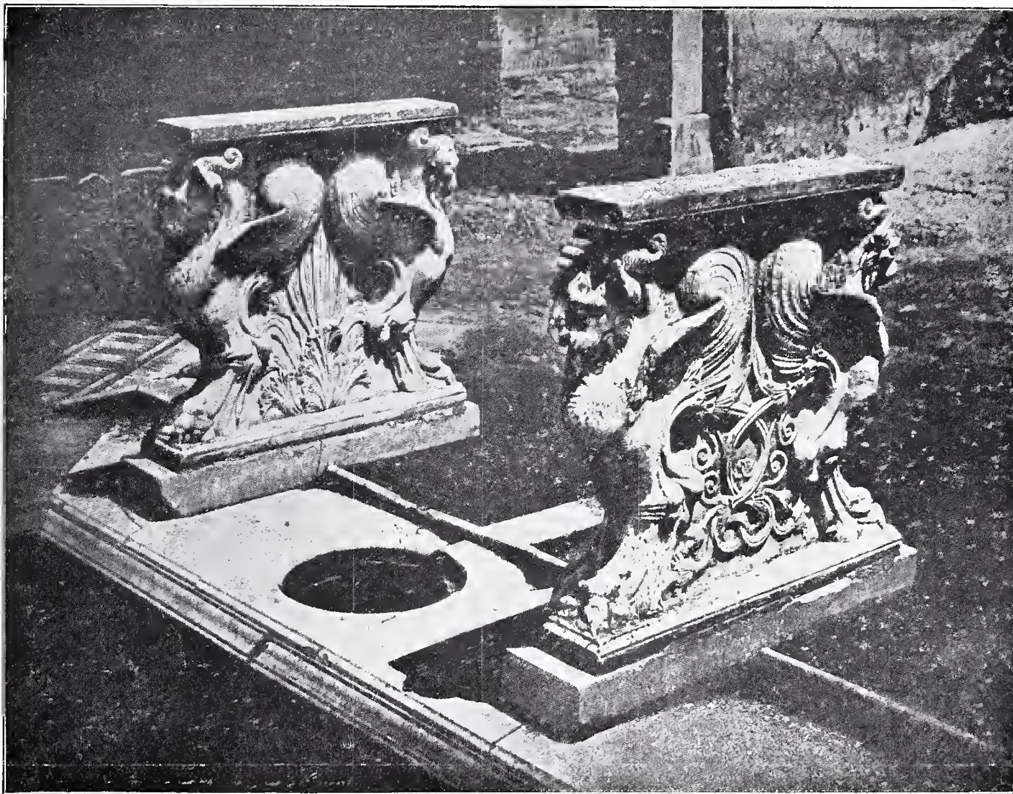

FIG. 19. DETAIL VAN DE WANGEN UIT CASA D. CORNEL. RUFO POMPEI. VGL. FIG. 3.

PLAAT II. TAFEL VAN NOTENHOUT. 2E HELFT 16E EEUW. UIT DYON

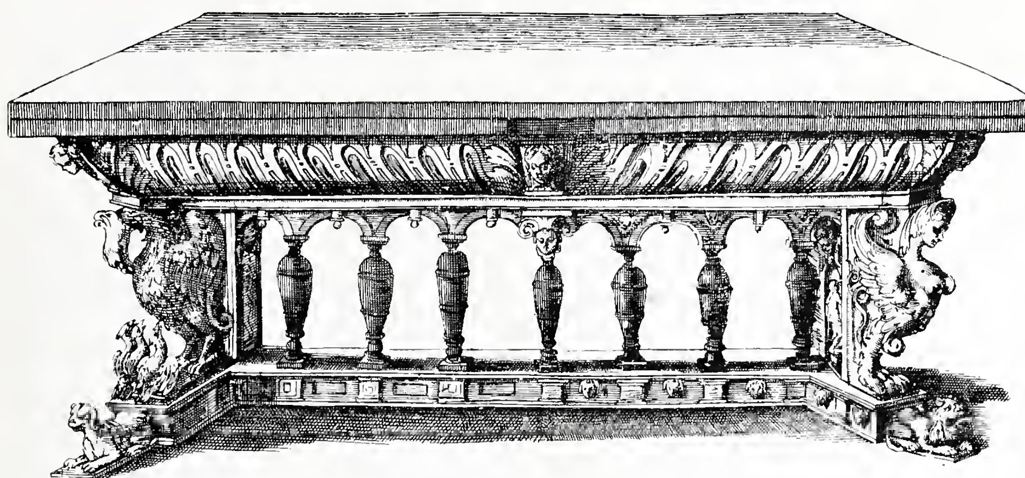
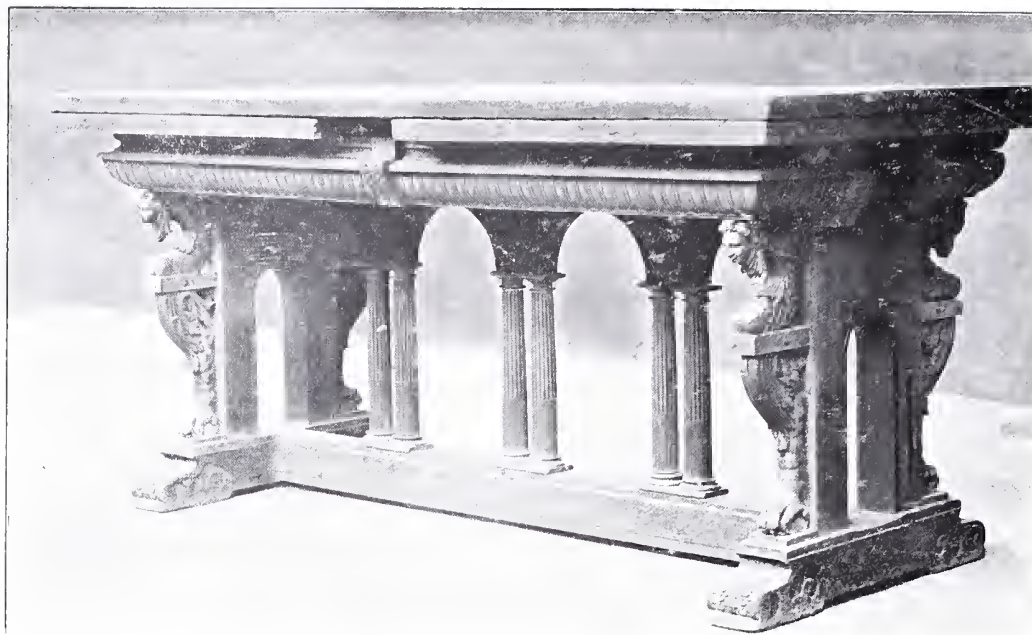

FIG. 20. NAAR EEN GRAVURE UIT HET WERK V. CRISPIAEN V. D. PASSE.

zeggen „antieke", wijziging. Wie die zware, soms in steen gehouwen stukken ziet, die in Italiaansche palazzi hun plaats vonden, zal onmiddellijk herinnerd worden aan de robuste steenen pronktafels (Fig. 19), die we straks terloops bespraken [1]. De volle steenmodelés hebben hier inderdaad invloed gehad, de groteske figuren, de chimeren, griffioenen, leeuwen en dolfijnen, met hun steeds weer op 't zelfde neerkomenden contour, blijven niet uit. Het materiaal, hout (meest notenhout) noodzaakte tot dwarsverbinding, die bij de vaststaande steenen tafel niet noodig was. Het type dat sedert 1550 ± de geheele wereld doorging was geboren. Van hier komt de vorm der zware noten tafels in Frankrijk (Plaat 2) hierdoor werden op hun beurt de Nederlandsche meubelarchitecten en voorbeeldenteekenaars ertoe aangespoord ook dit model in hun taal over te zetten (Fig. 20). Het Nederlandsch Museum is sedert korten tijd zoo gelukkig zulk een hoogst merkwaardig zeldzaam stuk van buitengewone qualiteit te bezitten (Fig. 21 en 22). Vergelijkt men ons exemplaar met het overpompeuse Fransche stuk of het meer barokke ontwerp van Crispiaen van de Passe (Fig. 20) dan is geen betoog meer noodig om aan te toonen, dat onze pas verworven schat wat noblesse en fijnheid van vorm betreft, onvergelijkelijk beter is dan de beide andere voorbeelden, die toch nog tot de besten behooren. De door de boogstelling lichter gehouden wangen met hun wijs gematigd gehouden chimeren dragen de zware uittrekbladen zoo licht en toch zoo streng, dat alle gevaar voor „zwaar" worden vermeden blijkt en de gekoppelde kolommetjes met hun

[1]) Vgl. figuur 3.

FIG. 21.
NOTENHOUTEN
UITTREKTAFEL.
NED. MUSEUM.

nervige cannelures binden met de strakke boogjes het geheel tot een prachtig besloten, volkomen als geheel geconcipieerd kunstwerk. Ook het gevaarlijke motief van de knorlijst, die zoo licht iets gezwollens aan een meubel geeft, is verwonderlijk fijngevoelig behandeld. Het ontbreekt ons aan strikte bewijzen — dat de tafel in Noord-Brabant gekocht werd bewijst natuurlijk niets — maar het zou ons niets verwonderen, als we hier met een Noord-Nederlandsche schepping te doen hadden. Om dat hier uit te spreken behoeft men waarlijk geen chauvinist te zijn. Wie het Hollandsche meubel van dezen tijd kent en wie zich rekenschap heeft gegeven over het specifiek „Noord-Nederlandsche” in zooveel anonieme, maar op een of andere manier te lokaliseeren, kunstnijverheidsproducten op ander gebied, b.v. het zilver, zal steeds vinden, dat de voorname ingetogenheid, het vooral sober houden van den grooten vorm tegenover kantigen rijkdom der binnenteekening, ze van overigens gelijk georneerde Duitsche en zelfs Vlaamsche producten onderscheidt. Ook van Fransche zal men vragen? Voor Frankrijk is déze periode juist minder gelukkig, dan de vlak voorafgaande en de kort daarna volgende. Wat met de school van Lyon samenhangt, en daar behooren juist zulke stukken als onze versierde tafels thuis, is soms zelfs direct op 't leelijke en overladene af. Frankrijk heeft in dezen tijd zijn stijl nog niet gevonden, Vlaan-

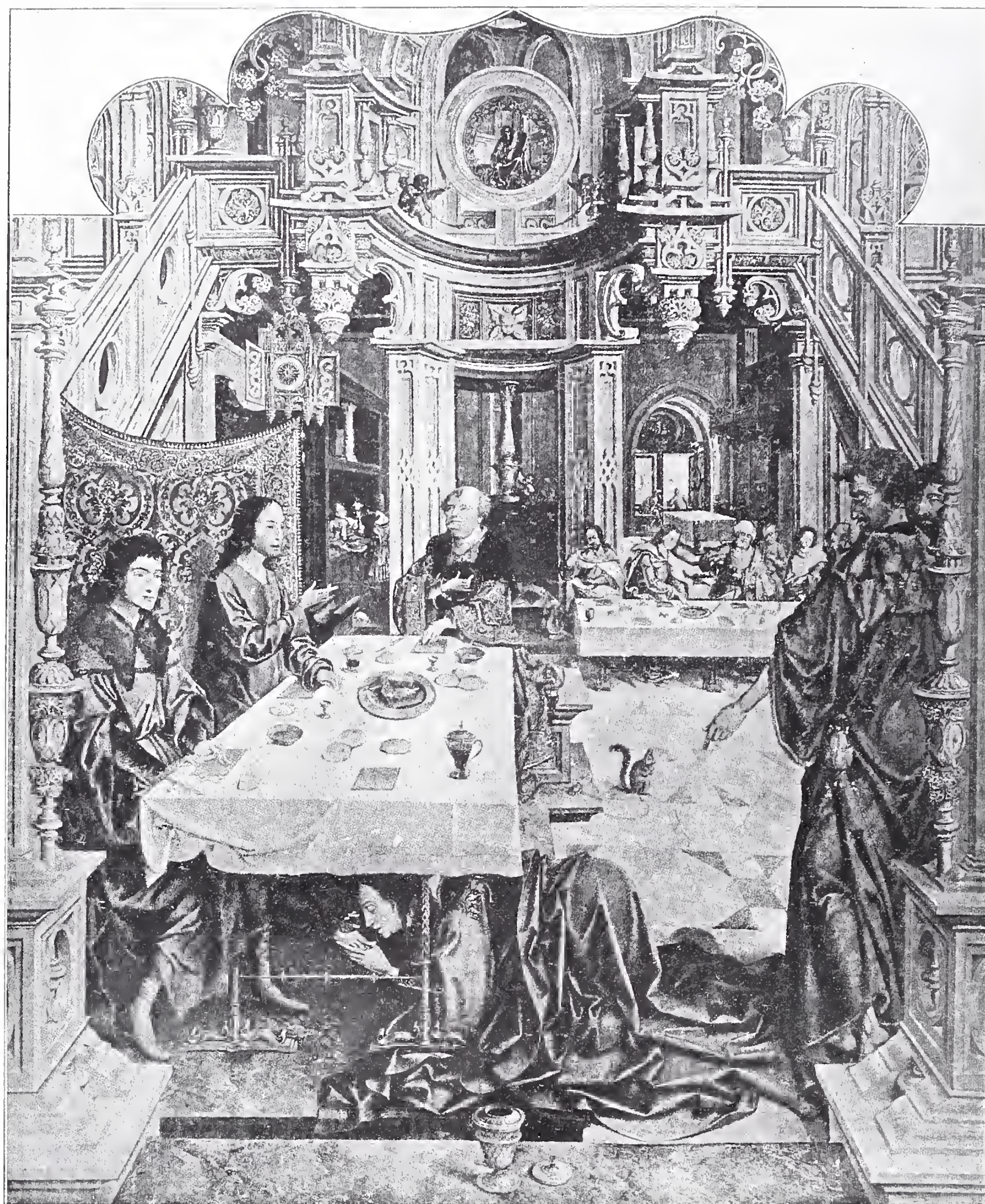
FIG. 22. ZELFDE TAFEL IN ANDEREN STAND.

deren wordt spoedig exuberant, Duitschland levert horreurs, Holland begint de, och zoo korte, halve eeuw van grootsten kunstbloei in het handwerk. Let wel, we spreken van *kúnstbloei*, laat men het voorvoegsel eraf, dan is de bloei na 1650 zeker nog gestegen, maar die eminente fijnheid van begrip voor alles wat men aanpakte, dat wijze moedhouden en bij honk blijven, „vorm" hebben, heeft Lichtwark het eens in de taal der acrobaten genoemd, is nooit weer zóó ons deel geweest.

Waarvoor deze tafels dienden, moet ons even bezig houden. Bode vertelt in zijn, weer van enorme materiaalkennis getuigend werkje over de Renaissance-meubelen in Italië, dat ze daar althans géén *eet*-tafels waren. Men zette er de gasten aan bij groote recepties, ze stonden voor de wandbank, ze waren dus eenigszins als pronkmeubelen bedoeld. En inderdaad gemakkelijk als eettafel te gebruiken zijn ze niet. Ons exemplaar is zeer hoog, de dwarsregel, bestemd om de voeten op te zetten, was met stukjes fineer belijmd, die allicht schade zouden lijden bij 't gebruik; maar 't feit alleen, dat we hier een uittrektafel hebben, wat de Italiaansche tafel nooit is, bewijst toch wel, dat men het meubel als eettafel heeft gebouwd. De trekbladen waren bij ons niets ongewoons, ook in den boedel van 't huis. Toutenburg (1571) wordt reeds een tafel met een „uttrexel" genoemd. Of juist *dít* type veel voorkwam durf ik niet te zeggen, dat het

[1]) W. Bode. Florentiner Hausmöbel.

PLAAT III. CHRISTUS BIJ SIMON DE FARISEËR. BRUSSEL MUSEUM ROYAL. ONBEKEND MEESTER DER ANTWERPSCHE SCHOOL. OMSTREEKS 1520.

FIG. 23.
DE HEILIGE HIERONYMUS DOOR VITTORE CARPACCIO.

thans zeer zeldzaam geworden is, terwijl de gewone vierpootstafels nog weinig tientallen jaren geleden bij dozijnen te tellen waren en in elk geval in Musea, gestichten, etc. ook thans nog in groot aantal gevonden worden, pleit niet voor algemeenheid. Zeker waren ze ook te duur en in ieder geval luxe-meubelen. Hetzelfde geldt evenzeer van de metalen (bronzen of geelkoperen) tafelvoeten die we op schilderijen van de eerste helft der 16e eeuw tegenkomen en die we ook weleens beschreven vinden, zonder dat er ons ooit één exemplaar van bekend werd. Ze zijn blijkbaar in den smeltkroes verdwenen. Ook hun vaderland is waarschijnlijk Italië geweest, waar een enkel stuk er van nog wel eens in den handel moet voorkomen. Een uitstekend voorbeeld van een voet geeft ons Carpaccio in zijn Hieronymus-schilderij (Fig. 28). Hier is er echter maar één kandelaberachtige stut en de tafel is een praktisch geconstrueerd schrijftafeltje. Voor de eettafel vinden we de metalen voeten op het vreemde aan een der meesters der Antwerpsche school toe te schrijven schilderij in Brussel (Plaat III). Dit is evenwel een gevaarlijk document, daar de kunstenaar blijkbaar een wat wild vormenfantast is. Doch zonder dat er iets van dien aard voorkwam, zou hij toch dezen

fraaien, met volkomen materiaal-begrip geteekenden tafelpoot-vorm nauwelijks hebben kunnen schilderen.

Nu de tafel een vast ingredient van de huishouding geworden was, nu weldra arm en rijk, behalve dan de conservatieve landbevolking, van de oude schragenstellage afstand deden, het nieuwe meubel ook in kamers waar niet gegeten of gewerkt werd een plaats innam en langzamerhand meer en meer het punt begon te worden waaromheen zich het leven groepeerde, nu was ook der wangentafel een spoedig ontslag uit den dienst bereid. Dat had zijn praktische zoowel als zijn oekonomische reden. De wangentafel leverde het bezwaar op, dat, bij niet uitgetrokken bladen, de beide smalle einden niet gebruikt konden worden, men kon daar niet zitten, zonder in conflict te komen met de wang.

WILLEM VOGELSANG.

(Wordt vervolgd).

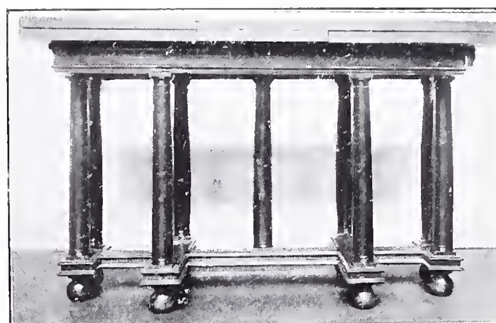

FIG. 24. NEGENPOOTS KOLOMTAFEL NOTENHOUT NEDERLANDSCH MUS.

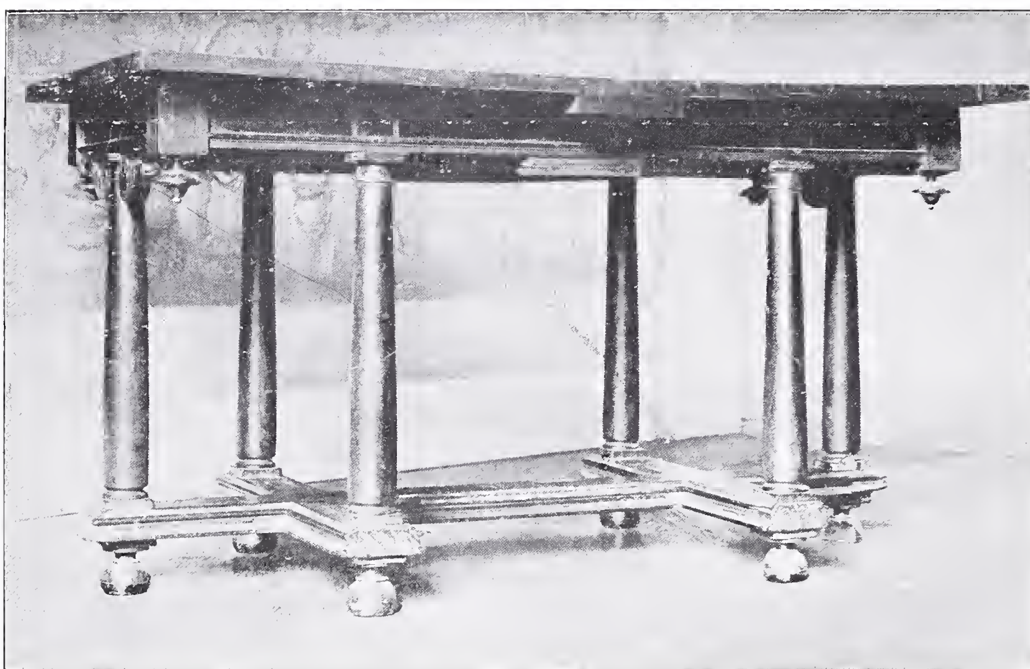

FIG. 25. ZESPOOTS KOLOMTAFEL NOTENHOUT. MUS. D. ARTS DÉCORATIFS, PARIJS.

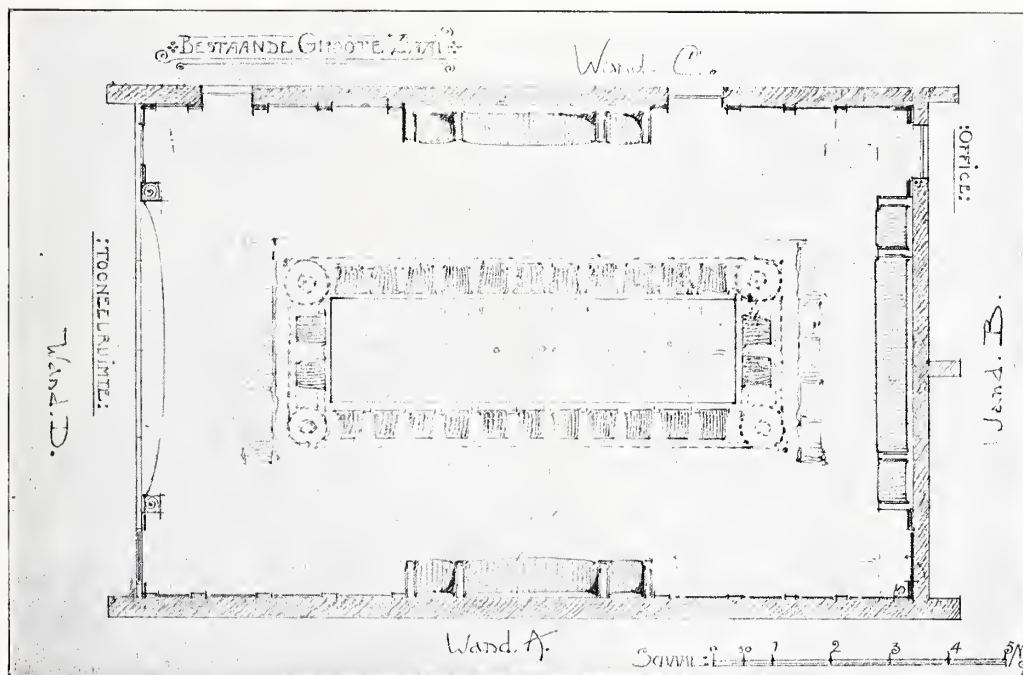

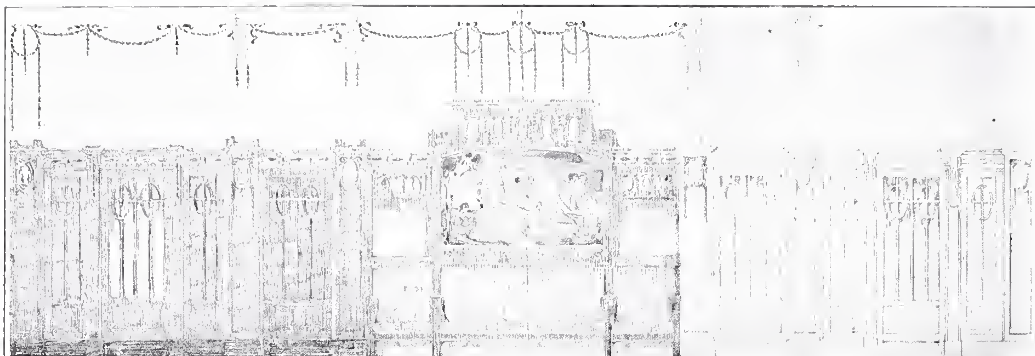
FIG. I. PLATTEGROND VAN EEN GROOTE FEESTZAAL.

BIJ DEN VIJFDEN JAARGANG

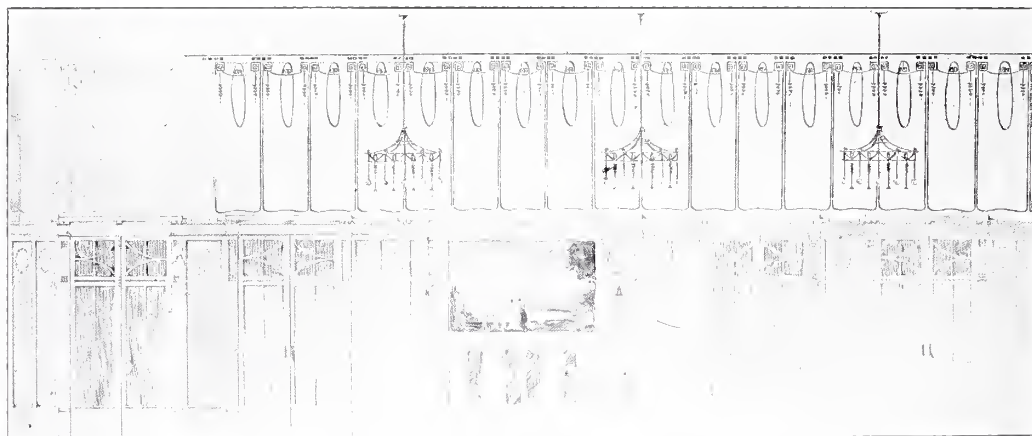
Nu reeds vier jaargangen van „Het Huis" achter ons liggen, zij het ons vergund bij het aanvangen van het vijfde jaar, even vluchtig de ontwikkeling van ons tijdschrift na te gaan. Onze getrouwe lezers en ook de nieuwe abonnés zullen naar aanleiding van deze vier jaren, kunnen nagaan, wat zij in de toekomst van ons verwachten mogen.

Toen in Januari 1903 de eerste aflevering van Het Huis verscheen, deelden wij in de inleiding mede, welke redenen er ons toe hadden bewogen een tijdschrift op te richten, geheel gewijd aan huisinrichting, bouw- en sierkunst en meubelen, zooals de titel aangaf. Het was voornamelijk het gebrek aan een *eigen*, een *Nederlandsch* tijdschrift, dat in smakelijken vorm, goede afbeeldingen van Hollandsche Kunstnijverheid onder de oogen brengt van een publiek, dat toch werkelijk voldoende belangstelling in de ontwikkeling der nieuwe kunstuitingen toont. Terwijl reeds lang Engelsche, Duitsche en Fransche kunsttijdschriften uitvoerige besprekingen en afbeeldingen van hunne gebruikskunst gaven en zich niet zelden ook met

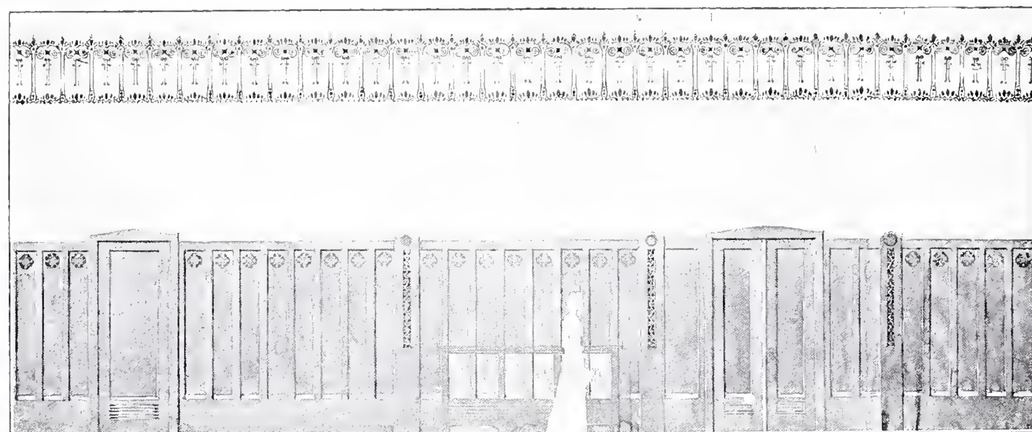
TYPE A.

TYPE B.

TYPE C.

PLAAT IV. SCHETSONTWERPEN VOOR DE GROOTE FEESTZAAL. WAND C. TYPE A., B. EN C.

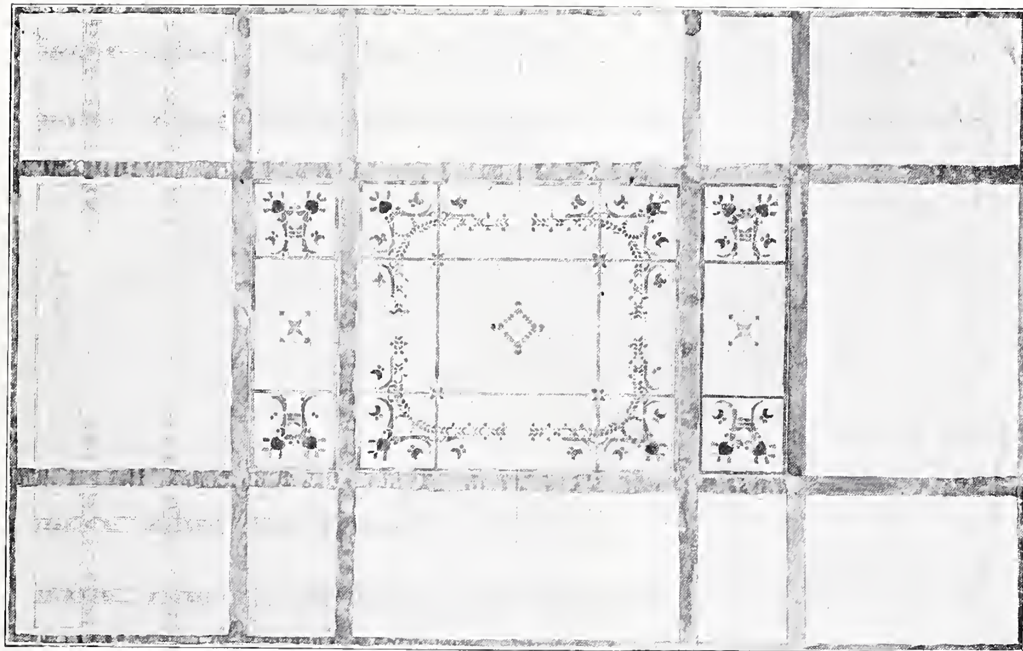
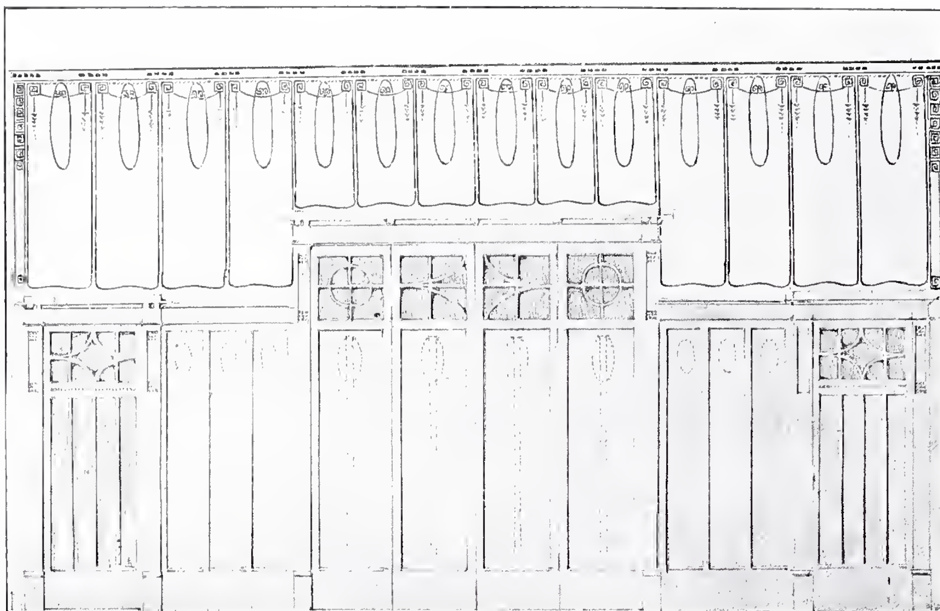

FIG. 2. GR. FEESTZAAL. GLAS IN LOOD-LANTAARN.

onze kunst bezig hielden, bleef bij ons een eigen orgaan op dat gebied, nog steeds ontbreken. Daar deze buitenlandsche tijdschriften in ons land ook talijke lezers vinden, kon de oorzaak hiervan moeielijk gezocht worden in gebrek aan belangstelling van het kunstlievend publiek. Misschien, dat dus de oorzaak was te zoeken in de vrees voor een te geringen oplaag in ons kleine land. Maar ook deze vrees is ons gebleken minder gegrond te zijn, dan men aanvankelijk zou kunnen vermoeden.

Onze eerste jaargang, hoewel nog zeer bescheiden van omvang, mocht al dadelijk de belangstelling in onze naaste omgeving verwerven. Evenwel beoogden wij in dezen jaargang nog te veel het uiterlijk van het tijdschrift als boek. Alle platen waren breed opgevatte penteekeningen, die met het krachtige zetwerk evenwichtige pagina's vormden. Toch was hier te zeer het oude boek als voorbeeld genomen, waar houtsneden en letterwerk zulk een mooi geheel vormen, want al mocht ook door dit principe ons boekje op zich zelf een geheel eigen karakter krijgen, het doel werd er te veel door verzwakt, daar bij de afbeeldingen van interieurs, de meubelen en versieringen eene fijne détailleering eischen om den lezers werkelijk een zuiver begrip van de onderwerpen te geven. Zelfs blijft voor de meeste onderwerpen eene foto-

TYPE B.

TYPE C.

PLAAT V. GROOTE FEEST-
ZAAL. WAND D. TYPE B EN C.

FIG. 3. GR. FEEST-
ZAAL. WAND B.
TYPE C.

grafische afbeelding onontbeerlijk en kan alleen een onderdeel of weinig gedétailleerd voorwerp in eene teekening, voor het doel voldoende uitgedrukt worden. De tweede jaargang onderging daarom al dadelijk eene verandering. Autotypiën naar fotografische afbeeldingen wisselden de zinco's naar penteekeningen af. Ten behoeve der eerste moest ook de papiersoort veranderen en gladder worden; het formaat bleef echter nog hetzelfde.
Allengs mocht Het Huis meer en meer belangstelling ondervinden, zoodat wij met den derden jaargang al reeds eene groote verandering durfden aangaan. Het Huis kreeg een aanmerkelijk grooter formaat, met een grooter aantal pagina's en platen; ook de lettertype werd gewijzigd voor de meerdere tekst, die het tijdschrift zou bevatten. Het zou voortaan niet meer alleen heeten „Het Huis" maar „Het Huis-Oud en Nieuw", want door vaste medewerking van den heeren Jan Kalf en Dr. W. Vogelsang zou het naast de platen van moderne kunstnijverheid ook studies en bijdragen leveren over Oude Kunst. Deze uitbreiding, die door onze lezers welkom werd ontvangen en de kring der abonné's, die zich aanmerkelijk verwijdde, gaf ons het vertrouwen, dat wij op den goeden weg waren en sterkten ons in onze

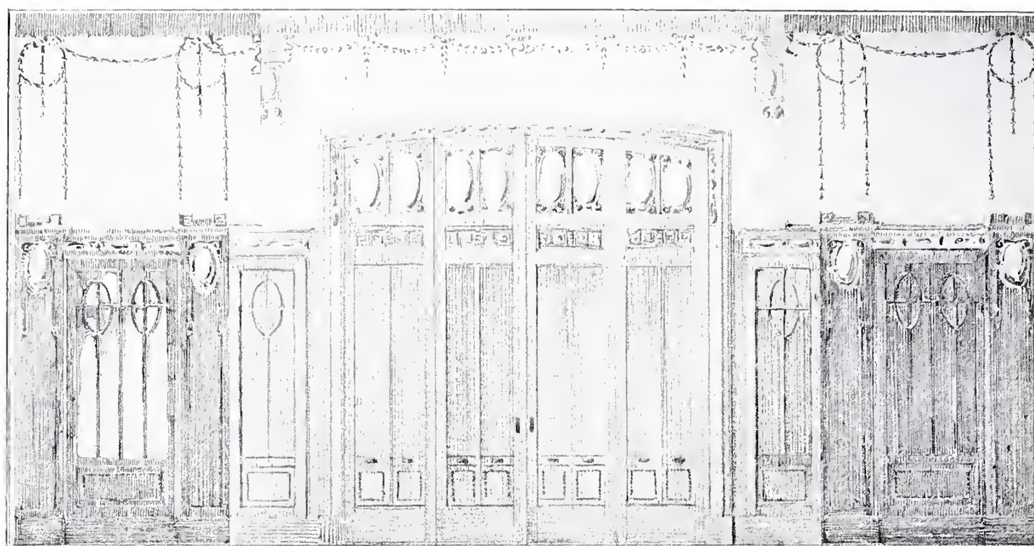

FIG. 4. GR. FEES
ZAAL. WAND D
TYPE A.

plannen om voort te gaan met de stof van ons tijdschrift steeds aan te vullen en belangrijker te maken. Als wij dan ook den inhoud van den vierden jaargang doorzien, mogen wij daarin, buiten onze vaste medewerkers, vele namen aantreffen van nieuwe medewerkers, die belangrijke bijdragen leverden over zeer afwisselende en interessante onderwerpen, als: oudemeubelkunst, ceramiek, tuinarchitectuur, geïllustreerde reisbeschrijvingen, textiele kunst, Hindelooper kunst enz. Ook de rubrieken: Tentoonstellingen, Vragenbus, Boekaankondiger en Boekbespreking, vonden hunne plaats.

Voor den vijfden jaargang, dien wij nu gaan beginnen, hebben wij nog een reeks wetenswaardige artikels in bewerking en is ons nog van verschillende zijden de toezegging voor medewerking gedaan. Wij gaan dus dit nieuwe jaar vol goede verwachtingen tegemoet en kunnen onzen lezers en vrienden verzekeren, dat het zeker in vele opzichten hunne voortdurende belangstelling is, die ons er toe aanspoort niet op het punt, waarop wij ons thans bevinden te blijven stilstaan, maar met den krachtigen hulp van onze medewerkers, „Het Huis" zoo ver te brengen, als het slechts even binnen ons bereik zal zijn.

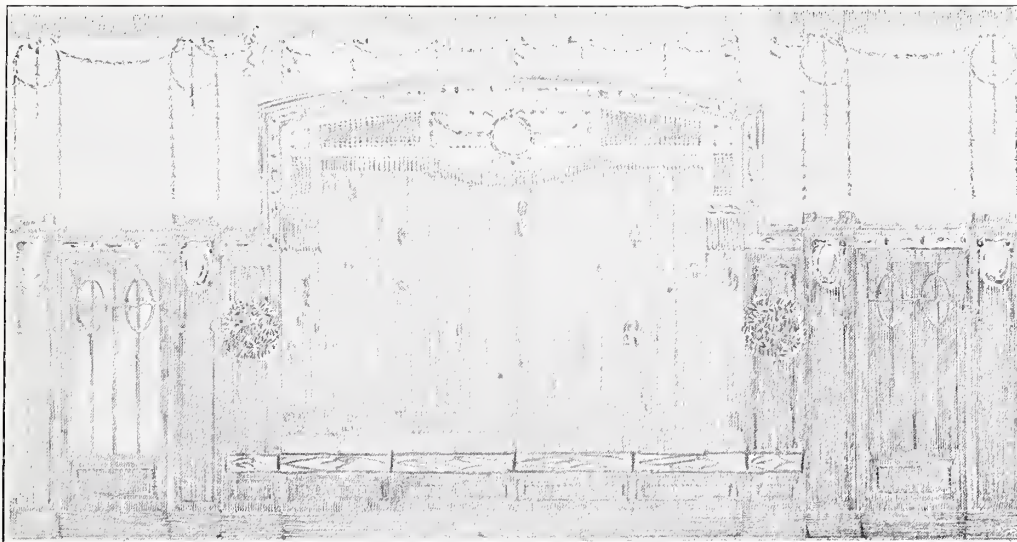

FIG. 5 GR. FEESTZAAL. WAND D. TYPE A. (VARIANT)

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Uit eene collectie schetsen voor eene betimmering en décoratie van een groote feestzaal, hebben wij enkele gereproduceerd. De lange wanden van deze zaal zijn 13 M. en de korte 8½ M. lang, terwijl de hoogte ongeveer 5½ M. bedraagt. Deze ruimte ontvangt het licht alleen van boven door den lantaarn van glas in lood, die geheel het plafond vormt (figuur 2.)
Voor de betimmering en de beschildering zijn drie ontwerpen gemaakt, die hoewel onderling verschillend, toch een eenigszins gelijk karakter dragen. Wij onderscheiden de drie ontwerpen als: type A, B en C (zie plaat IV). Type A is groen, type B roomkleurig en type C blauwgrijs geschilderd gedacht; alle met lichte wanden boven de lambriseeringen, ornementaties in goud en decoratieve tableaux boven de rustbanken langs den wand.
Daar op de plattegrond (figuur 1) bij de wanden letters geplaatst zijn, is uit de kantschriften der afbeeldingen gemakkelijk af te leiden welken wand en welk type de figuren voorstellen.

We wisten reeds lang dat „Oude Noord-Hollandsche steden" een aardig geïllustreerd boek vormen, maar thans bij 't doorbladeren werd ons dit toch weer stelliger bewust. Het is een genoegen zich in die knusse hoekjes en rommelige buurtjes te verliezen, den blik te laten gaan langs kartelige daken en schuinhangende baksteenpuien, om dan tot rust te komen op het breede, rustige vlak van een massalen torenromp.

Als illustraties van een sprookje doen sommige teekeningen aan en in onze herinnering krijgen de behandelde steden, er onwillekeurig een bepaald cachet door. Toont Nieuwenkamp zich waar hij alleen aan 't woord is ook hier weer een sterk en smaakvol illustrator, Veldheer — die de steden, Enkhuizen en Medem-

FIG. 1. TITELPAGINA NAAR EEN HOUTSNEDE VAN J. G. VELDHEER.

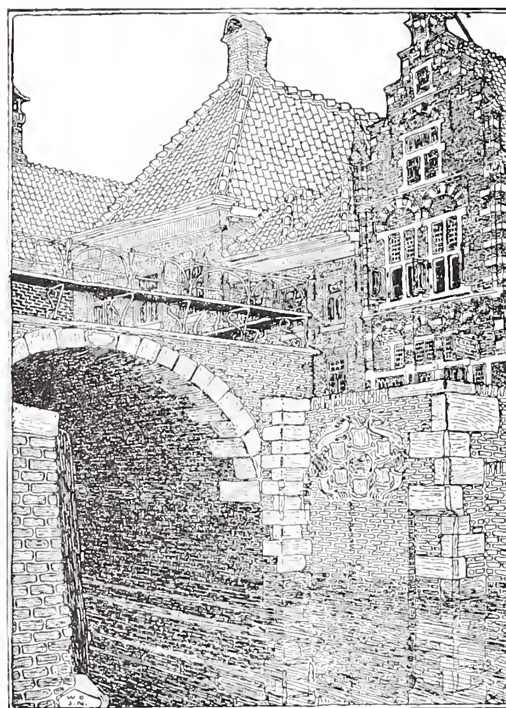

FIG. 2. EDAM. DAMSLUISEN EN EDAM'S MUSEUM W. O. J. NIEUWENKAMP.

blik voor zijn rekening nam, brengt het niet evenver. Zijn manier is kariger en zonder die telkens weer aan den dag komende zin voor het constructieve, waarover Nieuwenkamp beschikt, alleen de techniek te beheerschen maar ook te weten, wat een bladzijde aan versiering van letters velen kan.

We kunnen hier niet in détails treden. Enkele van de beste illustraties kunnen we gelukkig bij deze korte aankondiging reproduceeren, voor 't overige neme men 't boek zelf ter hand. [1]) Tot zoover alles wat er goeds over te zeggen valt.

[1]) De reproducties in deze boekbespreking voorkomende, zijn sterk verkleind; de oorspronkelijke platen in het boek zelf, zijn 15 × 21 cM. groot.

Zonder twijfel verdient het onder de geillustreerde Hollandsche boeken een éérste plaats, onbetwistbaar hebben zulke uitgaven ook indirect goede resultaten. Er wordt iets wakker in het publiek. Men leert weer altijd opnieuw illustratie als kunst te beschouwen, niet als zoo maar een prentje en men zal Veldheer vooral waardeeren als een der eersten, die sedert een langen, langen winterslaap, de slap geworden houtsneetechniek, opnieuw tot leven heeft gewekt. Er is en blijft echter bij werken als het hier bedoelde een ernstig gevaar. — De opzet dunkt ons niet geheel zuiver. De titel luidt Oude Hollandsche steden aan de Zuiderzee, zakelijk als Bleyswijks Be-

FIG. 3. ENKHUIZEN. ZUIDER-HAVENDIJK. J. G. VELDHEER.

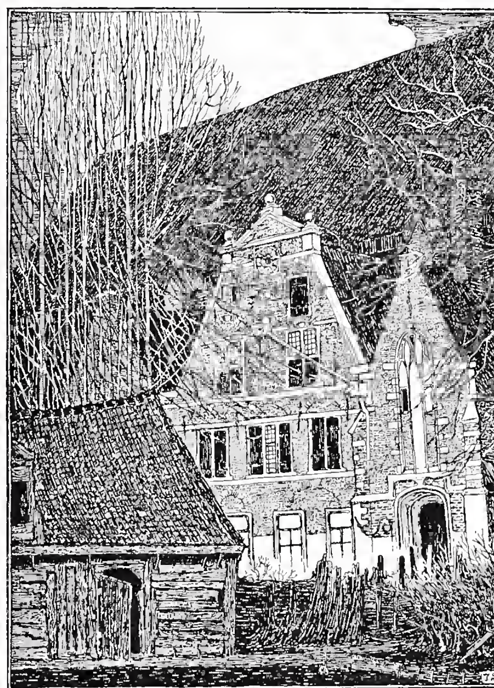

FIG. 4. MONNIKENDAM. ST. NICOLAAS-KERK. W. O. J. NIEUWENKAMP.

FIG. 5.
MEDEMBLIK
ST. BONIFACIUS-
KERK.
J. G. VELDHEER.

schrijving van Delft, v. Besens Amsterdam, of dergl. Maar binnen in ziet men ras, dat we hier niet met zakelijke opnamen, die dan, daar ze natuurlijk door het temperament van den kunstenaar moesten passeeren, een fijne onbewuste nuance kregen, maar met sterk bewuste éénzijdige interpretaties van indrukken te doen hebben. Er is, om kort te gaan, een zekere niet te miskennen Altertümelei, die wel wat al te sterk op den voorgrond treedt. In dit geduldig invullen van steenvlakjes en bollige keienvelden voelt men minder den getrouw observeerenden, zooveel mogelijk objectieven kunstenaar, dan den smaakvollen arrangeur van impressies, opgedaan bij 't doorbladeren van portefeuilles van oude kunst. Dit brengt een zekere tweeslachtigheid, die op den duur iets initants krijgt. In dat opzicht zijn b.v. de eenvoudige penteekeningetjes van Wenckebach naar Amsterdamsche gezichten, geteekend voor 't „Nieuws van den Dag", hoewel met veel minder chique geteekend, veel duurzamer kost. We bedoelen slechts een wenk te geven, geen onverdiende afbrekerij te insceneeren, waar het werk relatief zoo goed is, maar nog zooveel beter, zooveel eigener zijn kon. Nieuwenkamp is met zijn Bali en Lombok voorzeker op een hooger peil — al moge het onderwerp *hier* meer tot ons spreken.

ACKERMANN'S Universal-Galerie klassischer Kunst, in Postkartenform. München. Pro Stück 10 Pfennig.

BUCHNER, Dr. WILHELM: Leitfaden der Kunstgeschichte. 10e Auflage. Essen a.d. Ruhr. M. 4.—.

ENTWÜRFE, Preisgekrönte zu Bauern- und einfachen Bürgerhausen für den Regierungsbezirk Minden und das Fürstentum Schaumburg-Lippe. Leipzig. M. 20.

FORRER, Dr. R.: Zie FÜHRER zur Kunst.

GERSTFELDT, O. VON: Zie FÜHRER zur Kunst.

FÜHRER zur Kunst. Herausgegeben von dr. Herm. Popp. Esslingen. Pro Band. M. 1.—.

I. VOLBEHR, Dr. TH.: Gibt es Kunstgesetze?

II. MAYER, Dr. EDUARD VON: Die Seele Tizians zur Psychologie der Renaissance.

III. SEMPER, Prof. dr. H.: Das fortleben der Antike in den Kunst des Abendlandes.

IV. WOERMANN, KARL: Die Italienische Bildnismalerei der Renaissance.

V. FORRER, Dr. R.: Von alter und ältester Bauernkunst.

VI. GERSTFELDT, O. VON: Hochzeitsfeste der Renaissance in Italien.

JAFFÉ, Dr. ERNST, und dr. CURT. SACHS: Handzeichnungen grosser Meister. Berlin. Pro Band M. 10.—.

I. OETTINGEN, Prof. dr. WOLFGANG VON: Daniël Chodowieckis Handzeichnungen.

JUNGHANN, CURD: Die Farbe in der bildenden Kunst. Berlin. M. 1.25.

KAHN, GUSTAVE: Auguste Rodin. Der Meister und sein Werk. Leipzig. M. 5.—. Spezialnummer der Kunstzeitschrift L'Art et le beau.

KÖHLER, HEINR.: Polychrome Meisterwerke der monumentalen Kunst in Italien vom V bis XVI Jahrhundert. Leipzig. M. 100.—.

LANGE, KONRAD: Das Wesen der Kunst Grundzüge einer illusionistischen Kunstlehre. Zweite, umgearbeitete Auflage. Berlin. M. 10.—.

LANGE, WILLY und OTTO STAHN: Gartengestaltung der Neuzeit. M. 12.—.

LECHAT, HENRI: Phidias et la sculpture grécque au Ve siècle. Paris. Fr. 4.50.

LOVERDO, J. DE: Construction et agencement des abattoirs. Paris. Fr. 29.50.

MARÇAIS, GEORGES: L'Exposition d'art muselman d'Alger. Paris. Fr. 20.—.

MAYER, Dr. EDUARD VON, zie FÜHRER zur Kunst.

MEISTERWERKE antiker Plastik. 30 Reproduktionen nach antiken Bildwerken in Photographiedruck. Berlin. Pro Band M. 1.50.

I. Rom.

II. Neapel.

MEYER, Dr. ALFRED GOTTHOLD: Eisenbauten. Ihre Geschichte und Aesthetik. Esslingen. M. 15.—. Geb. M. 16.—.

MULIER, M. E.: Lettres et enseignes art nouveau. Dourdan (Seine-et-Oise). Fr. 40.—.

MULIER, M. E.: Peinture d'art nouveau Dourdan (Seine-et-Oise).

1re Série: Décorations des menuiseries pour salles à manger, chambres à coucher, salons, vestibules etc. Fr. 50.—.

2e Série: Décorations murales et plafonds. Fr. 65.—.

3e Série: Décorations murales et plafonds, panneaux décoratifs, attributs et emblèmes. Fr. 70.—.

MULIER, E. et MARC BORDÈRE: Décoration moderne par la plante. Dourdan (Seine-et-Oise).

1re Série. Fleurs. Fr. 40.—.

2e Série. Fruits. Fr. 40.—.

NIEDLING, A.: Kirchen-Malereien im romanischen und gotischen Stile. Berlin. M. 12.—.

OETTINGEN, Prof. dr. WOLFGANG VON, zie JAFFÉ, Dr. ERNST und dr. CURT SACHS.

ORNAMENT, DAS: Monatshefte für Kunstgewerbetreibende. Herausgegeben von Erwin Heckmann. Heft I. Jena. Pro Quartal M. 2.80.

PARGOIRE, R. P. J.: L'Eglise byzantine de 527à847, 2ième edition. Paris. Fr. 3.50.

PINTEUX, P., zie BRANDON, RAOUL et P. PINTEUX.

PUDOR, Dr. HEINRICH: Ausstellungs-Jahrbuch. Berlin. Per afl. M. 1.60.

I. Jubiläumsausstellung Nürnberg 1906.

II. Kunstgewerbeausstellung Dresden 1906.

ROMUSSI, C.: Duomo di Milano. Nella storia e nell' arte. Milano. L. 2.50.

ROOSES, MAX: Jordaen's Leben und Werke. Stuttgart. M. 55.—.

ROOSES, MAX: Rubens Leben und Werke. Stuttgart. M. 100.—.

SACHS, Dr. CURT, zie JAFFÉ, Dr. ERNST und dr. CURT SACHS.

SANBORN, KATE: Old time wall papers. New-York. $ 5.— net.

SCHLACHTER, FR. ANTON: Moderne Linearornamente. Leipzig. M. 7.50.

SCHMOHL, Prof. PAUL und GEORG STAEHELM: Barockbauten in Deutschland. Stuttgart. 5 Lief. à M. 10.—.

SEMPER, Prof. Dr. HANS, zie FÜHRER zur Kunst.

SPETZEL, O.: Die Bauformenlehre mit besonderer Berücksichtigung des Wohnhausbaues und der bürgerlichen Baukunst. Leipzig.

IV, GROTTE, ALFRED: Die Formengestaltung des Holzbaues. M. 10.—.

STANGE, Dr. ALBERT: Das deutsche Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaften und Technik in München. München—Berlin. M. 3.—.

STAHL, LAMBERT E.: Alt-Stuttgarts Baukunst. Herausgegeben von der Stadtverwaltung Stuttgart. Stuttgart. M. 20.—.

STAHN, OTTO, zie LANGE, WILLY und OTTO STAHN.

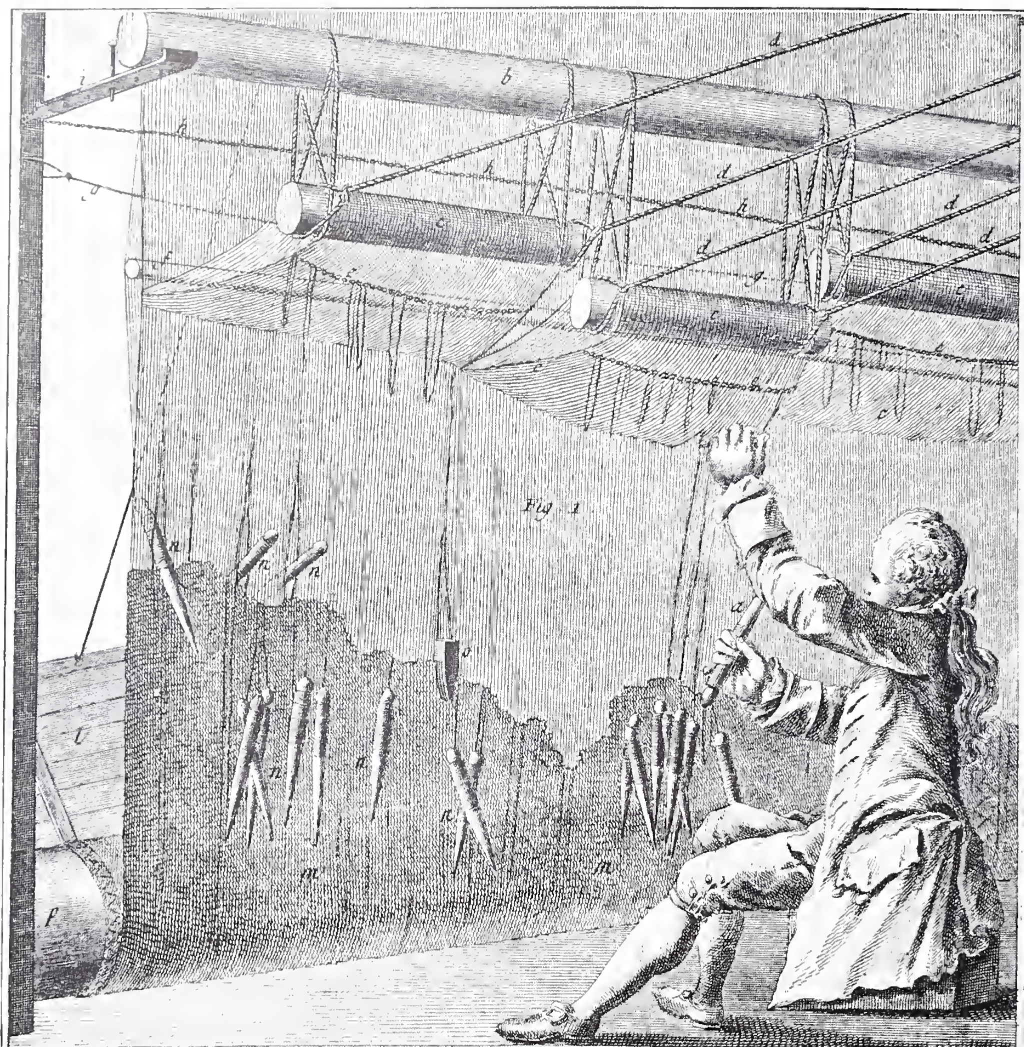
STEINHART, F. X.: Einzelheiten alter Bauernbauten. Leipzig. M. 15.—.

IETS OVER GEWEVEN TAPIJTEN (GOBELINS) IN 'T BIZONDER OVER DIE IN HET RAADHUIS TE MAASTRICHT.

Onlangs zag ik in de stad mijner inwoning voor een raam van een der grootste magazijnen imitatie van de oude en beroemde geweven tapijten, ook wel ten onrechte gobelins genoemd. Treurige gedachten over het verdwijnen van de ware en ouderwetsche kunst uit ons dagelijksch leven en het plaatsmaken voor ellendig machinewerk, voor prullen en bullen zonder smaak, zonder verband met hare omgeving, maar brallend van verguldsel en nieuwheid kwamen in mij op. 't Was misschien verkeerd en ondankbaar van mij bij het zien van eene prijzenswaardige poging tot wat men noemt „de kunst in het huis en het dagelijksch leven". Het kan echter zijn, dat de nabijheid van het statig en deftig zeventiende-eeuwsch raadhuis, met zijn „heusche" echte van der Borght-tapijten de sympathische aanleiding tot mijn treurige overdenking was. Wellicht slaag ik er in mijn lezers en lezeressen in mijn gevoelens te doen deelen als ik hen uitnoodig met mij die tapijten eens te gaan zien. Dank zij de hierbij gevoegde afbeeldingen behoeft die beschouwing niet heelemaal in den geest te geschieden. Mijn eenig doel is: de aandacht weer eens te vestigen in de harmonische kleurenpracht en fraai ontworpen, meesterlijk uitgevoerde voorstellingen dier tapijten, naar schetsen vaak van groote kunstenaars in wol en zijde vooronze oogen getooverd en zòò iets bij te dragen tot het herstel in eere van deze edele kunst in de kasteelen en deftige heerenhuizen, waar, helaas, zij zijn vervangen door eenige rolletjes meestal leelijk behangselpapier, heel propertjes en stijf met stijfsel tegen den wand geplakt. Tot nut en stichting wil ik echter onder weg en terwijl wij op den concierge wachten, die ons de poorten van het stadhuis zal ontsluiten, mijn geeerd gezelschap, dat ik tot cicerone verstrek, 't een en ander over de geschiedenis van de tapijtweverij en tapijtwevers vertellen en in het bizonder over die van der Borcht's, uit wier atelier's de Maastrichtsche tapijten voortkomen: alles toch dient in zijn verband te worden beschouwd, ook in de geschiedenis der kunst. Wij zullen echter toch hierbij niet het voorbeeld volgen van den bekenden advocaat in „les plaideurs" van Racine, die zijn pleidooi begon „avant le commencement du monde." Ik zal daarom mijn gezelschap maar niet vermoeien met veronderstellingen over den vermoedelijken oorsprong der geweven tapijten in West-Europa. In het voorbijgaan zij gezegd dat Ovidius in zijn „herscheppingen" al van dergelijke tapijten spreekt, als hij ons in het 8e boek dier herscheppingen verhaalt van den wedstrijd tusschen Minerve en Ariadne [1]), inderdaad

[1]) Daar iedereen Ovidius, hetzij in het Latijn, het-

a) Wijze van de spil te houden, om ze in de kepers te steken, *b*) groote dwarsrol voor de scheerlijsten, *cc*) kleine rollen om de scheerlijsten af te laten in het bereik der wevers, *dddd*) koordwerk om aan den wand en aan de kleine staken te bevestigen, ten einde ze vast te houden, *eee*) „lisses" of scheerlijsten, *f*) keperstok, *g*) kepertouwen, *h*) keten gekruist touw om de „pienes" vast te houden, *i*) „arguiller" groote ijzeren haak, die men in de gaten der „cotrets" (zijplanken) steekt om de rollen tegen te houden, *l*) plank tot afwering van het valsch licht van 't gezicht der wevers, *m*) tapijtwerk op het weefgestoelte, *n*) spil met wol van verschillende kleuren voor de tinten, *o*) kam.

PLAAT VI. GEZICHT OP HET WEEFGESTOELTE „DE HAUTE LISSE" VAN DE ZIJDE WAAR DE WEVERS WERKEN, NAAR EENE PLAAT VAN DIDEROT EN D'ALEMBERT'S ENCYCLOPEDIE, PARIS 1751—1780 IN FOLIO.

geen onaardige voorstelling van het tapijtweven.
De Romeinen zelven, die volgens Vergilius' raad in zijn Aeneis hun gegeven, aan de Grieken de kunst overlieten van metaalbewerken en andere, en zich slechts om het verwerven der wereldheerschappij beijverden, leerden de geweven tapijten eerst kennen uit het legaat hun door koning Attalus van Pergamum vermaakt en noemden ze aulea (van aula zaal), de Grieken peripetasmata (voorhangsels).

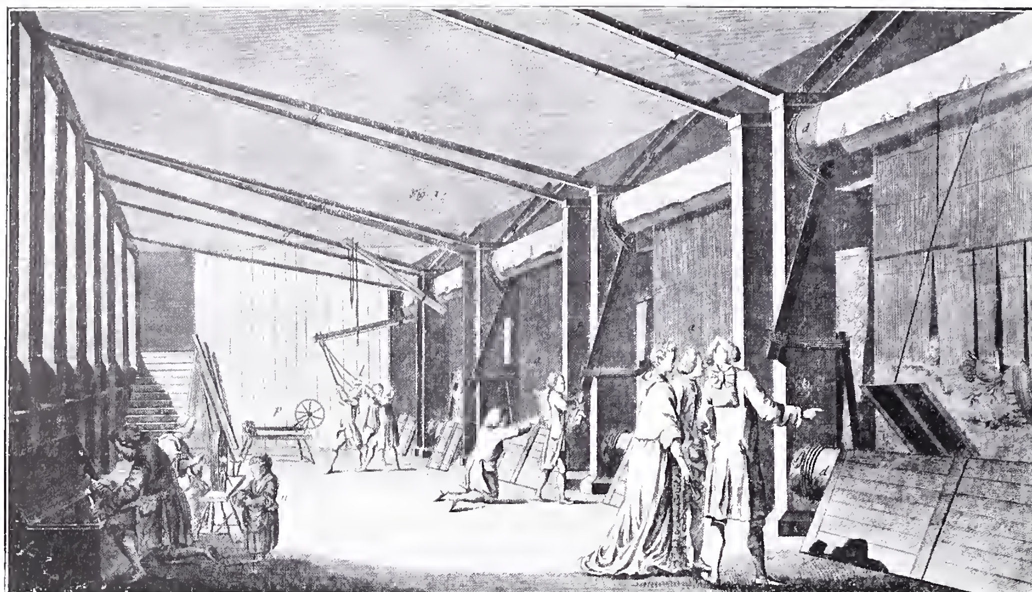
* * *

Het spreekt van zelf, dat hiermede over den eigenlijken oorspong van de middeleeuwsche en latere tapijtwerken niets is beweerd.
Hierin zullen wij ons overigens niet verdiepen.
Wij zullen dan ook niet er over uitweiden of de tapijten door een bisschop van Auxerre, omstreeks 840 voor zijn kerk besteld en die welke door de monniken van St. Florent te Saumur (zooals Martene en Durand verhalen) omstreeks 985 zijn vervaardigd; het tapijt eindelijk door een abt van hetzelfde klooster in 1133 aan zijn kerk geschonken en waarop de vier en twintig Ouderlingen uit het boek der Veropenbaring en ook jachttafreelen waren voorgesteld, inderdaad *geweven* tapijten kunnen genoemd worden. Ook over het al of niet bestaan hebben van een tapijtweverij te Poitiers sinds 1025 zullen wij niet spreken, evenmin over een tapijt in de abdij van St. Riquier omstreeks 1060 en vermelden slechts, dat van het bekende *borduurwerk* van Bayeux nog dikwijls ten onrechte als van een tapijt wordt gesproken.
Volledigheidshalve voegen wij er nog aan, toe dat een paar kunstwerken de eer genieten een twistappel tusschen Fransche en Duitsche tapijtkundigen te zijn: nl. de sedert een dertigtal jaren voor het musée industriel der stad Lyon, het Duitsch Museum te Neurenberg en het

---

zij in vertaling, niet bij de hand heeft, willen wij hier dit verhaal uit Vondel's vertaling overschrijven:
Men zet het werck op, schiet den inslag door de breede
Gespannen scheering, op den boom gerolt en vast,
De kam gaet op neer getrocken van den last
Der treden, en het werck geslagen met de lade
Krygt zijn beslagh. elck spoet en schut zijn schande en schade
Het lange kleet hangt tot het midlyf opgeschort.
Elck rept de handen, van werkyver aengeport,
Op 't schietspoel afgerecht. Zij mengen root scharlaken
Met tirisch purper, die gemengt in d'oogen blaecken.
De zwarte streep verdiept, het lichte kleur in 't oogh
Steeckt schooner hier op af: gelyck de regenboogh
Bescheenen van de zon, een langen streeck daer boven
Plagh uit te steecken, en voor 't hemelsch licht geschoven
De schoone verwen mengt, en ryck en schoon schakeert.
En flau verdryft, dat ons gezicht hier kracht ontbeert
Om 't onderscheiden, waer de verwen ons verschynen
En waer ze, allengs verdunt, verflaeuwen en verdwynen
Men werckt er bloemen in van gout, die heerlyck staen
En oock verzieringen, bekent in d'oude blaen.

FIG. 1. VOORSTELLING BINNENSTE EENS ATELIERS DER TAPISSERIES DE HAUTE LISSE VAN DE GOBELINS TE PARIJS. NAAR DIDEROT EN D'ALEMBERT'S ENCYCLOPEDIE, PARIJS 1751—1780, IN FOLIO.

aaa) Gespannen weefgestoelte met de werklieden, *b*) plank tot wering van 't valsche grondlicht, *ccc*) planken tegen het stof, *dd*) rollen, waarop de „pienes" (de aanzet der schering) gewonden zijn en het afgewerkt gedeelte, *ee*) „tentoirs" houten om het werk te spannen, *fff*) „cotrets" verticaal geplaatste houten om de rollen tegen te houden, *g*) jongmensch die de spillen tot afwisseling der kleuren aanbrengt, *h*) werkman die met de tang het afgewerkt gedeelte zuivert, *i*) idem die het weefsel van onderen spant, *l*) idem van boven, *m*) idem die de spillen met de verschillende kleuren uitzoekt voor de tinten, *n*) kind, dat de strengen aandraagt, *o*) vrouw, die strengen op de spillen windt, *pp*) spinraden, *qq*) stutten om het weefgestoelte tegen te houden.

South Kensington museum te Londen aangekochte tapijt-fragmenten en afkomstig van de St. Gereon'skerk te Keulen. De geleerde Jules Guiffrey, wiens *Histoire de la tapisserie depuis le moyen âge jusqu'à nos jours* ons onder anderen vooral tot leiddraad strekte, acht het vermetel dit proefstuk aan te halen als een bewijs voor de oudheid der tapijtweverijen in West-Europa [1]).

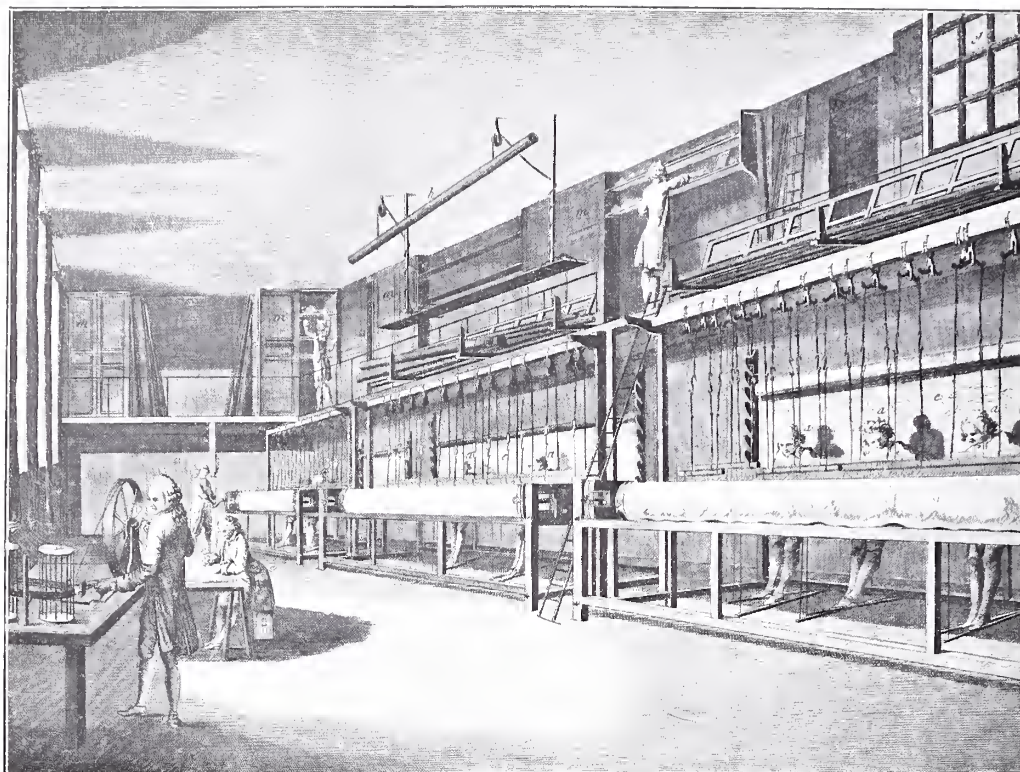
Eerst omstreeks 1300 vindt men zekere gegevens. Het allereerst geschreven document is wel het toevoegsel van Zaterdag 10 Maart 1303 tot de statuten van de zoogenaamde tapissiers Sarasinois in

[1]) Over een ander kunstwerk van dien aard in den dom te Halberstadt bewaard, komen de geleerden overeen dat het een geweven tapijt is, doch wanneer het vervaardigd werd is onzeker; de een beweert in de 11e, de andere in de 12e eeuw. — Het bestaan van een tapijt omstreeks 1200 door eene *abdis* van Quedlinburg en hare *nonnen* geweven en voorstellend N.B. het huwelijk van Mercurius en ... de *philologie*! is meer dan twijfel- en ook raadselachtig.

1290 bevestigd door Pierre le Jumeau garde de la prévôté van Parijs. Daar is spraak van ouvriers en *la haute lice*. Er zijn namelijk twee soorten van tapijten, als men de wijze van bewerking beschouwt: haute- en basse lisse. Deze laatste was reeds lang bekend voor haar mededingster, maar van wanneer zij dagteekent valt moeielijk na te gaan. Tot ver in de 17de eeuw was zij alleen bekend als „tapisserie à la marche" naar de benaming van de pedalen of treden, met behulp waarvan de wever de draden en de ketting van elkaar scheidt. Het is hier de plaats om de bewerking van het tapijtweven een weinig nader te beschouwen, daar men anders niet kan begrijpen het verschil tusschen het gewone weven en het tapijtweven en in het bizonder tusschen de haute- en basse lisse. Het weven volgens die laatste methode geschiedt op een horizontaal geplaatst weefgestoelte, met behulp van pedalen. Dat van den gewonen wever verschilt niet veel van het gestoelte van den tapijtwever de basse lisse. In beide toch scheiden zich de draden van de keten of de schering horizontaal gespannen van elkaar, tot het inlaten van de spoel, die den inslag bevat, door middel der pedalen, die de werkman met den voet in beweging brengt. De tapijtwever volgt daarbij de omtrekken van de teekening met zwarte lijnen geschetst op de draden van de keten, en daarbij strekt hem het model zelf, dat onder het weefgestoelte is gespannen en door de tusschenruimte der draden zichtbaar is, tot gids; maar — en hierin verschilt zijn werk van den gewonen wever — terwijl in het werk van dezen laatste de spoel kan doorschieten van het eene einde van het weefgetouw naar het andere, tusschen de te voren gespannen draden — is de tapijtwever genoodzaakt telkens van kleur te veranderen, de eene spoel door de andere te vervangen en de draden telkens af te snijden. De reden daarvan is, dat de gewone wever naar eene teekening werkt, die bestaat uit de herhaling van hetzelfde motief, de tapijtwever niet. Daarbij komt nog als punt van verschil dat de tapijtwerker aan den achterkant werkt en dus niet kan oordeelen over het reeds bereikt effect dan door zijn weefgestoelte om te draaien.

Wat de tapisserie de haute lisse aangaat, dit geschiedt op een vertikaal geplaatst weefgestoelte, wat een verbetering is, onder anderen omdat de wever gemakkelijker het reeds afgewerkte gedeelte kan overzien. Daar tegenover staat dat eerstgenoemde wijze van tapijtweven met meer snelheid wordt verricht. Te zien of men met een tapijt de haute- of de basse lisse te doen heeft is zeer moeilijk, te meer daar in vele ateliers beide wijzen van bewerking werden gevolgd. Eene zeer vernuftige, maar niet altijd afdoende wijze van contrôle, werd aan Guiffrey door een ervaren kenner medegedeeld. Daar het weefgestoelte namelijk van de tapisserie de basse lisse horizontaal is geplaatst, houdt de wever onder het werk zijn hoofd gedurig over het weefgestoelte gebogen; het gevolg daarvan is, dat, als men het tapijt aan den achterkant aandachtig beschouwt, soms baardhaartjes bespeurd

FIG. 2. VOORSTELLING BINNENSTE EENS ATELIERS DER TAPISSERIES DE BASSE LISSE DER GOBELINS(OP DE GALLERIJ INRICHTING VOOR HET BEWAREN EN PERSEN DER KLEUREN). NAAR DE ENCYCLOPEDIE BLADZ. 36 VERMELD.

worden in het weefsel verward. Dit nu kan bij de tapisserie de haute lisse niet plaats hebben, daar, gelijk wij zeiden, dit weefgestoelte verticaal voor den wever staat. Doch dit middel zou dàn alleen onfeilbaar zijn, als er geen baardelooze wevers bestaan hadden.

Volgens de schrijvers van den dictionnaire technologique. (Paris, Thomine 1827, dl. 10, bladz. 452) zou de tapisserie de basse lisse aan weerszijden van boven naar beneden met een rood lintje zijn voorzien, die van de haute lisse niet.

Wat de stof betreft, waarmede de tapijten werden vervaardigd, hiervoor kwamen vooral wol, doch ook zijde en goud- en zilverdraad in aanmerking.

Het spreekt van zelf, dat het hier onze bedoeling niet kan zijn om eene uitvoerige technologische beschrijving van de tapijtweverij te geven. Ons doel was vooral om, nu wij het verspreiden van deze industrie gaan bespreken, haar duidelijk te onderscheiden van alle andere soorten van tapijten, zoowel geborduurde als gewone. Het vervaardigen nu van tapijten de haute

et basse lisse, in Frankrijk vooral gobelins genoemd, is, zoover men de geschiedenis kan nagaan, een bij uitstek Fransche kunst en kunstindustrie.

Men zal hier tegen inbrengen, dat ook in Artois en Vlaanderen de tapijt-industrie gebloeid heeft. Maar men bedenke, dat deze beide gewesten, tenminste tot aan de Renaissance, een integreerend deel van het Fransche vaderland, zij het ook door den leenband verbonden, uitmaakten. Vervolgens begint de heerschappij van 't Fransch-Bourgondisch huis en ook de overwegende invloed daarvan voor Brabant in 1406 met Anthonis van Bourgondië en voor Vlaanderen en Artois in 1404 met Jan zonder Vrees uit hetzelfde stamhuis [1]).

In Frankrijk nu valt de tijd van de eerste geschreven documenten over de tapijtweverij in 1303, hiervoor vermeld, samen met het eind van de kruistochten. Deze hebben dan ook een grooten invloed uitgeoefend op deze belangrijke kunstindustrie. Op de kruistochten toch, leerde de nog halfbarbaarsche westersche Christenheid de kunst en beschaving van het Oosten kennen. Weefsels, heerlijke decoraties en ornamentwerk toch waren in deze gewesten van oudsher bekend en als inheemsch. Of de techniek van het tapijtweven rechtstreeksch uit het Oosten stamt is echter een open vraag. Het weven zelf is zoo oud als de wereld en van weven tot tapijtweven is de overgang gereedelijk. Uit Frankrijk in ieder geval hebben de tapijtweverijen zich verspreid over de Vlaamsche landen en Italië, later zelfs in Duitschland (niet vòòr de 16e eeuw).

De naam zelf aan de oudste tapijten gegeven, namelijk arazzi, naar de stad Arras, wijst dan ook op Franschen oorsprong, daar deze stad, de hoofdstad van Artois, tot 1526 onafgebroken Fransch is geweest. Arras wedijverde met Parijs om de eerste weefgetouwen de basse lisse te hebben bezeten. De ons nog bewaarde tapijten wijzen op het laatst der 13e eeuw.

De steden waar deze kunstindustrie tot den hoogsten bloei geraakten waren, op het tegenwoordig grondgebied van Frankrijk, Arras (tot in 1526 Fransch en na 1678 wederom), Lille (na 1713), Valenciennes (na 1678), Tours, Amiens, Cambray, Lyon, Rheims, Rennes; in België, Doornik (na de verovering door Karel V, in 1513, tevoren Fransch), Brussel, Enghien, Audenarde, Brugge, Gent, Middelburg (in Vlaanderen). In Nederland zijn slechts in Middelburg en Delft tapijtweverijen bekend.

Als de gouden eeuw voor de kunst *beschouwt* men de 15e, al waren in Frankrijk reeds in de 14e *zeer veel beroemde* tapijtwevers en onder hen Clement le Maçon, Jehan de Tremblay en Philippe Dogier, allen onder de regeering van koning Jan II (1350—1364), terwijl de be-

---

[1]) Eerst door het tractaat van Madrid, in 1526 tusschen Frans I en Karel V gesloten, werden Vlaanderen en Artois aan Keizer Karel V (die ze reeds als onmiddellijk souverein onder den titel van graaf bezat, maar als Fransch leen) in volle souvereiniteit overgegeven en deze gewesten van den Franschen leenband ontslagen en bij het Duitsche Rijk gevoegd. Artois werd echter bij den vrede van Nijme-gen in 1678 geheel aan Frankrijk afgestaan.

roemde Bataille, die reeds tijdens 's konings laatste regeeringsjaren bekend werd, zijne kunst tot 1400 bleef uitoefenen en verbonden was aan den hertog van Anjou, Louis I, den oudsten der broeders van Karel V, die te Angers hof hield. Al deze tapijtwevers hebben tal van kunstwerken voor het hof vervaardigd. Clément le Maçon zelfs ten getale van honderdzeventig. Groote tafreelen worden in den beginne niet in de Koninklijke rekeningen vermeld en de decoratie bepaalde zich tot leliën en wapens. Eerst op het eind der 14e eeuw verschijnen de groote historische tapijten. Onder de weinige nog overgeblevene is de beroemde serie tafreelen uit het boek der Veropenbaring in de kerk van Angers, een kunstwerk van Bataille, wel een van de voortreffelijkste.

Onder de Fransche en Bourgondische vorsten kwam de tapijtweverij nu tot grooten bloei, hoewel Frankrijk in het begin der 15e eeuw door de Engelsche oorlogen een tijd lang die kunst zag kwijnen, terwijl in Arras, dat tot het Bourgondisch gebied behoorde, de tapijtweverij in hooge mate bloeide.

Voor wij echter iets over de tapijten van dit tijdvak zullen meedeelen, willen wij eerst het doel beschouwen waartoe de tapijtversiering werd gebezigd, wat tevens den inderdaad verbazingwekkenden rijkdom van die kostbare stukken zal verklaren. Deze hield gelijken tred met de toenemende uitgestrektheid en pracht der kasteelen, maar vooral ook met de zucht om deze gezellig en tevens met kunst en smaak in te richten.

Velen zullen bij het bezoeken van een oud kasteel, dat niet meer bewoond wordt of van de groote zalen in nog bewoonde kasteelen, wel eens gedacht hebben: wat holle en ongezellige „unheimische" ruim-

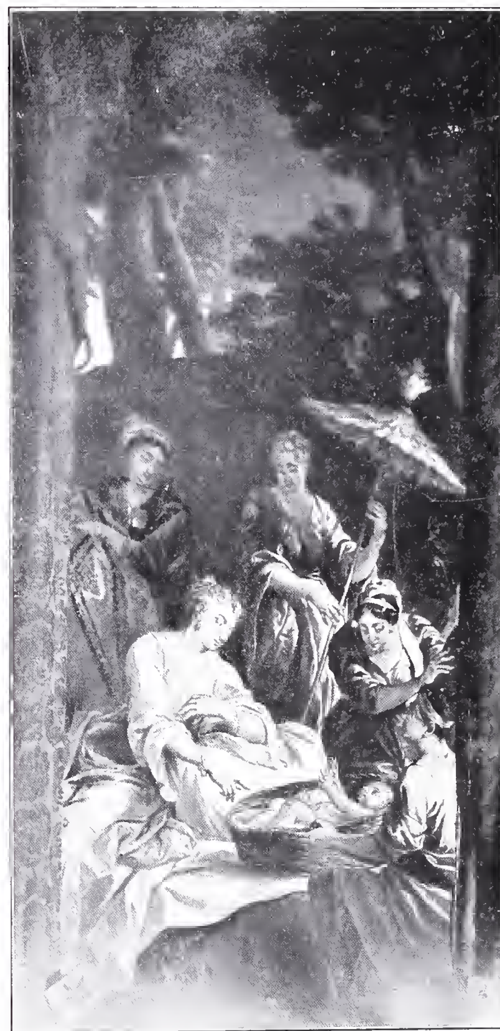
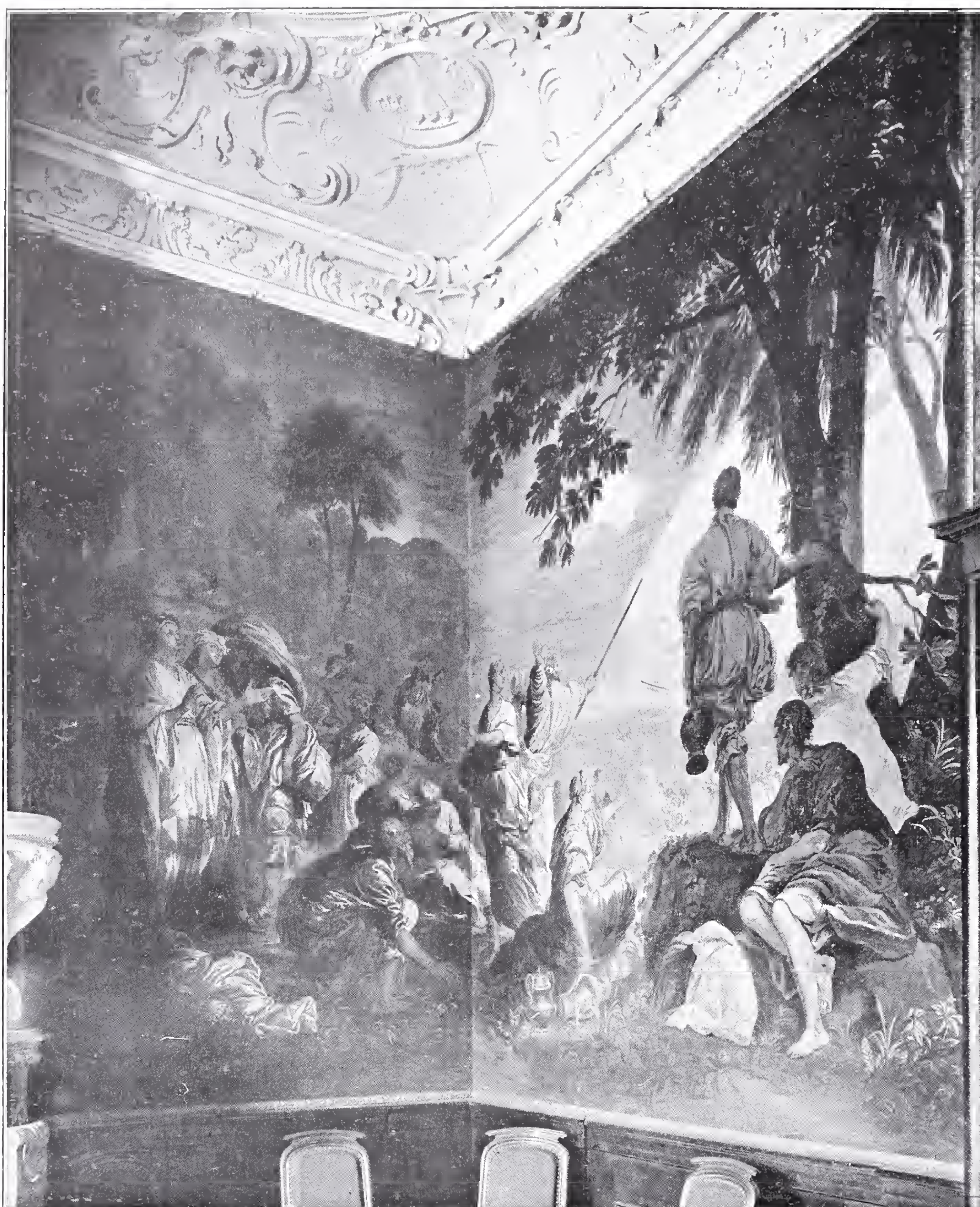

FIG. 3. DE VINDING VAN MOZES IN HET BIEZEN KORFJE.

ten! Hoe somber, ja bijna onmogelijk moet het hier wel geweest zijn! Maar laten wij in den geest deze groote hallen eens stoffeeren, gelijk zij er in lang vervlogen eeuwen hebben uitgezien, zooals wij op schilderijen en platen wel eens zien afgebeeld, behangen met geweven tapijten. En niet slechts behangen, maar ook afgedeeld in kleine gezellige vertrekken. Dikwijls ook vond men in eene groote zaal een klein vertrek afgescheiden, daar waar zich de open vuurhaard bevond, door een tapijt, dat met dwarslatten aan de zoldering was opgehangen.
Ook de trappen werden door tapijten aan het oog onttrokken, zooals onder anderen blijkt uit de akelige en treurige geschiedenis van den moord van Rizzio, de secretaris van de ongelukkige Maria Stuart, die door sluipmoordenaars onder haar oogen werd vermoord, welke langs een trap achter zulk een tapijt verscholen tot haar kamer waren genaderd. Dit was wel een der schaduwzijden van de tapijtbedekking, dat namelijk heeren moordenaars zich zoo gemakkelijk daarachter konden verbergen. Ook gaven zij aanleiding tot minder stichtelijke samenkomsten, intrigues en bespieding enz., van al welke omstandigheden de romanschrijver dan ook dikwijls ijverig partij hebben getrokken.

* * *

De aanwending van deze tapijten was verschillend dikwijls volgens den aard van het vertrek, waarvoor zij dienden. In de groote ontvangstzalen met hooge schouwen prijkten de groote heldentafreelen, ontleend aan den Bijbel, de oude legenden of aan vroegere of zelfs soms bijna gelijktijdige historische feiten: aan de geschiedenis van Mozes, Josue, Daniël, Gideon en het vlies, Judas de Machabeër, verder van Jason en het gulden vlies, Hercules, van Alexander den Groote, van Hector en de verovering van Troje, van den koning van Friesland (door Jacques Dourdin voor Philips den Stoute vervaardigd), van den hertog van Aquistanië, van Willem van Oranje, Percival of de verovering van den Graal, van de negen dapperen, van Karel den Groote, de kinderen van Reinoud van Montalbaan, de twaalf pairs, van Artus, zelfs van Bertrand du Guesclin enz. enz. De particuliere vertrekken zijn versierd met herdersidyllen, liefdestafreelen, aan de roman de la rose bijv. ontleend, de godin der liefde, ook jachttafreelen en zinnebeeldige voorstellingen als la fontaine de Jouvence. Bij het huwelijk van Karel den Stoute te Brugge zag men in de feestzaal, waar het bruidspaar en de voornaamste personen van het hof waren vergaderd, de geschiedenis van Gideon en het gulden vlies, in de zaal van de mindere genoodigden den slag van Luik (1468), in de zaal voor de beambten van het huis van Bourgondië de geschienis van Clovis in 4 tafreelen, in andere zalen de geschiedenis van Garin le Lorrain en van Assuerus, in de kapel de Passie des Heeren, in het vertrek der bruid de geschiedenis van Lucretia, terwijl de hertog bovendien in het paleis de geschiedenis van Adam en Eva in het paradijs en het huwelijk van Cleopatra

PLAAT VII. DE DOOR-
TOCHT VAN DE ROODE ZEE.

en Alexander had ten toon gesteld.
Bij groote feesten en plechtigheden werden ook altijd de schoonste tapijten opgehangen. Ook dit was een voordeel der tapijtversiering, dat men, als op het tooneel, van decoratie kon veranderen, zooals bijvoorbeeld te zien is uit de rekeningen en beschrijvingen der feesten van de Bourgondische hertogen. Zelfs de oorlogstenten van Karel den Stoute voor Nancy en Granson waren met tapijten versierd, thans in de museum's resp. van Bern en Nancy bewaard.
Een groote zorg werd dan ook besteed voor de bewaring van die kunstwerken. Philips de Goede stelde zelfs zes beambten aan met den titel van „gardes de la tapisserie", die bijgestaan werden door twaalf knechten, en in 1440 liet de hertog zelfs een gewelfde steenen bewaarplaats maken speciaal voor de tapijten bestemd. Niet slechts als geschenken voor zijn vrienden, maar ook om zich vrienden te verwerven, of om gunstige vredesvoorwaarden te verkrijgen werden deze tapijten door de Bourgondische vorsten aangewend. Zoo schonk Philips de Stoute [1]) er aan de Engelsche heeren, toen hij trachtte een einde te maken aan den oorlog tusschen Frankrijk en Engeland en een wapenstilstand voor te bereiden tusschen Richard II van Engeland en zijn neef Karel VI van Frankrijk.
Den hoogsten bloei bereikte de tapijtweverij van 1477 tot 1555, terwijl in het begin der 16e eeuw Brussel aan het hoofd stond en al de andere met haar wedijverende steden, door getal van werklieden overvleugelde. Te Brussel werden in 1515-1519 geweven de beroemde tapijten naar Raphaëls cartons door Pierre d' Enghien, een der beroemdste tapijtwevers, vaiet de chambre van Philips den Schoone en Karel V. Ondanks dit overwicht gaven nòch de Vlaamsche nòch de Fransche steden den strijd op. In den tijd der godsdiensttroebelen onder Philips II kwamen de weverijen van België in verval, waarvan Frankrijk en Engeland profiteerden; door de godsdienstvervolging toch werden vele tapijtwevers genoodzaakt elders een goed heenkomen te zoeken en vonden bij Hendrik IV een goed onthaal. In de tweede helft der 17e eeuw trad Frankrijk voor goed aan het hoofd der tapijtindustrie, ja de naam gobelins, ten onrechte aan de geweven tapijten geschonken, wijst daar reeds op. Gobelins, toch heeten vooral de voortbrengsels der tapijtwerij door Lodewijk XIV gevestigd in het hôtel in 1662 door hem gekocht, dat vroeger aan de familie Gobelin te Parijs had toebehoord en dat nu den naam kreeg van „manufactures royales de la couronne.
De oorlogsglorie en triomphen van dien grooten vorst werden sinds dien in gobelins vereeuwigd, vooral naar teekeningen van Le Brun [1]). Brussel gaf echter den strijd niet op, maar hield dien tot het eind der 18e eeuw met roem vol, ja er werd

[1]) Jean Cosset was zijn meest begunstigde tapijtwever en Jean Walois van Philips den Goede.

[1]) Ook naar schilderijen van J. F. van der Meulen (o.a. 't beleg van Maastricht en dat van Gennep door Louis XIV).

FIG. 1. DE MANNA REGEN

zelfs voor Frankrijk werk geleverd. De familie van der Borcht of Borght, ook wel eens onder den gelatiniseerden naam a Castro voorkomend (misschien echter eene andere tak van die familie) was het die volgens Guiffrey de roemrijke lijst der Brusselsche tapijtwerkers zou sluiten. Evenals de familie De Broe, die dezelfde kunst beoefende, was zij gesproten uit een schildersfamilie, die in de 16e eeuw vele kunstenaars heeft voortgebracht.

De eerste tapijtwever van dien naam is Jacques, die in 1676 een triomph van Neptunus en Amphytrite teekent, naar cartons door Orley vervaardigd. Hij leefde nog in 1706.

Onder de negen bestuurders van Brusselsche weverijen in 1700 nog bestaande komen o.a. voor: Gaspard van der Borcht, werkende met vijf, en Jacques van der Borcht, die met acht weefgetouwen werkte. Men had sinds lang het verticaal weefgestoelte (haute lisse) gelaten voor het

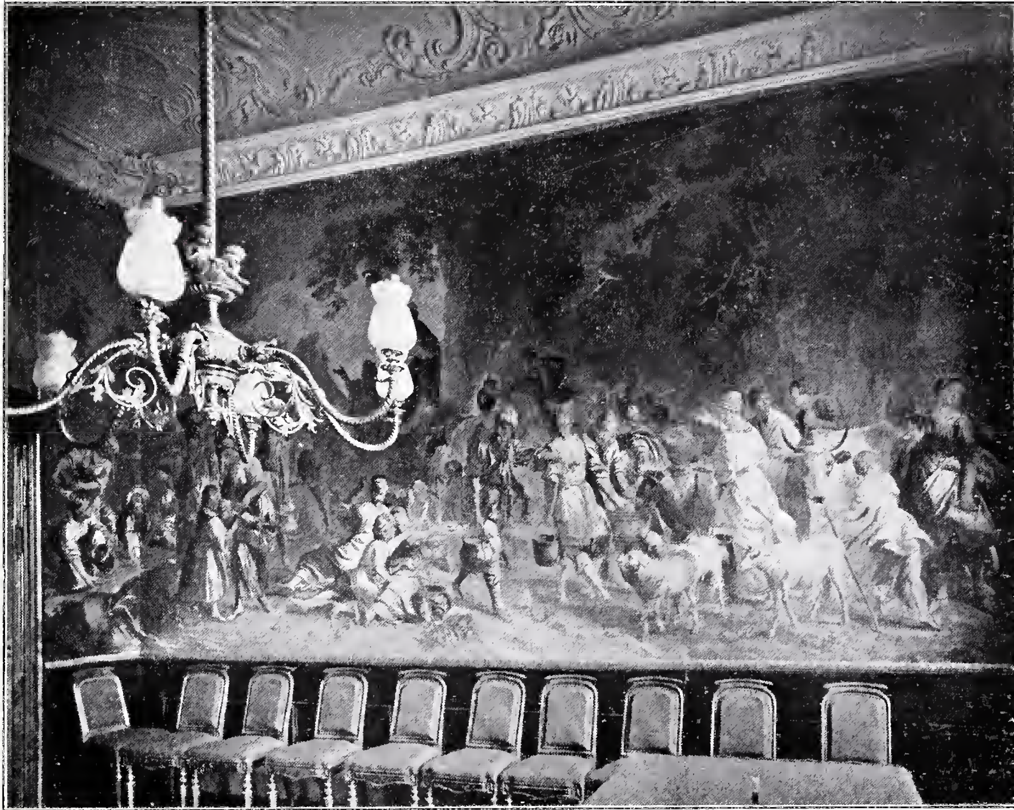

FIG. 5. HET KAMP DER ISRAËLITEN MET MOZES, DIE WATER UIT DE ROTS SLAAT.

sneller en dus economischer systeem van de basse lisse.

Gaspard van der Borcht, zooeven genoemd, stierf in 1742. Twee zijner zonen Jean François en Pierre vervingen hem. Zij vervaardigden onder meer de acht tafreelen uit het leven van Christus voor de kerk van H. Donatianus te Brugge in 1731, naar cartons van Orley en thans in de kerk van St. Sauveur bewaard. Van Pierre worden vermeld zeven doeken naar Wauwermans, kamptafreelen, paarden die gedrenkt worden, militaire onderwerpen. Van Jean François worden twee tapijten in de St. Gudule te Brussel bewaard.

Pierre overleed in 1763 en Jean François in 1772. Deze liet een zoon na, Jacques, der laatsten den Brusselsche tapijtwevers.

De Kerkfabriek van St. Gudule te Brussel bezit vier stukken van hem naar cartons van den schilder De Haese. Jacques stierf 13 Januari 1794. Eenige zijner kunst-

PLAAT VIII. DE AANBIDDING VAN HET GOUDEN KALF.

werken werden later aan Jerome Napoleon, koning van Westphalen, verkocht en gingen verloren in den brand van het paleis te Cassel.

Een bloedverwant van deze hiervoor genoemde tapijtwevers was ook François van der Borght, de vervaardiger van de tapijten in de Prinsenkamer te Maastricht [1]). Hoe hij juist verwant was aan de hiervoor vermelde van der Borght's weet ik niet, maar zeker is het, dat zijn werk in de Prinsenkamer van het raadhuis te Maastricht deelt in den roem die de werken zijner bloedverwanten genieten. Het stelt voor de geschiedenis van Mozes en vreemd genoeg, het is nòch door Guiffrey, noch door Wauters, in hun aangehaalde werken vermeld en was hun waarschijnlijk onbekend. Het is zeer verklaarbaar, dat in de raadhuizen van onze vrome en fiere magistraten de geschiedenis van Mozes, den wetgever bij uitnemendheid, eene geliefde voorstelling was. Ook in kerken treffen wij ze aan, bijv. in de kathedraal van Chartres op een tapijt uit de 16e eeuw, ook te Brussel vervaardigd, immers geteekend met het beroemde schild, geflankeerd met de dubbele B, les glorieuses initiales de Bruxelles, zooals Guiffrey ze terecht noemt. Verder werden tapijten met die voorstelling vervaardigd door Jan Leyniers te Brussel in de 18e eeuw, ook te Parijs in de Gobelins en de ateliers van den Faubourg St. Marc, naar teekeningen van Poussin. Te Rome vindt men in de bank van leening, als decoratie, een tapijt met deze geschiedenis door Bernardin van Hasselt te Florence geweven. Te Mortlake in Engeland werd voor Lodewijk XIV zulk een tapijt vervaardigd. Het is bekend dat in het voormalig raadhuis (thans Koninklijk paleis) te Amsterdam de schilderkunst door deze voorstelling aan de bekende Mozeszaal, haar naam schonk.

Thans zullen wij, na de statige trappen van het raadhuis te hebben bestegen, (wij kunnen kiezen de rechter- of linkertrap, die respectievelijk vroeger voor den Luikschen en Brabandsche magistraat van het tweeheerig Maastricht waren bestemd) de geweven tapijten gaan bewonderen, die in deze vertrekken, ter weerszijden van de monumentale aula, zich bevinden.

Die alleen de oudere weefsels uit de 15e en 16e eeuw heeft gezien, bijv. in het musée du cinquanténaire te Brussel en elders, vol decoratief effect, zal hier wellicht iets anders verwachten, dan men inderdaad te zien krijgt, maar die bekend

[1]) Ziehier eenige genealogische aanteekeningen ontleend aan Philippe Wauters, Essai historique sur les tapisseries et les tapissiers de haute et et de basse-lice de Bruxelles (dl. XVI en XVII van de Bulletins des Commissions royales d'art et d'archéologie 1877—1878).
Er zijn bij Wauters 3 stammen dier familie vermeld: 1e die van Jacques in 1676. Deze had 3 zonen uit zijn huwelijk met Jeanne van den Brugge, nl.: Gaspard, François en Pierre. De eerste had 2 zonen: Jean François en Pierre. Jean François had een zoon genaamd Jacques. — 2e Henri, wiens zoon François in 1640 het schilderen leerde bij een bloedverwant, ook François van der Borght genaamd. — 3e Pierre, wiens zoon Pierre in 1604 leefde en o.a. 2 zonen had: François in 1620 en Pierre.

FIG. 6. GEWEVEN TAPIJT OP HET GROOTE MUURVLAK TEGENOVER DE RAMEN IN DE RAADZAAL TE MAASTRICHT.

is met de tapijten uit de 17e en 18e eeuw en weet dat deze vooral bedoeld zijn als schilderijen in doek geweven, zal zonder twijfel vol bewondering dat heerlijk werk beschouwen. Inderdaad zij geven op een zekeren afstand gezien den indruk van schilderijen. Door de bijgaande reproducties kan men eenigszins er over oordeelen. Boven de deur in de Prinsenkamer [1]) ziet men den manna regen (hoog 1.6, lang ongeveer 2 M.); tegenover den schoorsteen het kamp der Israëlieten en Mozes die 't water uit de rots doet springen (h. ± 3.5, l. ± 1.85 M.); links van den schoorsteen, de aanbidding van het gouden kalf (h. ± 3.5, l. ± 2.10 M.); rechts van den schoorsteen en zich ombuigend

[1]) Dat is de kamer waar de Commissarissen-deciseurs der beide Heeren van Maastricht, nl. den Prins-bisschop van Luik en de Staten-Generaal, als hertog van Brabant, bij hun twee-jaarlijksch bezoek werden ontvangen.

links naar de deur, den doortocht van de Roode zee (h. ± 3.50; l. 4.90 M.); tegenover de deur Mozes in het biezen korfje (h. ± 3.50, l. 1.20 M.). In het vak, links van de deur ziet men het merk van den meester F. van der Borght.

Behalve deze tapijten vinden wij in de Raadkamer (naast de Prinsenkamer) tapijten voorstellende een landschap met boomen, een vos door honden gevangen, verder watervogels, pauwen, een hanengevecht, zelfs twee tijgers.

Eindelijk bevinden zich nog in de voormalige audiëntie-kamer, thans secretarie, de tapijten, die vroeger de Prinsenkamer versierden en voorstellen het park van Versailles met fonteinen, vogels enz. dragend op vier plaatsen het jaartal MDCCV. Wie de tapijten van deze beide laatste vertrekken vervaardigd weet ik niet.

Het zal wellicht belangrijk zijn iets omtrent den prijs van dit tapijtwerk, het leveren daarvan enz. uit de raadsnotulen der stad Maastricht mee te deelen.

Den 17 Mei 1706 werd besloten aan Juffrouw Visser in den Haag, wegens geleverde tapijten voor de Prinsenkamer, 2383 gulden 19 stuivers Hollandsch te betalen. Hiermede zijn de tapijten bedoeld, die thans in de secretarie (voorheen audiëntie-kamer) zijn, zooals zoo aanstonds zal blijken.

Den 11 Juni 1736 besloot de Raad om 645 gulden 16 stuivers 1 oord Brabantsch [1]) wisselgeld te voldoen op de kosten van de tapijten voor de Indivisen Raad-kamer [2]). Te voren waren daar reeds 200 gulden op betaald. Nog werd toen besloten voor acht stukken tapisserie, dienende om de kussens in de raadkamer en in de hooge en lage gerechten te monteeren, het resteerende van de kosten te betalen, die 121 gulden 1 st. Brab. beliepen.

Den 3 December werd besloten, om, daar de tapijten van de Prinsenkamer, tot die van de audiëntie reeds waren geappropricerd en mitsdien de gemelde Prinsenkamer met een aanzienlijker tapijt diende te worden behangen, een ander te laten maken en wel zóó dat deze kamer de uitstekendste van alle andere zou zijn.

Uit de raadsnotulen eindelijk van 3 Juni 1737 en 9 Juni 1738 zien wij, dat met Franciscus van der Borght 1 Juni 1737 een accoord was aangegaan om vijf stukken tapisserie, representeerend de historie van Mozes, op de vastgestelde maat te leveren voor de som van 2861 gulden Brabantsch wisselgeld. Een derde werd hem daarvan voorgeschoten, het tweede derde gedeelte zou betaald worden als de helft af was en het laatste derde als het werk geheel was afgeleverd. Op stuk van zaken kreeg van der Borght echter, met inbegrip van reiskosten en vergoeding voor de „casse", waarin het tapijtwerk was gepakt geweest, 4800 Brabantsche guldens. Vergelijken wij nu deze prijs eens met die, welke ons bekend zijn van andere tapijten. In 1373 ontvangt de tapijtwever Nicolas Bataille de som van 20

[1]) ongeveer 68 cent.

[2]) Deze vergaderde gezamenlijk als raad der stad en laag gerecht met de beide burgemeesters (één van Luiksche en één van Brabantsche zijde).

francs voor 6 tapijten van Arras, in 1376 ontving hij van den hertog van Anjou 1000 francs voor een tapijt met de geschiedenis van Hector; in 1449 wordt aan Robert Dary en Jean de l'Ortye door zaakgelastigden van Philips den Goede het maken van een tapijt opgedragen, voorstellend de geschiedenis van Gideon; de heele voorstelling bestond uit 14 stukken, 8 van 22 en 6 van 16 el, alle 8 el hoog; de prijs werd bepaald op 8 gouden schilden en 48 Vlaamsche grooten de el; in het geheel eene som van 8960 gouden schilden. Men bedenke dat het geld in de 14e en 15e eeuw veel meer waarde had dan in de 18e. Thans ontvangt elk der tapijtwerkers in de Gobelins te Parijs eene toelage van 4000 francs per jaar en werkt daarvoor in dien tijd een vierkante meter tapijt af volgens de uiterste volmaakte methode thans in voege, waarbij het fijnst en fraaist denkbare werk wordt vervaardigd.

Wij eindigen met den wensch, dat even als te Ingelmunster en Mechelen, in België, ook in ons land de tapijtweverij moge herleven, althans de tapijten in eere hersteld als wandversiering en afscheiding van vertrekken, in paleizen, kasteelen en deftige heerenhuizen. Mogen alom de pogingen van mannen als Gerspach, directeur en P. V. Galand, inspecteur artistique der Gobelins, van Badin te Beauvais, Sallandray de la Mornaix, Rogier en Debel te Aubusson, den graaf des Cantons de Montblanc te Ingelmunster en van Braquenier en Dautzenberg te Mechelen [1]) instemming, waardeering en steun vinden en Frankrijk en de Nederlanden (Noord en Zuid) hun ouden wereldroem in de tapijtweverij handhaven.

Maastricht. PAULINE M. FLAMENT.

NASCHRIFT.

In een onlangs verschenen werk, getiteld: „Les grandes institutions de la France. Les manufactures nationales des tapissiers. Les Gobelins et Beauvais" (Paris, Renouard) komt Jules Guiffrey terug op eene bewering, door ons meegedeeld, als zou namelijk het werk der basse lisse sneller zijn.

Bladz. 141—142 zegt hij:

„Une opinion assez répandue fait croire „que le travail de la basse lisse est plus „rapide que celui de la haute lisse. C'est „un erreur. Tout dépend de la complica„tion du dessin. D'ailleurs l'atelier de „Beauvais se sert d'une chaîne plus fine „que les Gobelins; on compte dix fils de „chaîne par centimêtre à Beauvais; sept „ou huit seulement aux Gobelins."

[1]) Wij noemden de voornaamste bestaande tapijtweverijen.

FIG. 1. TAFEL VAN EIKENHOUT, TWEEDE HELFT DER 16E EEUW MUSÉE DES ARTS DÉCOR. TE BRUSSEL.

DE TAFEL

(Vervolg van pag. 20).

Bij het exemplaar van het Nederlandsch Museum is een zwakke poging gedaan ook de smalle kanten der wangentafel door een open boogstelling bruikbaar te maken. Natuurlijk hielp ook dit middel echter niet voldoende en zoo veroverde de nooit volkomen in onbruik geraakte tafel met 4 of meer pooten weldra het veld. De pootentafel was natuurlijk tevens goedkooper. Hadden de wangen bij eenigen rijkdom onmiddellijk tot kostbaar steekwerk aanleiding gegeven, bij de pootentafel kon de draaibank het grootste aandeel leveren; met goeden smaak, keuze van hout en veredeling daarvan door gekleurde en ongekleurde was ontstonden er ook zóó werken die aesthetisch voldoende bevredigden. Een fijn voorbeeld van een uittrektafel met 9 pooten bezit het Nederlandsch Museum in het Fig. 24, (vor. afl.), afgebeelde stuk. De pooten zijn hier naar de streng klassieke wijze van omstreeks 1600 gedétailleerd. Vitruvius doet ook hier zijn invloed gelden; de regel is als architraaf en fries behandeld en daarop rusten de dikke, aan de randen nog steeds ongeprofileerde, bladen. Het geeft iets zwaars, dat glad afzagen van het blad; maar men moet niet vergeten, dat de tafel als architectonisch geheel bekeken, op dien zwaren last berekend schijnt, dat

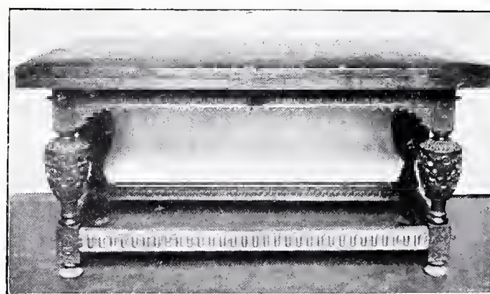
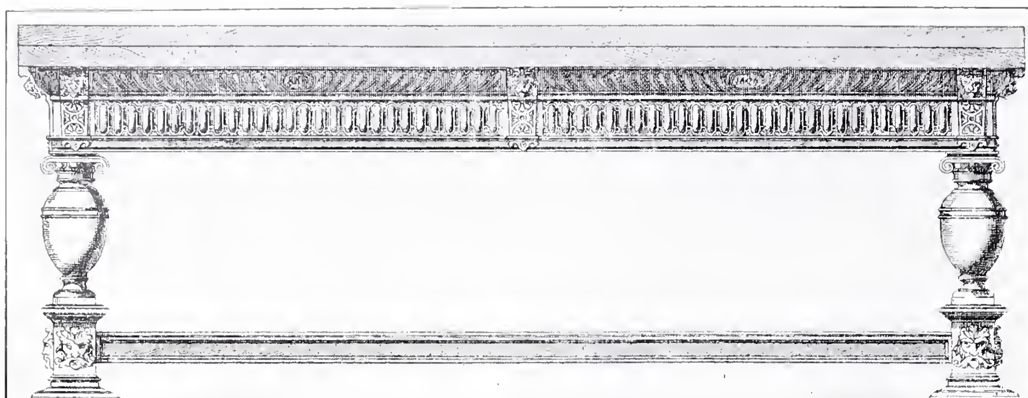

FIG. 2. EIKENHOUTEN TAFEL MET VERSIERDE VAASPOOT. EERSTE HELFT DER 17E EEUW. NED. MUSEUM.

FIG. 3. EIKEN-HOUTEN TAFEL V. 1624. JOHANNES HOSPITAAL TE BRUGGE.

een door profielen lichter schijnend blad met het aantal en den vorm der stutten in strijd zou zijn. Ook het ingewikkeld kruis heeft op zij, rondom, de profileering die het overal als plint der slanke kolommen (kolomtafel) kenmerkt, terwijl de voetklossen (kaasjes) onderaan toch weer aan het „meubel" die lichtheid geven die het van een vast gebouw dient te onderscheiden. Alles is ook hier een kwestie van verhouding, het antieke geheim van het getal is door de schrijvers in het bezit van iederen intelligenten meubelmaker en door dezen weer bij overlevering in 't bezit van tal van botte en bête werklui gekomen. Men zoekt niet, men wéét wat een kolom is en er valt eigenlijk niet over te twisten hoe dik een blad, bij gegeven lengte, hoe hoog de tafel bij de gegeven stoelmaat, noch hoe dik de kolom, gegeven de genoemde bekende waarden, zijn moet. Het is volstrekt niet uitgemaakt, dat de beide tafels (Fig. 24 en Fig. 25, vor. afl.) uit dezelfde werkplaats, zelfs niet of ze uit dezelfde streek afkomstig zijn — hun standplaatsen liggen thans nogal ver uit

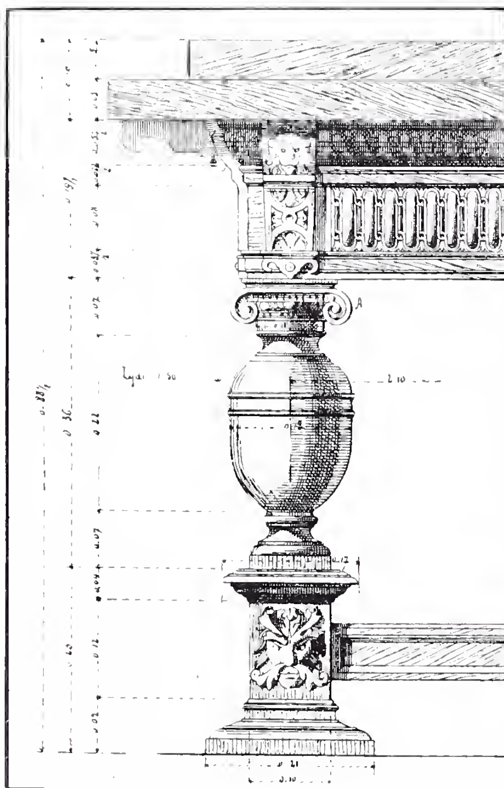
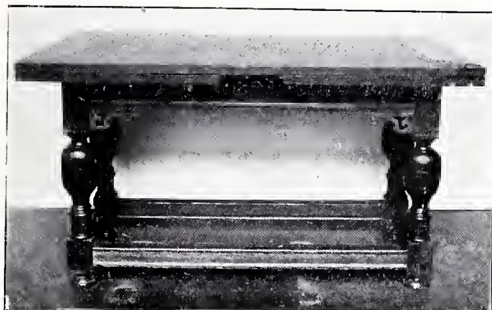

FIG. 4 DÉTAIL V. FIG. 3.

FIG. 5. EIKEN-HOUTEN TAFEL MET VAASPOOT. NED. MUSEUM.

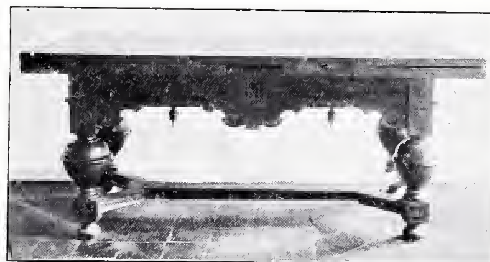

FIG. 7. EIKEN-HOUTEN TAFEL MET EBBEN EN PALISANDER VERSIERD. EIGENDOM V. H. KON. OUDHK. GEN. 2E HELFT 17E EEUW. NED. MUSEUM.

elkaar — maar het is duidelijk, dat dezelfde verhoudingen bij beide stukken in acht genomen werden en zij trots maatverschil en afwijking in den bouw, denzelfden indruk van krachtige lichtheid teweeg brengen. Natuurlijk dient rekening te worden gehouden met het feit, dat Fig. 25, (vor. afl.), thans de trekbladen mist en dus niet volkomen het oorspronkelijk effect maakt.

Maar het hoogtepunt werd spoedig overschreden. Men trachtte zich te bevrijden van den klassieken dwang die zooveel zuiverheid had gebracht in de warrige vormen, men is de, wellicht wat al te steriele, nuchtere navolging spoedig moe.

Nog op 't einde der 16e eeuw komen naast de slanke kolomvoeten reeds die wonderlijke bastaardvormen voor, die men peer- en vaaspooten noemen kan, de oude liefde van het Noorden voor den beurtelings, bolgezwollen, dan tot knappende magerheid toe geslonken en steeds met aanhangsels versierden baluster is het, die we hier opnieuw kunnen constateeren. Bewijzen daarvoor zijn: *a.* de in Fig. 2 gereproduceerde tafel van het Nederl. Museum met vaaspooten, knor- geholde tandlijsten en festoenen in de manier van Cornelis Floris en Bos; *b.* een fraaie vergadertafel met iets vroeger karakter, nog zonder voetklossen, dus nog buiten het altijd meer en meer op den voorgrond tredend begrip, dat een meubel slechts met een klein wrijfvlak den grond mag raken

FIG. 6. TAFEL MET BLAD VAN INDISCHE HOUTSOORT. NED. MUSEUM. MIDDEN DER 17E EEUW.

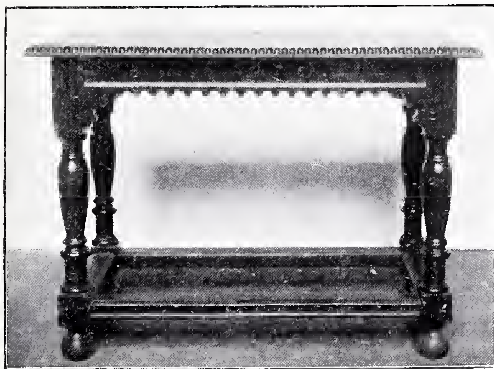

FIG. 8. TWEE-POOTSTAFEL. MODERNE VERVALSCHING (?) NED. MUSEUM.

FIG. 9. TEEKENING TOEGESCHREVEN AAN REMBRANDT VAN RIJN. LOUVRE, PARIJS.

(Fig. 3 en 4) Voorts: Fig. 5. De laatste is het meest karakteristieke voorbeeld van wat men zoo meent als men, zonder zich een bepaald stuk voor te stellen, van een goede 17 d'eeuwsche tafel spreekt. De zwelling der zuilen is hier ook wel tot vaasvorm opgeblazen, maar die dikte gaat de breedte van de vierkante „huizen" aan blad-raam en regels toch weinig te buiten, men begrijpt, dat het geheel aan één stuk vervaardigd is. Het raam en de voetregels zijn krachtig uitgegrond; precies juist van verhouding, terwijl de à jour bewerkte steunstukken en het elegante geholde tandlijstje alle logheid opheffen. Om deze uitweiding beter te begrijpen behoeft men slechts een blik te slaan op Fig. 7. Daar zijn de vazen tot gecingelde balons geworden [1]), beneden en boven ongemotiveerd, gevaarlijk dun, en noch de onsoliede los ingestoken duipertjes, noch het anders wel practischer gevormd kruis zijn bij machte den indruk van iets onorganisch-overdrevens, als b.v. van aan knie en enkels bijzonder *slanke*, aan de kuiten geweldig *dikke* beenen, te onderdrukken. De kleur van het nervige eikenhout in de roode was, mat glimmend, van het dieptonig ebben der spaarzaam aangebrachte marketterie, moet dan eenigszins vergoeden wat aan vormenfijnheid was verloren. Afwijkingen van het grondtype kunnen ons hier slechts kort bezighouden. Een gelukkig voorbeeld van een klein notenhouten tafeltje met *geprofileerd* blad, waaraan een sierlijst is gestoken terwijl de samenhang van pooten en blad, door het op de juiste plaats aangezet kartelrandje bijzonder mooi is, geeft Fig. 6. Een tweepootstafel die het Museum rijk *schijnt* te zijn, moet hier als vervalsching

[1]) In Frankrijk heeft men de teekenende uitdrukking „pieds gonflés".

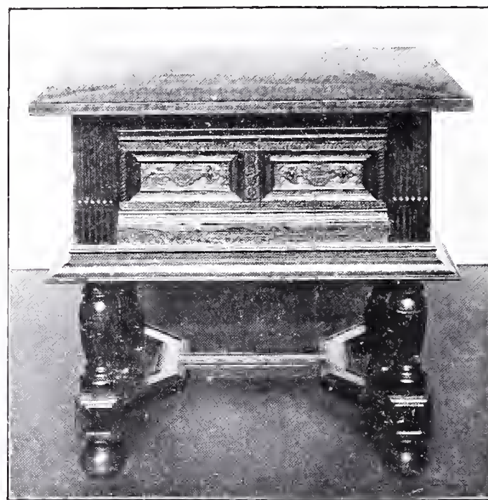

FIG. 10. TAFEL MET KASTJE, VAN EIKENHOUT. NED. MUSEUM.

gekenmerkt worden, met de opmerking dat 't mij niet gelukt is op schilderij of prent zulk een stuk te vinden, tenzij dan op een teekening aan Rembrandt toegeschreven, die er echter volgens de mij bekende reproductie, ook al, wat haar betrouwbaarheid als document aangaat, niet veel beter uitziet, dan het gewraakte museumstuk (Fig. 8 en 9).

Hoewel niet strikt hierbij behoorend, toch in bouw en détails verwant, maar vooral als voorbeeld van slecht begrepen verdeeling, zij hier het „*kasttafeltje*" gereproduceerd (Fig. 10), dat verre van een uniek op bestelling gemaakt meubel te zijn op zooveel schilderijen, bv. dikwijls bij G. Metzu te vinden is en dat men op het stukje van den vreemden dilettant J. Vrel, te Brussel, zoo aardig in 't leven ziet gebruiken (Fig. 11). De onderdeelen zijn met vlechtband en cartouche-ornament, met kantige canneluretjes en strakke profielen goed verzorgd en het is een voortreffelijk stuk timmerwerk, maar bijaldien nu eenmaal geen fraaie meubelarchitectuur.

Tenslotte zal het dienstig zijn ook de veel geciteerde „boerentafels" hier een plaats te gunnen. Fig. 12 geeft zulk een ruw in elkaar geslagen en even ruw gebruikt, laag tafeltje waaraan men de afkomst van en den samenhang met de 16 d'eeuwsche tafel (Fig. 14, vgl. ook Fig. 7, vor. afl.) nog duidelijk waarneemt.

Volledigheidshalve beeld ik hier nog enkele Fransche tafels uit de 2e helft der 17e eeuw af (Fig. 13). Billijkerwijze kunnen we thans van de Hollandsche tafel afzien. Wat er verder goeds op dit gebied ten onzent gemaakt werd is Fransche smaak, niet al te onsmakelijk gereproduceerd, maar zonder zelfstandig belang. 't Kenmerkend stijlverschil tegen vroeger en tegenover Hollandsche werken ligt in de eerste plaats in de streng georneerde balusterpooten met hun versmalde schacht, en het over alles heen spelend ornament, waarin we aanstonds bij eenig overleg ons oude cartouche of „rolwerk" herkennen, in zijn speciale Louis XIV accent, als men dat zoo mag uitdrukken. Maar we zullen en kunnen hier den draad afbreken dien onze afbeeldingen voor iederen lezer, zonder de vermoeienis, van

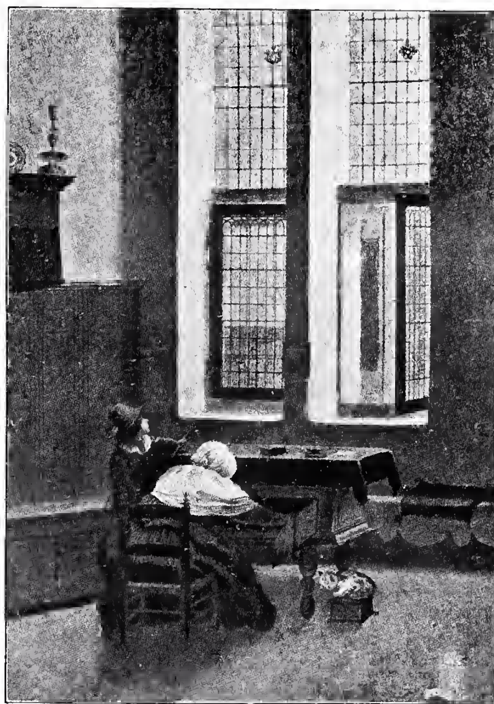

FIG. 11. NAAR EEN „BINNENHUIS" DOOR J. VREL. MUSEUM TE BRUSSEL.

FIG 12. NAAR EEN TEEKENING VAN ADRIAEN VAN OSTADE. ALBERTINA TE WEENEN.

het letter-lezen voldoende verder spinnen: De régence-tafel met rijker ornamentiek, Plaat IX, onder gebruik van verguld, figurale détails, loof en schelpvormen; de overgang naar den Louis XV-stijl in steeds kwistiger oplossing en vervluchtiging der contours, bij constante vermindering van omvang (Fig. 14); eindelijk: het contrast van het paradestuk van brons en goud als een gepareerde dame en het elegante gebruiksmeubel dat zich daartoe verhoudt als een gezond buitenmeisje met goedbesneden gezicht en ranke taille (Fig. 15 en 16). Wat zullen we er verder over zeggen, als we er ons niet speciaal mee willen bezighouden?

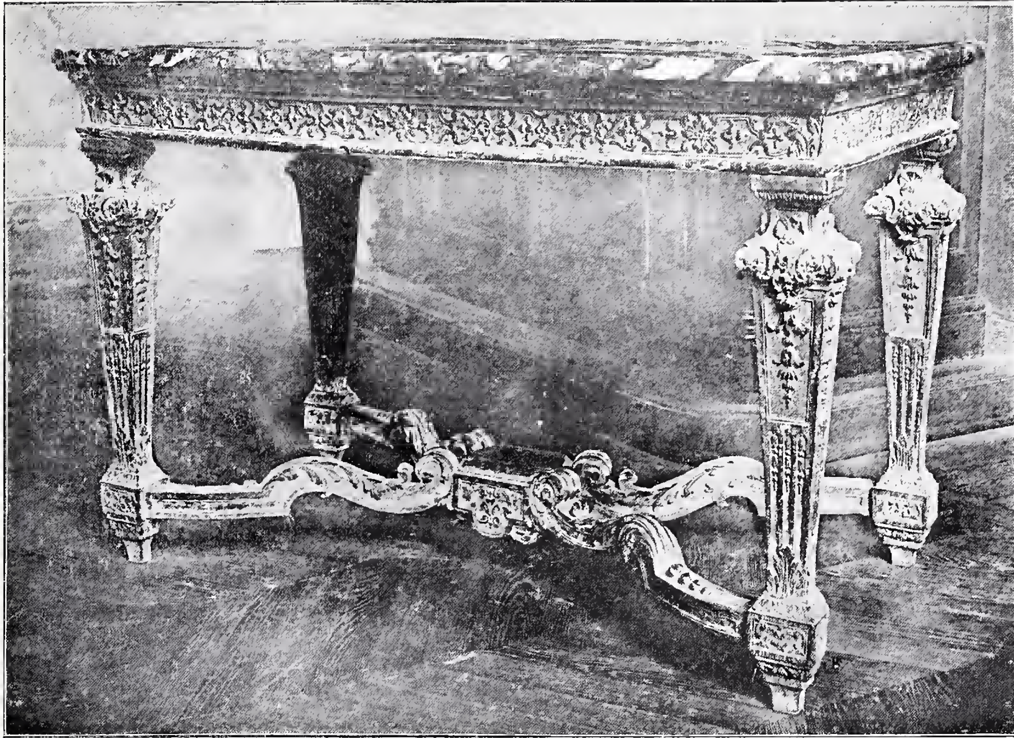
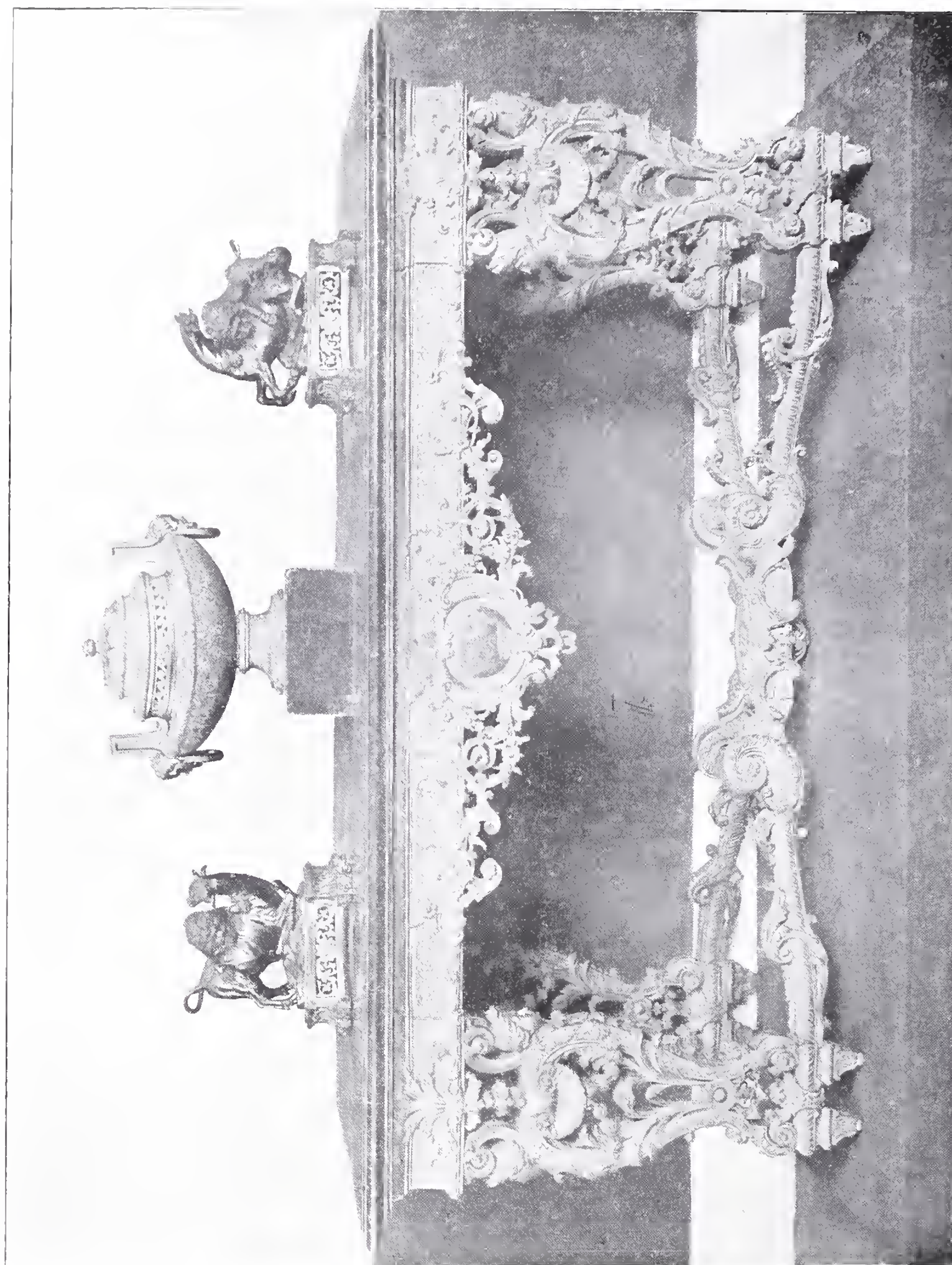

FIG. 13. TAFEL UIT DE 2E HELFT DER 17E EEUW. MUSÉE DES ARTS DÉCORATIFS, PARIJS.

We willen liever nog even een ander punt behandelen dat, van het meubel zelf vrijwel onafhankelijk, evenwel de tafel pas maakt tot wat zij is, of niet is:
Wáár stond de tafel in de kamer?
Over de opstelling in de refectoria en het triclinium hebben wij reeds gesproken, terwijl in de 14e en 15e eeuw strikt genomen niet van een „opstelling" gesproken worden kon, daar de tafel, waar het aanging, na 't gebruik weg werd genomen.
Ik zei toen reeds, men *leefde* niet aan tafel en ik wees er op, dat met de wangentafel, met de zwaarte en de hechtheid van het meubel dit ook pas een vaste plaats in de kamers kreeg. Midden in het vertrek stond het nog niet. Men zette de tafel daar, waar dat ook 't meest van zelf sprak, waar men er 't meest aan had, d.w.z. waar zij 't best verlicht was, dus áán, of in de buurt van 't raam; op zij geschoven, zoodat 't grootste deel van de kamervloer vrij bleef [1]), soms wordt er een aparte

[1]) Een aardige illustratie hierop leveren de reproducties bij 't artikel van Dr. W. Martin. Vorige Jaargang afl. 12, bl. 385. „Iets over de schilderachtigheid onzer Binnenhuizen". Bij J. Vermeer, op

PLAAT IX. FRANSCHE TAFEL (RÉGENCE)
MUSÉE DES ARTS DÉCORATIFS TE PARIJS.

FIG. 4. GEHEEL GESTOKEN CONSOLE TAFEL, FRANSCH WERK. EERSTE HELFT 18E EEUW.

verhoogde plaats voor gemaakt, op een soort van podium het bekende „soldertie" der inventarissen, een andermaal zien we er een lossen baldakijn boven hangen [1]). Om te voorkomen, dat er stof van 't plafond in spijzen viel? Het vereenigingspunt in de kamer was in die dagen niet de tafel, maar de, op afstand gebrekkig, verwarmende schouw. Ook in de paleiszaal van omstreeks 1700 is de tafel slechts een zeer ondergeschikt meubel; behalve bij het diner, waarvoor men ook dan nog dikwijls genoeg met schragentafels voor lief neemt, vinden wij ze steeds aan den wand, veelal als console-tafel onder de spiegels in de penanten en dan dus, zooals de vaak niet bruikbare paradestoelen van dien tijd, slechts als deel van de architectuur, geenszins als gebruiksvoorwerp (Fig. 17). Pas in de 18e eeuw staat de groote huiskamertafel, meest rond of ovaal, vaker in 't midden onder de hanglamp, waar ze vooral in die periode, die men in Duitschland met den knussen naam van „Biedermeierzeit" aanduidt, zoo recht thuis behoorde, en waar ze thans, nu het huishouden wederom vrijer vormen heeft aangenomen en de electriciteit verdeeling van lichtbronnen gemakkelijker maakt, daarentegen reeds zelden meer staat. Door de instelling eener vaste „eetkamer" ook in kleinere huizen kunnen wij de groote „sta in den weg" in onze huiskamers missen.

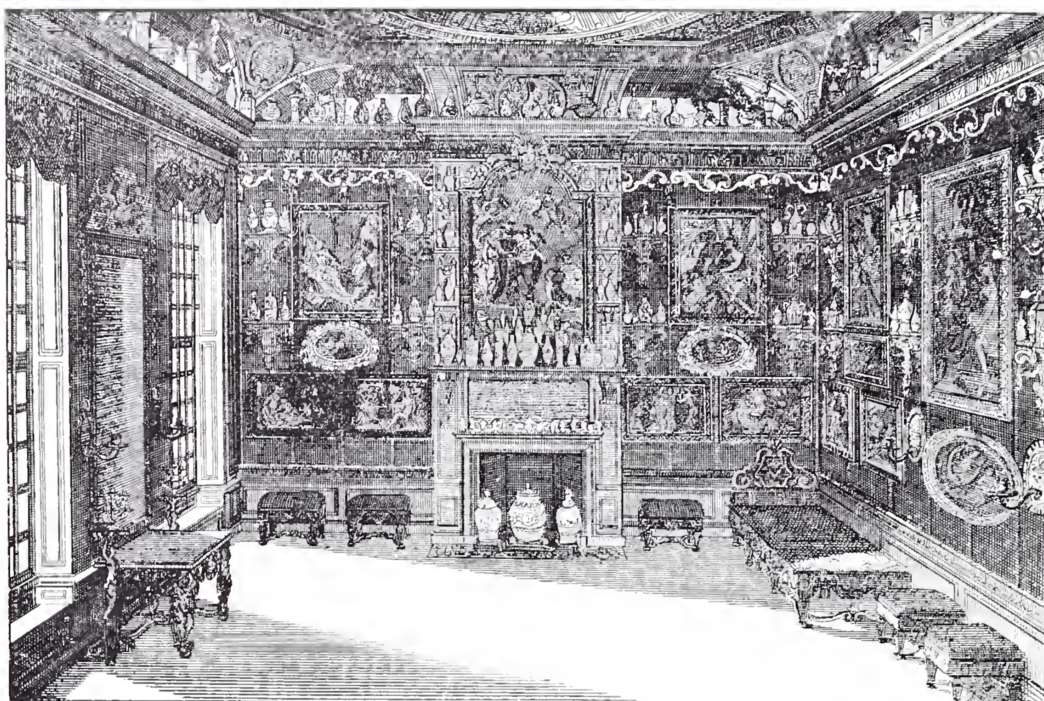
wiens schilderij te Windsor: „Muziekles" de tafel meer in de kamer staat, is anders gewoonlijk ook de tafel aan 't raam of aan den wand gezet. Hier werd zij slechts om 't effect van 't kleed, weggeschoven. Een uitzondering vormt alleen Fig. 5.

[1]) Zoo op een prent v. Mathias Zasinger B. 15, afgeb. bij A. Schultz. Deutsches Leben in XV Jahrh. Fig. 108. Ook in den boedel v. Prins Willem den Zwijger, Inventaris v. 1572 komt zulk een velum voor.

FIG. 15. GEMARKETTEERD TAFELTJE, EERSTE HELFT DER 18E EEUW. FRANSCH WERK. MUSÉE D. ARTS DÉCORATIFS TE PARIJS.

FIG. 16. NAAR EEN ONTWERP VAN DANIEL MAROT.

Dat hadden we over de tafel zelve te zeggen. Tafelkleed, tafellaken, tafelgerei en tafelversiering, voor zoover nog niet vroeger besproken, blijven dus op 't programma.

Nadat mijn artikel reeds ter perse was, zond de heer J. A. Frederiks te Middelburg ons een goede fotografie van een tafel uit zijn rijke collectie. En hoewel het anders niet onze gewoonte is den draad van onze algemeen gehouden beschouwingen door uitweiding over bijzondere stukken af te breken, is dit stuk toch voor de localiseering van enkele vormen wellicht te merkwaardig, om de hier aangeboden gelegenheid tot plaatsing te laten voorbijgaan. We kunnen ons de beschrijving sparen, daar de foto alle détails duidelijk doet zien. De zware vaaspooten, de vierkante voetklossen met hun wonderlijke klauwtjes, rangschikken het stuk onmiddellijk in de buurt van het in Fig. 4 afgebeelde, en onze notities nalezend, vinden we meerdere dergelijke stukken in Belgische verzamelingen. Daar er nu tot lokaliseering van meubelen — tenzij ons het bijzondere voorrecht eens te beurs valt van een allen twijfel opheffende gildeproef te bezitten — niet veel andere middelen ten dienste staan dan een conclusie te trekken uit de overheerschende meerderheid van bepaalde

FIG. 17. NAAR EEN TEEKENING VAN MICHEL AUBERT. ALBERTINA TE WEENEN.

vormen in bepaalde streken, moeten we hier de herkomst van dit stuk noteeren. De in Fig. 18 afgebeelde tafel bevindt zich in het Museum van het St. Jans Gasthuis te Brugge. De tafel van den heer Frederiks stamt uit de gemeente Westkapelle in Zeeland, waar zij in de raadzaal stond. Deze laatste omstandigheid geeft eenig recht tot vermoeden dat zij reeds geruimen tijd in die gemeente geweest is en er wellicht ter plaatse of althans dicht bij werd gemaakt.

Zoo bevestigd zich nu weer eenigszins een reeds dikwijls overdachte maar nog niet uitgesproken ervaring, dat het z.g. Zeeuwsche meubel inderdaad veel dichter bij het Vlaamsche staat dan het latere Noord-Hollandsche; wat op zich zelf niets onnatuurlijks heeft. In Holland heeft men naar 't schijnt reeds vroeger de balpoot ingevoerd dan in Vlaanderen, waar men de vierkante klossen, die meer gelegenheid gaven voor gestoken ornament — dus niet alleen voor het kleurverschil, maar ook voor vorm — langer gebruikt heeft. (Vgl. Fig. 19).

Ook de vreemde onorganisch verbonden leeuweklauwtjes schijnen een echt onhollandsch détail. Dat is op 't oogenblik — wij kennen het exemplaar niet voldoende, om er langer bij stil te staan — wat wij hiervan nog wilden zeggen.

WILLEM VOGELSANG.

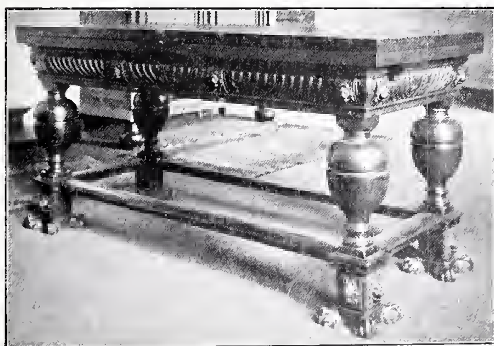

FIG. 18. TAFEL VAN CEDERHOUT. VERZAMELING J. A. FREDERIKS TE MIDDELBURG.

FIG. 19. TAFEL MET BALPOST OP EEN UIT-HANGBORD UIT 'T LAATST DER 16E OF 'T BEGIN DER 17E EEUW.

FIG. 1. VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT. VOORGEVEL.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

Van deze eenvoudige villa, die boven op het duin is gelegen, geven wij in deze enkele pagina's de gevels met de plattegronden, om in de volgende aflevering te vervolgen met de interieurs.

De gevels zijn gepleisterd, terwijl aan den voet een breede band schoon metselwerk vrijgelaten is, dat een plint vormt. De kap, die een meter oversteekt, is met roode, onverglaasde pannen gedekt. Het houtwerk van kozijnen, vakwerk aan de topgevels, waranda en balcon is bruingeel geschilderd. Ook de schoorsteenen zijn gepleisterd met banden metselwerk, die ter versiering in het gezicht gelaten zijn. De bovenlichten der vensters van de slaapvertrekken op de verdieping zijn door het dakvlak opgetrokken en vormen zoodoende de dakkapellen.

De verlichting geschiedt door luchtgas, waarvan het apparaat geplaatst is achter in de timmerloods, die trapsgewijze medeloopend met het duin, beneden van metselsteen is opgetrokken, waarop het

FIG. 2. VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT. VOORGEVEL.

bovengedeelte in hout is geconstrueerd. Deze ruime timmerloods is aan dit buitenhuis aangebracht, om te voldoen aan het verlangen van den bouwheer, die

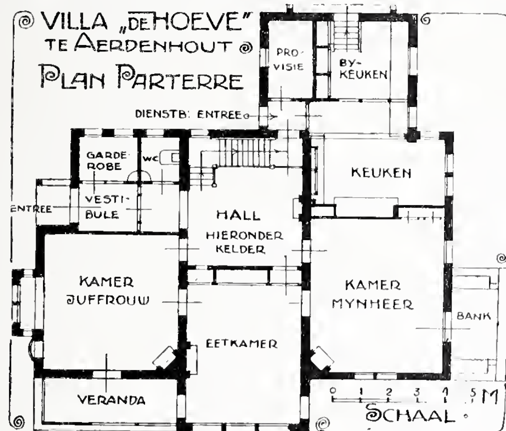

FIG. 3.

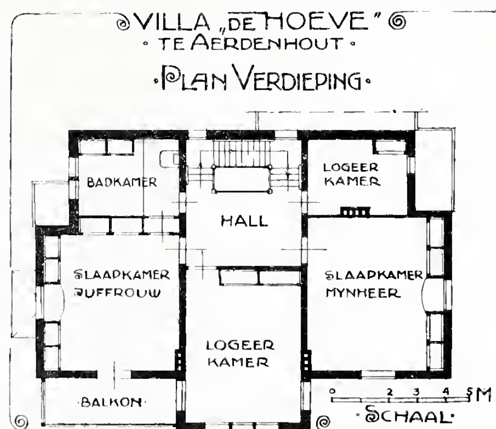

FIG. 4.

FIG. 5. VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT. ACHTERGEVEL MET TIMMERLOODS.

ter ontspanning, zich gaarne bezighoudt met de beoefening van het timmervak.
Buiten tegen den achtergevel van de timmerloods is een gemetselde kelder gemaakt tot berging van de benzinevoorraad ten behoeve van de luchtgasinstallatie. De villa wordt van water voorzien door een Northon-pomp, die in de kelder staat en het water opvoert naar het reservoir op den zolder, dat de verschillende vertrekken voorziet.
Op de beide plattegronden van parterre en verdieping is de groepeering der verschillende vertrekken duidelijk na te gaan. Bij de reproductie der plannen is echter de timmerloods weggelaten, die, zooals op de gevel-foto's te zien is, tegen den keukenuitbouw is aangebracht en hiermede onder één dakvlak ligt.

FIG. 6. VILLA „DE HOEVE". ZIJGEVEL MET TIMMERLOODS.

TWEE PORTRET-BUSTES DOOR JACOPO DELLA QUERCIA.

n het afgeloopen jaar werd, in den kunsthandel, voor de verzameling van het Nederlandsch Museum, te Amsterdam, aangekocht de nagenoeg levensgroote buste in stucco van eene jonge vrouw, waarvan wij de afbeelding hiernevens geven.

Door de vele overblijfselen der oude polychromie worden wij gemakkelijk in staat gesteld het wel wat beschadigde kunstwerk, zooals het er oorspronkelijk moet hebben uitgezien, voor onze verbeelding terug te brengen.

Het haar, van een warm bruine kleur, dekte het fijn gewelfde voorhoofd, zachte, lichtbruine oogen beglansden het delicate gezicht, waarin de mooi gevormde roode lippen het gezonde rose der wangen overstemde. Het eenigszins droomerig melancholieke van dit jonkvrouwelijk kopje roept de Grieksche schoonheid van zekere Tanagrafiguurtjes in de herinnering en het verwondert ons ook niet, dat recente bezitters er een madonna-kop van gemaakt hebben, zooals uit de sporen van een latere blauwe verfstof op den mantel en uit het ijzer, dat achter het hoofd den stralenkrans vasthield, duidelijk blijkt.

Vermoedelijk zoude ik zelf niet zoo spoedig gezien hebben welk belangrijk werk ik voor mij had, indien niet, eenige jaren geleden, een even intelligent als hartstochtelijk verzamelaar van Italiaansche kunst, Professor Lanz, uit Bern, een dergelijke buste had gekocht die ons onmiskenbaar de trekken der Sapientia-figuur van de Fonte Gaja, te Siena, vertoont. In de Amsterdamsche buste hebben wij inderdaad de Justitia uit hetzelfde monument te herkennen.

Men weet hoe verweerd de figuren van de voormalige Fonte Gaja tot ons zijn gekomen. De Justitia is in nog slechteren toestand dan de Sapientia. Maar bij een nauwkeurig onderzoek dat ik spoedig, na den aankoop van het stucco, ter plaatse kon instellen, behoefde ik niet meer te twijfelen. Het zijn de trekken der Justitia, zooals Jacopo della Quercia die aan zijn marmer heeft gegeven, welke in het stucco voor ons zijn bewaard gebleven. Nevens de charme, welke onmiddelijk van de beide stucchi uitgaat, is dit dan ook hun belang uit kunsthistorisch oogpunt. Zij leeren ons iets naders omtrent het wezen van Quercia's kunst.

Strikt genomen, ook nu de profielen der voetstukken, de manier van afsnijden en de polychromie ons borg zijn, dat de beide bustes ongeveer gelijktijdig met de Fonte Gaja ontstonden, blijft het een vraag, of wij de oorspronkelijke modellen dan wel herhalingen voor ons hebben.

Mijns inziens spreken voor het eerste aanstonds de belangrijke varianten in het costuum der Amsterdamsche buste. In plaats van den sierlijk omgeworpen mantel, op de borst met een agraaf vastgehouden, vinden wij een onbeduidende kleine

PLAAT X. BUSTE IN STUCCO VAN DEJUSTITIA-FIGUUR AAN DE FONTE GAJA, TE SIENA.

draperie over den linker schouder, terwijl verder het hemd, zonder eenig zoeken naar verfraaiende plooien naief weg glad is gelaten. Ook de buste van den Heer Lanz doet, door haar pittig realisme, dat zich wel het meest tastbaar in de haar-behandeling verraadt, dadelijk vermoeden, dat zij onmiddellijk naar de natuur is vervaardigd. Maar spreekt uit het bloote feit van het bestaan dezer stucchi, niet reeds een liefde voor deze gewrochten, voor deze geestige details der monumentale figuren, welke men alleen van de zijde des kunstenaars zelf kan verwachten.

Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat Quercia jonge vrouwen en meisjes uit zijn omgeving heeft laten poseeren en, althans voor de koppen zijner beelden, uitgewerkte modellen heeft gemaakt.

De fijne, eenigzins korte kin, het scherpe mondje, de schrandere oogen welke aan eene wel zeer intelligenten, maar niet zeer zachtaardige vrouw moeten hebben toebehoord, vinden wij niet alleen in de stucco-buste en in het marmeren beeld der Sapientia, maar ook in één der twee groote staande figuren, de zoogenaamde Acca Laurentia met het Slapende Kind.

De Justitia van het Amsterdamsch Museum heeft iets onuitsprekelijk zachts en liefs, iets te zwaks zelfs voor eene Justitia, zoodat Quercia aan zijn marmeren Justitia terecht eene strengere uitdrukking meende te moeten geven. Mogen wij in deze omstandigheid niet aanleiding vinden te gelooven, dat de beeldhouwer allereerst zich door zijn model heeft laten inspireeren, zonder aanvankelijk te letten op de eischen der allegorische figuur welke hem besteld was.

En wordt ons dan tevens hier niet iets van het intieme doen en laten van den kunstenaar geopenbaard? Zijn het niet juist de koppen, die in zijn vroegste werken, in de graftombe van Ilaria Caretto, te Lucca, in de altaarbeelden van S. Frediano, en ook bij de Madonna en de Deugden der Fonte Gaja, het meest Quercia tot een baanbreker van de renaissance-beweging stempelen. In de zwaar gedrapeerde lichamen gevoelt men nog nauwelijks den man die zich van de gothiek heeft vrij gemaakt, maar in de koppen, zien wij wat gebeuren dat wij vroeger, in de gothiek, nooit durfden vermoeden: — het gepast zinnelijke beeld dat hij van een vrouw behield, heeft de beeldhouwer weten te veruitwendigen tot een kunstwerk.

Te Lucca, bij het beeld van Ilaria, tengevolge der eischen van ingetogenheid der funeraire kunst, gevoelt men nog zekere schuchterheid, in de S. Lucia van het altaar van S. Frediano behoeven wij al niet meer te twijfelen, in de twee stucco-bustes dringt het zich aan ons op, dat Quercia geheel en al de toekomstige allegorische figuren vergeet en zich alleen geeft aan het vrouwelijk schoon dat hij dan begrijpt en verwerkt, om er eene zelfstandige schepping van te maken.

Bedenkt men, dat de plannen voor de Fonte Gaja in 1410 werden opgezet en, dat het werk in 1419, na veel talmen en onderbreken, gereed was, dan ligt het voor de hand het ontstaan der groote bas-

PLAAT XI. BUSTE IN STUCCO VAN DE SAPIENTA-FIGUUR AAN DE FONTE GAJA TE SIENA.

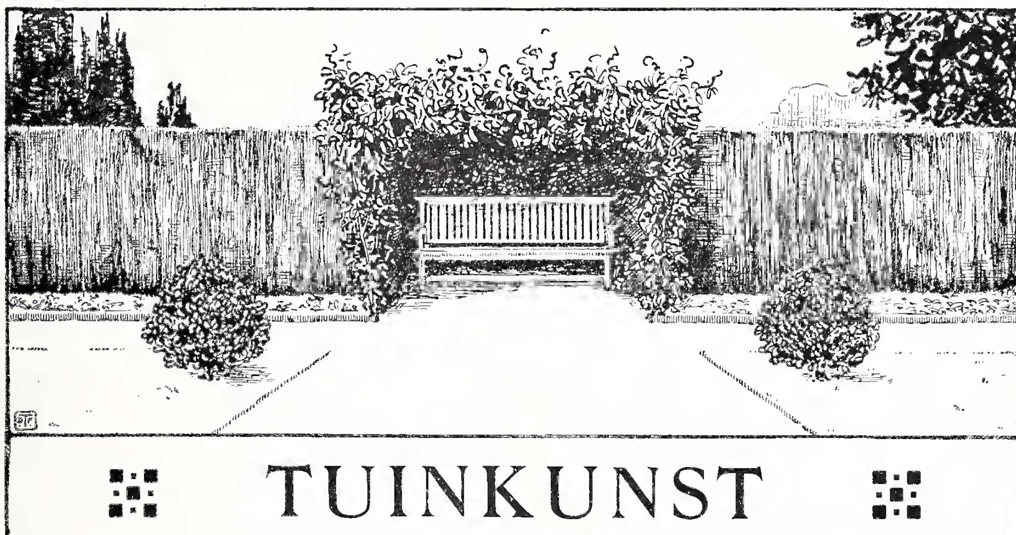
reliefs, de Madonna in de Deugden, te stellen nog vóór de 15 eerste jaren der 15e eeuw waren verstreken; en is mijne veronderstelling juist. dat de stucco bustes de modellen voor de marmeren figuren geweest zijn, dan moeten zij beschouwd worden als de vroegste portretbustes welke getuigen van de zelfbewuste verhouding van mensch tot natuur, waardoor de groote periode der 15e eeuwsche renaissance gekenmerkt wordt.
Voorzeker de arbeid van Quercia was voorbereid geworden door een Giovanni en een Andrea Pisano, door een Tino da Camaino, door de onbekende makers der merkwaardige professorengraven te Bologna, maar beschouwen wij zelfs de voortreffelijkste werken der voorgangers, de werken waar zij bedoelden een portret te maken, nemen wij bij voorbeeld het beeld van Enrico Scrovegno, te Padua, door Giovanni Pisano, of den Hendrik VII van Tino da Camaino, in het Campo Santo te Pisa, dan zal men toch moeten toegeven, dat deze kunstenaars wel zeer sprekende koppen uit steen konden houwen, maar steen, versteend bleven toch de gelaatstrekken; het trillende, zinnelijke leven was er nog niet ingeblazen. Eer dit zou gebeuren, moet men wachten op Jacopo della Quercia, die onmiddelijk reeds het volmaakte gaf, zelfs vóór de groote Donatello getoond had wat hij in dit opzicht vermocht te doen.
Een woord ten slotte over eene bijkomstigheid, waarover ik de lezers van dit tijdschrift uitnoodig nog even na te denken. De beide door mij hierboven behandelde bustes zijn gepolychromeerd (die van de Sapientia hier en daar gerestaureerd). De moderne beschouwer komt tegenover een met kleuren verlucht beeldhouwwerk uit den aard der zaak vreemd te staan, hij is hieraan niet gewoon en hij vraagt zich dan af, of deze polychromie niet een zwakte, een onmacht van den kant der beeldhouwers verraadt, hij is geneigd te denken, dat het kunstwerk, hetwelk van den geest getuigt en waaruit geestelijkheid spreekt, wordt neergehaald tot eene gemeene nabootsing, wanneer de kunstenaar al te zeer aan de natuurlijkheid offert en ook de kleur van het waargenomen verschijnsel weergeeft. Hij haalt zich hierbij onwillekeurig het platte realisme van wassen poppen en van moderne heiligenbeelden in de herinnering. Maar hij overwege dan, dat in de polychromie uit goede kunstperioden de aangebrachte verfstof evenmin de juiste tint van oogen, wangen, lippen, haar wil te zien geven als zulks op een schilderij het geval is, dat op schilderij en beeld de kleuren door onderlinge verhouding een ideëel effect teweeg brengen. De polychromie, wel begrepen, steunt niet alleen de vormen, maar doet ook meerdere geestelijke werking van het beeld uitgaan. Bij een beeld dat een portret bedoelt te zijn, is polychromie dus voorzeker gepast.
Een kunstenaar als Michelangelo die boven de realistische kunst van den quattrocento uit gaat, en tot idealisme komt, zal van de polychromine geen gebruik willen

maken en ook niet behoeven te maken. De vormen zijner beelden, al steunen zij op realiteit, willen geen realiteiten maar abstracties bij ons oproepen, als: de dag, de nacht, de pietas enz. Waar het spel van vormen, van licht en schaduw, van het schuiven van plannen abstracties bedoelen, daar is polychromie ten eenen male overbodig. Wij kunnen er hier bovendien nog opwijzen, dat Michelangelo dan ook nooit een portret gemaakt heeft. Zijn Lorenzo en Giuliano de' Medici zijn kwalijk als zoodanig te beschouwen.

Het zich los maken van de polychromie, waartoe, zooals wij zagen, Michelangelo volkomen gerechtvaardigd was, vinden wij ook in de latere middeneeuwen. De middeneeuwsche artist had zichzelf nog niet in de hem omringende natuur weergevonden, hij had die nog niet tot zijn eigen zaak weten te maken, maar was er vreemd tegenover blijven staan en had er, zoo goed en zoo kwaad als het ging, na bootsingen van gemaakt in vormen welke langzamerhand tot een kanon vergroeid waren. Toch gevoelde ook hij behoefte boven de materie uit te gaan, zijn beeld te idealiseeren en, zonder het lange proces doorgemaakt te hebben waarvan wij in het 15e eeuwsche Italie getuigen waren, zonder zich van zijne verhouding tot de hem omringende natuur bewust te zijn, liet hij de tot dusver gebruikte polychromie varen: — treffend en naief pogen om uit conventioneel, uit slecht realisme vrij te komen.

A. PIT.

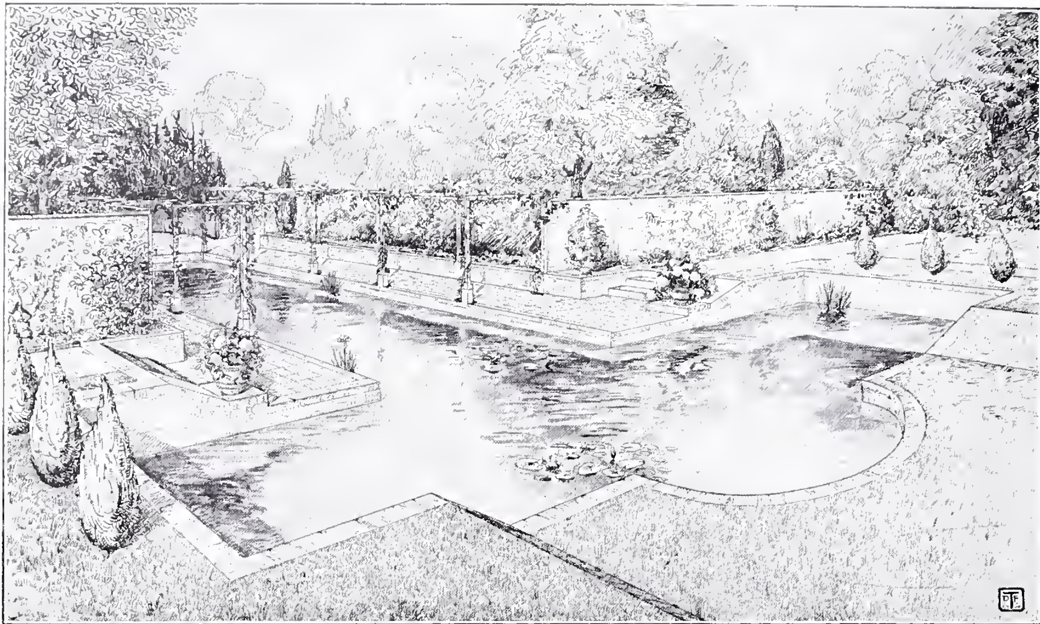
TUINKUNST

Een gelukkig verschijnsel mag het voorzeker heeten, dat 't aantal belangstellenden in den vooruitgang op 't gebied van bouw- en sierkunst zoo zéér toeneemt. Al zullen zich zeker enkelen bij die belangstellenden scharen, die de voortbrengselen van hedendaagsche architectuur en nijverheidskunst duldbaar vinden en aanschaffen, omdat zij in de meening verkeeren, dat de mode zulks gebiedt, de meesten toch voelen zich gelukkig niet meer geplaagd te worden door leelijke woningen en huisraad van vóór een 25-tal jaren en in staat te zijn hun omgeving een intiemer en rustiger karakter te geven. Ook al vindt men dikwijls nog slechts een gedeeltelijke bevrediging in zoo'n vereenvoudigde omgeving, waar noodelooze opsmuk en ongepaste versiering gebannen werden, toch is het stréven alleen van onze hedendaagsche bouwmeesters en kunstnijveren al toe te juichen. Zij, die hoogere idealen hebben, zullen er telkens aan herinnerd worden, dat wij pas aan het begin der revolutie staan, maar dat de nieuw ingeslagen weg zeker tot iets beters zal leiden.

Waar deze ideeën over kunst zoo geheel afgescheiden van en onbeïnvloed door elkaar ontstaan, daar mag dit wel een reden zijn om zulks niet als modegril te beschouwen.

Hierin wordt men versterkt, wanneer men ziet dat de principes van beoefenaars van zéér verschillende kunstambachten zoo met elkander overeenkomen en er wederzijdsche waardeering ontstaat van elkanders streven, ook daar waar de voortbrengselen zelf niet

FIG. 1. VIJVER MET OMGEVING. DÉTAIL ONTWERP-TUINAANLEG.

ten volle kunnen worden geapprecieerd. De wenschelijke verandering in tuinkunst is niet alleen ontstaan bij een enkelen tuinarchitect, maar de laatste jaren hebben de jongere bouwmeesters een andere omgeving bij hun huizen en villa's willen scheppen, dan er door de meeste tuinaanleggers bij zou gemaakt zijn en hoewel het grootste gedeelte van 't publiek nog angstig is voor een totaal andere opvatting van tuinarchitectuur dan de tot nu toe gangbare, zijn er evenwel enkelen, dien de 19e eeuwsche opvatting van tuinaanleg niet meer bevredigt en zij laten den architect zèlf liever een tuinontwerp maken, dan dat zij door den vakman-tuinaanlegger een tuin zien uitvoeren, die een heel ander karakter zou dragen dan zij of de architect bij 't huis verlangen. Er is wel alreeds op gewezen, dat dit ook zijn schaduwzijde heeft, nl. dat de architect genoodzaakt zal zijn voor grondbewerking en plantenkeuze terecht te komen bij een kweeker of leverancier; samenwerking in dezelfde richting van architect met tuinarchitect is daarom de beste oplossing.

Dat men in het algemeen een „landschappelijk" aangelegden tuin prefereert en angst heeft voor een andere opvatting is o. i. wel eenigszins te verklaren, al is 't te hopen en wèl waarschijnlijk, dat ook op dit gebied men spoedig met een anderen blik leert zien. Buiten in onze villa-parken rondwandelend, zal men zeker al genieten, wanneer men de trotsche oude

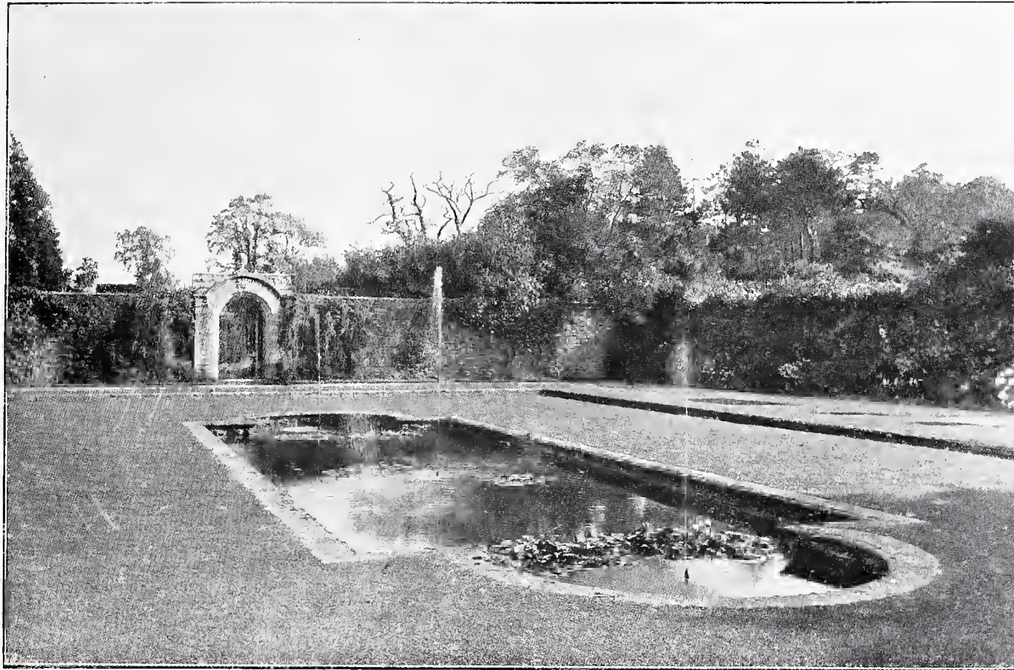

FIG. 2.
DOOR MUUR OMSLOTEN TUIN
MET BASSIN.

boomen en de heerlijk bloeiende planten bekijkt, zonder zich rekenschap te geven, welke waarde die tuinen hebben als kunstproducten. Het materiaal ons door de natuur gegeven is ten eenen male mooi en nu eischt men tevens, dat ook de groepeeringen en terreingolvingen van de natuur zullen worden nagebootst voor 't tot standkomen van een goeden tuin. Geometrische indeeling, symmetrie en vlak terrein wordt uit den booze geacht. Ontdekt men hiervan iets in een tuin, dan is men terstond geneigd dit voor een „stijven" tuin uit te maken, ter onderscheiding van de willekeurige lijnen en golvingen van den landschappelijken tuin. Tot deze uitspraak is men gekomen hoofdzakelijk door den indruk, die een recht aangelegd gedeelte van een landschappelijken tuin maakt; dit deed men af en toe in de 19e eeuw op groote of kleine buitenplaatsen en gebruikte daarvoor dan motieven van tuinen uit de 17e en 18e eeuw. Vele tuinaanleggers bestempelen dit met den véélzeggenden naam van „stijltuinen". Zouden zij daarmede te kennen willen geven, dat bij het brengen van 't landschappelijke in den tuin een tijdperk van stijlloosheid begint?

Zoodra een bouwwerk of voortbrengsel van kunstnijverheid uit handen van den maker is afgeleverd, is dit werk voltooid

FIG. 3.

en de indruk volkomen. Anders is dit met een tuin. Bij een jong aangelegden tuin wordt ook in de gunstigste omstandigheden nog in geen jaren bereikt, wat de tuinarchitect zich voorstelde bij het ontwerpen ervan. Alles moet eerst op de plaats ingroeien, zelfs is dit niet verholpen bij het direct aanplanten van groote exemplaren boomen, heesters, enz. Toch is de indruk, dien een pas aangelegde landschaptuin maakt, al in de eerste jaren méér volkomen, dan dit met den rechtlijnigen tuin 't geval is. In den eersten is al terstond, vooral voor het publiek, véél effect bereikt door groepeering, doorzicht en op de gazons verspreide beplanting, terwijl de laatste velen nog lang onbevredigd zal laten, daar voor dezen aanleg het aanbrengen van hagen en beplantingen ter afscheiding onontbeerlijk is en juist deze den indruk van „onaf-zijn" de eerste jaren nog versterken. Hierdoor ligt dan ook voor de hand, dat leeken dikwijls een onzuiver oordeel vellen; waar nog bij komt, dat „moderne" tuinen nog van zoo jongen datum zijn.

Dat juist *niet*-vaklieden op tuinbouwgebied en wel in hoofdzaak de architecten den eersten stoot gaven tot verandering der inzichten over tuinkunst is een verschijnsel, dat ook reeds buiten ons land werd opgemerkt. In de tuinbouwwereld schijnt men over 't algemeen op kunstgebied niet erg vooruitstrevend. In Engeland is de strijd der voorstanders van „Formal-Gardens" en die van „Land-

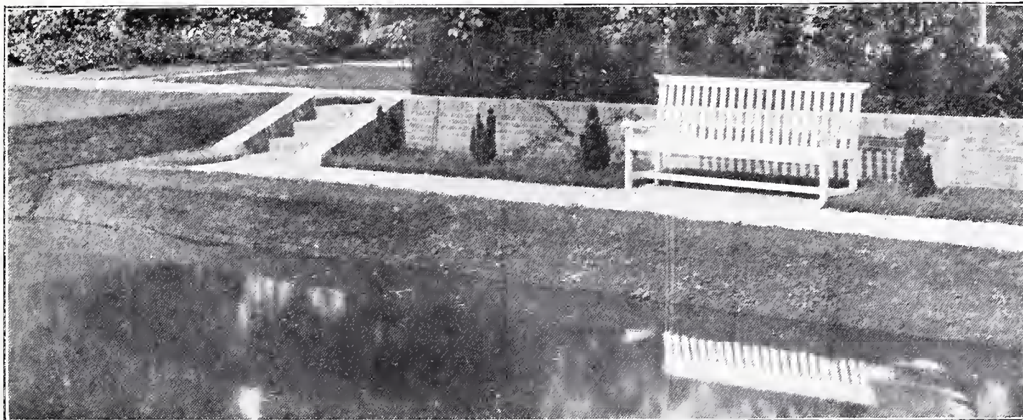
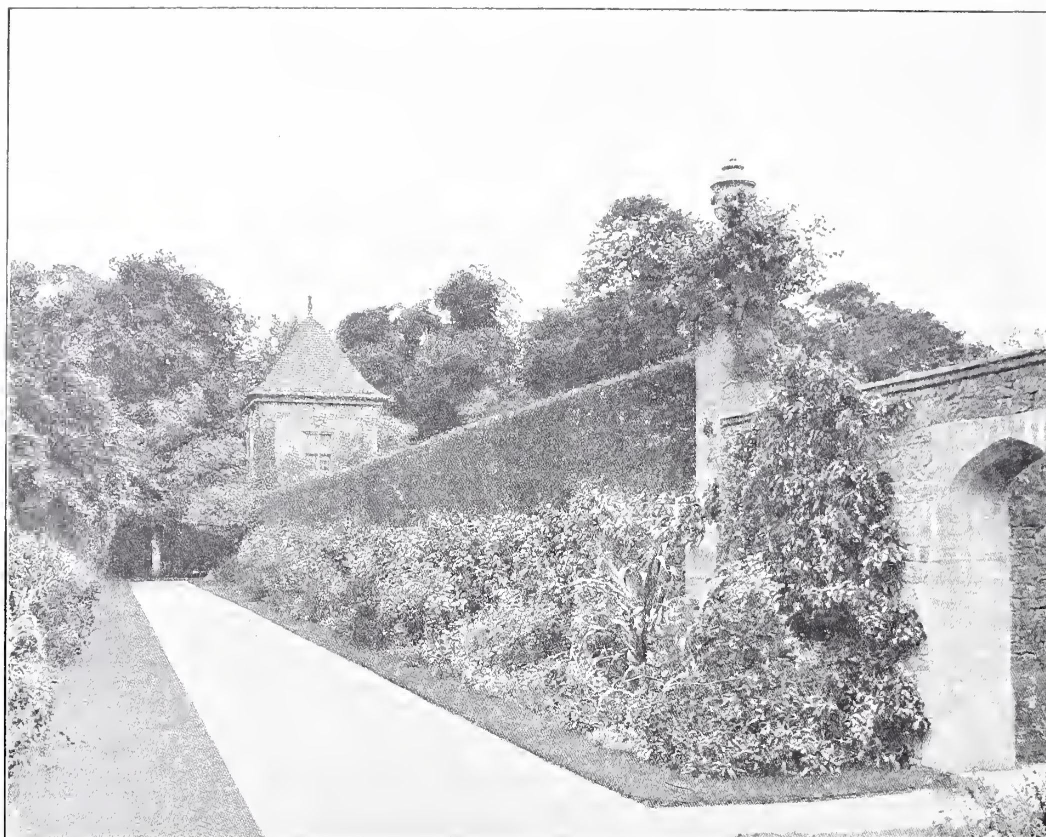

FIG. 4. BANK AAN DEN VIJVER.

scape-Gardens" al veel langer aan den gang dan hier. Engeland kan dan ook reeds wijzen op talrijke goede voorbeelden van modernen tuinaanleg. Ook in Duitschland is de laatste jaren een afkeerig zijn van de landschaptuinen zéér merkbaar, in hoofdzaak nog bij de bouwmeesters, die zich zoowel met hun bouwwerken, als met de geheele inrichting ervan en tevens met den aanleg der omgeving bezig houden. 't Behoeft zeker wel geen betoog, dat alle mogelijke invloeden, die op de kunstuitingen van verschillende volken werken, zich ook op de tuinarchitectuur doen gevoelen, die dan ook in elk land zijn eigen karakter draagt.

Thans willen wij behandelen: tuinaanleg bij ons moderne buitenhuis. Het is opmerkelijk, dat de bouw van landhuizen en villa's in de omstreken der steden zich enorm uitbreidt. De trek naar buiten is groot. Overal worden terreinen voor villaparken aangelegd en geëxploiteerd. Oude buitengoederen worden, als zij onder den hamer komen, vaak in tientallen kleinere bouwterreinen verdeeld. Goede oplossingen te vinden voor den aanleg van middelmatig groote en kleinere tuinen bij nieuw-gebouwde buitenhuizen is dus een eisch van dezen tijd. Nu moet o.i. de tuin als een verruiming van die woningen beschouwd worden en moet hij evenals het huis een architectonisch karakter dragen, want alleen een dergelijke aanleg kan één organisch geheel worden, met het huis als middelpunt. In géén geval moet men den tuin als louter versiering van het huis beschouwen. 't Intieme leven van daarbinnen moet ook in den tuin kunnen worden geleefd; die plek gronds moet evenals de kamers een prettig huiselijk karakter dragen, wat de architect in zijn bouw en de tuinarchitect in zijn aanleg moet uitdrukken. Het vooroordeel tegen een rechtaangelegden tuin als zijnde te kaal en te vlak is geenszins gerechtvaardigd, want door indeeling, afsluiting en lager leggen

FIG. 5. MUUR ALS AFSLUITING VAN EEN GEDEELTE VAN DEN TUIN.

van onderdeelen van den tuin kan men bij 't doorwandelen juist zulke aardige verrassingen krijgen.

De landschappelijk aangelegde tuinen kunnen ons dan ook heelemaal niet bevredigen. Hoe fraai in hun soort zij ook uitgevoerd zijn en voorloopig niet lettend op al het belachelijke en onaesthetische, dat de nabootsing van 't natuurlijk landschap ten gevolge heeft, spreekt noch uit de lijnen, noch uit de wijze van beplanting de zoo zeer gewenschte rust. — Om van landschappen te genieten moet men buiten zijn tuin gaan, waar deze fraaier aangetroffen zullen worden, dan menschen ze op kleine schaal vermogen te copieeren.

De tuin moet *niet* als overgang dienen van 't huis naar het omgevend landschap; de tuin moet afgesloten van zijn omgeving — bij 't huis behooren; dus er binnen tredend, moet men dadelijk voelen kunnen, dat dáár de tuin begint.

Om zoo'n tuin verlangt men een flinke

FIG. 6.

omheining, die alle stoornissen van buiten weert. Dikwijls zal zelfs een muur of hooge haag gewenscht zijn, terwijl dan toch nog op vele manieren van eventueele mooie uitzichten kan geprofiteerd worden. Ergens in zijn beschouwingen over „Gartengestaltung" zegt C. K. Schneider: „Mein Heim öffne ich nur denen, die mir „nahe stehen; nicht jeder Beliebige soll „hineinschauen, ebenso wenig in den „Garten, wie in die Stube." — en hiermede kunnen wij ten volle instemmen.

De gedachte aan een muur, die den tuin of een gedeelte ervan omsluit zal zeker menigeen afschrikken, wat dan ook wel de reden zal zijn, dat vele besturen onzer buitengemeenten het plaatsen van muren of schuttingen in bouwverordeningen verbieden; ook bouwgrond exploitatiemaatschappijen stellen de voorwaarde dikwijls bij verkoop van terreinen, dat de omheiningen niet ondoorzichtig en slechts van bepaalde (geringe) hoogte mogen zijn. Dit alles komt voort uit dezelfde vrees, dat muren het vergezicht belemmeren en dus uit den booze zijn; alsof een begrensd gezichtsveld in vele gevallen niet te verkiezen is!

Die angst voor flinke afsluiting is waarlijk niet noodig. Wij kennen allen wel in een of ander dorp een aantrekkelijk plekje met een muur: een ingesloten tuin bij een pastorie of de muren om een moestuin, ja ook een kerkhofmuur — zij zijn, zoo wel van binnen in den tuin met hun mildbloeiende begroeiingen of bekleeding met donkeren klimop, als van buiten waar een enkele boom of struik er over heen kijkt en hier of daar een aardig poortje den nieuwsgierigen wandelaar tot inkijken noodigt, zoo vaak een lust voor 't oog. Vormt het daar dan niet een véél intiemer en rustiger geheel, dan de omgeving bij talrijke villa's, omsloten door ijzeren hekken, die geen beletsel zijn om alle exotische planten en bloembedden, geëtaleerd op het gazon, van verre in 't oog te doen vallen?

In nauw verband met de geometrisch-architectonischen aanleg van den tuin staan

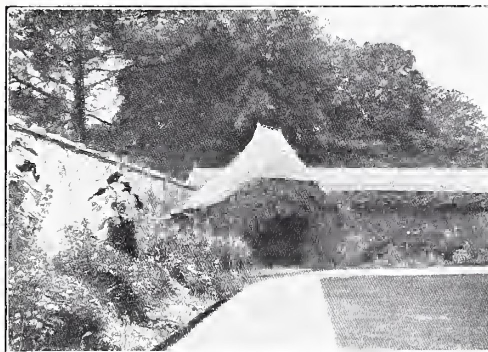
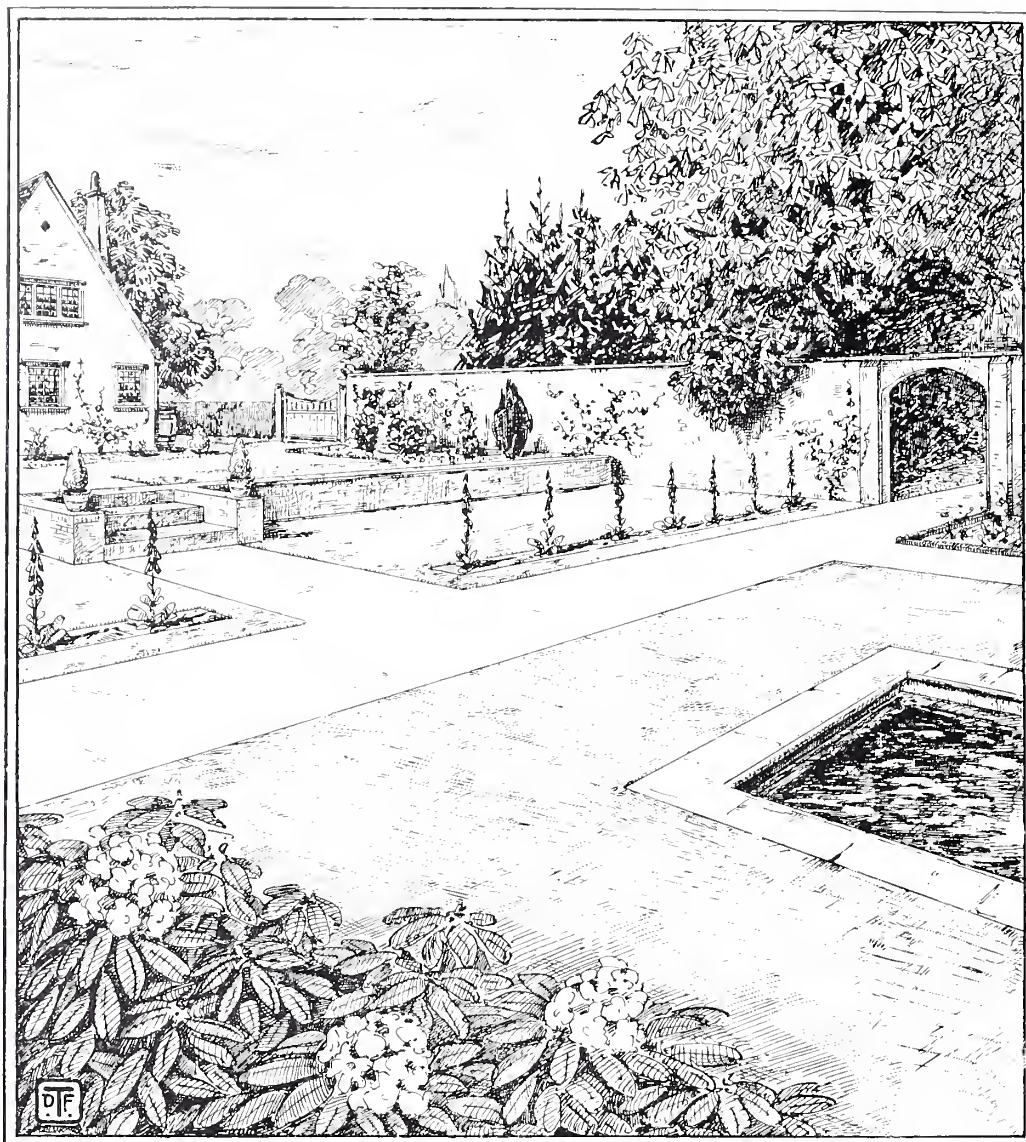

FIG. 7.

FIG. 8.
OMGEVING
VAN EEN
BUITENHUIS.

natuurlijk ook alle mogelijke onderdeelen. In de eerste plaats de wijze van beplanten en tevens het maken van waterpartijen, prieelen, tuinmeubelen, enz. De beplanting, waarmede in den landschaptuin het effect van schoone door-

zichten moet worden bereikt, door samenstelling van meer of minder uit elkander liggende groepen, wordt hier op totaal andere manier aangebracht. Door de indeeling ontstaan te beplanten vakken voor groepen, dienende als afscheiding of insluiting, die nooit een willekeurigen vorm kunnen hebben, zoo ook de bloemvakken. Op veie punten zal de aanleg plaats bieden voor zich in vrijheid ontwikkelende planten, 't zij boom of struik, terwijl de architectuur óók punten zal aanwijzen, die om strakke vormen zullen vragen. De natuur biedt ons daarvoor enkele planten aan (zie fig. 3) en bovendien hebben wij 't in onze macht planten voor die plaatsen in vorm te kweeken. Hierin moet men geen poging zien om de geknipte taxis- en palmboompjes in allerlei paskwillige vormen weer een plaats in onze tuinen in te ruimen, dit stellen wij ons daarmede geenszins voor; maar toch kan een streng pyramidaal-, zuil- of bolvormige plant gewenscht zijn op bepaalde punten.

Wij willen hier aanhalen wat Shirley Hibberd zegt van 't in vormen knippen der planten (Topiary), juist omdat wij het met die uitspraak geheel eens zijn: „If I „do not defend the taste through thick „and thin, I am prepared to admit that „much may be said in its favour, and it „is far from my intention to denounce it „as either extravagant or foolish. It may „be true, as I believe it is, that the natural „form of a tree is the most beautiful possible for that particular tree, but it may „happen that we do not always want the „most beautiful form, but one of our own „designing, and expressive of our ingenuity."

Het aanleggen van „natuurvijvers" en „beekjes" in alle mogelijke en onmogelijke grillige vormen, is wel het meest belachelijke wat de landschapstijl met zich heeft gebracht. Waar het aanwezig zijn van water zoo weldadig in een tuin kan aandoen en gelegenheid geeft allerlei fraaie waterplanten in de nabijheid te hebben, daar moet de vijver ook passend in de geometrisch tuinindeeling en, als behoorend bij het huis, geheel architectonisch opgevat worden.

Is de ligging van den grond ten opzichte van 't waterpeil van dien aard, dat de afstand van den tuin tot het wateroppervlak onmogelijk in goede verhouding kan zijn tot de grootte van den vijver, dan kunnen wij overgaan tot 't maken van een waterdicht bassin. Maar wij moeten dat dan ook

FIG. 9.
PAD LEIDEND
NAAR PRIEEL.

eerlijk laten zien door een boven het water uitstekenden rand, die zoo'n mooie afscheiding kan vormen met het omgevende pad of gazon. In géén geval mag men er naar streven zoo'n bassin te laten doorgaan voor een natuurlijken waterplas. Bij het maken van houten hekjes, balustrades en brugleuningen ziet men dikwijls hoe erbarmelijk slecht deze eenvoudige gegevens opgelost worden. Inplaats daarvoor het gewone timmerhout te gebruiken, zoekt men met moeite de kromste en meest onbehouwen stukken bij elkaar en stelt men dingen samen, die den indruk moeten maken van natuureenvoud en die èrg poëtisch moeten doen, en juist door dat coquetteeren daarmee, zoo oneenvoudig en opgesmukt staan. Ook tuinhuisjes, prieeltjes en tuinmeubelen bederft men door dat geaffecteerde rustieke werk.

Wanneer al deze onderdeelen meer harmonieerend met onze hedendaagsche buitenhuizen werden opgelost en niet angstvallig werd geweigerd tot architectonischen aanleg over te gaan „omdat nergens de natuur zulke lijnen en vormen aanwijst", dan zou de tuinkunst een stap voorwaarts komen.

Thans voelt men in 't algemeen niet veel sympathie voor een anderen dan den gebruikelijken landschappelijk aangelegden tuin. Dikwijls wordt als bezwaar aangevoerd: 't onpraktische van paden, die rechthoekig elkaar kruisen. Dit bezwaar mag toch waarlijk niet gelden. Een hoek van 90° is voor een wandelaar gemakkelijk om te slaan, bovendien laat de breedte der paden al direct een veel ruimer omgang toe. Hoe zou dit z.g. onpractische b.v. te rijmen zijn met den aanleg van alle moestuinen, die zelfs voor gemakkelijk vervoer met kruiwagens, enz. moeten zijn ingericht. Niemand denkt er toch over zijn worteltjes en sla op bedden in hart-, nier- en peervormen te kweeken! De landschapstijl heeft zich buiten deze tuinen gehouden en er niets aan bedorven. Zij zijn nog steeds geometrisch ingedeeld en vormen dikwijls met hunne soliede omheiningen de rustigste en fraaiste plekjes van vele buitenplaatsen.

En niet alleen de moestuin, ook de omgeving bij boerderijen heeft vaak haar

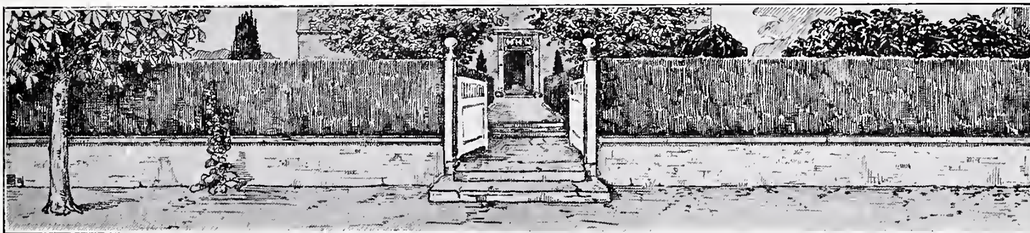

FIG. 10. DO
GANG NAAR
HOOGERLIGG
GEDEELTE.

eenvoudig karakter behouden. Zooals dikwijls de bouw en indeeling en ook de inrichting en soms meubileering van oude boerderijen, zelfs in al hun grofte en minder-beschaafdheid iets aantrekkelijk huiselijks voor ons heeft, zoo ook spreekt dikwijls nog de omgeving van die vroegere tijden — van minder praalzucht en grooter eenvoud.

Een pad voert ons direct van den ingang van het erf recht naar de vóórdeur langs een haag, die het bleekveld omsluit. Boomen hebben hun plaats gevonden als schaduwboomen bij 't huis of op andere punten, die daarvoor als aangewezen zijn. Om de pomp vormen eenige zware struiken een koele plek. Een moestuin en een boomgaard, geheel afgesloten van 't overige gedeelte van het erf; in de nabijheid der woonkamers — zoodat men in rusttijden 't uitzicht er op heeft — is dan nog een plaats ingeruimd voor bloemen, soms waarlijk aardig door randpalm of ander materiaal in bedden verdeeld en omsloten door een beplanting van bloeiende struiken. En daar, in dat bloementuintje noodigt een bank tot zitten uit. Wat een harmonie voelen wij daar tusschen de bewoners, het huis en den tuin! Zoo willen wij hopen, dat het ook bij velen in onzen vooruitstrevenden tijd een behoefte zal worden harmonie te verkrijgen, niet alleen in hun woning en inrichting daarvan, maar ook in hun woning en tuin.

Naarden, Jan. 1907. D. F. Tersteeg.

PLAAT XII. HAL VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

FIG. I. VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

(Vervolg).

Wanneer wij van deze villa den plattegrond nagaan, die wij reeds in de vorige aflevering opnamen, zien wij, dat de hoofdingang door de vestibule naar de hal leidt, die het middelpunt van dit beknopte plan vormt en waaruit men alle verdere vertrekken van de parterre, als: kamer-mijnheer, kamer-mejuffrouw, eetkamer en keuken, onmiddellijk bereiken kan. Onder de hal is de kelder gelegen. Plaat XII geeft het interieur te zien van de hal met het trappenhuis naar de verdieping en een kijkje in de vestibule. De vloer van hal en vestibule is bedekt met roode onverglaasde tegels met groenen rand. De vurenhouten betimmering van lambriseering, deuren en trap is donkergeel, terwijl de wanden met het plafond in wit-tonige frescolite geschilderd zijn. De eetkamer (plaat XIII en XIV) geven wij als eene proeve van een uiterst eenvoudig interieur voor dagelijksch gebruik in een bescheiden buitenhuisje. In dit vertrek is de betimmering groen geschilderd. De korte wand, tegenover de vensters wordt grootendeels ingenomen door het buffet naast de deur, die naar de hal leidt. Dit buffet is geen vrijstaand meubel, doch is geheel in de betimmering opgenomen. De wanden, die holvormig in het plafond overgaan, zijn in

PLAAT XIII. EETKAMER VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

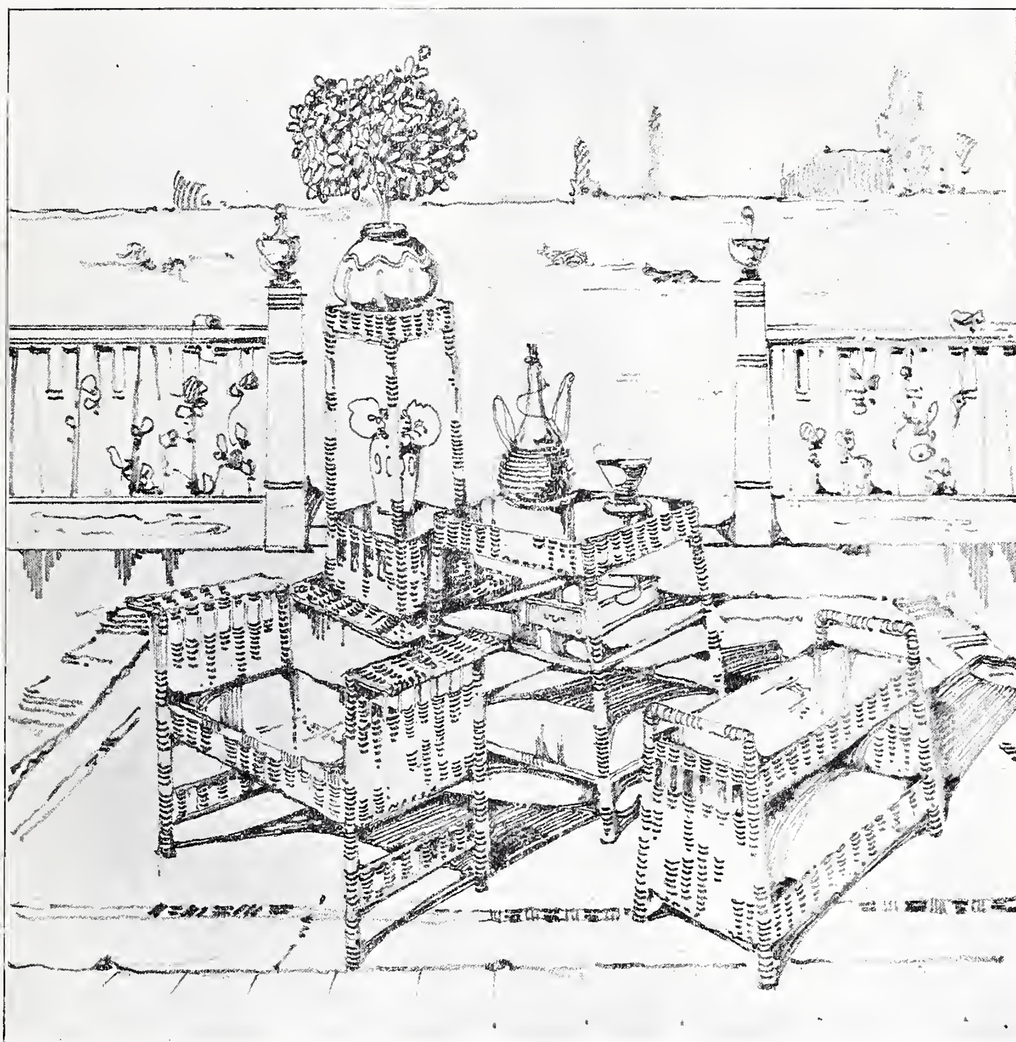
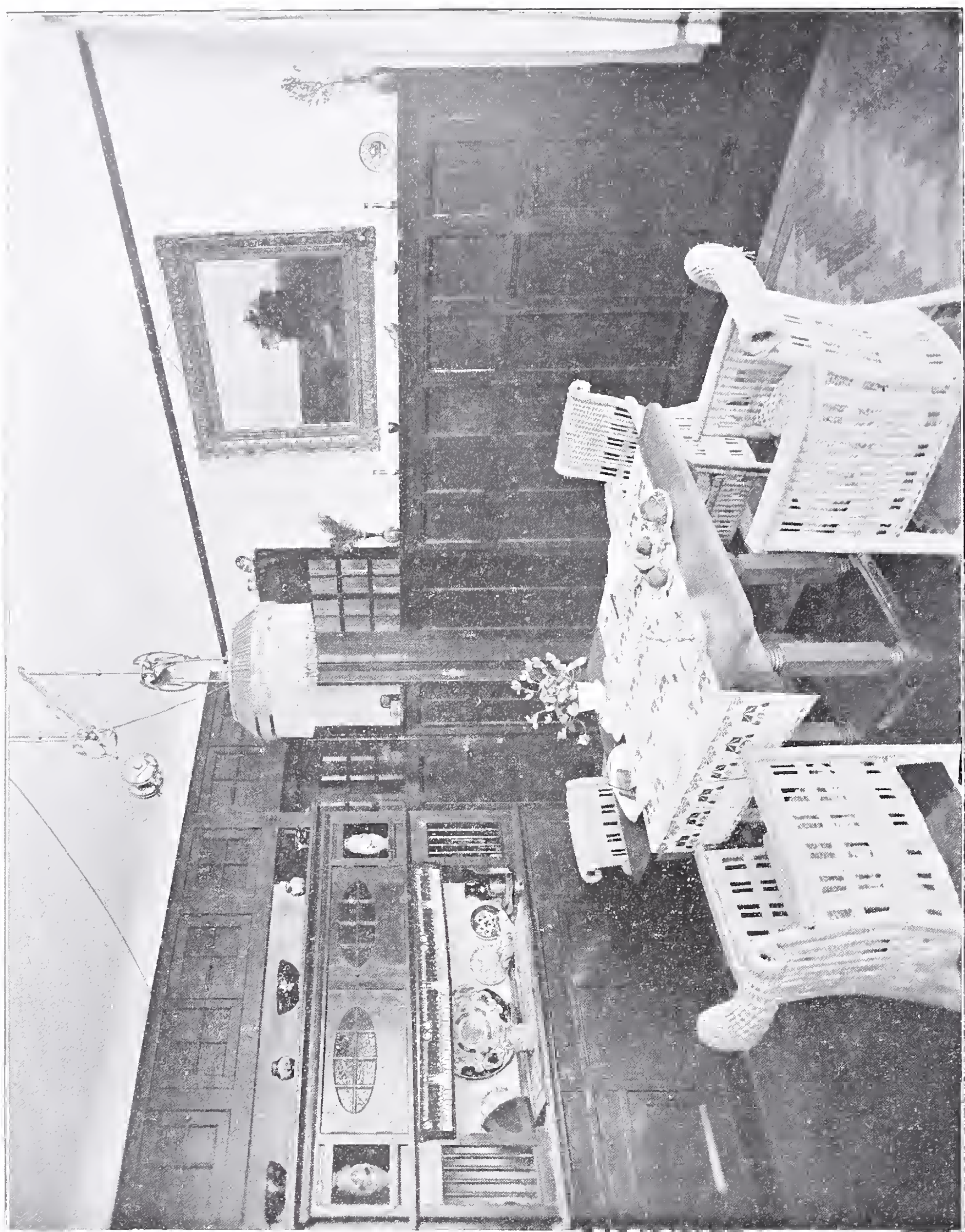

FIG. 2. RIETEN TUINMEUBELEN.

de specie geschuurd en evenals het plafond licht geschilderd. Op de parketvloer staat in het midden de blank eikenhouten tafel met fauteuils van gevlochten riet. Boven deze tafel hangt een geel koperen basculeerende gaslamp met groene zijden kap en witte zijden franje. De zandsteenen schoorsteenmantel met een geel tegelwandje, wijst de plaats aan voor de kachel.

PLAAT XIV. EETKAMER VILLA
„DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

Van de vertrekken der parterre willen wij nog in plaat XV de keuken met de bijkeuken reproduceeren, waarvan de betimmering in blauwen toon geschilderd is bij witte, geschuurde muren en zoldering en gele tegelvloer. De opgang in de bijkeuken leidt naar de timmerloods.

Van de interieurs der verdieping is alleen een der slaapvertrekken (plaat XVI) opgenomen, om hiermede de serie afbeeldingen van dit buitenhuisje te sluiten. Het houtwerk van waschtafel, kleerkasten, deur en vensters is roomkleurig en de muren deels rood geschilderd met een breeden band boven, die hol in het plafond overgaat. Deze band is evenals het plafond in eene witte tint geschilderd. Het dak snijdt wand en plafond zoodanig, dat een gedeelte van het schuine dakvlak, ter breedte van den lichten band op den muur zichtbaar is. Het bovenlicht van het venster in dezen wand is loodrecht door het dakvlak opgetrokken en vormt aldus in het interieur eene prisma-vormige lichtopening en aan den

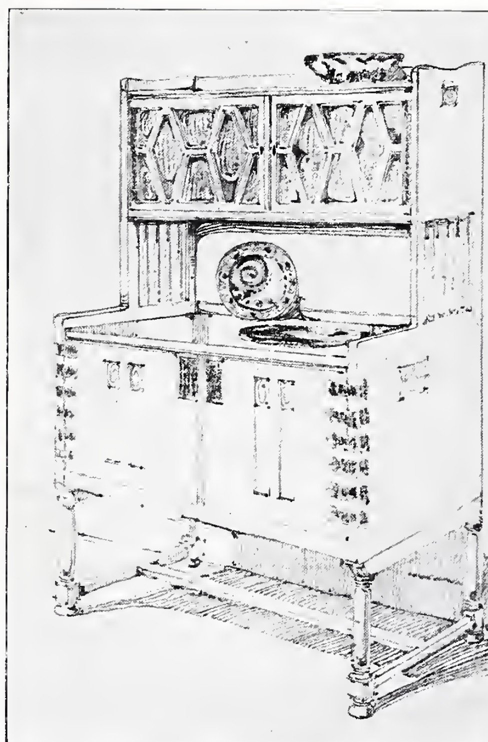

FIG. 4. EIKENHOUTEN BUFFETKASTJE.

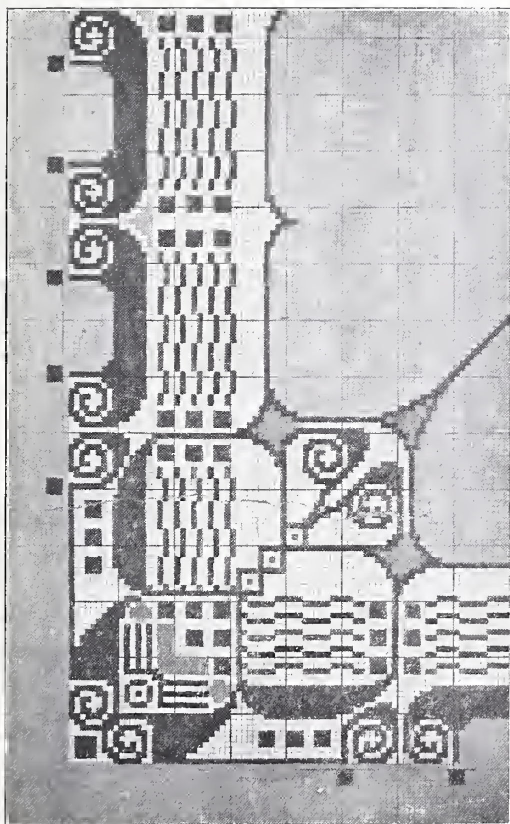

FIG. 3. DEVENTER TAPIJT.

PLAAT XV. KEUKEN MET BIJKEUKEN
VILLA „DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

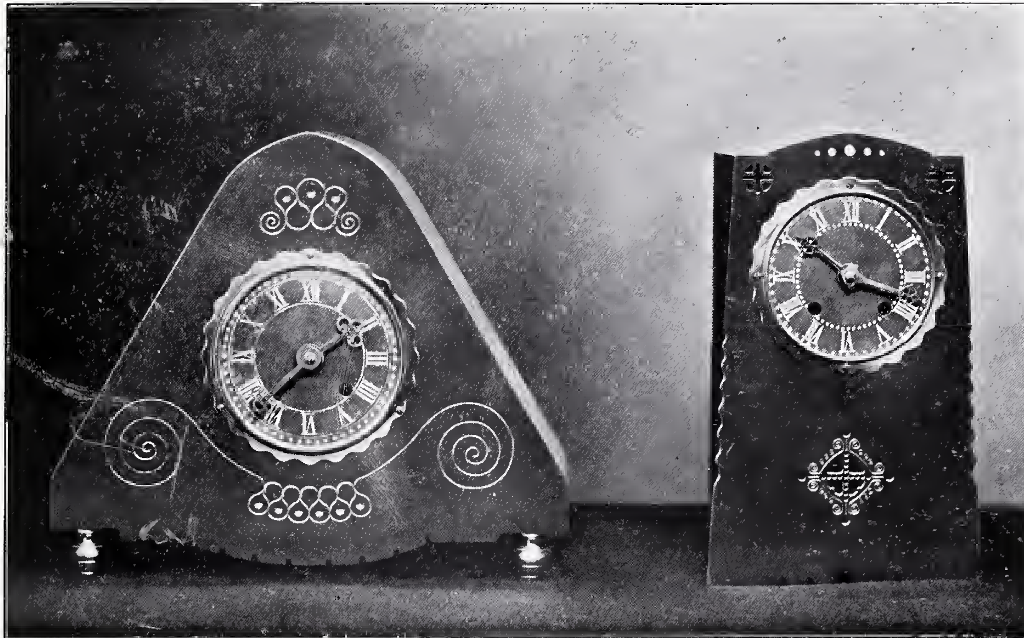

FIG. 5.
KOPEREN
KLOKKEN.

buitengevel een kleine dakkapel. Als vloerbedekking is bruin linoleum gebruikt, terwijl voor de vensters groene schuifgordijnen hangen met korte neteldoeksche gordijntjes halverwege het raam.

* * *

De als figuren aangeduide afbeeldingen in deze reeks foto's behooren niet bij de villa „de Hoeve", maar zijn losse ontwerpschetsen voor meubeleeringsonderdeelen, vervaardigd door het Atelier „Het Huis", uitgezonderd figuur 1, dat nog eens de villa voorstelt en wel om een denkbeeld te geven der algemeene situatie van dit buitenhuisje in het landschap dat het omgeeft.

Figuur 2 is een perspectivisch schetsje van een groep gevlochten rieten meubelen bestemd voor een overdekt terras.

Figuur 3 is eene verkleinde reproductie naar eene werkteekening van een hoekstuk voor een Deventer tapijt. De fond is grijs met eenen witten omgaanden rand, waarop eene versiering is aangebracht in paars en groen.

Figuur 4, een ontwerpschets voor een eikenhouten buffetkastje en figuur 5 een fotografische reproductie naar uitgevoerde eenvoudige, rood met geel koperen, staande klokken, behoeven zeker geen verderen uitleg.

PLAAT XVI. SLAAPKAMER VILLA
„DE HOEVE" TE AERDENHOUT.

DE SCHOUW IN 'T HAAGSCHE GEMEENTEMUSEUM

De schouw in 't Haagsche Gemeentemuseum, gecatalogiseerd onder nommer 276, is voor de ware liefhebbers en kunstkenners een stuk van groote aantrekkingskracht.

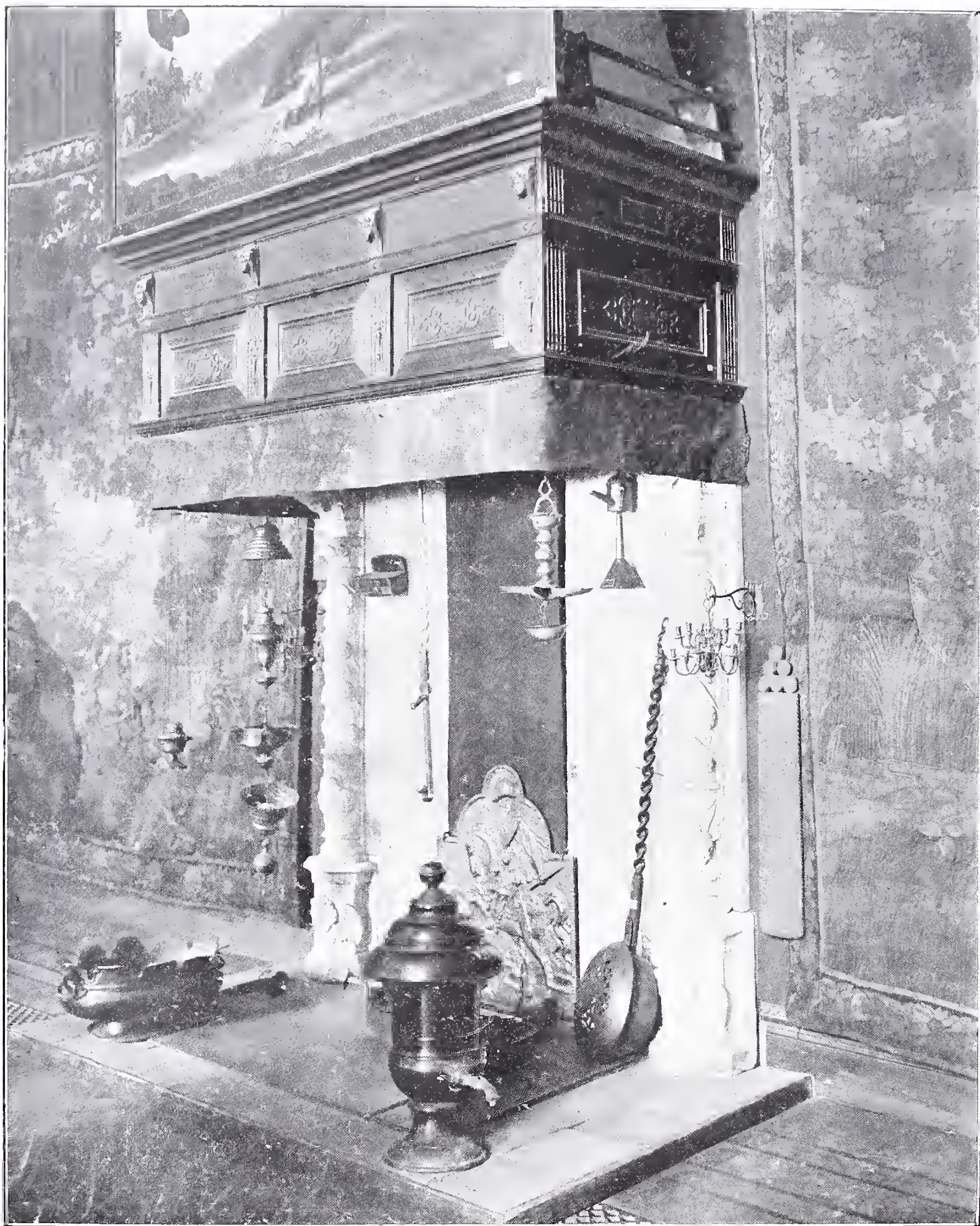
Het is wel maak- en lapwerk, maar in hoofdzaak zijn de onderdeelen echt oud, en hoewel dat samenstellen van verschillende gerestaureerde fragmenten veel afbreuk doet aan de waarde van dit overblijfsel der Hollandsche renaissance, hebben vele er het type in gezien om er een model naar te nemen, zooals het Gemeentebestuur van 's Gravenhage zelf voor de schepenbank in het Raadhuis, de vroegere Fransche Gezant bij ons Hof, de Heer Le Grand, voor zijn buitenverblijf, het huis Drouot in de Lange Houtstraat, e. a.

Dit overwegende, meenden we dan ook gerechtigd te mogen zijn, eene afbeelding er van in dit tijdschrift te doen opnemen, en er een enkel woord aan toe te voegen. Als we herhalen wat in den Catalogus gezegd wordt: „de kroonlijst van eikenhouten betimmering; kolonettes en consoles van zandsteen, met het jaartal 1618; tegelversiering van Delftsch aardewerk", dan moge deze beschrijving of omschrijving niet voldoen aan te stellen eischen, welke in programma eerlang door Dr. Vogelsang [1]) zullen worden vastgesteld, maar, met de afbeelding voor ons, weten we er genoeg van om ons een denkbeeld te vormen, van wat de samensteller [2]) van de schouw in het Haagsche Gemeentemuseum bedoeld en verkregen heeft.

Van lieverlede heeft de schouw, welke met haar blauw en rood baksteenen vloertje, de ingemetselde haardplaat, waarop een ruiterfiguur van den Prins van Oranje, en de ijzeren vuurbak een eenigszins sober, haast te sober aanzien had, haar decor gekregen, en dat juist geeft relief aan 't geheel, dat daardoor ook leven en kleur kreeg. Jammer genoeg moet ter wille van de geringe berg- en expositieruimte in het Gemeentemuseum van 's Gravenhage wel eens gechangeerd worden met de voorwerpen, welke de schouw versierden, en krijgt zij wel eens iets in haar nabijheid wat minder overeenstemt met tijd en stijl. Zoo flankeerden vroeger de schouw zeer juist een paar stukken heerlijk Gobelin, vrijwel compleet, met fraaie randen, beide jachttafereelen voorstellende. Nu echter zijn het groote plattegronden van den Haag van 1616 en 1665, welke ook geen kwaad figuur maken.

Het is werk uit de jaren 1665 tot 1689, van het Haagsche „Tapijthuis" (thans Ambassadegebouw van den Franschen Gezant) waarvan de beroemde Maximiliaan en Bartholomeus van der Gucht, van Delft, eigenaars waren. Deze gebroeders waren ook geïnteresseerd in de beroemde tapijtfabriek van van Mander te Delft

[1]) Zie Bulletin van den Oudheidkundigen Bond.
[2]) Wijlen den Heer A. A. des Tombe in 1884.

PLAAT XII. SCHOUW IN HET HAAGSCHE GEMEENTEMUSEUM NAAR EENE PHOTOGRAPHIE VAN DE FIRMA DEWALD TE 'S-GRAVENHAGE

en hadden ook relaties in Denemarken. De tapijtfabricage, die wondervolle tak van kunstweefsel is altijd door den Haagschen Magistraat hoog gehouden, wat bewezen wordt door de consenten, reeds van 1618 af (aan Maerten Reynhouts van Brussel) tot in 1704 toe (aan Alexander Baart van Amsterdam) gegeven, niet alleen tot uitoefening van het vak, maar waarin ook met vrijgevigheid faciliteiten werden verleend, waardoor de belanghebbenden werden gesteund en voortgeholpen. Zoo bij voorbeeld leverde Maximiliaan van der Gucht in 1667 (de post in de rekening sluit met 't jaartal op de kussens voorkomende) „acht fynne tapytte Haechse wapens tot 13 gulden t stuck". Zes van deze kussens zijn bewaard gebleven. Van der Gucht leverde er in 1688/89 nog 24, zooals blijkt uit de rekening; hem werd betaald *f* 384, maar in 't geheel bezit het museum er twintig. Deze waardevolle kussens werden successievelijk gerestaureerd te Parijs.

Het voorfront van den eigenlijken schoorsteen, was eerder rondom versierd door groote en kleine Chineesche, op bestelling vervaardigde porseleinen bordjes, met een gezicht op Scheveningen, zoogenaamd: Chine de commande, welke in een rek op den rand stonden. Zij zijn thans vervangen door het ruiterportret van Prins Willem II door Jacob Fransz van der Merck. Een zeestuk zou er misschien beter voor „doen", maar in een museum moet men roeien met de riemen, welke men heeft. Dit groote doek heeft zijn voordeel, wijl 't leelijke namaakje van het rookgat (schoorsteen) er gansch en al door bedekt wordt. Een rabatje van Haagsch tapijtwerk maakt de schoorsteenlijst af. Over de verschillende koperen en ijzeren voorwerpen, welke er in hangen of staan zullen we niet uitweiden. Noch de kleine kroontjes, noch de heilige lampen, noch de beddepan, enz. vragen voor den deskundige opheldering. Zij alle herinneren aan het verleden, en geven een beeld van een stuk interieur eener Hollandsche woning.

A. J. SERVAAS VAN ROOYEN.

BARKHAUSEN, G.: Theorie der Verbundbauten in Eisenbeton und ihre Anwendung. Wiesbaden. M. 2.—.

BILDERSAAL der christlichen Welt. Herausgegeben von Hofprediger D. Bernhard Rogge. Stuttgart. 40 afl. a 40 Pf.

BURCKHARDT, JACOB.: Der Cicerone. Eine Anleitung zum Genusz der Kunstwerke Italiens. Leipzig. M. 12.—.

BUSZ, GEORG.: Das Kostüm in Vergangenheit und Gegenwart. Bielefeld. M. 5.—.
Sammlung Illustrierter Monographien. Bnd. 7

BUSZ, GEORG.: Der Fächer. Bielefeld. M. 5.—.
Sammlung Illustrierter Monographien. Bnd. 14.

DELTEIL, LOYS: Le peintre-graveur illustré. (XIXe et XXe siècles). Paris. Fr. 25.—.

DESTRÉE, JOSEPH.: Tapisseries et sculptures Bruxelloises à l'exposition de l'art ancien au cercle artistique et littéraire, Bruxelles, Juillet-Octobre, 1905. Bruxelles. Fr. 75. Edition de luxe fr. 600.—.

DICK, STEWART.: Arts and crafts of old Japan. London. 5 sh. net.

DOMANIG, Dr. KARL.: Die Deutsche Medaille in Kunst- und Kulturhistorischer Hinsicht. Nach dem Bestande der Medaillensammlung des allerhöchsten Kaiserhauses. Wien. M. 63.—.

DUMONT-WILDEN, L.: Fernand Khnopff. Bruxelles. Fr. 10.—. Edition de luxe fr. 40.—.

ELEFANTENSTOFF, DER, aus dem Reliquienschrein Karl des Grossen im Münster zu Aachen. Berlin. M. 50.—.
Sonderdruck aus „Die Gewebesammlung des Königlichen Kunstgewerbe-Museums zu Berlin.

FELDEGG, Prof. FERD. Ritter VON.: Moderne Kirchen-Decorationen. Eine Vorlage-Werk für ornamentale Kirchenmaterie. Wien. In Mappe M. 50.—.

GEFFROY, GUST.: Les chefs-d'oeuvre de Versailles. Texte français et anglais. Paris. Fr. 3.—.

HANNOVER, EMIL.: Dänische Kunst des 19 Jahrhunderts. Leipzig. M. 4.—.
Geschichte der modernen Kunst.

HAEGHEN, VICTOR VAN DER.: La corporation des peintres et des sculpteurs de Gand. Matricule, comptes et documents (XVIe-XVIIIe siècles) Bruxelles. fr. 10.—

HELBIG, JULES.: L'art mosan, depuis l'introduction du christianisme jusqu'a la fin du XVIIIe siècle. Publié par les soins de Joseph Brassinne. Bruxelles. Fr. 40.—.

Hülsen, Julius.: Der Stil Louis-Seize im alten Frankfurt. Auszen Architektur, ganze Façaden und Einzelheiten. Frankfurt a. M. M. 45.—.

Jaffé, Dr. Phil. Ernst, zie Lichtenberg, Prof. dr. Reinhold.

Kanitz, F.: De geschiedenis en de ontwikkeling der meest eigenaardige vormen van de voornaamste ornamentstijlen uit alle tijden. Vrij uit het duitsch. 4e druk. Rotterdam. *f* 1.25.

Karwath, Cary von.: Die Erotik in der Kunst. Wien. 10 afl. à M. 5.—.

Kemmerich, Dr. Max.: Die frühmittel-alterliche Porträt-Malerei in Deutschland bis zur Mitte des XIII Jahrhunderts. München. M. 8.—.

Kick, Wilh.: Barock, Rokoko und Louis XVI, aus Schwaben und der Schweiz. 80 Natur-aufnahmen. Mit Text von Dr. Berth. Pfeiffer. Leipzig. M. 40.—.

Lange, Willy.: Gartengestaltung der Neuzeit. Unter Mitwirkung für den Architekturgarten von Otto Stahn. Leipzig. Geb. M. 12.—.

Lemonnier, Camille.: Alfred Stevens et son oeuvre. Bruxelles. Fr. 80.—. Edition de luxe fr. 300.—.

Lemonnier, Camille.: L'Ecole Belge de peinture, 1830—1905. Ouvrage publié à l'occasion dé l'exposition rétrospective de l'art belge à Bruxelles en 1905. Bruxelles. Fr. 25.—. Edition de luxe fr. 125.—.

Lepzy, Leonard.: Krakau. Leipzig. M. 3.
Berühmte Kunststätten No. 36.

Letalle, Abel: La peinture à l'exposition internationale de Liège en 1905. Paris. Fr. 3.50.

Lethaby, W. R.: Westminster Abbey and the King's Craftsmen. London. 12 s. 6 d. net.

Lichtenberg, Prof. dr. Reinhold Freiherr von, und dr. Phil. Ernst Jaffé.: Hundert Jahre deutsch-römischer Landschaftsmalerei. Berlin. Geb. M. 18.—.

Ludorff, A. und Dr. R. Schrader: Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen. Paderborn.
XXII Kreis. Bielefeld-Stadt. M. 2.40.

Maeterlinck, L.: Le genre satirique dans la peinture flamande. Deuxième édition revue, corrigée et considérablement augmentée. Bruxelles. Fr. 10.—.

Muthesius, Hermann: Landhaus und Garten. Beispiele neuzeitlicher Landhäuser nebst Grundrissen, Innenräumen und Gärten. München. Geb. M. 12.—.

Sarre, Dr. Fr.: Erzeugnisse Islamischer Kunst. Leipzig.
I. Metall. M. 12.—.

Scheffler, Karl: Moderne Baukunst. Berlin. Geb. M. 7.—.

Schrader, Dr. R., zie Ludorff, A. und Dr. R. Schrader.

Schultze-Naumburg, Paul.: Kulturarbeiten. München.
Band I. Hausbau. Einführende Gedanken zu den Kulturarbeiten. 3e vermehrte und verbesserte Auflage. M. 3.50.
Band IV. Städtebau. M. 5.50.
Band V. Kleinbürgerhauser. M. 3.50.

Siebold, Karl: Viventi satis. Ein Beitrag zur Lösung der Frage des Kleinwohnungswesens. Bethel (bei Bielefeld). M. 1.50.

Spitzenausstellung, Die Wiener, 1906. Herausgegeben von K. K. Oster-

reichischen Museum für Kunst und Industrie in Wien. Leipzig. 2 Teile. M. 70.-
Ornamentale und Kunstgewerbliche Sammelmappe. Serie IX und X.

STEINLE, EDUARD VON,: Acht Zeichnungen und Aquarelle. Mit Einleitung von dr. Julius Hülsen. Frankfurt a. M. M. 2.-.

STEINMANN, Prof. dr. ERNST.: Das Geheimnis der Medicigräber Michel Angelos. Leipzig. M. 12.—.
Kunstgeschichtliche Monographien. IV.

STEPHAN, Dr. K. C.: Der älteste deutsche Wohnbau und seine Einrichtung. Leipzig.
I. Der deutsche Wohnbau und seine Einrichtung von der Urzeit bis zum Ende der Merovinger herrschaft. Geb. M. 10.—.
II. Der deutsche Wohnbau und seine Einrichtung von Karl dem Grossen bis zum Ende des XI. Jahrhunderts. Geb. M. 14. —.

WENDLAND, HANS: Ueber neue Bildwerke. Mit einer Abhandlung über den Begriff des schönen als Kunsturteil. Berlin. M. 4.—; geb. M. 6.—.

WILHELM, KARL.: Kleiner Bilder-Atlas zur Forstbotanik. Textabbildungen aus dem Werke: Die Bäume und Sträucher des Waldes" von G. Hempel und K. Wilhelm. Wien. M. 4.50.

WIEGAND, MARTIN: Vasen. Eine Vorlagensammlung aus aller Zeit. Dresden. M. 24.—.

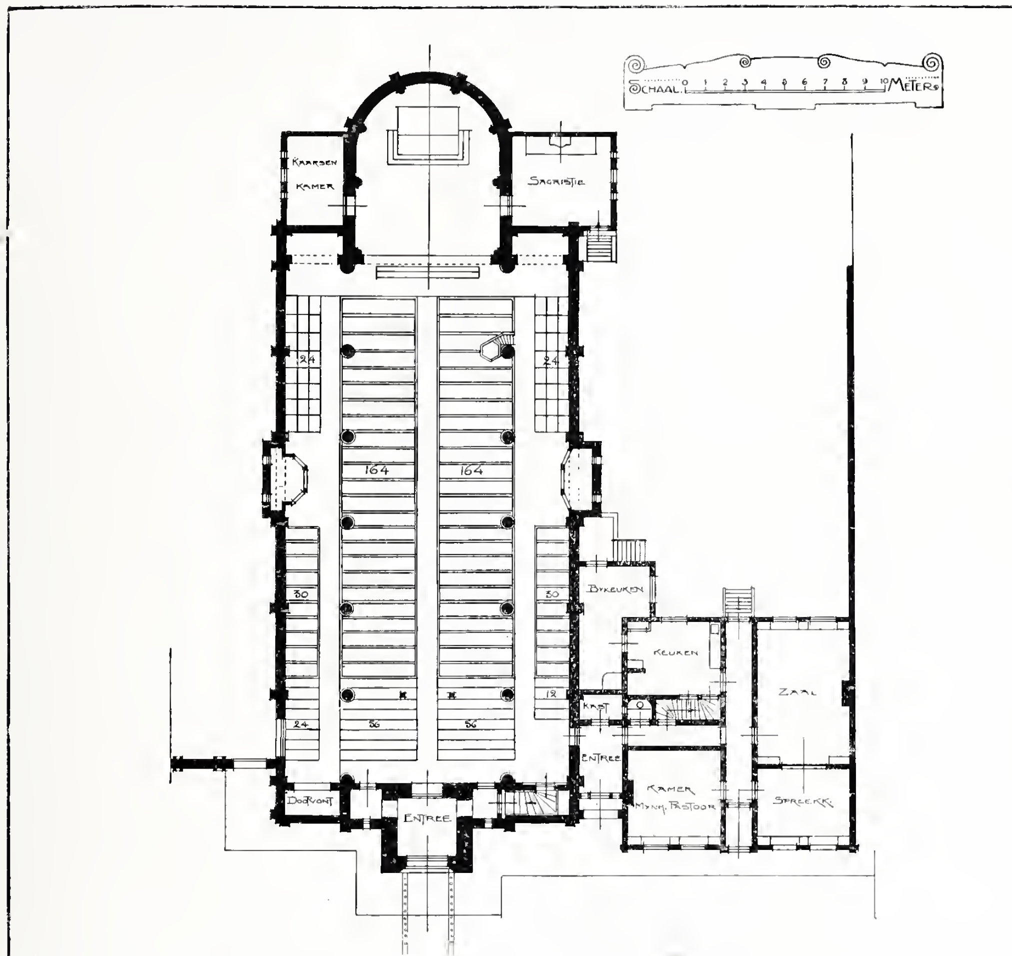
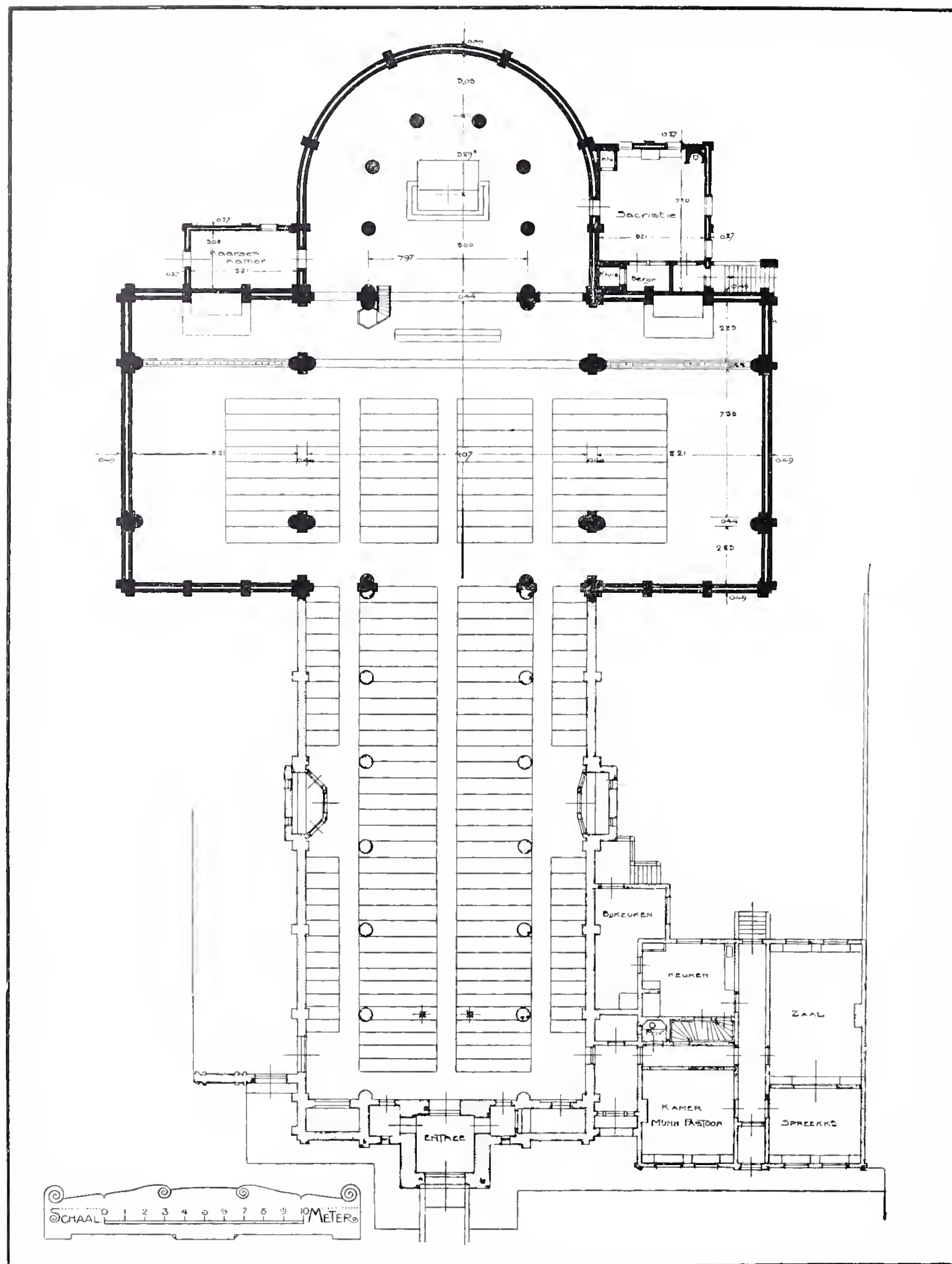

FIG. 1. R. K. KERK V.D.H. MARTINUS TE BOVENKARSPEL. PLATTE GROND. OUDE TOESTAND.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

VERBOUWING DER R. K. KERK VAN DEN H. MARTINUS TE BOVENKARSPEL. ꕥ ꕥ ꕥ ꕥ ꕥ ꕥ ꕥ

De bouwkunst is meer dan alle andere kunsten eene praktische kunst. Waar andere kunsten om de kunst zelve beoefend worden en hare voortbrengselen uitsluitend gegroeid zijn uit gevoel voor en streven naar het schoone, dankt de bouw-

PLAAT XVIII. PLATTE GROND R. K. KERK
TE BOVENKARSPEL. NIEUWE TOESTAND.

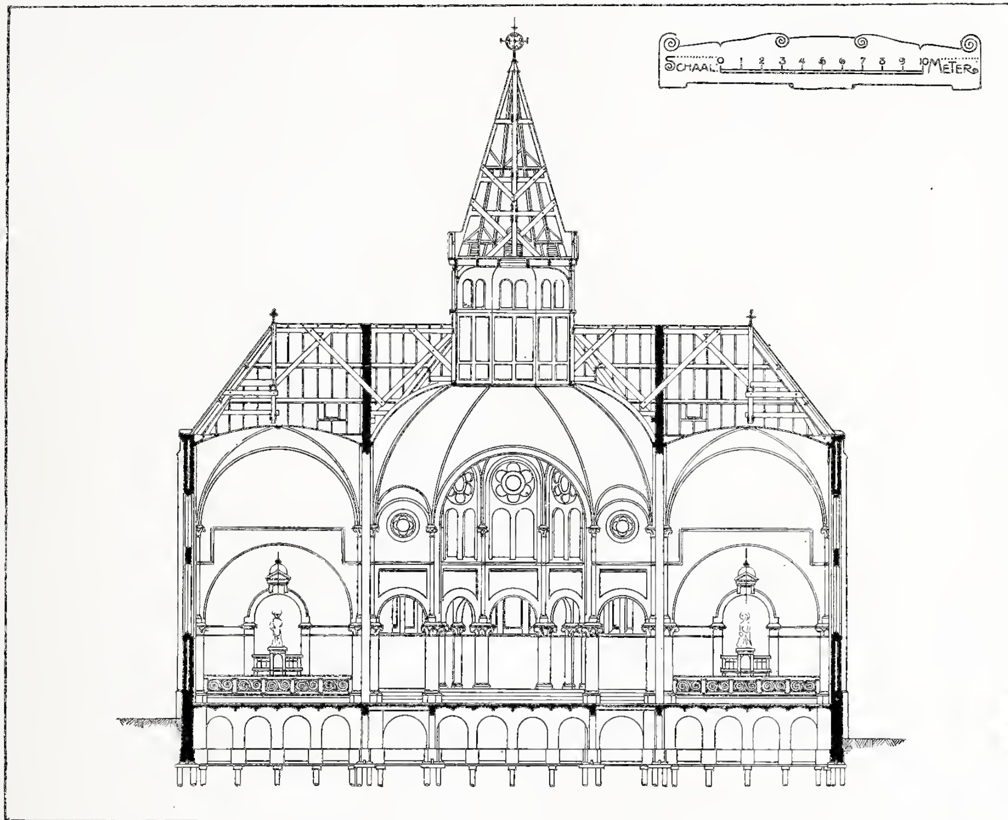
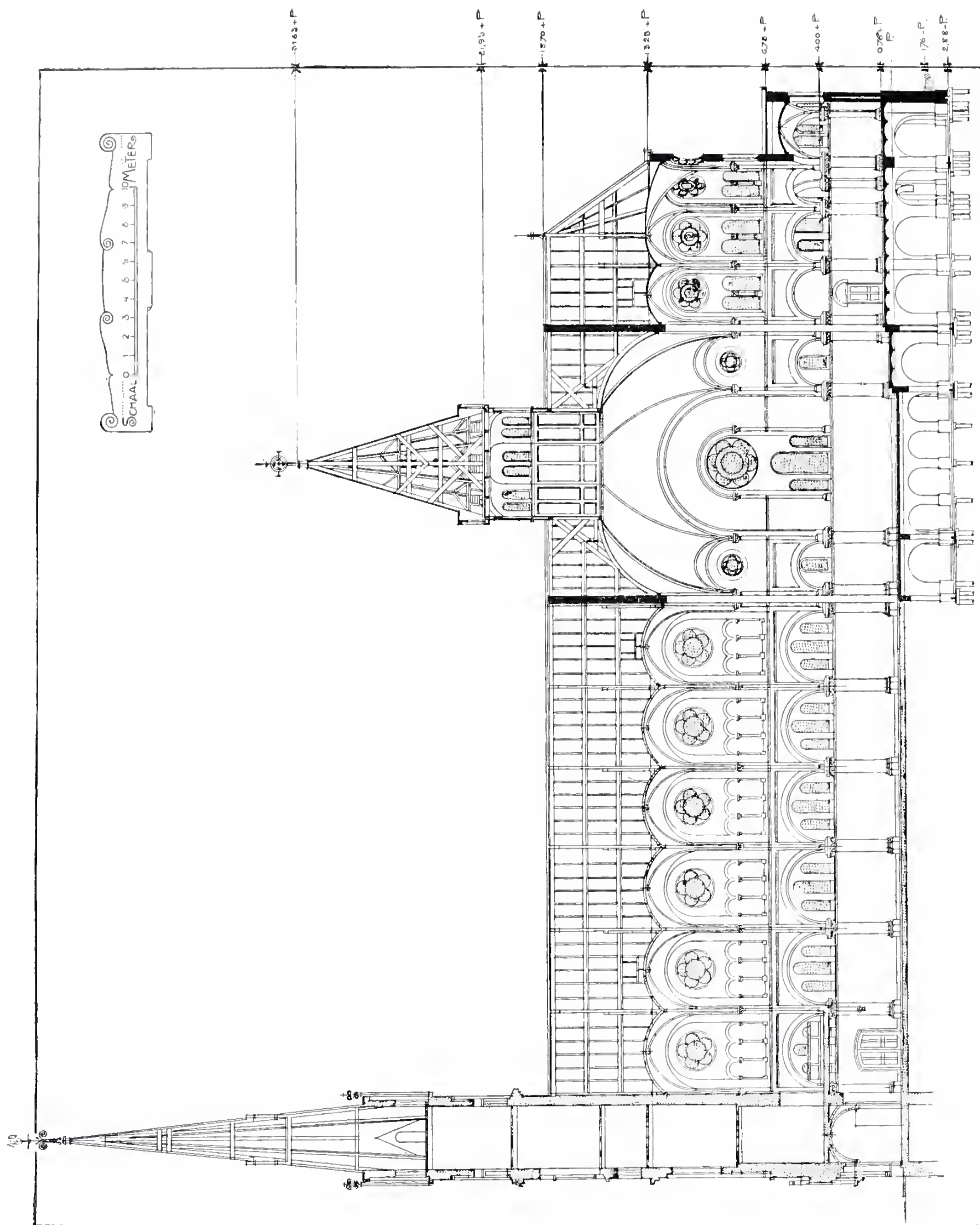

FIG. 2. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. DOORSNEDE OVER HET TRANSCEPT.

kunst haar ontstaan direkt aan de noodzakelijkheid. En niet alleen, dat deze eischen der noodzakelijkheid zelve, de bouwkunst geschapen hebben en haar in leven houden, bepalen zij ook in hunne veelvuldige gecompliceerdheid voor het grootste gedeelte de richting, waarin het bouwwerk zich ontwikkelen moet. Deze omstandigheid maakt, dat men een bouwwerk volgens een geheel anderen maatstaf beoordeelen moet, dan vele andere voortbrengselen van kunst. Waar men bij een schilderij, een dichtwerk of een toondicht, hoofdzakelijk de waarde bepaalt naar mate de maker geslaagd is door beeld of klank, ons deelgenoot te maken van zijne gedachten en gevoelens en de praktische grond òf in de tweede plaats komt, òf geheel ontbreekt, moet men zich bij de beoordeeling van een bouwwerk van meet af op een ander standpunt stellen. Bij het bouwwerk treedt in de eerste plaats het praktisch nut op den voorgrond en moet men het meer of minder goed

PLAAT XIX R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. LENGTE DOORSNEDE OVER MIDDENSCHIP EN PRIESTERKOOR.

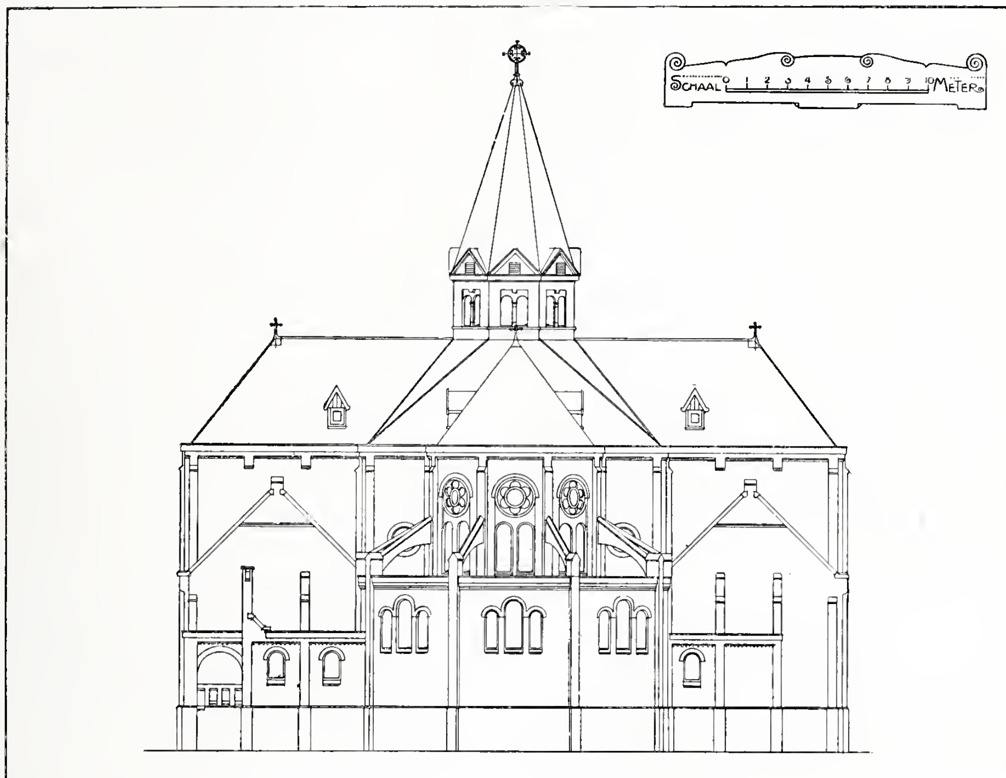
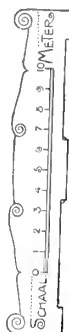

FIG. 3. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. BUITENAANZICHT PRIESTERKOOR.

noemen, naarmate het aan alle praktische eischen voldoet, voor zoover deze niet door overwegender eischen van anderen aard beperkt. Juist deze bijzondere moeielijkheid van de bouwkunst doet zich bij elk bouwwerk op zich zelf meer of minder sterk gevoelen. Wanneer de bouwmeester zich voor zijn werk een begrip gevormd heeft, dat alle direkte eischen insluit, moet hij dit begrip in de verschillende onderdeelen wijzigen en beperken om het in overeenstemming te brengen met bijkomende eischen, financieele bezuinigingen, beperkten bouwgrond, bestaande toestanden, gemeenteverordeningen enz. De aestetische factor komt bij het bouwwerk èn in het ontwerp èn dus ook bij de beoordeeling in de tweede plaats, daar deze bij het ontwerp gebaseerd is op en daarom ook bij de beoordeeling afgeleid moet worden van de praktische factoren. Wij willen echter onze beschouwingen niet verder doorvoeren daar het bestek dit hier niet toestaat, maar daar wij deze maal een aantal teekeningen en foto's hebben gereproduceerd

PLAAT XX. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. ZIJGEVEL.

FIG. 4. R. K. KERK BOVENKARSPEL.

van een bouwwerk, dat niet op geheel vrije grondslagen is opgetrokken, scheen het ons wel gewenscht, de toelichting bij deze platen van eene korte algemeene beschouwing vooraf te doen gaan.

Voor ongeveer 40 jaar werd door den architect Asler de R. K. Kerk van den H. Martinus te Bovenkarspel gebouwd [1]), waarvan wij den plattegrond in figuur 1 reproduceeren. De kerk, die toen aan de behoefte voldeed, werd in den loop der jaren te klein, daar het zielenaantal der parochie zich in deze streek aanmerkelijk heeft uitgebreid. Eene vergrooting der kerk bleek dus noodzakelijk en dank zij de groote ijver en goede zorgen van den Z.Eerw. Heer P. J. Koekhoven, pastoor van deze parochie, kon men tot eene belangrijke en afdoende vergrooting overgaan.

Den 18en December werd een aanvang gemaakt met de werkzaamheden der verbouwing; den 24en April 1906 werd de eerste steen gelegd, terwijl den 1en Dec. 1906 het nieuwe gedeelte in gebruik genomen kon worden. Den 22en April 1907

[1]) Later werden nog enkele veranderingen aangebracht door den architect A. C. Bleijs.

PLAAT XXI. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. VOORGEVEL.

FIG. 5. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL ACHTERGEVEL PRIESTERKOOR.

is de kerk geconsacreerd door Z. D. H. Mgr. A. J. Callier, Bisschop van Haarlem. Van de oude kerk werd het priesterkoor gesloopt van af de triomfboog. De boogopening werd tijdelijk met hout gedicht en een kleine uitbouw werd gemaakt voor het hoofdaltaar, zoodat de dienst tijdens den geheelen duur der verbouwing ongestoord volbracht is kunnen worden. Aan het schip, dat van de oude kerk is blijven bestaan, werd een breed transcept gebouwd met een grooter priesterkoor, dan de kerk te voren bezat. Voor de uitbreiding van den plattegrond was hier de omstandigheid zeer gunstig, daar men voldoende bouwterrein ter beschikking had. Bij verbouwingen in groote steden gaat de planuitbreiding meerendeels met grootere bezwaren gepaard of is schier onmogelijk. Hier kon men dus het plan regelmatig vergrooten, terwijl de architectuur van exterieur en interieur in aansluiting en overeenstemming met den ouden toestand werd voortgezet. Op den platte-

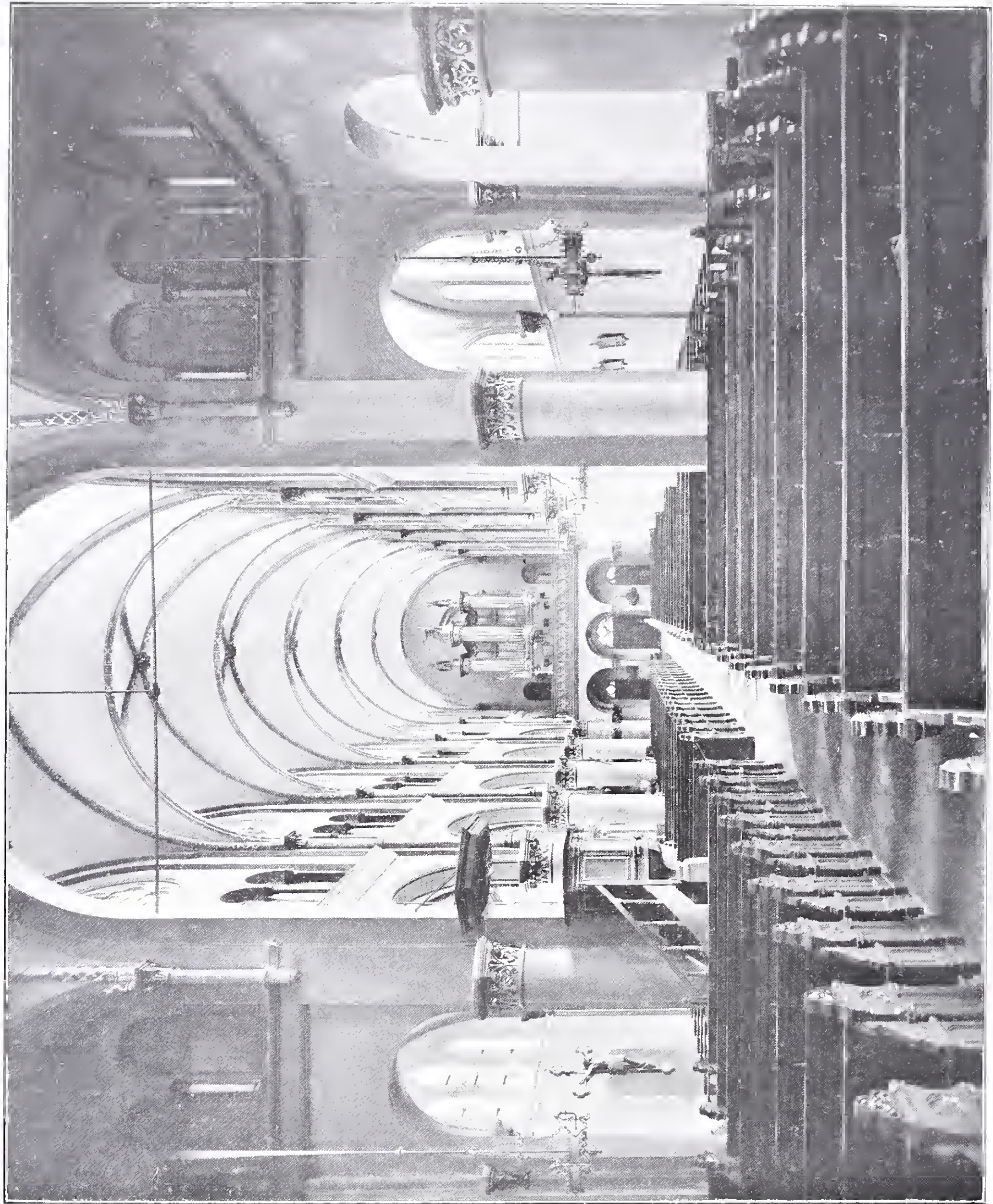
PLAAT XXII.
R. K. KERK TE BOVENKARSPEL.

FIG. 6.
R. K. KERK TE
BOVENKARSPEL.

grond van den nieuwen toestand, plaat XIII, zijn ter verduidelijking, de muren van het oude gedeelte gestippeld aangegeven.

De vloer van het nieuwe gedeelte is met geornamenteerde tegels bedekt, eveneens de middengang van het schip. De vloer der zijaltaren ligt 2 treden hooger

PLAAT XXIII. R. K. KERK TE BOVEN-
KARSPEL. SCHIP MET ZIJBEUKEN.

FIG. 7. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. PRIESTERKOOR.

dan de kerkvloer, terwijl de vloer van het priesterkoor weder 2 treden hooger ligt dan die der zijaltaren. De muren, gewelven en kolomschachten van het oude en nieuwe gedeelte zijn zandsteenkleurig gefrescoliet. Het oude gedeelte was oorspronkelijk wit, doch de zandsteenkleur geeft, vooral aan de veel grootere ruimte na de verbouwing, eene intiemere stemming aan de kerk. De basementen der kolommen en pilasters zijn van hardsteen, terwijl de kapiteelen gebronsd zijn. De gewelfribben zijn bij de kruising en den aanzet geornamenteerd. Verder is nog eenvoudig decoratiewerk aangebracht op het gedeelte van den muur onder de vensters van den kooromgang, in de nissen boven de groote bogen en op de wanden en het plafond van den transcepttoren, die als lantaarn dienst doet voor den koepel. De oude geschilderde ramen van het priesterkoor zijn pas gemaakt voor de boogvensters in het transcept, terwijl in de roosvensters van het transcept nieuwe

PLAAT XXIV. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. GEZICHT OP PRIESTERKOOR EN KOEPEL.

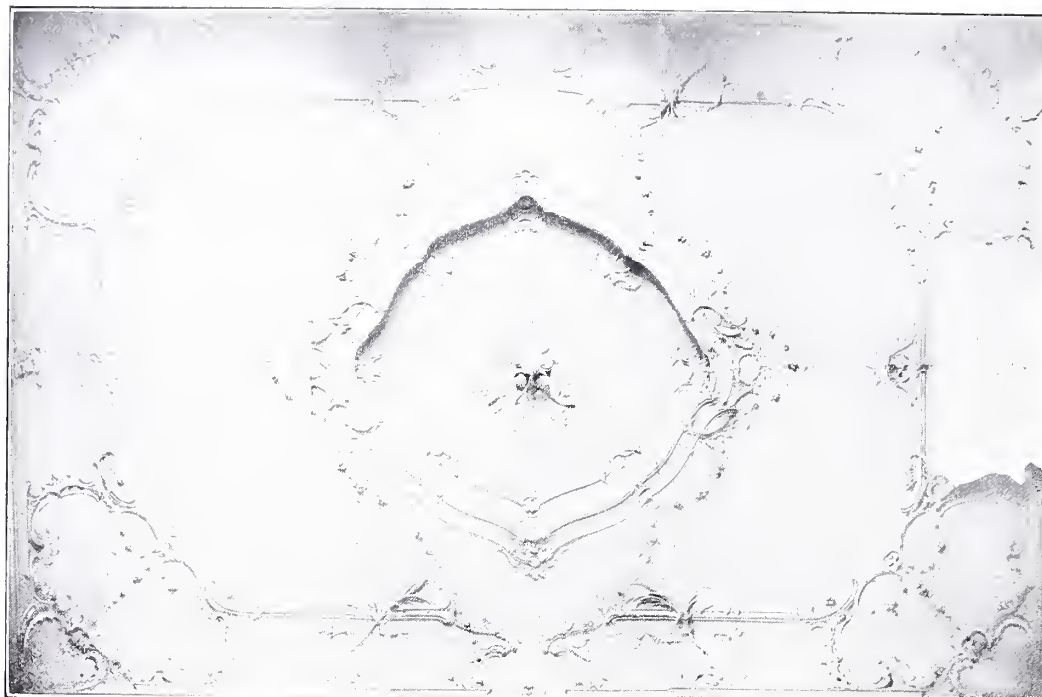

FIG. 8. R. K. KERK TE BOVENKARSPEL. PRIESTERKOOR MET ZIJALTAAR.

vensters van gebrand glas zijn gezet. De overige ramen van het nieuwe gedeelte zijn tijdelijk met eenvoudig glas in lood gedicht om later door geschilderde ruiten vervangen te worden. Voor de beide zijaltaren worden nieuwe gesmeed ijzeren met koper gemonteerde hekken opgesteld. De lichtkronen en banken in het nieuwe gedeelte werden gemaakt naar de bestaande modellen van het oude gedeelte, terwijl verder alle kerkmeubelen behouden bleven.

De groote moeilijkheid bij de verbouwing van deze kerk bestond hierin, om het nieuw aangebouwde gedeelte, dat aanmerkelijk grooter is dan het oude, hiermede zoowel in- als uitwendig geheel in overeenstemming en in aansluiting op te trekken. In hoever wij hierin mochten slagen, is wellicht op de foto's reeds na te gaan, daar deze aan duidelijkheid en scherpte niets te wenschen overlaten.

FIG. 1. ALGEMEEN AANZICHT PLAFOND GROOTE ZAAL „PULCHRI STUDIO" DEN HAAG.

STUC

Van hoogst vereerende zijde aangezocht om mijne ondervindingen bij het maken van stucwerken vast te leggen, diene — hieraan bij deze voldoende — vooropgezet, dat het geenszins mijn bedoeling is een geleerd betoog te houden. Alleen mijn practische ervaring en daaruit volgende onderzoekingen zullen dus het onderwerp van dit schrijven zijn.
Ons eerste important werk op dit gebied was het restaureeren der plafonds, enz. van de nieuwe woning voor het schilderkundig genootschap „Pulchri Studio" te Den Haag, Voorhout; deze stuc's zijn in Louis XV stijl.
Hier deed zich het volgende merkwaardige voor:
In de middenpartij bevindt zich een groep kindertjes (photo), welke de stang, waaraan de lichtkroon werd bevestigd, omvat houden. Daar nu deze stang moest vervangen worden door een buis, geschikt om gas door te leiden, moesten enkele armpjes, en stukken draperie worden afgezaagd en natuurlijk later weder aangezet. Bij dat zagen stootten we op een van koperdraad gevormde *armature* (de modelleur noemt aldus het geraamte, noodig

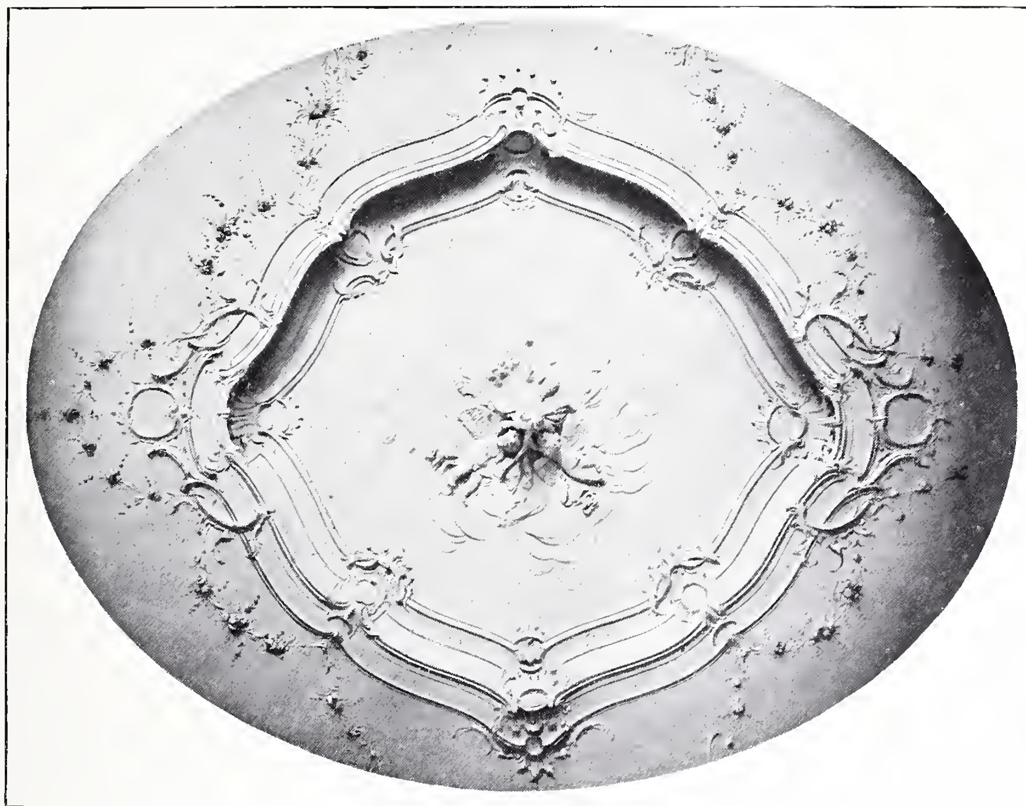

FIG. 2. MIDDENPARTIJ PLAFOND „PULCHRI STUDIO", DEN HAAG.

om zijn plastieke stof — klei, stuc, was, gips — de noodige vastheid te geven), hetwelk bevestigd was aan de schrooten, waarover het riet was gespijkerd [1]), hetgeen ons vaststaand bewees, wanneer we er nog aan getwijfeld hadden, dat deze figuurtjes aan het plafond waren gemodelleerd, dus niet, zooals thans geschiedt, in het atelier gemaakt en ter plaatse aangebracht.

Bij het losmaken der verschillende deelen kwamen er stukken courantpapier voor den dag, waarmede de stang tegen roesten was omwonden. Deze stukken zorgvuldig verzamelende, bleek ons, dat het was: een Fransche courant (Moniteur Universel) van 1756, waaruit gemakkelijk de conclusie te trekken viel, dat Fransche artiesten dit plafond hadden gemodelleerd.

Ik vond nog van dezelfde hand, plafonds in de Koninklijke Bibliotheek en in het

[1]) Ik veronderstel, dat mijn lezers het huidige proces om een stucplafond te maken allen kennen.

FIG. 3. HOEK PLAFOND „PULCHRI STUDIO" DEN HAAG.

gebouw der Provinciale Staten (photo) te 's-Gravenhage.

In laatstgenoemd gebouw is de middenpartij indertijd er uit gesloopt om een trap door te leiden naar de daarboven gebouwde loofhut voor den Joodschen eeredienst van den toenmaligen bewoner en welk gat later gedicht werd door een doek, waarop een vrouwenfiguur geschilderd is.

De ijzeren stang voor de lichtkroon is hier aangebracht ongeveer in den navel dezer figuur, wat een zielverheffend effect maakt! Bij de restauratie moest deze toestand bestendigd en is nog heden voor belangstellenden zichtbaar.

De manier, waarop deze plafonds werden gemaakt, — de wetenschap, dat zulks ter plaatse geschiedde is niet voldoende — intrigeerde mij en niemand kon mij er

meer van vertellen hoe en waar ik ook informeerde, tot eindelijk een oud stucadoor mij het gansche proces eenigszins verklaarde.

Er werd geriet en geraapt (d. i. met zeer grove kalk het riet bedekken), geheel zooals tegenwoordig nog geschiedt. Op de plaatsen, waar vooruitspringend ornament kwam, werden reeds met grove kalk sterke reliefs aangebracht (op armature, zooals aan de kinderfiguurtjes, plafond Pulchri) in groote plannen gemodelleerd en daarna met stuifkalk afgewerkt.

Deze stuifkalk is zeer fijne kalk, zooals de naam trouwens reeds aangeeft, van gebrande schelpen en schijnt moeilijk thans verkrijgbaar; althans toen we ze later noodig hadden om geheel op de oude manier een plafond te modelleeren in het kasteel van Graaf William Bentinck, Middachten bij de Steeg, vond ik ze alleen bij één oude firma te Leiden.

Deze kalk bluscht men niet te nat en doet ze dan in Keulsche potten goed gesloten, teneinde ze geruimen tijd te laten rotten [1]) (de benaming van dit proces is van mijn zegsman), waarop ze heerlijk taai wordt en men er zelfs draden van trekken kan als van in warm water geweekte kaas.

Deze stof nu is, wanneer men ze voor het gebruik doormengd heeft met suikerwater, prachtig om te modelleeren, als men maar niet zijn vingers er voor gebruikt, — van de mijnen was na twee dagen de buitenhuid verbrand — blijft p. m. 2 dagen kneedbaar en moet met koperen spatulae verwerkt worden, daar staal wordt aangetast en afgeeft.

Toch moet dit handig geschieden en het plan door teekeningen en schetsen op kleiner schaal goed te voren zijn vastgelegd, omdat hervattingen en veranderingen uit den aard der zaak zeer moeilijk zijn.

[1]) De chineezen doen evenzoo met hun kaolin.

FIG. 4. SCHOORSTEEN „PULCHRI STUDIO", DEN HAAG.

FIG. 5. HOEK, PLAFOND „PROVINCIALE STATEN", DEN HAAG.

De dikte dier buitenste laag is natuurlijk zeer verschillend en varieerde aan de figuurtjes „pulchri" van *1 m.M.* tot *4 c.M.* Aan een buste in de gang der woning van Zijne Excellentie Baillin de Monbel, Fransche gezant te Den Haag (Hoek Korte Voorhout en Smidswater), was de dikte der stuifkalk-laag bijna overal gelijk, zoodat hier de vorm, in de ruwe kalk, op weinig na geheel was afgemaakt. Bij de voltooiing der stucwerken in het voornoemde kasteel Middachten, welke werken door onopgehelderde redenen in einde 17e begin 18e eeuw waren gestaakt, was de gang der werkzaamheden van voorheen zeer nauw te volgen en bevestigde in alle opzichten het ons medegedeelde. Zooals bekend, zijn de profielen uit dien tijd de z.g. „beulingsprofielen"; bij het afbreken van een gedeelte van een gedeelte van zulk een profiel, hetwelk moest gerestaureerd, bleek, dat om het noodige relief te verkrijgen, gebruik was gemaakt van in elkaar gedraaid stroo met touwtjes te zaam gebonden [1]). Op geheel dezelfde manier werd dit gerestaureerd (inplaats van touwtjes gebruikten wij koperdraad).

Niet alles kon even consciencieus geschieden, toch is er een plafond, zooals ik reeds hiervoren schreef, geheel op de oude manier gemaakt en heeft al onze theorieën bevestigd.

Bij het verwijderen der witkalk op de oude stucwerken zal men ontwaren, dat de daarop aangebrachte laag gemakkelijk loslaat; eensdeels is dit het gevolg, omdat de oppervlakte, waarop de witkalk kwam,

[1]) Deze touwtjes gaan, na eenigen tijd aan de lucht te zijn blootgesteld, tot stof over.

geheel droog was, andersdeels, dat men de stuc met suikerwater aanmengde.
1⁰. werkt dan de stuc langzamer, d. w. z. ze blijft langer kneedbaar;
2⁰. wordt ze harder; ook maakt het de oppervlakte dichter en geschikt tot polychromeeren, zooals we nu gips met in spiritus opgeloste schellak of in warm water opgeloste gelatine behandelen.
Wanneer men dus voorzichtig de laag witkalk met een niet te scherp instrument er af wipt, krijgt men die als het ware geverniste oppervlakte terug, zoodat men bij het doen afhalen der witkalk-laag — sommige stucwerken zijn geheel dichtgesmeerd en men staat verbaasd, wat schoon werk daaronder verborgen is — wel daarop moet letten en niet door een modernen Vandaal met puntig instrument den boel doen afkrabben en voorgoed bederven; dan nog liever de witkwast er eens over en het kunstwerk bewaard tot er een verstandiger generatie komt.
Men gebruikt ook wel stijfsel, welke men eenigszins dik er op smeert; de stijfsel hecht zich dan aan de witkalk en na droging kan men heele vellen er af trekken. Maar meermalen gebeurt het, dat men de dun opgelegde partijen, bloempjes, enz. meetrekt.
Nog sterker is dit het geval met roggebloem.
In Frankrijk en elders, waar men steenen vloeren boven heeft, wordt natuurlijk niet geriet en geraapt, ook gebruikt men daar geen grove kalk, maar plâtre à maçon (grove gips) en slaat men spijkers met breede koppen, om, daar waar relief komt, de armature aan te bevestigen.
In de Rue de Suresnes te Parijs maakten wij voor Mr. Baillin de Monbel onder anderen 2 Louis XV plafonds, grootendeels volgens het oude systeem. Misschien is het interessant te vermelden, dat daarbij alleen Hollandsche werklieden werden gebezigd, o.a. ook Piet van Buren, de man, welke mij de noodige inlichtingen omtrent de oude wijze van werken verschafte en aldus voor het bewaren der traditie beloond werd.
U ziet het, zuiver practische gegevens. Toch geloof ik, dat wij die óók noodig hebben.
Ik wil niet zeggen méér, maar evengóéd als zwaar op de handsche verhandelingen over ingewikkelde vraagstukken b.v. of het paard van Cuyp 3 of 4 witte pooten had, enz. Alleen zou het mij spijten als het resultaat hetzelfde was en men even weinig aandacht bleef vestigen op onze mooie stuc als tot nu toe het geval is.
Ons land en vooral Amsterdam is rijk aan mooi stucwerk. Tot nu toe werd daar niet veel meer aan gedaan dan jaarlijks met de groote schoonmaak:... de kwast er over. Velen weten niet hoeveel schoons hun gangen en plafonds bevatten, misschien, omdat er nog geen geld voor geboden is. Dit heeft ook zijn goede zijde en veel is daardoor bewaard gebleven, wat anders was: òf vervallen òf onoordeelkundig gerestaureerd.
Ik ben zeker, dat wanneer die wanden en plafonds van hout waren, men er reeds veel zou over hebben geschreven en de

aandacht op gevestigd (en terecht).
Is nu het van stuc gemodelleerde minder waard? Moet het nu worden verwaarloosd en onverschillig worden voorbijgegaan?
Het bleek mij, dat men het materiaal minderwaardig achtte, doordat men het spoedig vergankelijk dacht. Hij, die iets weet van Italiaansche stucco's — om dicht in de buurt te blijven – weet, dat het minder vergankelijk is dan hout. Minder artistiek dan hout? Zooals men thans doet, bakken en plakken, zeer zeker; niet echter wanneer het door artisten ter plaatse wordt gemodelleerd. Zelfs schijnt het mij dan meer .... hoe zal ik het noemen, ... meer prime-sautier toe, dan, naar een model in stuc soms, gesneden hout.
Waar zit de waarde van een materiaal in? M. i. in geschiktheid en duurzaamheid en die zijn beide aanwezig. Is terra-cotta dan oorspronkelijk geen klei? en daarom minder artistiek?
Doch genoeg. Alleen nog ter geruststelling van sommigen diene, dat het, minst genomen, even duur is dan hout.
Vergeef mij, waarde Redactie, zoo ik hier op het laatst afdwaalde van mijn voorop-gezet plan om niet te geven dan praktijk. Het moest mij van het hart.
Mocht ik ook slechts één zondaar bekeerd hebben, zoo heb ik heden niet tevergeefs geleefd. W. Retera.

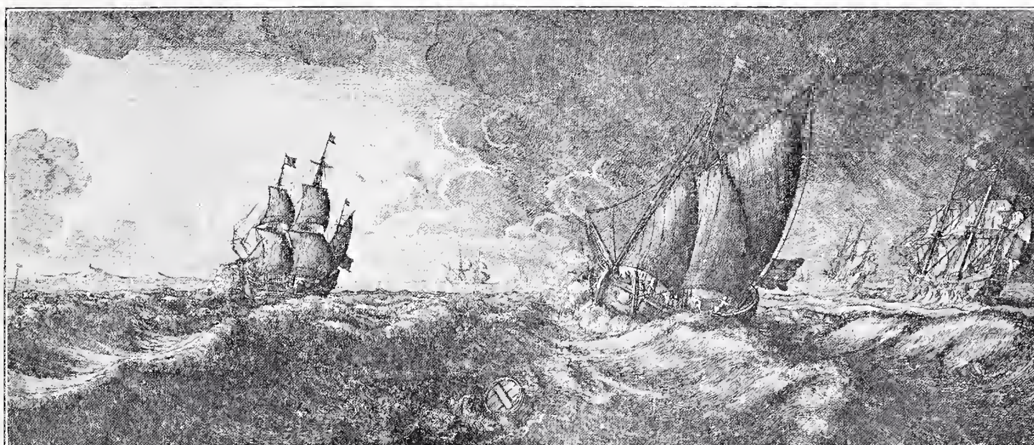

FIG. 1. ETS VAN W. HOLLAR. 1665.

HET MODEL VAN DE „PRINS WILLEM", EEN SCHIP UIT DE RUYTER'S VLOOT

Wel zelden zal de Marine-afdeeling van het Nederlandsch Museum zulk een belangrijke aanwinst hebben te boeken als die van het thans, door den Heer Anton W. M. Mensing, geschonken model van een Oost Indisch Compagnieschip, waarvan hiernevens eenige afbeeldingen zijn bijgevoegd.

Het oudste model der verzameling toch was dat van een oorlogschip der Zeeuwsche Admiraliteit, uiterst merkwaardig om de afmetingen en de uitmuntende conservatie van romp en tuig, dateerende van 1698.

Een reproductie van het zoo bizonder belangrijke type der schepen, waarmede onze groote admiralen ten strijde togen ontbrak echter en de kans om deze leemte ooit aan te vullen was uiterst gering.

Wel is waar maakte het thans geschonken model als bruikleen sedert eenige jaren deel uit der verzameling, maar hoe verblijdend dit feit ook was, het bleef een onzekere toestand, waaraan de vrijgevigheid van den Heer Mensing thans gelukkig een einde heeft gemaakt.

Zooals vele der belangrijkste modellen der afdeeling stamt ook dit model uit Zeeland, waar het door den bekenden verzamelaar J. A. Frederiks werd ontdekt. Hoewel het voor dezen zeker eveneens een begeerlijk voorwerp was, verleende hij zijn belanglooze medewerking om het in de verzameling scheepsmodellen van den Heer Mensing een plaats te bezorgen.

Zooals veel andere modellen is zijn bestaan bedreigd geweest door als vijver-

FIG. 2. TWEE NIEUWE FREGATTEN GERUST TEN OORLOOGH TEGEN T'PARLEMENT VAN ENGELANDT. ETS DOOR R. ZEEMAN.

scheepje te moeten dienen,[1]) maar gelukkig heeft het die kwade kansen doorstaan, zoodat het zich nog in vrij goeden toestand bevindt.

Alleen was de spiegel met zulk een dikke vuile lak bedekt, dat deze moest worden verwijderd.

Het gelukte den kundigen assistent van het Nederlandsch Museum, den Heer Baay, echter de oorspronkelijke kleuren weder geheel te voorschijn te brengen.

De afbeelding van het model op zijde toont ons een schip met twee lagen geschut.

Onder bevond zich het laadruim, dan volgde de onderste „overloop" met het zwaarste geschut en daarboven het „verdeck" met stukken van lichter kaliber.

[1]) Dit blijkt uit den toestand van den romp, terwijl ook de steven voor dit doel werd verbreed.

Terwijl wij echter voor- en midscheeps dus twee dekken vinden, treffen wij van af midden tusschen groote en bezaansmast vier dekken.

Van den overloop daalde men met een trapje af in de konstapelskamer, zoodat de achterste twee geschutpoorten lager staan.

De verhoogde overloop daarboven met twee geschutpoorten voor lichter geschut was in het achtergedeelte ingericht voor de kajuit.

Als verhooging van het verdeck volgde de stuurplecht, met een geschutpoortje, boven welks achtergedeelte de stuurmanshut was opgebouwd, die nog twee poortjes had.

Boven deze hut was het zonnedek, met tegen den spiegel een kist of bank, die veelal als hoenderhok dienst deed.

De afbeelding van het model van achter

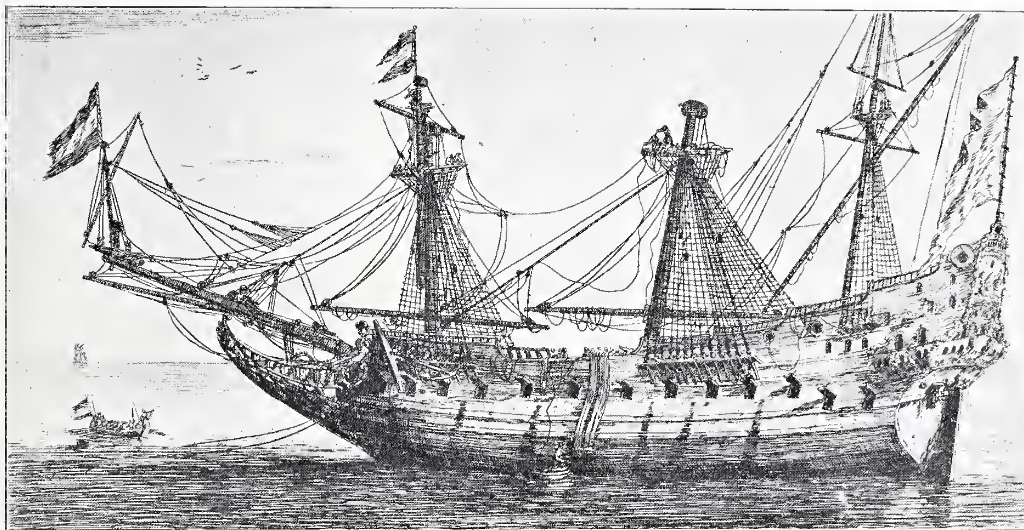

FIG. 3. „DE SALEMANDER EEN OOSTINDIS VAERDER". ETS DOOR R. ZEEMAN.

gezien met afgenomen spiegel, toont ons eveneens duidelijk deze merkwaardige indeeling.

De beide onderste poorten zijn die der konstapelskamer, welks zoldering ligt juist boven het gat der roerpen. De beschildering daarboven is een gezicht op Middelburg, waarop wij duidelijk den den Stadhuistoren en den „langen Jan" herkennen.

Van de kajuit is op de afbeelding het onderste deel bedekt. Links naast den trap is van de deuropening de bovenste helft zichtbaar. Van het schot is juist de bank onder de raampjes bedekt. Evenals de deur zijn deze laatsten met versierde lijsten omgeven, terwijl daarboven op zeer kleine schaal in het fries een zeegezicht is geschilderd.

De spiegel zelf toont ons onder de kajuitvensters het wapen der Zeeuwsche kamer der O. I. Compagnie en in het vierkant daarboven Prins Willem II, die groote overeenkomst vertoont met het houten beeld in dezelfde verzameling, hiernevens gereproduceerd en dat mogelijk als model heeft gediend. [1])

Het bovenste schild bevat het wapen van Middelburg.

De voorsteven eindigend in den vreesaanjagenden leeuw heeft nog de lange snebachtige uitbouw, die eerst in de laatste helft der 17e eeuw belangrijk zal worden ingekort.

De geheele vorm en het tuig [2]) is mooi van verhoudingen en het is moeilijk zich

[1]) Dat dit niet het werkelijke beeld op het schip was blijkt uit het feit dat de Prins Willem in 1662 verging. Het zou trouwens te klein zijn geweest op den schaal van 1 dm. = 4 voet. Het kan echter gediend hebben op het weinig later gebouwde oorlogschip van dien naam.

[2]) Hieromtrent in een volgend artikel nader.

FIG. 4. MODEL O. I. C. SCHIP PRINS WILLEM. NEDERL. MUS.

een schilderachtiger model te denken. [1]) Hoewel het mij na veel moeite gelukt was verscheiden historische bizonderheden te vinden aangaande het schip dat aan dit model tot voorbeeld diende, in den Hollandschen Mercurius, in de Jonge-Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, in Brand, Het leven van de Ruyter, en dank zij den Heer J. F. L. de Balbian Verster in Valentyn en in het Daghregister van het Kasteel Batavia, die echter nog vele leemten ter aanvulling lieten, deed ik een beroep op den Heer Dr. J. de Hullu, Adjunct-Rijksarchivaris, die mij uiterst bereidwillig de meest authentieke bronnen, de archieven der O. I. Compagnie wist te openen.

Wat mij het meest interesseerde was de vraag of het Schip de Prins Willem evenals de O. I. C. schepen de Struis en de Vreede deel nam aan den Slag in de Hoofden, 8 Oct. 1652. G. Brandt vermeldt namelijk op pag. 33 in de Ruyter's aanspraak

[1]) Een analoog doch zeer ontrampeneerd model met slecht vernieuwde scheepsdeelen en onjuiste tuigage bevindt zich in het Maritiem Museum te Rotterdam. Het opschrift op de banderol in 't wulft luidt: 't Schip Zeelandia 1662.

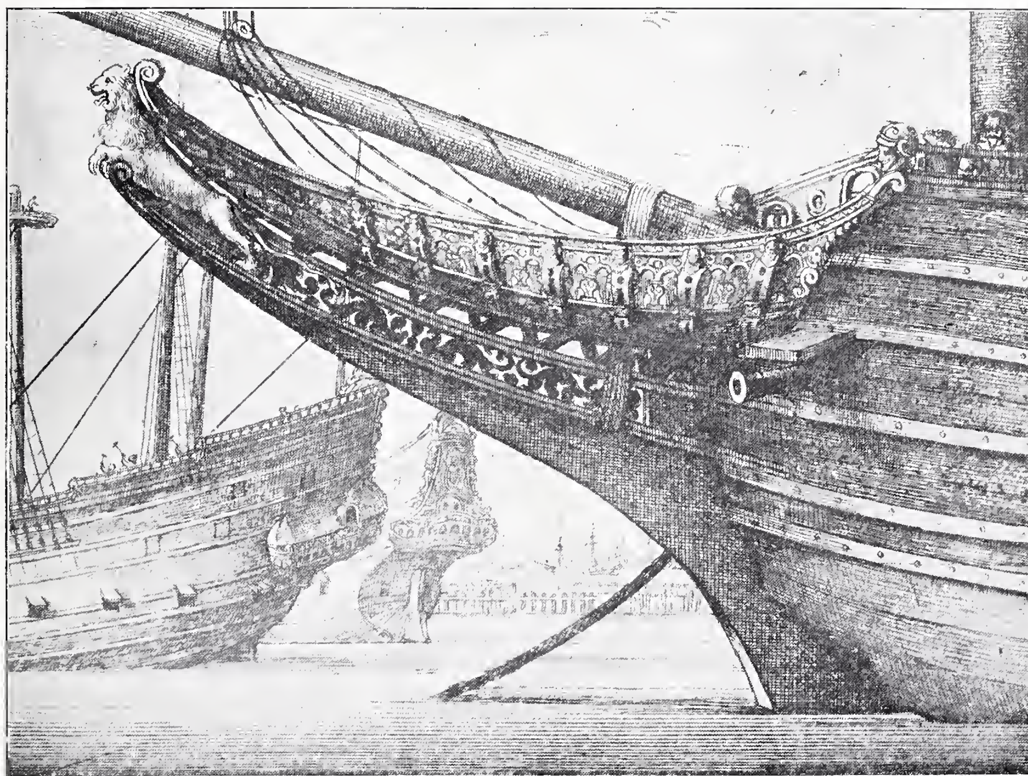

FIG. 5. SCHEEPSGALJOEN. ETS DOOR W. HOLLAR. 1647.

aan de With: Twee van onze schepen zijn zonder boegspriet; de groote mast van 't schip Prins Willem is onbruikbaar en veel andere schepen zijn merkelijk beschadigt.

Dr. de Hullu deelde mij hierop het volgende mede: Bij res. 17 Juli 1652 der XVII werd naar aanleiding van een daartoe strekkend verzoek van de Staten-Generaal, besloten om aan hun Hoog Mogenden aan te bieden, d'equipagie van de schepen Vogelstruys en de Vreede in de camer Amsterdam, Prins Willem ende Henriette Louise in de camer van Seelandt, mitsgaders Nieuw Rotterdam in de camer Rotterdam, tesamen vyff stuck waarvan de vier eerste ten aldeersten in see gebracht sullen konnen werden, ende het vyffde soo spoedig doenlyk mede geprepareert om zee te konne nemen, welverstaende dat de kosten van equipagie, huyren van matroozen ende andere daeraen dependeerende by de gemelte compagnie voor den tyt van dry maenden verschooten ende by pertinente rekeninge tot laste van 't landt gebracht sullen wer-

den, omme naemaels ingehouden ende gecort te werden aan convoyen ende licenten, 't last van de gemelte compagnie jaerlycx competeerende, sonder dat het landt de gemelte schepen langer als dry maenden in dienst sal mogen houden sonder consent van de bovengemelte compagnie, alsoo deselve nae verloop van de voornoemde dry maenden nae India gesonden sullen moeten worden, ende dat de geoctroyeerde Oost Indise compagnie voor het gebruyck van de voornoemde schepen geen huyre sal bedingen, waerinne sy haerselven als goede patriotten ten dienste van den Staat presenteeren, sonder daervooren ijets te genieten.

Bij res. van 6 Sept. 1652 benoemde de kamer Zeeland twee bewindhebbers „om de schepen Prins Willem en de Louysse te monsteren" die in de vergadering dierzelfde kamer van 7 Sept. 1652 van de gedane monstering rapport doen en verklaren aan boord van Prins Willem 290 en op Louise 247 personen te hebben bevonden. De beide schepen sullen daarop spoedig zee hebben gekozen. Dat zij inderdaad aan de gevechten van October d.a.v. hebben deelgenomen, blijkt uit de volgende resolutie van de kamer Zeeland van 17 October 1652. „Syn gelesen twee missiven, een van Jacob Janssen Gaeu, capiteyn op Prins Willem, den tweeden van Pieter Marcus, capiteyn op Henriette Louwyse in daty 14 October 1652 geschreven unt Goeree, adviseerende datse den 8 ende 9 deses jegens d'Eingelse vlote slaech syn geweest ende door ordre van den Amiraal de Witte onder protestatie syn gelast met haer schepen daer [1]) in te loopen, versoeckende verscheyde behoeftichheden tot reparatie van de schepen waerop synde gedelibereert is goetgevonden d'Heeren over d'equipage te committeeren om aen d'Heeren van de Amiraliteyt te versoecken dat Heer Ed mogende gelijefte mochte wesen geconsidereert den winter seer avanceert ende alle het rondhoudt van 't schip Prins Willem meest ontstucken is geschooten beyde de schepen uut den dyenst van 't landt t' ontslaen, dienvolgende auctorisatie te verleenen om de schepen uit Goeree alhier in Zeelandt te laten comen.

Res. kamer Zeeland 31 Oct. 1652 „Is gelesen een brief van Jhr. Jacob Clayssen Hayman van den 29 October daerby secht dat het schip Prins Willem van den dienst ontslagen soude worden ende dat het schip Henryette Louyse noch een tocht voor 't land soude moeten doen soo is goedgevonden dat met den eersten alles sal gereet gemaekt worden tot uitrustinge van 't voors schip en de met den eersten

[1]) Te Goeree.

FIG. 6. MODEL PRINS WILLEM NEDERL. MUS.

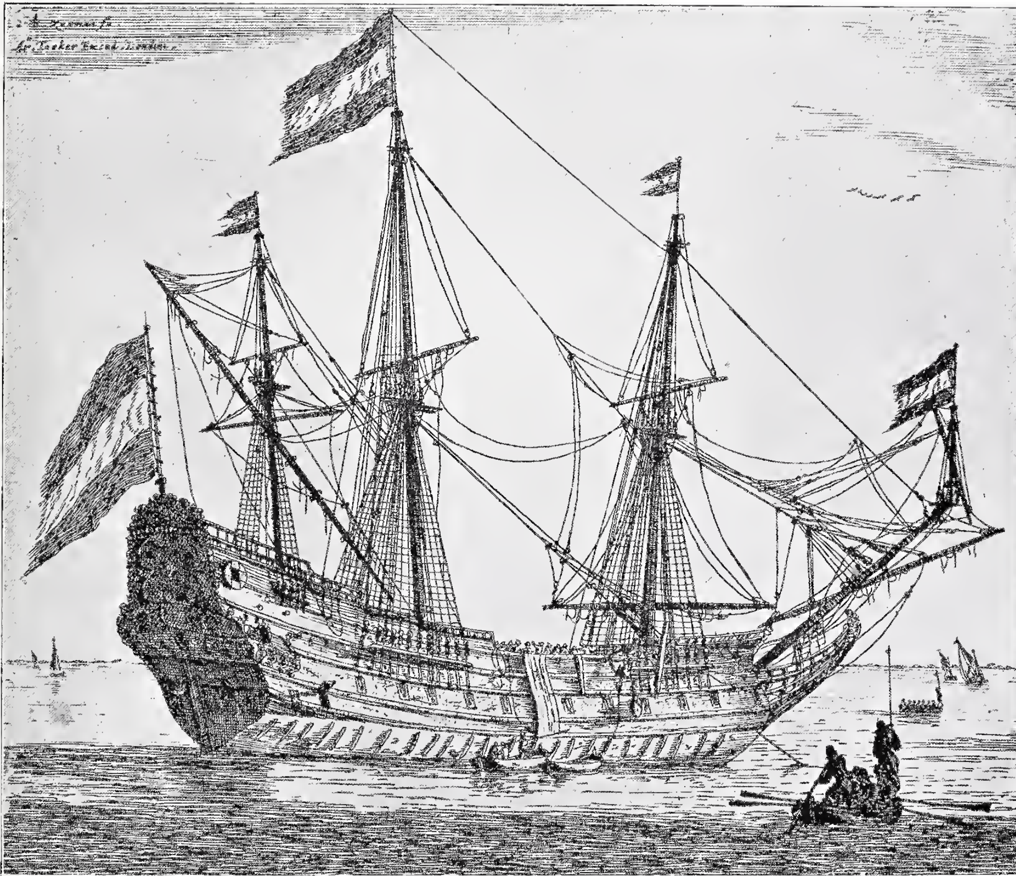

FIG. 7.
O. I. C. SCHIP „DE PAREL". ETS DOOR R. ZEEMAN.

eenige timmerlieden naer Goeree worden gesonden".
Res. kamer Zeeland 4 Nov. 1652: twee bewindhebbers naer Hellevoetsluis gecommitteerd „om Prins Willem vandaer herrewart te doen comen."
Res. kamer Zeeland 25 Nov. 1652 „goedtgevonden de 7 schepen die opt najaer (16)52 en de voorjaer (16)53 van deze camer naer India gesonden werden te monteren, namentlycken Prins Willem met 32 stucken soo als op de jonckste reyse is geëquipeerd geweest (volgens zes andere schepen.
Res. kamer Zeeland 6 Maart 1653: het schip Prins Willem te monteeren met veertig stukken.
Res. kamer Zeeland 24 Maart 1653: Prins Willem te monsteren Vrijdag naastkomende.

PLAAT XXV. DE PAERREL EEN OOST-INDIS VAERDER. ETS DOOR R. ZEEMAN.

[FI]G. 8. SPIEGEL [PR]INS WILLEM [N]EDERL. MUS.

Het schip vertrekt uit de Wielingen 11 Mei 1653, keert in de Wielingen terug 31 Aug. 1654.
Verdere reizen: uit de Wielingen 1 Januari 1655;
in de Wielingen 18 Juli 1657;
uit de „ Januari 1658;
in de „ 10 Juli 1660;
uit de „ 10 Januari 1661.
Verder uit een zeldzaam gedrukt werkje, getiteld: „Kort gevat Jaarboek van de Edele Geoctroyeerde Oost Indische Compagnie der Vereenigde Nederlanden ter kamer van Zeeland enz., enz. uit authentyque stukken, ten dienste der Lief-hebberen bij-een vergadert door Christiaan Sigismund Matthaeus, Te Middelburg by Jan Dane, boekverkooper, op de Wal 1759" onder de „Notitie van het op stapel zetten der schepen van de Ed. Geoctr. Oost Ind. Comp. der Ver. Nederl. ter kamer van Zeeland, beginnende met den jare 1639".
„Cornelis Speldernieuw, baas geworden zijnde, heeft op stapel gezet:
Prins Willem, lang 181 voet, anno 1649 [1])
en onder de notitie van het afloopen der

[1]) Het model is op den spiegel 1651 gedateerd.

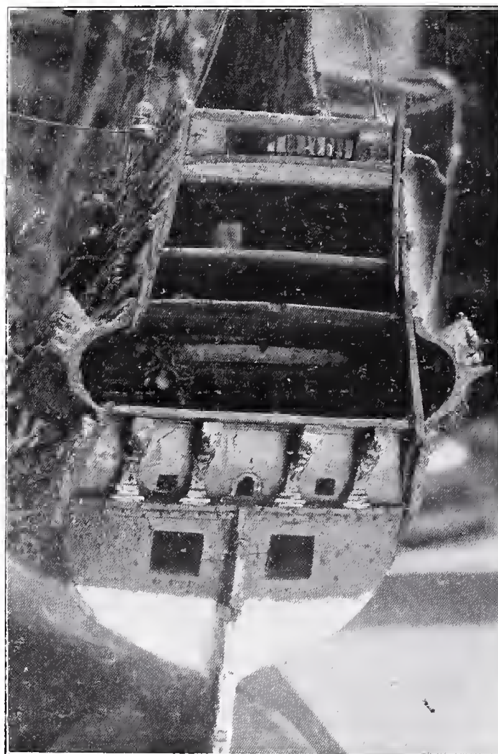

FIG. 9. MODEL MET AFGENOMEN SPIEGEL.

PLAAT XXVI. PRINS WILLEM II.
HOUTEN BEELD NED. MUSEUM.

schepen van de Ed. Geoctr. Oost Ind. Comp. der Ver. Nederl. ter kamer van Zeeland, beginnende met den jare 1640": Prins Willem, lang 181 voet, 1 Jan. 1650. Onder der notitie van het uitvaren der schepen:
Prins Willem, 250 koppen, 5 Mei 1651.
Verder komt voor op een „Lyste van de Nederlandtsche Navale Macht in India bevonden op 20 January 1652" die in 1652 hier te lande van Batavia overgekomen is „Op 19 December jongstleden is vertrocken voor d'eerste besendinge naer 't patria, onder 't commando van d'hr Joan van Teylingen, extra ordinaris Raedt van India — 't Schip den Diamant 550 lasten, Vogelstruys 500, De Vrede 400, Prins Willem 600, Henriette Louyse 375, Rotterdam 550.
Nog uit een brief van de XVII aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië van den 10 September 1650: „Dese gaet vooraff met de schepen Vogelstruys enz. waerop van de gemelte camer Amsterdam dit najaer ende voorjaer 1651 toecomende noch staen te volgende de schepen enz., van Seelandt het nieuw schip Prins Willem enz."
Ten slotte deelde dr. J. de Hullu mij nog mede dat de in de Res. kamer Zeeland van 17 Oct. 1652 aangehaalde brieven niet meer onder de bij genoemde kamer ingekomen brieven in het Rijksarchief worden aangetroffen.
Een toeval deed mij ook het einde van het schip vinden. Bladerende in Wouter Schouten's Oost Indische Reis 2e druk 1708, dl. III, pag. 171 geeft hij als kantaanteekening „De schepen de gekroonde Leeuw, Prins Willem en Hollandia, benevens het Retourschip Aernhem voor 3 jaren (dus in 1662) hieromtrent (ter hoogte van Madagaskar) gesneuvelt", terwijl hij op pag. 174 dit ongeval aan „vier van de alderkloekste Retourschepen" opnieuw aanhaalt.
Zoo is dit model niet alleen technisch, maar ook historisch van groot belang.
In het algemeen was dit type van vaartuig geen eigentlijk slagschip. J. le Clerc, Gesch. der Ver. Ned., dl. III, 155, zegt dat de O.-I. Compagnieschepen veel quamer waren om zich tegen zeeschuimers te weren als tegen oorlogschepen te slaan.
Dit is natuurlijk zoo te verstaan, dat deze schepen, op veel laadruimte gebouwd, minder snel zeilden en wendden als een ten oorlog gebouwd schip.
Toch waren zij een niet te verwerpen aanvulling der strijdmacht vooral in 1652 zoolang de in aanbouw zijnde vloot van dertig nieuwe oorlogschepen nog niet gereed was, daar uit misplaatste zuinigheid na den vrede van 1648 een groot aantal schepen door den Staat was verkocht.
Hoewel dus geen bepaald voorbeeld van het gevechtsmateriaal dier dagen is toch de bouw van den romp boven water en het tuig volkomen gelijkvormig aan wat men toen onder een schip van oorlog verstond en dus ook als zoodanig een uiterst belangrijk document.
Hoe nauwkeurig van de Velde's scheepsteekeningen in Museum Boymans of de

verschillende schilderijen der zeeschilders ons inlichten, een plastische voorstelling, die alle onderdeelen volkomen tot haar recht brengt, ontbrak.
Niet genoeg kan dit geschenk van den Heer Anton W. M. Mensing worden gewaardeerd, terwijl ook den Heer J. A. Frederiks voor zijne medewerking dank toekomt. C. G. 'T HOOFT.

De benoeming van onzen zeer gewaardeerden medewerker Dr. W. Vogelsang, thans onderdirecteur van het Nederlandsch Museum, tot hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis en Aesthetica aan de Universiteit te Utrecht, vermeenden wij in „Het Huis niet onvermeld te mogen laten. De Heer Vogelsang is zeker voor onze lezers geen onbekende; de belangrijke artikelen van zijne hand, die geregeld in Het Huis verschijnen kenmerken zich door de aangename en levendige wijze, waarop de meest uiteenloopende onderwerpen op kunsthistorisch gebied uiteengezet zijn. De Heer Vogelsang bezit de gave om niet alleen van zijne veelzijdige kennis mede te deelen, maar ook om de belangstelling in de Oude Kunst in al hare onderdeelen, levendig te houden en liefde voor de kunst op te wekken. Door deze eigenschappen is hij zeker bijzonder aangewezen voor de nieuwe leerstoel, die hij gaat bezetten. De Utrechtsche Hoogeschool is dan ook met Prof. Vogelsang een voornaam docent rijker geworden, waarmede wij haar gelukwenschen. De Heer Vogelsang is een zoon van den hoogleeraar-directeur der Polytechnische School te Delft, die de voorganger was van Prof. Boscha, en studeerde deels in ons land, deels in Duitschland, waar hij den graad van doctor in de kunstgeschiedenis behaalde. Sedert 1901 is de Heer Vogelsang privaat-docent aan de Universiteit te Amsterdam en 1903 werd hij in de plaats van den Heer Jan Kalf, benoemd tot onder-directeur van het Nederlandsch Museum.
Wij wenschen Prof. Vogelsang geluk in zijne nieuwe werkkring en hopen dat deze hem niet zal verhinderen ons te blijven vereeren met zijne aangename en leerzame bijdragen.

Boekbespreking

DEUTSCHE KUNST UND DEKORATION. Verlag Alex. Koch. Darmstadt. Aprilheft — 1907.

Van de ons ter recentie gezonden Aprilaflevering van „Deutsche Kunst und Dekoration" vermelden wij gaarne, dat wij met bijzondere belangstelling kennis namen van den inhoud. Deze geheele aflevering bevat ruim 60 afbeeldingen van het huis „Rheingold" te Berlijn van den architect Prof. Bruno Schmitz, met decoratief beeldhouwwerk door Prof. Fransz Metzner en Hermann Feuerhahn en glasschilderingen van August Unger.

Dit importante bouwwerk aanvankelijk bedoeld voor Concert- en Vergaderzaal, is ingericht voor Wijn Restaurant, daar bij politieverordening de Concertzaal, met het oog op den gang van het verkeer, verboden werd. De architect heeft evenwel zijn ontwerp geheel gebaseerd op de gedachte aan een Concert- en Vergaderzaal, zoodat de conceptie van het geheel te ernstig en te superieur van opvatting is voor een wijnrestaurant. Het bouwwerk moet dus als Concertgebouw bekeken worden en als zoodanig maakt het een monumentalen en grootschen indruk. De gevel is eenvoudig, regelmatig van indeeling en goed van proportie.

Het interieur is rijkelijk met beeldhouwwerk versierd; groote figurale reliefs in steen en hout, gewelfpeilers in den vorm van kolosale fantastische koppen, pilasters, konsoles enz. Fransz Metzner en Hermann Feuerhahn zijn beide kunstenaars met een grooten scheppenden kracht, die uitstekend schijnen samen te kunnen werken, daar hun werken een zelfden geest ademen, ofschoon ons Fransz Metzner's werk krachtiger en rijper toeschijnt dan dat van zijn calaborateur. Forsch van bouw, strak van lijn en streng gehakt, is dit sculptuurwerk groot en breed gezien en tevens van zulk eene beschaafde decoratieve werking, dat het hoe fantastisch en buitengewoon ook van opvatting, zich niet pretentieus op den voorgrond dringt, maar stil en ernstig in de vlakken terug gehouden blijft.

De glasschilderingen van August Unger lijken ons veel minder; naar de reproducties te oordeelen is dit werk zwakker en minder goed decoratief.

Wat de uitvoering van het drukwerk van deze aflevering betreft, kunnen wij de fotografische reproducties zeer scherp en de druk van illustraties en zetwerk goed verzorgd noemen. CAV.

Het steeds grooter worden van het aantal abonnés op onze uitgave „Het Huis", oud en nieuw, de talrijke sympathiebetuigingen voor ons streven om belangrijke artikels over oude en nieuwe kunst in hare kolommen op te nemen, hebben de redactie doen besluiten eene rubriek te openen onder den titel:
Gevraagde en aangeboden kunstvoorwerpen.
In deze rubriek kunnen worden opgenomen, tegen vergoeding van *f* 1.—, voor niet geabonneerden *f* 1.50 per vak, die voorwerpen, welke men zoekt of wenscht te verkoopen. Elke aanvraag of aanbod krijgt een nummer, zoodat alléén de administratie van het tijdschrift weet, onder belofte van geheimhouding, wie de inzender van de annonce is. De administratie zorgt voor de verzending van de ingekomen brieven aan de desbetreffende personen.
Door deze rubriek, meent de redactie, den zeer velen kunstliefhebbers, welke zij onder hare abonnés telt, te hulp te komen, in het completeeren of van de hand doen hunner collecties.

GEVRAAGDE EN AANGEBODEN KUNSTVOORWERPEN

Gevraagd: Een houten Crucifix. 1	Aangeboden: Twee miniatuur portretjes op perkament. 1
Gevraagd: Een Fauteuil Style Louis XV. 2	Aangeboden: Een stel oud Delfsche vazen (3 stuks.) 2
	Aangeboden: Een Japansche degen-stootplaat 3

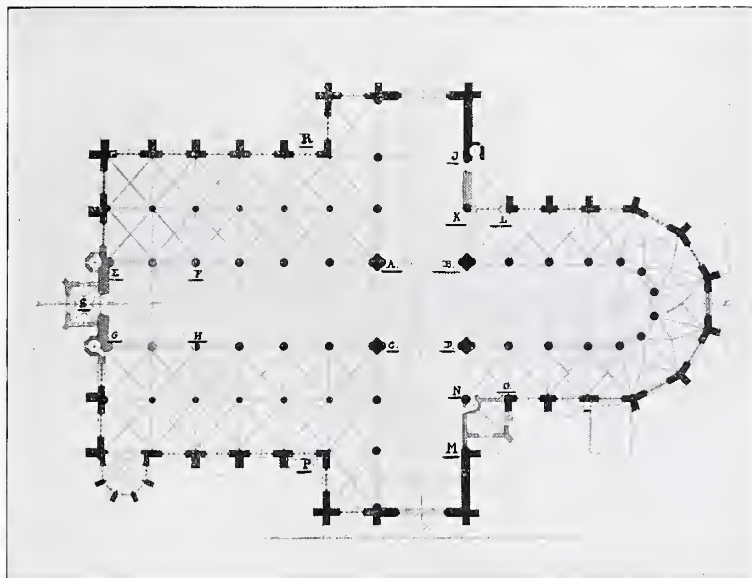

FIG. 1. PLATTEGROND DER ST. PIETERSKERK.

DE ST. PIETERSKERK TE LEIDEN

olgens eene aanteekening in een 15de eeuwsch register werd de kerk den 11 September 1121 door bisschop Godebald aan de apostelen Petrus en Paulus gewijd. Nadere bescheiden ontbreken om de juistheid van deze aanteekening te toetsen, doch er bestaat geen bezwaar tegen om aan te nemen, dat in het jaar 1121 te Leiden een Romaansch kerkje werd gewijd, wanneer wij maar gelijk hierbij bedenken, dat dit kerkje een geheel ander en veel kleiner gebouw moet zijn geweest, dan de tegenwoordige kerk. Leiden was in het begin der 12de eeuw nog te klein, en omvatte tot aan de stadsuitbreiding van 1294 in hoofdzaak nog slechts het eiland tusschen Rijn, Rapenburg en Steenschuur, waarvan vóór 1200 nog een groot deel onbebouwd was. Hiertoe behoorde ook de omgeving van het grafelijk slot, met 's Graven boomgaard en het terrein waarop de kerk verrees, hetwelk waarschijnlijk door den graaf was geschonken. Deze had dan ook het patronaatsrecht der kerk en toen de graaf dit in 1268 aan de Duitsche Balye schonk, gaf hij hieraan tevens een aangrenzend terrein aan de tegenwoordige Kloksteeg — toen Conincx wegh — voor den bouw der commanderij [1].

Verschillende onbetwistbare gegevens

[1] De graaf bezat in dit stadsgedeelte eene groote uitgestrektheid grond; nog in 1352 werd door den graaf grond bij de kerk uitgegeven.

 PLAAT XXVII. GEZICHT IN HET KOOR.

toonen de latere verbouwingen aan en deze worden nader bewezen door den bouw zelf, die geheel de kenteekenen vertoont der bouworde uit de 14e en 15e eeuw.

Het oorspronkelijk kleine kerkje werd tot 1268 door slechts één pastoor bediend. De eerste bekende vergrooting vond plaats in 1338 en 1339. Een gedeelte van den Conincxwech (Kloksteeg) werd versmald en in 1339 werd het koor gewijd. Ook werd een gedeelte van het Sint Pieters bagijnhof en een stuk sloot en erf van Gravenstein bij het kerkhof gevoegd, zoodat eene belangrijke verbouwing moet hebben plaats gevonden. Waarschijnlijk heeft men eerst het Romaansche koor afgebroken en aan het Romaansche schip een gothisch transept en koor gebouwd. De oude loop van een nu verdwenen gracht, die nog in de 16e eeuw recht op het koor aanliep om dan met een bocht om de kerk te gaan, wijst ongeveer de oostelijke grens van de eerste kerk aan, die ongeveer met het tegenwoordig kruis zoude samenvallen.

Na 1339 werd tot 1425 geregeld voortgegaan met de verbouwing; in 1372 vinden wij de opbrengst van eenige boeten voor de timmering en „tot enen glase te helpen" bestemd en na 1391 zijn er uitvoerige gegevens over de bouwwerkzaamheden in de nog bewaarde kerkrekeningen uit deze periode, welke door mij in het Archief voor het Bisdom Haarlem werden gepubliceerd. Meermalen noopte de toestand der financiën om tijdelijk het bouwen te beperken of te staken, doch toch kwam in 1425 het hoofdwerk in zooverre gereed, dat na dit jaar nog slechts een nader afwerken, zooals het overwelven der zijbeuken van het schip en het plaatsen van nieuwe geschilderde vensters te vermelden viel. De financiën wa-

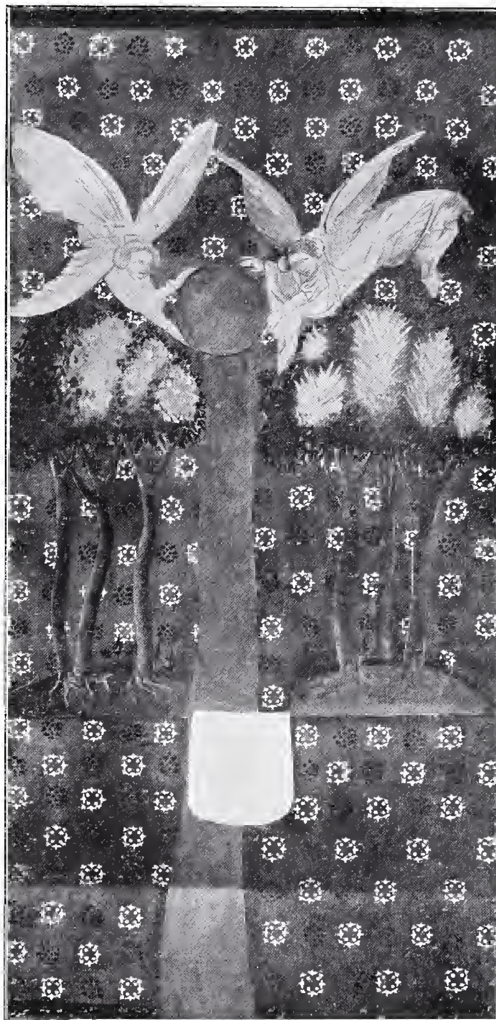

FIG. 2. MUURSCHILDERING IN HET KOOR.

FIG. 3. MUUR-SCHILDERING IN HET KOOR.

ren trouwens in zoo'n slechten staat geraakt, dat van het maken van nieuwe plannen moest worden afgezien en dat zelfs een deel der reeds voorgenomen vergrootingen moest achterwege blijven [1]).

Behalve het optrekken der transepten en de werkzaamheden noodzakelijk door den torenval in 1512, had na 1425 geen ingrijpende verbouwing plaats.

Bezien wij thans eenigszins nader de

[1]) Zie de onafgewerkte bogen aan de oostzijde der transeptarmen. De door de kerk te betalen lijfrenten bedroegen in 1407 nog slechts ruim 126 pond, doch in 1428 reeds 835 pond; in 1424 ontbrak het geld om de leien te betalen. Niettegenstaande de stad te hulp kwam door het afstaan van den molenaccijns in 1439 en van het roepambacht in 1470 en 1510, was de toestand zoo slecht, dat zelfs naar het hoogstnoodige onderhoud geen geld te vinden was, hetgeen zeker medewerkte tot de ramp van 1512.

FIG. 4. ALTAAR-STUK VAN LUCAS VAN LEYDEN, GEOPEND.

kerk, zooals deze zich vertoonde na de verbouwingsperiode van 1339—1425.
De kerk bestaat uit een schip met dubbele zijbeuken, transepten met westerzijbeuken, koor en kooromgang. De lengte van de kerk bedraagt 84 M.; de breedte van het schip 10½ en met de zijbeuken 40½ M.; de gewelven zijn in het schip 29½ M. en in de zijbeuken 14 M. hoog. De kerk ligt bijna zuiver georiënteerd.
Beginnen wij bij het koor; dit is 4 travees lang en wordt door ½ tienhoek gesloten. Het is van den kooromgang gescheiden door spitsbogen rustende op ronde pilaren met twaalfkantig basement en een kapiteel met eenvoudig bladornament. De pilaren zijn, evenals in het schip 1 M. 20 dik, en in de zijbeuken 0.90 M. De muurvlakte onder de hooge vensters wordt gebroken door een triforium van 2½ M. hoogte, dat ook in het transept en in het schip voortloopt. In het transept is het echter van dubbele lengte en rijker bewerkt en in het schip is het tot op de bogen doorgetrokken. Het houten gewelf van het schip loopt ongebroken door tot in het koor. De houten gewelven der transeptarmen snijden er niet in, doch zijn er bij het later optrekken der transepten los tegen aan getimmerd.

 PLAAT XXVIII. KOORHEK MET LATER BORD.

Uitwendig is het koor geheel van baksteen, in tegenstelling met transept en schip, die deels met natuursteen zijn bekleed.
Aan het reeds in 1339 vergroote koor werd druk gewerkt in de daaropvolgende bouwperiode. De bouw zelf was reeds vóór 1391 gereed doch nog niet tot de tegenwoordige hoogte. Eerst in 1409 werd het koor opgetrokken, nadat tevoren hierover het advies was gevraagd van Mr. Arent van den Doem, den stichtschen bouwmeester, en Willem van Kessel, den architect van de St. Jan te 's Hertogenbosch. In 1412 was het koor gereed en kon dit met 8 altaren door den bisschop worden gewijd. In 1413 werd het koor met leien gedekt en werd het torentje op het dak geplaatst, hetwelk thans nog aanwezig is, hoewel verscholen in en ombouwd door een 16de eeuwschen dakruiter.
De kooromgang was reeds in 1399 zoover gevorderd, dat het werk met klei kon worden afgedekt. In dat jaar werd ook de sacristie in den Z.W. hoek van den omgang gebouwd. In 1401 werden de huizen achter de kerk afgebroken.
Het koor was rijk versierd met altaren beeld- en schilderwerk. Tegen elk der pilaren van het koor was op een voetstuk en onder eene overhuiving een apostelbeeld geplaatst, waarvan de hoogte volgens de moeten der weggekapte uitsteeksels 1.50 M. bedroeg. Deze rijke beeldentooi is bij den beeldenstorm vernield, waarbij het grauw de apostelbeelden met touwen van hun voetstukken heeft getrokken om die tegen de steenen zerken te verbrijzelen. Achter de beelden waren rijke kleeden tegen de pilaren geschilderd, waarvan thans nog eenige fragmenten zichtbaar zijn. Aan de pilaren prijkten ook nog andere schilderingen, waarvan twee fragmenten in 1844 en 1887 zijn ontbloot. Die op den 4den pilaar aan de zuidzijde van het koor vertoont twee engelen met eene hostie, uit het laatst der 15e eeuw (fig. 2) en die op de 3en pilaar aan de noordzijde twee boven elkander geplaatste groepen van heiligen, waarschijnlijk uit de 14de eeuw (fig. 3) [1]).
Het prachtige hoogaltaar werd in 1413

[1]) Vroeger werden deze muurschilderingen ten onrechte tot de 12e of 13e eeuw gebracht.

FIG. 5. ALTAARSTUK GESLOTEN.

PLAAT XXIX. GEZICHT IN TRANSEPT EN KOOR.

door Mr. Willem Paeu gemaakt. De bisschop van Luik schonk den steen uit de groeven van Dinant en Joris de Beeldenmaker te 's-Gravenhage leverde hiervoor in 1428 18 beelden. Enkele schrijvers willen de schenking van het altaarblad terugbrengen tot den Roomsch koning Willem II en beweren zelfs, dat dit blad nog bewaard gebleven zoude zijn als drager van het tijdvers boven een der poortjes van het Stadhuis.

De posten in de kerkrekeningen over het koopen van den steen in het jaar 1407 bewijzen echter, dat, zooal door den Roomsch koning een altaarblad mocht zijn geschonken, dit in geen geval het blad was van het hoofdaltaar, dat na 1428 in de kerk prijkte en dat zoo rijk was bewerkt, dat de werkzaamheden niet tot één jaar beperkt bleven, zoodat de steen in den winter, tijdens den stilstand van het werk, met paardenmest werd toegedekt. In 1424 ging de commandeur naar Haarlem om een schilderij voor dit altaar te koopen.

Van de versieringen der verdere altaren is nog een stuk tot ons gekomen, dat thans nog een der grootste aantrekkelijkheden vormt van het Stedelijk Museum (fig. 4 en 5). Ik bedoel het beroemde altaarstuk, het Laatste oordeel van Lukas van Leyden, waarvoor keizer Rudolf II door een speciaal afgezant liet aanbieden het te verkoopen voor een bedrag gelijk aan het aantal goude dukaten benoodigd om het schilderij te bedekken. Dit stuk werd geschilderd in opdracht van de erven van den houtkooper Claes Dircsz., schepen en raad van Leiden, die hiervoor den 6

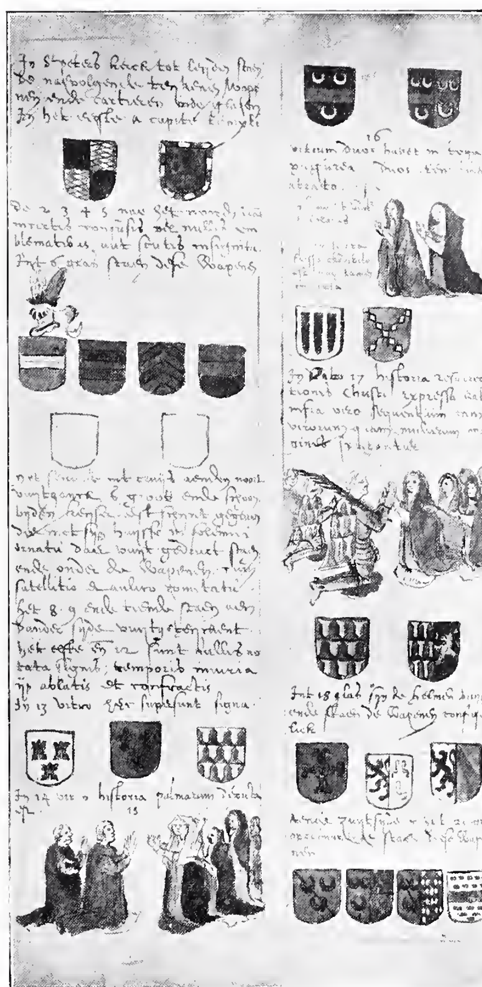

FIG. 6. FRAGMENTEN VAN GESCHILDERDE RAMEN VOLGENS BUCHELIUS.

Augustus 1526 35 pond Vlaamsch betaalden. Het werd in de doopkapel geplaatst bij den toren en ontsnapte aan de beeldstormers, doordat een der burgemeesters die afkocht. Het werd eerst naar het Sint Jacobsgasthuis gebracht, daarna naar het Sinte Catharijnengasthuis op de Bree-

142 PLAAT XXX. NOORDER TRANSEPT MET ZIJBEUK.

straat en den 11 September 1577 naar het Stadhuis, waar het berustte tot de oprichting van het Stedelijk Museum in 1869. Op de buitenvleugels zijn de apostelen Petrus en Paulus afgebeeld en vooral dit deel is zeer rijk in kleur.

Een ander beroemd, doch helaas thans verloren kunstwerk, was de kostbare altaartafel vervaardigd door meester Huge Jacopsz. van Koudekerk te Gouda, waarvan de waarde in de 16de eeuw reeds op 780 Rijnsch gulden werd geschat.

Groot was het aantal geschilderde vensters. In de rekening van 1427 worden er 13 genoemd, waaronder het in 1413 door den graaf geschonken glas. Het grootste gedeelte hiervan schijnt reeds vóór 1600 te zijn verdwenen en door latere glazen te zijn vervangen. In de beschrijving van Buchelius toch vinden wij, naast een voorstelling van het Palmfeest, slechts glazen uit later jaren met de wapens en afbeeldingen der schenkers (fig. 6).

Aan de westzijde werd het koor door een eenvoudig 15de eeuwsch koorhek met gothische roosjes afgesloten. Dit hek is nog aanwezig (plaat XXVIII). Het prijkte met een geschilderd opschrift:

Ghebenedijt Sij Die Soete Name Ons
Heren Jhesu Cristi Ende Di Naem
Der Soete Maget Maria Inder Ewicheijt.

Na de Hervorming werd dit opschrift verborgen achter een fraai gesneden renaissance fries en verdween het daarboven hangend groot triumfkruis met den gekruizigden Heiland.

In het begin der 17de eeuw werd boven het middeleeuwsche koorhek een bord

FIG. 7. KRAAGSTEEN IN HET KANTOOR BOVEN DE SACRISTIE.

geplaatst beschilderd met de Artikelen des Geloofs.

In het koor stond sinds 1462 op een rijk lectrijn een bijbel in twee deelen door W. Heerman eigenhandig geschreven en aan de kerk geschonken. Van de op het koor gebruikte muziekboeken zijn er nog eenige uit het midden der 16e eeuw bewaard en in het Stedelijk Museum te bezichtigen.

De Sacristie was in 1399 gebouwd in den Z.W. hoek van den kooromgang en bestond uit twee ineenloopende vertrekken, waarvan het westelijke met een kruisgewelf met ribben op versierde consoles is

PLAAT XXXI. GEZICHT IN HET SCHIP MET PREEKSTOEL EN ORGEL.

overdekt en thans tot bewaarplaats van het rijke kerkarchief is ingericht. Het tweede vertrek, dat als bewaarplaats voor de kostbaarheden diende, had een zwaar tongewelf en is thans als keuken bij den koster in gebruik. Een ronde traptoren met houten trap voert uit het transept naar een opkamer, die dienst deed als kantoor van de kerkmeesters. Van de consoles onder de gewelfribben in dit lokaal is er een nog zeer goed bewaard. (fig. 7) Deze vertoont een griffioen, geheel in den stijl van omstreeks 1399, dus geheel in een overeenstemming met de posten uit de rekening. Hiermede wordt nader bewezen, dat dit vertrek gebouwd is in 1399, dus vóór de voorgenomen uitbreiding van het transept.

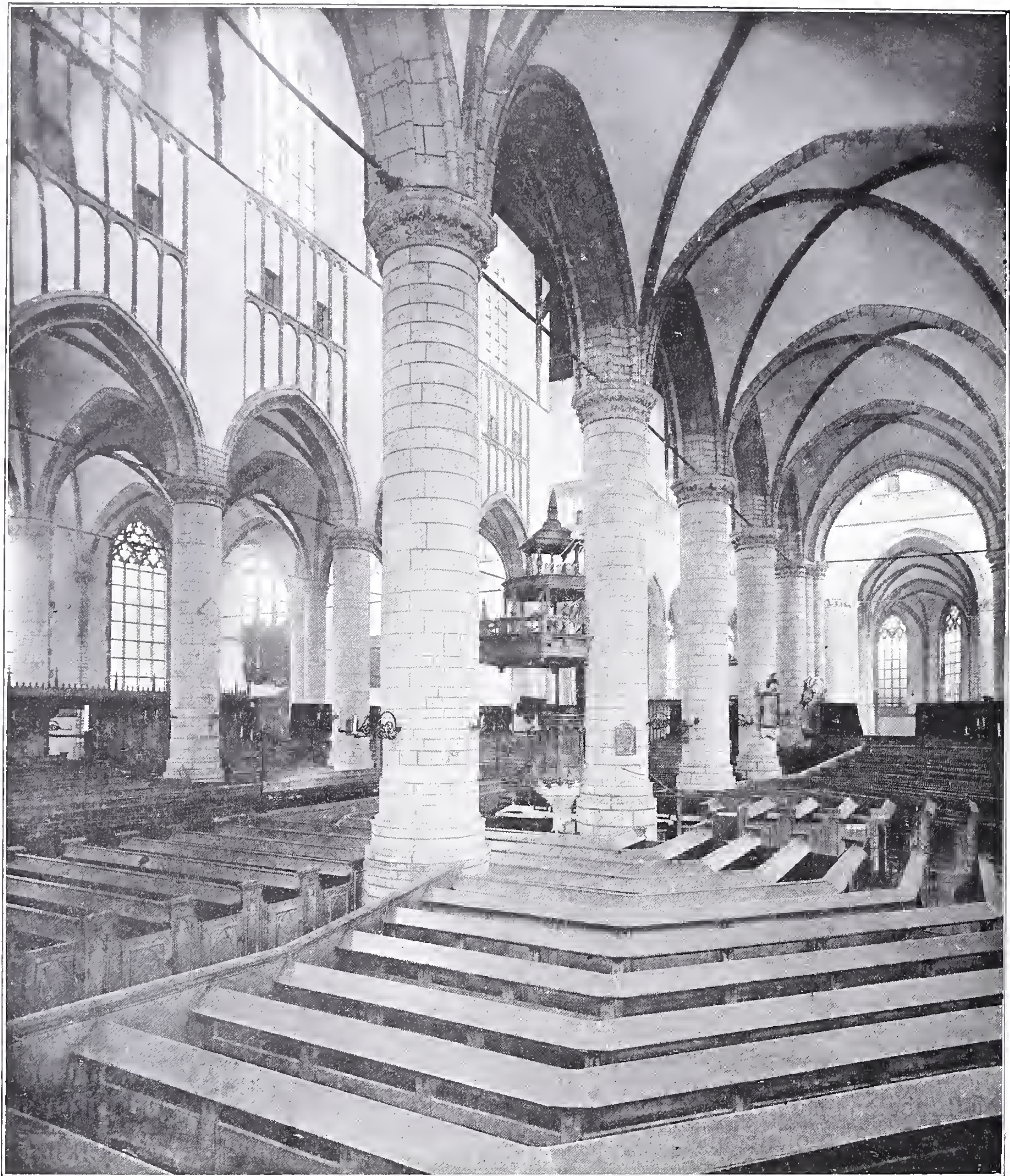
Het koor ligt twee treden boven de preekkerk.

Het transept is rijker behandeld dan het koor en is ook van later datum. Het schip was in 1407, na afbraak van den Romaanschen bouw nog door een loods met het koor verbonden, en het transept werd eerst in 1412 gewijd. Het was slechts tot de hoogte der zijbeuken opgetrokken, gelijk nog uit eene oude afbeelding der kerk blijkt, en is waarschijnlijk eerst na 1450 verhoogd. De rekeningen uit dien tijd, zijn verloren, zoodat nadere bijzonderheden ontbreken, doch de rijke behandeling van de triforien en van de kapiteelen, die hier evenals in het schip een dubbelen bladerrand vertoonen, terwijl die in het koor slechts met een enkelen, schrielen bladrand zijn versierd, wijzen op het 3de kwart der 15de eeuw. Het eerst later optrekken van het transept wordt, behalve door de oude afbeelding, ook hierdoor bewezen dat, gelijk door den heer Mulder werd aangetoond, de boven transeptmuren met tanden in de kassen der muren van het schip ingrijpen en dat de houten gewelven boven de transeptarmen niet bij die van het schip insnijden, maar later los hiertegen zijn aangebracht. Zelfs zijn de spijkergaten van de leien van het eerst recht doorloopend dak van het schip nog onder het dak van de transeptarmen aan te wijzen.

Een rijke indruk wordt bij het transept verkregen door de verbreeding door het aanbouwen van een zijbeuk aan de westzijde (plaat XXX). Ook aan de oostzijde wijzen een in den muur gemetselde pilaar en een boog, die dezen pilaar met den hoekpilaar van den kooromgang verbindt, op een voorgenomen, doch niet uitgevoerden uitbouw (plaat XXIX) waarvan ook aan de buitenzijde der kerk de sporen duidelijk waarneembaar zijn. De heer Ad. Mulder [1]) ziet hierin een voorgenomen uitbouw van een oostelijken zijbeuk, doch verschillende details doen mij vermoeden, dat ook het verdubbelen van den kooromgang was ontworpen, waarbij dan de oude sacristie had moeten vervallen.

Deze grootsche plannen kunnen eerst ontstaan zijn geruimen tijd na den bouw der sacristie in 1399, daar de kapiteelen in het transept op een later tijd wijzen als

[1]) Zie zijn belangrijk artikel over deze kerk in het Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond, 5de jaargang aflev. 2 en 3.

PLAAT XXXII. GEZICHT DWARS DOOR SCHIP EN ZIJBEUKEN.

de versiering in de sacristie en het daarop gebouwde kantoor. De financiën der kerk waren toen echter reeds te slecht en ook de offervaardigheid van de gemeente was verminderd, gelijk o.a. hieruit blijkt, dat van de 33 vicarieën in deze kerk er 28 vóór het jaar 1420 waren gesticht, en hieraan in de verdere 150 jaar vóór de Hervorming slechts 5 werden toegevoegd.

Een voorbeeld voor de verbreeding van de transeptarmen door den aanbouw van zijbeuken was deor de St. Pancras of Hoogelandsche kerk te Leiden gegeven. Daarbuiten vindt men hiervan in de St. Stevens kerk te Nijmegen een tweede voorbeeld.

De koekpilaren van het kruis zijn zwaarder aangelegd en slechts gedeeltelijk boven de zijbeuken opgetrokken. Hierop bouwden van Mieris en van Alphen in hunne Beschrijving van Leiden de veronderstelling, dat de in 1512 ingestorte toren op het kruis en niet aan den westgevel had gestaan. Werkelijk zouden eenige bepalingen in de memorieboeken, waarin de ligging der graven ook ten opzichte van den toren wordt vermeld, aanleiding kunnen geven tot dit vermoeden. De heer Mulder heeft echter aangetoond dat de hoekpilaren hiervoor te zwak zijn aangelegd. Waarschijnlijk heeft men het plan gehad om het kruis door een steenen gewelf te overspannen of hierop een lantaarn te bouwen, zooals in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.[1]) Ook deze plannen zijn echter niet tot uitvoering gekomen.

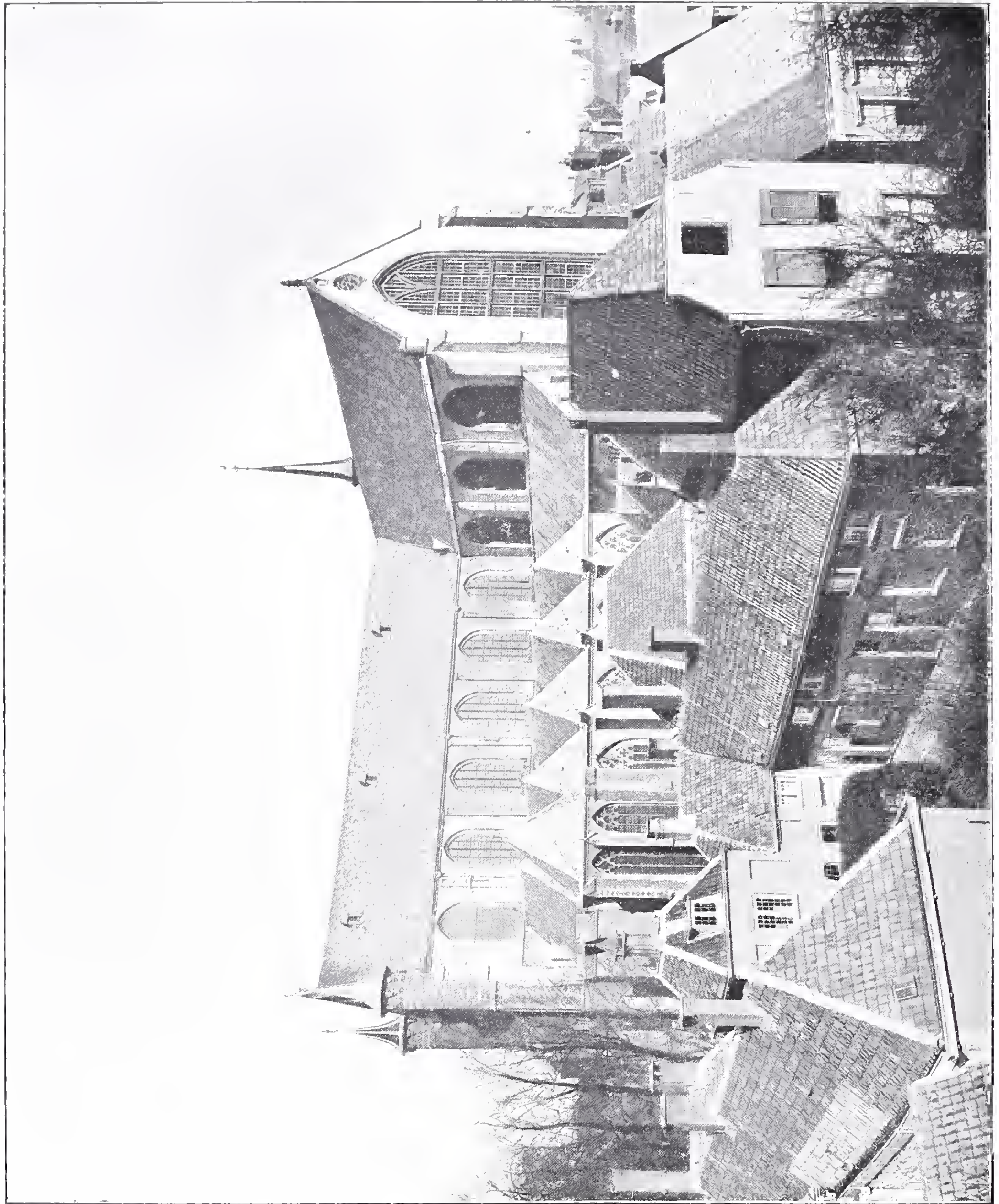
[1]) Vergelijk het in advies beroepen van den Bosschen bouwmeester Willem van Kessel in 1409.

De thans door rechte stijlen ontsierde groote vensters waren eerst met een rijk maaswerk versierd. Ook de smakelooze ingangen onder deze vensters zijn een weinig gelukkige verandering uit het laatst der 18de eeuw.

Gaan wij thans over tot het schip der kerk. Dit was in 1400 reeds zooverre gereed, dat de kerk kon worden geëffend en gehemeld. Het was toen tot de hoogte der zijbeuken opgetrokken. Het hooge schip werd eerst tusschen 1413 en 1424 gebouwd en in 1424-1426 met leien gedekt, waarna in het volgend jaar de muurplaten met lood werden belegd. Het teekent zeker voor den slechten toestand der geldmiddelen, dat in 1424 met de burgemeesters moest worden geraadpleegd over de wijze hoe in de betaling van de leien te voorzien.

Het schip werd in 1420 voorloopig en in 1426 definitief gewijd. De zijbeuken waren reeds in 1403 gereed, doch eerst in 1428 werd begonnen met het maken der steenen gewelven. Het hooge schip zelf is, gelijk we reeds zagen, door een houten gewelf gedekt. Dit gewelf is met een eenvoudig gothisch schilderwerk van ranken versierd, dat echter zoodanig is beschadigd, dat op een herstel weinig uitzicht bestaat.

Machtig is de indruk dien het schip met de dubbele zijbeuken maakt, wanneer men een blik werpt dwars door het bosch van pilaren, op verschillende wijzen verlicht door de hooge en lage vensters, terwijl aan het einde, als vol accoord, het rijk verlichtte transept schittert in vol zon-

PLAAT XXXIII. GEZICHT OP DE KERK AAN DE ZUIDZIJDE.

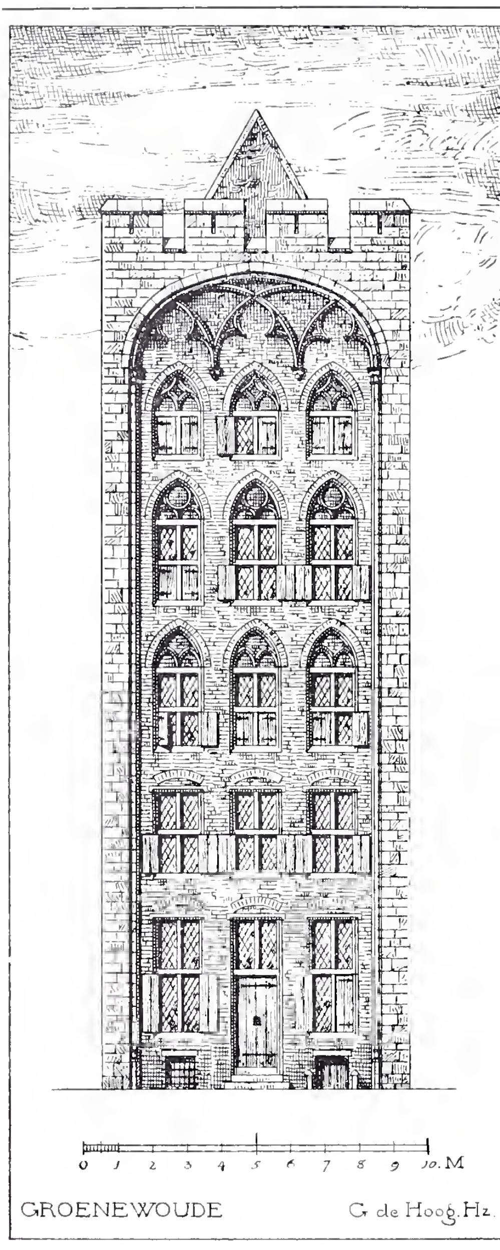
licht (plaat XXXII). Dit gezicht alleen doet de kerk reeds een eerste plaats innemen onder de machtige bouwwerken der hollandsche meesters en overtreft verre den wat schrielen aanblik recht van het orgel op het koor (plaat XXXI). Het vroege koor sluit te eentoonig het beeld af, sinds de door den bouwmeester gewilde rijke tooi uit den katholieken tijd ontbreekt om het beeld te volmaken en men de toovering mist der lichteffekten, die het door de warme geschilderde vensters gebroken licht in schip en beuken te voorschijn riep. Het schip is thans zes travees lang, doch had er vóór den torenval waarschijnlijk slechts vier. De twee meest westelijke travees nemen waarschijnlijk de plaats in van den in 1512 ingestorten toren, gelijk uitvoerig door den heer Mulder is aangetoond. De bovenmuren van deze travees zijn, in tegenstelling met de overigen, van buiten met bergsteen bekleed, hetgeen op twee verschillende bouwperioden wijst (plaat XXXIII) en juist op de verbinding tusschen het oude en nieuwe werk zijn duidelijk scheuren in de muren aan te toonen. Geheel bewezen is de veronderstelling hierdoor niet, daar de torenval een deel van de kerk heeft beschadigd en dus ook de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat het nieuwe werk wel door den torenval noodzakelijk werd, doch slechts oud werk heeft vervangen. Het degelijk en uitvoerig betoog van den heer Mulder, waarvoor wij hier naar diens artikel verwijzen, maakt echter diens veronderstelling, zooal niet bewezen, dan toch hoogst waarschijnlijk.

De zijbeuken schijnen reeds vóór de catastrophe van 1512 de tegenwoordige lengte bezeten te hebben, daar reeds de oude afbeelding een doopkapel op de plaats van de tegenwoordige aanwijst. De toren zoude dus aan drie zijden zijn ingebouwd.

De westmuur van de kerk is met de kapel en een deel van het aansluitend muurwerk na 1512 grootendeels vernieuwd. Wij komen hierop terug bij de bespreking van den toren. J. C. Overvoorde.

(Wordt vervolgd).

GROENEWOUDE

HET HUIS GROENEWOUDE

In mijne *Oude huizen te Utrecht* heb ik o.a. ook afgebeeld den merkwaardigen gevel van het huis Groenewoude, — zóó merkwaardig, dat ik het bezwaar, dat mij voor de reconstructie de noodige betrouwbare gegevens eigenlijk ontbraken, in dit geval bij uitzondering en noode heb over het hoofd gezien. Wij hebben den gevel (zoo goed mogelijk) geteekend, in hoofdzaak volgens de kopie eener (sedert verloren) 17e eeuwsche teekening, die Victor de Stuers aan de stad Utrecht geschonken heeft. Maar er was een en ander, dat onzeker bleef en zelfs verwondering baarde, met name de zonderlinge verdeeling der verdiepingen.

Thans beschik ik over beter materiaal. Vooreerst is het gelukt, het origineel van De Stuers' schetsje ten vorigen jare op eene Amsterdamsche auctie te veroveren; het bracht ons evenwel niet veel verder, daar het alleen (zooals trouwens te verwachten was) in allen deele de juistheid van De Stuers' kopie bevestigde. — Belangrijker was eene tweede aanwinst, onlangs verkregen: eene kapitale teekening van den bekenden J. de Beijer uit het jaar 1753, voorstellende een gezicht op de Oude gracht, op de bekende heldere manier geteekend. Op het blad kwam ook voor het huis Groenewoude, helaas iets in het verkort gezien, maar toch volkomen duidelijk en ten voeten

uit. Deze laatste aanwinst geeft mij aanleiding, nu het een zoo belangrijken, nagenoeg unieken gevel betreft, om hierbij een verbeterblad te geven, dat een betrouwbaarder beeld geeft van het curieuse monument. Ter toelichting daarvan nog eenige opmerkingen.

Wij hebben de traceering boven in den boog behouden. Maar de verwarde krullen der oude teekening waren op De Beijers' teekening verdwenen, op eenige totaal onbegrijpelijke stukken steen na, die boven in den gevel waren blijven steken; de traceering is dus ook nu nog willekeurig geteekend. De vorm van den boog vertoonde ook op de nieuwe teekening hetzelfde gedrukte beloop, dat wij gewoon zijn te plaatsen in de late middeleeuwen. De beide kapiteeltjes in het profiel van den boog waren op de nieuwe teekening zéér duidelijk; wij hebben gemeend, er dus ook basementjes aan te moeten toevoegen, te meer omdat een dergelijk stukje zandsteen gevonden is bij het afbreken van het bovengedeelte van den gekanteelden zijgevel van het huis. Dit stukje is steeds beschouwd als afkomstig van een gothieken schoorsteenmantel, doch kan ook zeer goed tot dit profiel behooren. De vorm der kanteelen is (zooals ik vroeger mededeelde) volkomen gedocumenteerd door de opmeting van die aan de zijgevels vóór de afbraak daarvan.

Voor de juistheid der traceeringen boven de vensters wil ik geheel niet instaan, daar de teekening op dit punt onduidelijk was. Het feit, dat de onderste twee rijen vensters geene versierde nissen bezaten, wordt echter door de teekening bevestigd. — De teekening van 1753 plaatst de voordeur in het midden van den gevel; de onderpui was toen echter veranderd en ingenomen door eene moderne winkelpui met doorloopende rij hooge vensters. De 17e eeuwsche teekening plaatst de deur echter ter linkerzijde. Toch hebben wij ze nu in het midden geplaatst; omdat de middeleeuwsche huizen den toegang tot de ruime voorhal altijd, zooals het natuurlijkst was, in het midden plaatsten; eerst de inrichting der benedenverdiepingen tot winkels schijnt aanleiding gegeven te hebben tot het verplaatsen der deuren naar de zijden, om zoodoende meer plaats te laten voor de toonbank.

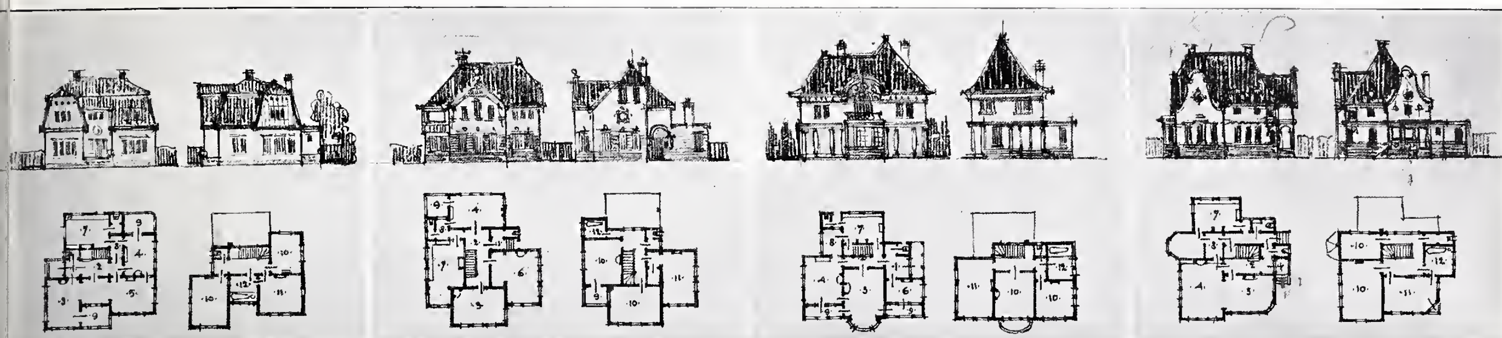
Evenals de vorige maal hebben wij den gevel opgemetseld van baksteen met een boog van natuursteen. Deze laatste omstandigheid wordt op De Beijer's teekening met stelligheid bevestigd; daar zij, den gevel op zijde vertoonend, duidelijk de daarin gemetselde blokken zandsteen afbeeldt. Het materiaal, waaruit de gevel zelf was opgemetseld, blijft echter onzeker. De 17e eeuwsche teekening, die gekleurd is, vertoont geen kleurverschil tusschen gevel en boog; wij meenden echter zonder afdoend bewijs niet te mogen aannemen, dat een zoo oude gevel geheel van natuursteen zou zijn opgemetseld, te minder daar de zijgevels van het gebouw zeer beslist van baksteen waren.

Omtrent den ouderdom van den gevel zijn mij geene nieuwe gegevens bekend

geworden. Ik zeide reeds vroeger, dat het huis het eerst vermeld wordt in 1351, terwijl reeds in 1336 een ander huis wordt genoemd als gelegen *naast* Groenewoude. Natuurlijk levert dit alles geen afdoend bewijs, dat ook de gevel van Groenewoude zoo oud is; immers zij kan zeer goed vernieuwd zijn: branden waren destijds zéér gewoon. Maar dergelijke vernieuwing is toch niet zeer waarschijnlijk, daar de zeer soliede gevels destijds altijd de eeuwen verduurden. Met stelligheid wensch ik mij echter hierover niet uit te spreken; want de vorm van den boog (die trouwens strijdt met dien van de nissen boven de vensters) schijnt op een vrij wat lateren tijd te wijzen.

S. MULLER Fz.

:. 1. ONTWERP-
·HETSJES VOOR
EINE VILLA'S TE
ORDWIJK A/ZEE.

GEBOUWD LANGS
DEN STRANDWEG.

VILLA'S IN STRAND-PLAATSEN.

Moet de villa aan het strand een ander karakter dragen dan de villa in bosch of heide-omgeving? Dit is een vraag, die niet makkelijk afdoend te beantwoorden is, en wel omdat men van menig ontwerp kan zeggen, dat het al even goed aan het strand als aan den boschzoom gelegen zou kunnen zijn. Toch kan men zich daarentegen niet iedere villa, die passend in eene boschomgeving is gelegen, gevoegelijk aan het strand denken. Het verschil in karakter is naar onze meening, in het volgende gelegen: Het landhuis bij bosch, heide of in rivierstreek kan, zonder door eene al te groote monumentaliteit in het ontwerp een steedsch karakter te krijgen, toch een veel belangrijker en grootscher architectuur toelaten, dan de strandvilla. Bij de laatste dunkt ons, mag de architectuur zich niet zoo sterk geprononceerd uitspreken, maar moet tot zoo eenvoudig mogelijk teruggebracht worden. De architectuur van het eerstgenoemde heeft in het omringende geboomte, in den tuinaanleg met gras- en bloemperken en heesters een geleidelijken overgang tot het verdere landschap.

In geheel andere hoedanigheid verkeert een huis aan het strand. Het meer eentoniger en soberder karakter van het strand biedt niet den minsten natuurlijken over-

:2. ONTWERP-
ETSJES VOOR
NE VILLA'S TE
RDWIJK A/ZEE.

GEBOUWD OP EN
TEGEN HET DUIN.

FIG. 3. VOOR- EN ZIJGEVEL VILLA TE NOORDWIJK AAN ZEE.

gang aan tusschen het gebouw en het landschap. De grond is niet vruchtbaar genoeg voor belangrijke aanplanting en de lage denneheesters en het helm kunnen het huis in de wijdschheid en soberheid van het landschap geen eigen omgeving verschaffen. Hier zal bij een huis van een prétentieusen stijl, de aanplanting der harde, gelijksoortige heesters het stootend contrast met de eenvoud zijner omgeving vaak nog sterker in het oog doen springen. Men ziet ook al aanstonds, waar die fout in de architectuur der standplaatsen toe geleid heeft. Door al te voorname huizen langs het strand te plaatsen is men allengs dit stootend contrast gaan gevoelen en heeft men, toen de noodzakelijkheid van strandbescherming eene stabilere constructie eischte, dit niet beter weten te herstellen, dan door breede boulevards met trottoirs en kaden aan te leggen van basalt en klinkers met

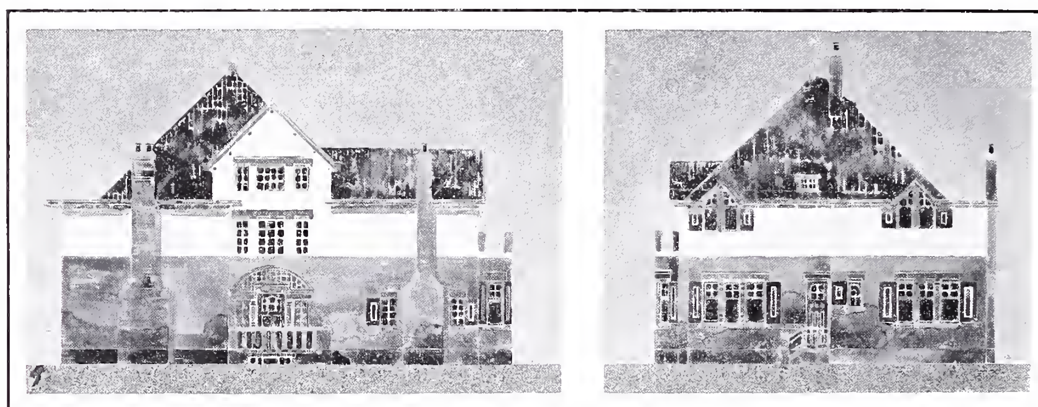

FIG. 4. ZIJ- EN ACHTERGEVEL VILLA TE NOORDWIJK AAN ZEE.

FIG. 5. PLAN BEGANEN GROND VAN FIG. 3 EN 4.

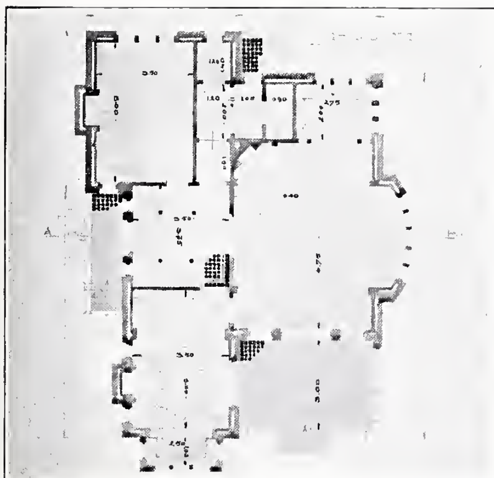

FIG. 6. 'PLAN VERDIEPING VAN FIG. 3 EN 4.

trappen en ijzeren leuningen, electrische booglamp-lantaarns, wandelpier, enz. Zoo zijn de strandplaatsen, die aanvankelijk pittoresque visschersdorpen waren, met zomerverblijven in hare omgeving om de stedelingen als verkwikkende schuilplaats te dienen in het warme seizoen, ontaard in drukke steden vlak aan zee gebouwd met kermisachtige, steedsche vermaken 's zomers en in doode uitgestorven steden met gesloten paleizen in den winter. Tot zulk een fictieve hoogte heeft Scheveningen het gebracht en Zandvoort begint het na te streven.

IG. 6. PLAN BEGANEN GROND AN FIG. 9 EN 10.

FIG. 8. PLAN VERDIEPING VAN FIG. 9 EN 10.

FIG 9. VILLA TE NOORDWIJK AAN ZEE. VOOR- EN ZIJGEVEL.

Als commercieele exploitatie mag men hier zeker van vooruitgang spreken, maar uit een aesthetisch oogpunt is eene dergelijke vermoderniseering betreurenswaardig. Enkele kleine badplaatsen hebben tot dusver weinig of niets te verduren gehad van de dwaasheid en wansmaak der stedeling, die als hij uitgaat om het schoone in de natuur te genieten, de minste zuiverheid van gevoel mist om daarnaast niet z'n steedsche comforts, vermaken en mooiïgheden te kunnen dulden. Onze zuidelijke buren, die ons voorgingen, hebben hunne badplaatsen nog meer vergrootsteedst dan wij; en tot hoever het algemeen begrip van het schoonheidsideaal gaat, kan ieder nagaan, die Ostende kent en daarbij denkt, dat men het gaarne „La Reine des Plages" noemt.

Het is volstrekt niet onzuiver, dat een

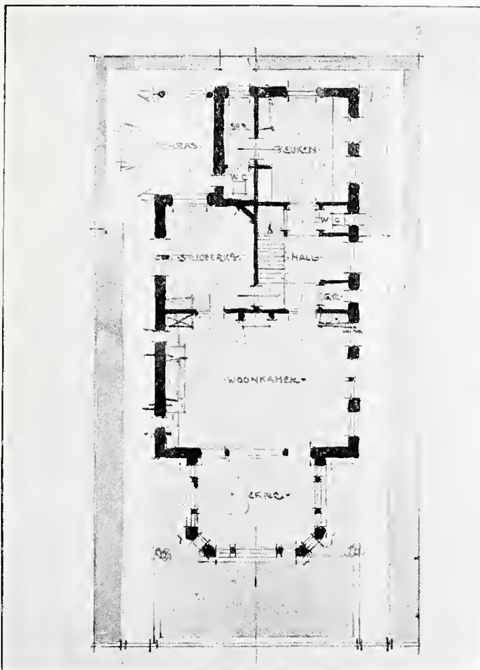
FIG. 10. VILLA TE NOORDWIJK AAN ZEE ACHTER- EN ZIJGEVEL.

FIG. 9. VOOR- EN ZIJGEVEL VILLA TE NOORDWIJK AAN ZEE.

zeeplaats zich uitbreidt tot eene groote stad, maar alleen dan wanneer het eene haven- en visschersplaats is, waar ten allen tijde werkelijk verkeer is, dat een grooten aanleg noodig maakt en dus geheel motiveert. Eene badplaats kan echter moeielijk in eene stad herschapen worden, zonder dat ze gevaar loopt een product van moderne wansmaak te worden. Is eene badplaats zoo zeer gezocht, dat ze zich van zelf uitbreidt, dan moet dit geschieden op eene wijze die geheel met z'n aard overeenstemt. Het terrein moet z'n karakter behouden en de huizen moeten door hunne architectuur duidelijk aantoonen, dat ze meerendeels slechts zomerverblijven zijn.

Laat men de huizen aan het strand en in het duin zooveel mogelijk vrijstaand plaatsen, eenvoudig en bescheiden van architectuur. Elke

C. 12. PLAN BEGANEN GROND VAN FIG. 11.

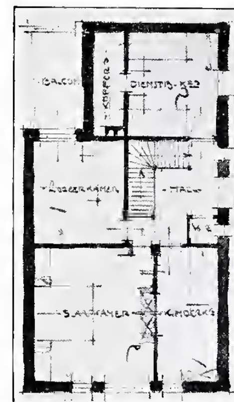

FIG. 13 PLAN VERDIEPING VAN FIG. 11.

ZYGEVEL

VOORGEVEL

ONTWERP
VOOR EEN VILLA
TE NOORDWIJK
SCHAAL 1:100

PLAN BEG. GROND

PLAN VERDIEPING

PLAAT XVXIV. VILLA
TE NOORDWIJK AAN ZEE.

FIG. 14. VILLA TE ZANDVOORT. VOOR- EN ZIJGEVEL.

poging om imposant te bouwen mislukt hier spoedig, daar men de wijdschheid van het landschap nooit kan maskeeren en alle uitwendige rijkdom van bouwkunstige versierselen loopt gevaar bij den indrukwekkenden eenvoud van de omringende natuur banaal te worden. Bij de exploitatie van bouwterrein make men liever kronkelwegen langs en door de duinen, met villa's op en tegen het duin, dan door kaarsrechte, breede boulevards dit heuvelachtig terrein zijn karakter te ontnemen en waar de strandbescherming het aanbrengen van basaltmuren noodig maakt, trachte men dit niet op eene wijze te doen, als maakte men een kadewerk eener groote stad.

* * *

De schetsen, die wij hier ter illustratie bijvoegden behoeven weinig toelichting. Gevels en plattegronden werden gelijk gereproduceerd. Figuur 1 geeft een reeks

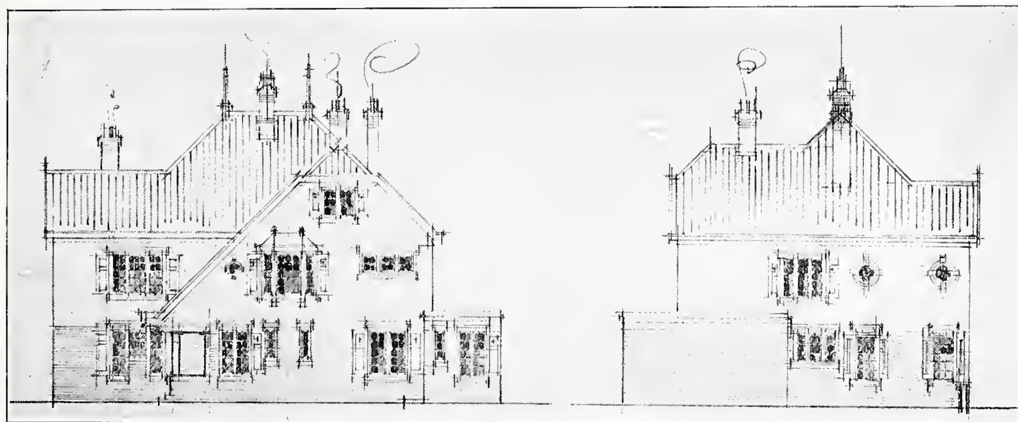
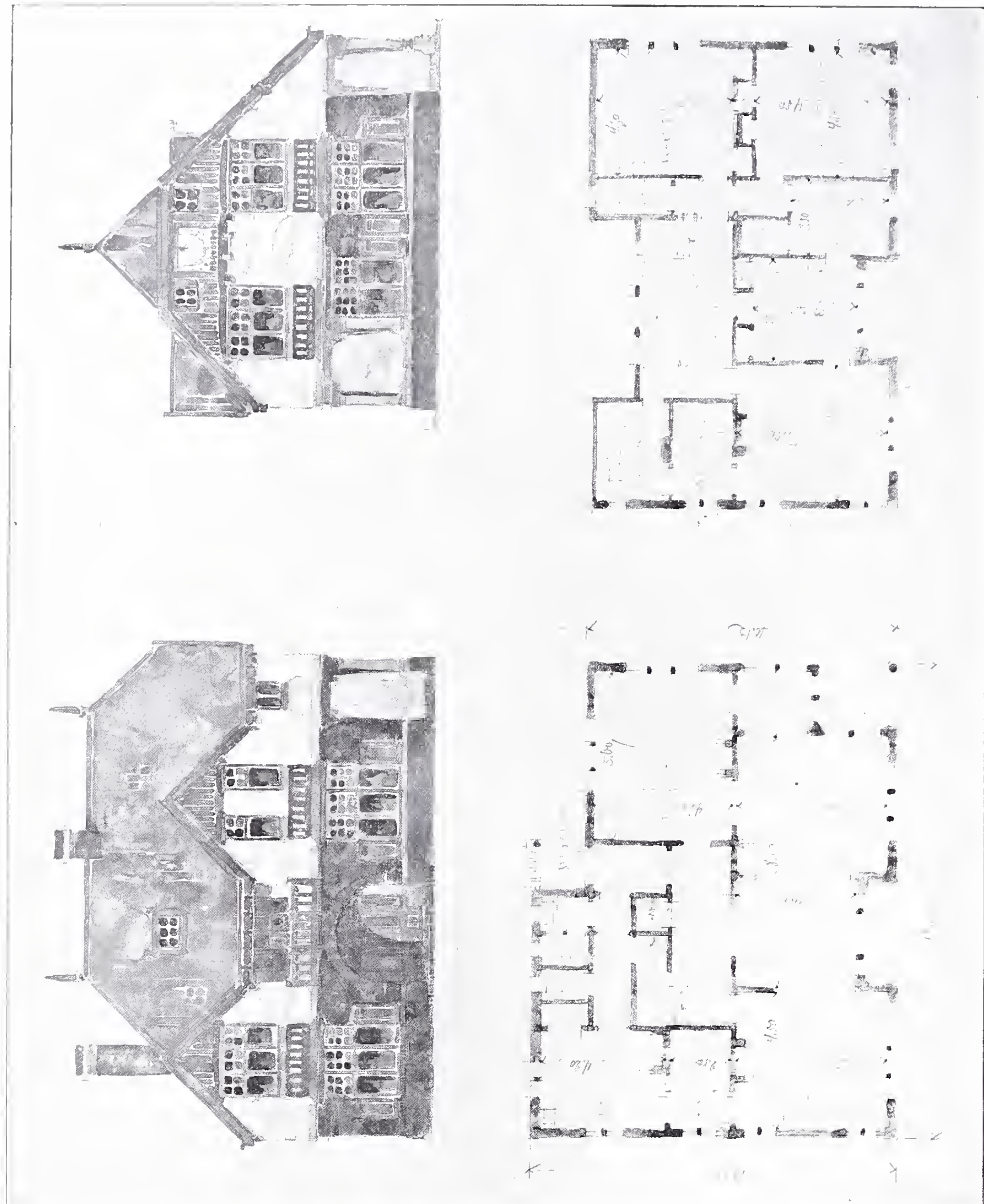

FIG. 15. VILLA TE ZANDVOORT. ACHTER- EN ZIJGEVEL.

PLAAT XXXV. VILLA TE ZANDVOORT.

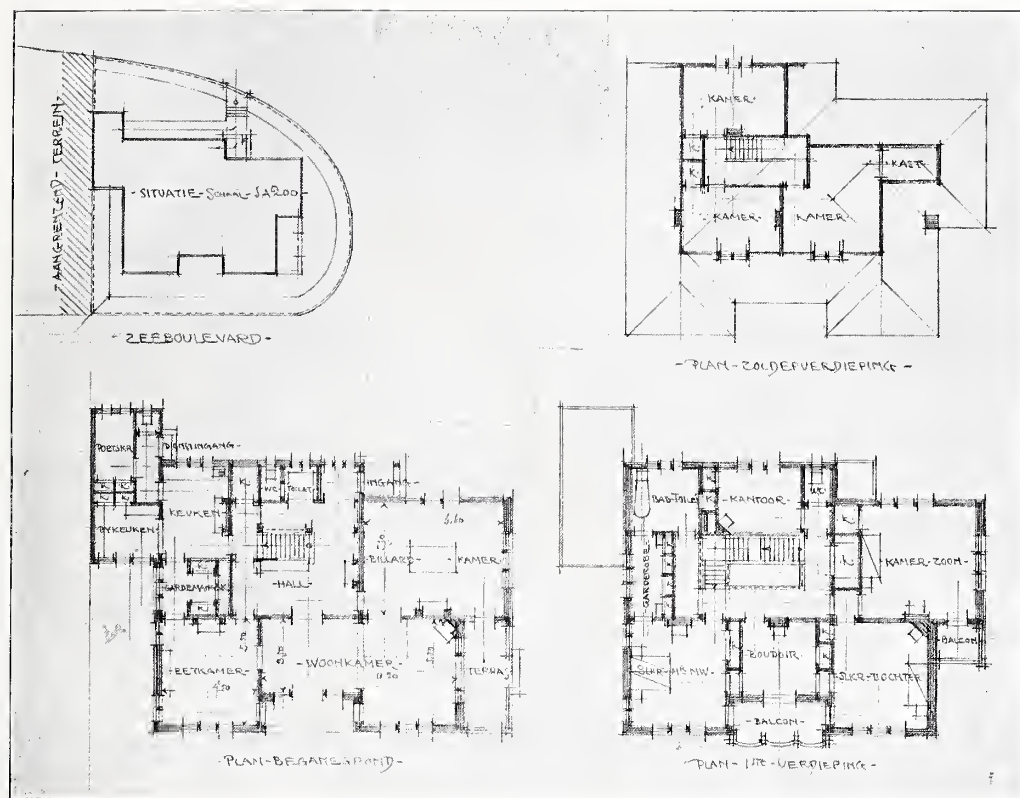
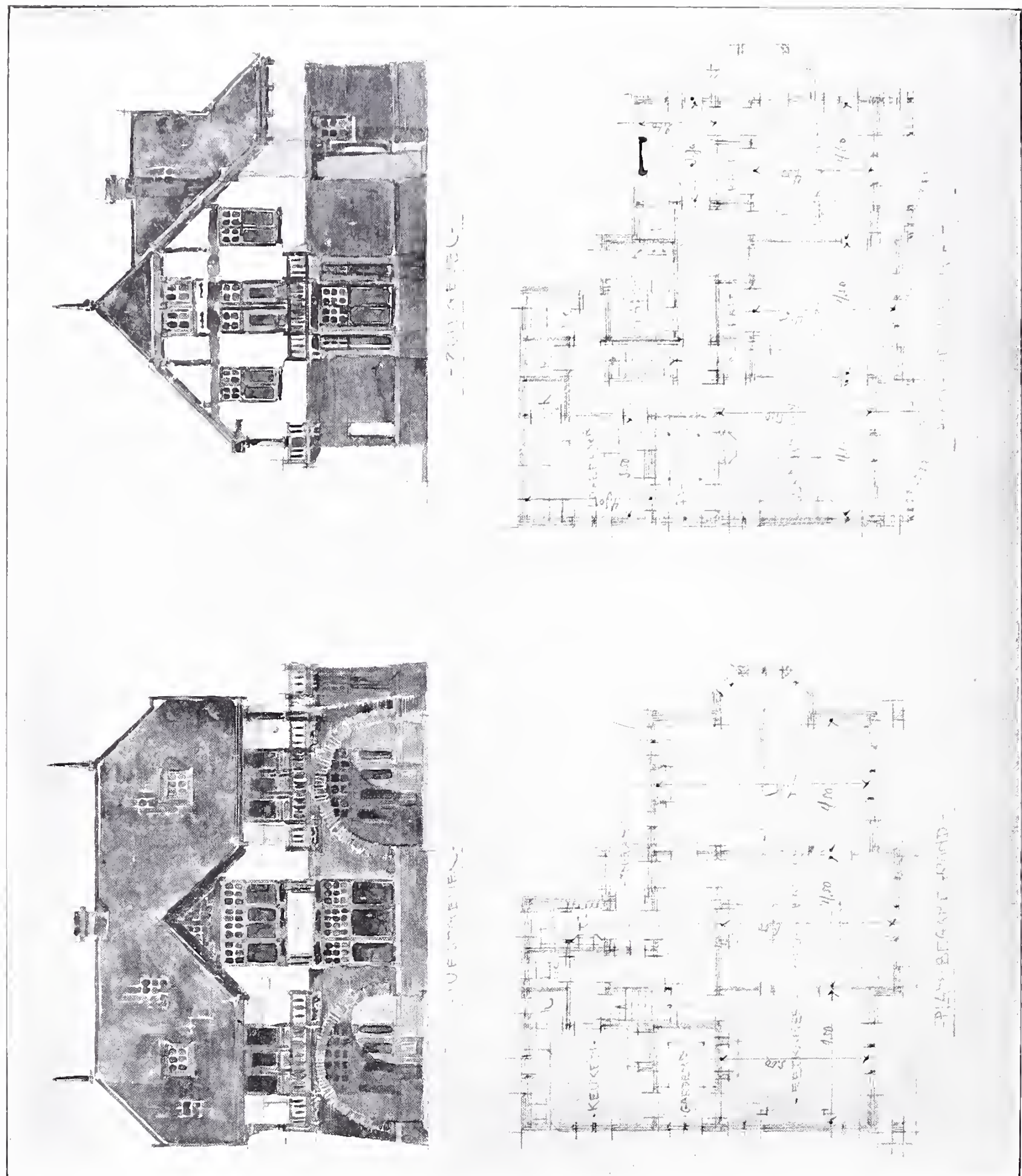

FIG. 16. PLATTEGRONDEN VAN FIG. 14 EN 15.

krabbeltjes voor villa's langs den strandweg, terwijl de huisjes van figuur 2 bedoeld zijn gedeeltelijk op en tegen het duin. Bij deze laatsten zijn de keukens onder den beganen grond aangebracht in het gedeelte tegen het duin. Wij geven hier een renvooi der vertrekken voor beide typen: 1 Entrée, 2 Hal, 3 Woonkamer, 4 Eetkamer, 5 Salon, 6 Heerenkamer, 7 Keuken, 8 Service, 9 Terras, 10 Slaapkamer, 11 Logeerkamer, 12 Badkamer.

Deze villa's en ook de volgenden zijn in roode baksteen uitgevoerd, soms ter hoogte der geheele verdieping. Daarboven zijn de muren met witte nageperste steen opgetrokken. De daken zijn met roode pannen gedekt en het houtwerk, dat aan zee zoo spaarzaam mogelijk wordt aangebracht, in verschillende kleuren geschilderd.

PLAAT XXXVI. VILLA TE ZANDVOORT.

BOGUS, P., zie FELLER, J. und P. BOGUS.

BOUCHOT, H.: Musée du cabinet des estampes. 60 portraits reproduits en phototypie par Fortier-Marotte. Paris Fr. 45.-

CHAMBIGES, Les. Maistres des oeuvres, architectes des cathedrales de Beauvais, Sens, Troyes en Senlis, etc. Préface par M. H. Daumet. Paris. Fr. 12.—.

DORSCHFELDT, Prof. RICHARD: Der praktische Kunst- und Bauschlosser. Entwürfe von Schlosser- und Schmiedearbeiten im Charakter der modernen Richtung mit Details in vergrössertem Masstab. Stuttgart. M. 36.—.

DREGER, Dr. MORIZ: Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei innerhalb des Europaischen Kulturkreises von den spätantiken Zeit bis zum Beginne des XIX Jahrhunderts, mit Ausschluss der Volkskunst. Wien. M. 95.—.

EHLERDING, W.: Vorlagen für Schlosser und Schmiede-Arbeiten, hauptsächlich im Empire- und Biedermeyer-Stil. Ravensburg. M. 8.—.
Der Kunstschmied. Serie II.

FELLER, J. und P. BOGUS: Eiserne Treppen. Schmiedeiserne Treppenkonstruktionen mit Beschreibung. Eisenangaben, Gewichts- und Preisberechnungen. Ravensburg. M. 30—.

FELLER, J.: Bau- und Kunstschmiede-Arbeiten. Neue Entwürfe in modernem Empire- und Biedermeier-Stil. Ravensburg. M. 12.50.

GESCHICHTE, ILLUSTRIERTE, des Kunstgewerbes. Herausgegeben in Verbindung mit Wilhelm Behncke, Moriz Dreger, Otto v. Falke, Josef Folnesics, Otto Kümmel u. a. Berlin. 8 Abteilungen à M. 4.25.

HILDEBRANDT, EDMUND.: Friedrich Tieck. Ein Beitrag zur deutschen Kunstgeschichte im Zeitalter Goethes und der Romantik. Leipzig. M. 8.—.

JACOBS, CARL, zie MEISTERKURS.

KRAUTH, THEODOR und FRANZ SALES MEYER: Der Schlosser der Neuzeit. Ravensburg. 5 Bände à M. 3.—.

LARISCH, RUDOLF VON: Unterricht in ornamentaler Schrift. Wien. M. 4.—

LUX, JOSEPH AUG.: Schöne Gartenkunst. Esslingen. M. 1—.
Führer zur Kunst. Bnd. 8.

MEISTERKURS für das Malergewerbe. Veranstaltet von der Handwerkskammer für Oberbayern 1906. Minden.

JACOBS, CARL.: Abteilung für Dekorationsmalen. Mit einem Geleitwort von Von Berlepsch-Valendas. M. 20.—.

PARKINSON, R.: Dreissig Jahre in der

Südsee. Herausgegeben von Dr. B. Ankermann. Stuttgart. 28 Lieferungen à M. —40.

PLANAT, P.: L'Art de bâtir. Paris.

I. Matériaux de construction. — Fondations. Fr. 20.—.

II. Statique. — Murs ordinaires. — Murs de soutènement et de réservoirs. Fr. 20.—.

III. Voutes en maçonnerie. — Voutes d'église. Flèches et beffrois. — Emploi du beton armé. Fr. 20.—

IV. Charpentes fer en bois. Applications aux éléments de construction. — Planchers. — Passerelles. — Fermes en bois. Fr. 20.—.

SCHIMMER, KARL, EDUARD: Alt und Neu Wien. Geschichte der österreichischen Kaiserstadt und ihrer Umgebungen von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Wien. M. 20.—.

SPELTZ, ALEXANDER: Dokumente der ornamentalen Baukunst unserer Zeit. Für Architekten, Bildhauer, Maler, Zeichner u.a. Dresden. Pro Heft. M. 2.—.

STORCK, KARL.: Der Tanz. Bielefeld. M. 5.—.

Sammlung Illustrierter Monographien. Bnd. 9.

VILLA, Die: Eine Sammlung moderner Landhäuser und Villen, zumeist kleineren Umfangs Entwürfe hervorragender Architekten, wiedergegeben nach photogr. Aufnahmen unter Beifügung der Grundrisse. Serie I. Düsseldorf. M. 9.—.

In ons bericht in de vorige aflevering over de benoeming van Dr. W. Vogelsang tot hoogleeraar aan de Universiteit te Utrecht, noemden wij wijlen Prof. Hermann Vogelsang te Delft als de vader van den nieuwbenoemden hoogleeraar.
Prof. W. Vogelsang is echter de zoon van Ernst Vogelsang, in leven Directeur bij de firma Krantz & Zn. te Leiden.

FIG. 1. HEERENHUIS TE ROTTERDAM. PLAN BEGANEN GROND.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

HEERENHUIS AAN DEN WALENBURGERWEG TE ROTTERDAM.

Dit woonhuis werd op verlangen van den bouwheer in 18e eeuwschen trant ontworpen. Op een plint van Beiersch graniet zijn de muren van roode metselsteen opgetrokken, met zandsteenen dorpels en lateien. Ook de portiek met de balcons zijn van zandsteen opgebouwd. Het dak is met paarse leien gedekt en wordt als beëindiging versierd door de vier schoorsteenen, die juist aan de hoeken zijn geplaatst en door het klokketorentje, dat opgaat uit het midden van de voorzijde van den daknok.

PLAAT XXXVII. HEERENHUIS AAN DEN WALENBURGERWEG TE ROTTERDAM.

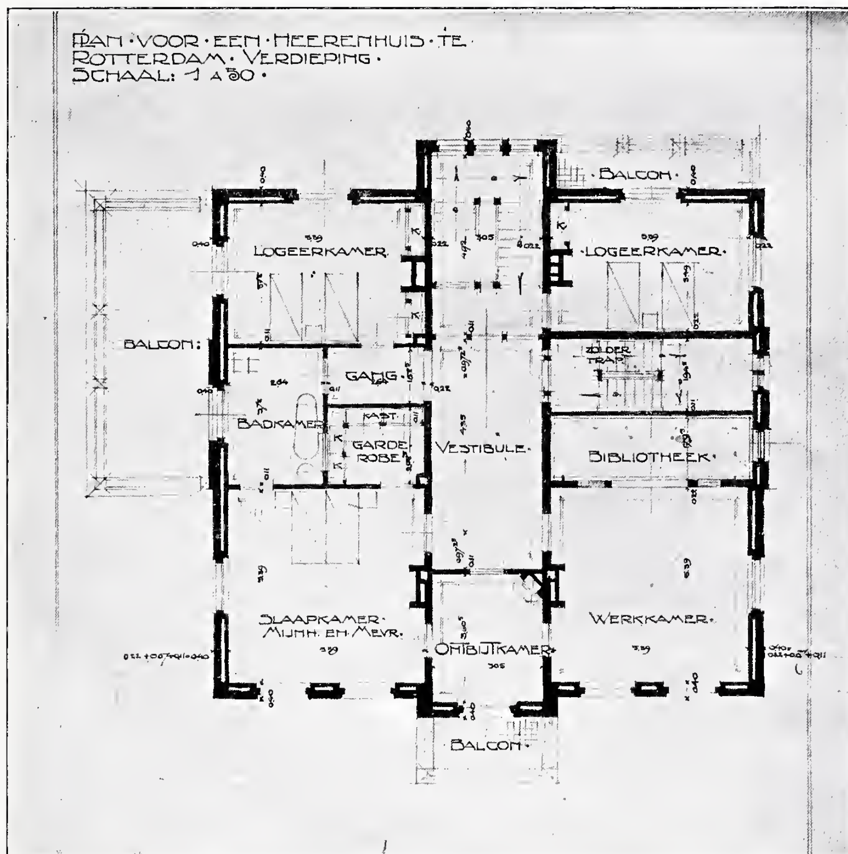
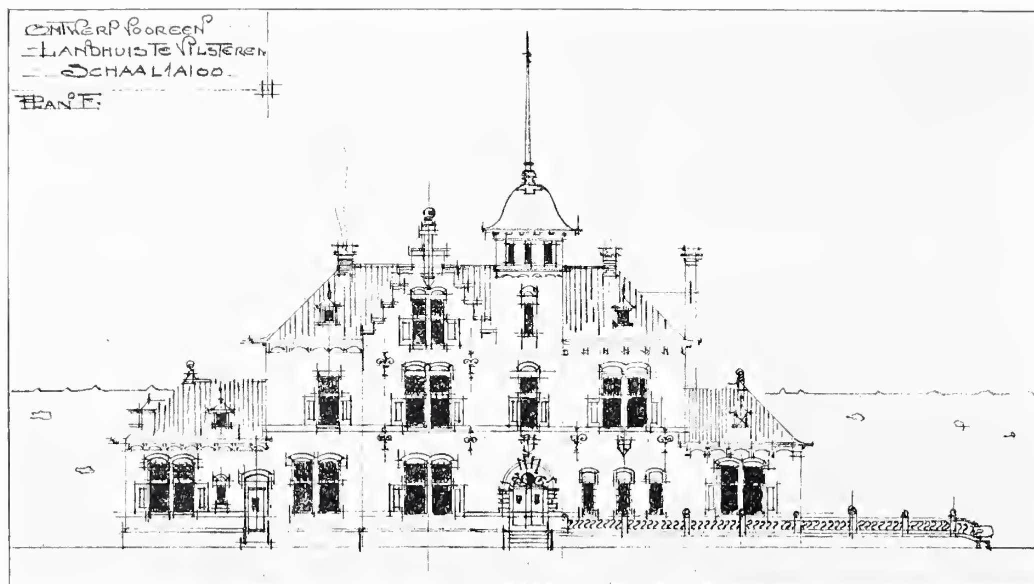

FIG. 2. HEERENHUIS TE ROTTERDAM. PLAN VERDIEPING.

De tuin wordt geheel in overeenstemming met den bouwtrant van dit heerenhuis, dat thans nog in aanbouw is, door den tuinarchitect D. F. Tersteeg uit Naarden aangelegd. Het gebouw verheft zich door een één meter hoog talud boven het tuinvak, waarvan een oprit aan weerszijden naar den hoofdingang leidt. De dienstingang aan de eene en de serreingang aan de andere zijde van het huis bereikt men door een steenen trap in het talud.

De plannen van den beganen grond en van de verdieping, met ingeschreven maten, geven duidelijk de indeeling en de ligging der verschillende vertrekken ten opzichte van elkaar weer, zoodat deze zeker geen nadere toelichting behoeven. Na de voltooiing van dit werk hopen wij in eene latere aflevering eene reeks foto-

FIG. 3. ONTWERP VOOR EEN LANDHUIS TE VILSTEREN. VOORGEVEL.

grafische afbeeldingen van het interieur te geven en kunnen wij bij de verschillende détails tevens nog een paar opnamen van de gevels met den tuinaanleg reproduceeren. Wij komen alzoo later op dit heerenhuis terug.

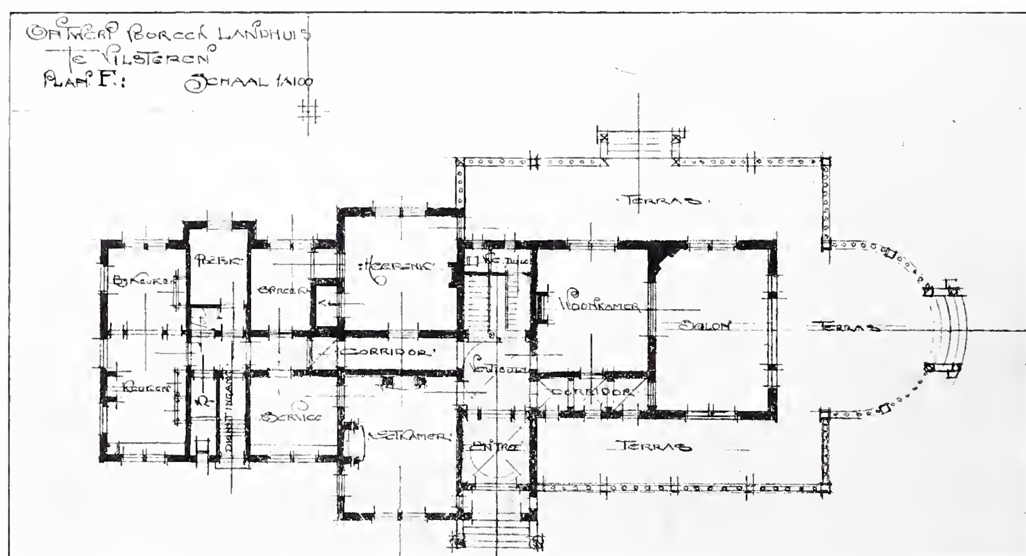

FIG. 4. PLAN BEGANEN GROND VAN FIG. 3.

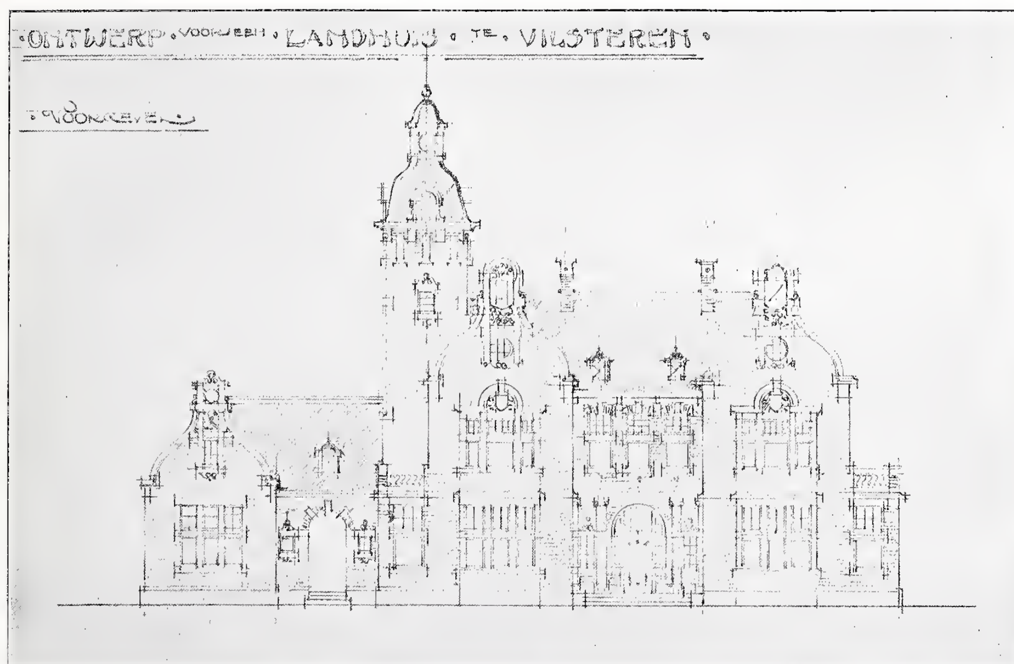

FIG. 5. ONTWERP VOOR EEN LANDHUIS TE VILSTEREN (VARIANT) VOORGEVEL.

ONTWERPEN VOOR EEN LANDHUIS TE VILSTEREN.

Alvorens het definitieve project te plaat-

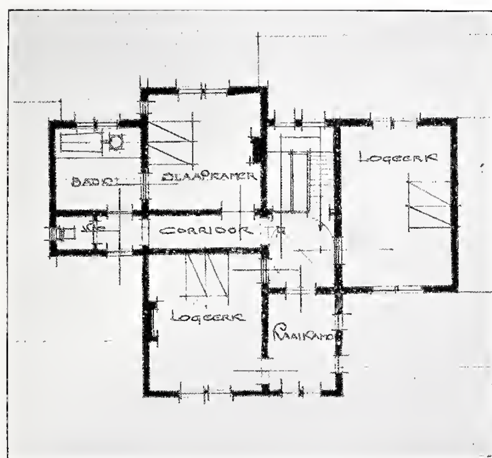

FIG. 6. PLAN VERDIEPING VAN FIG. 3.

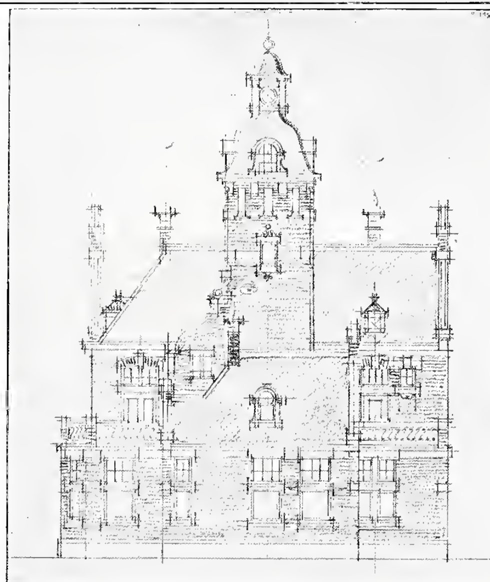
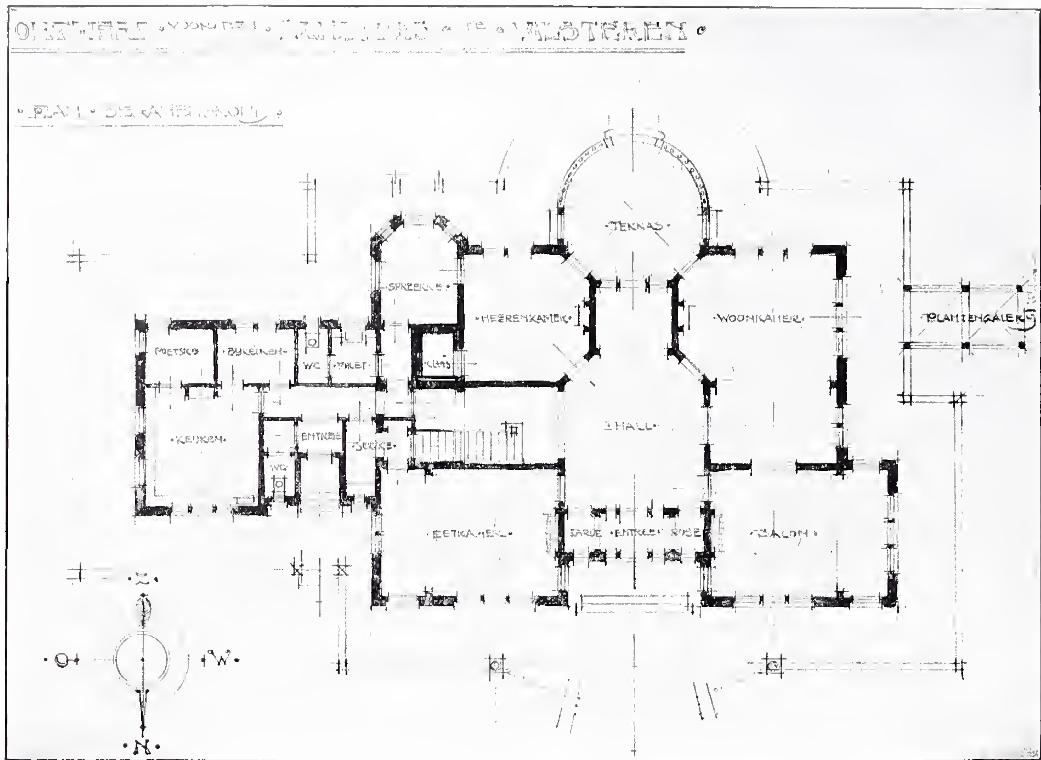

FIG. 7. ZIJGEVEL VAN FIG. 5.

FIG. 8. PLAN BEGANEN GROND VAN FIG. 5 EN 7.

sen van het landhuis te Vilsteren (bij Zwolle) geven wij in deze aflevering eerst een paar ideën, die voorafgingen aan het ontwerp ter uitvoering.

Beide ontwerpen zijn bedoeld geheel uit roode baksteen opgetrokken met een dak van roode onverglaasde pannen. Het eerste ontwerp van dit landhuis heeft het karakter van een ruim buitenhuis, terwijl het tweede, dat op een grooteren plattegrond is opgericht, door den vorm van het torentje en de bekroningen der topgeveltjes meer het aanzien geeft van een klein kasteel. De vrije ligging van het bouwterrein en de landelijke omgeving bieden eene groote vrijheid in het ontwerp en beperken het niet tot een strikt bepaald karakter, zoodat ook den bouwheer zonder veel moeite de keuze gegeven kon worden tusschen meer dan één idée. Door het vrije terrein kon men telkens een nieuw grondplan aannemen, dat eene even gunstige ligging der verschillende vertrekken biedt en door de gevels uit het nieuwe plan te ontwikkelen, komt men van zelf tot een ander aspect van het geheel.

De beide ontwerpen, die wij uit de schet-

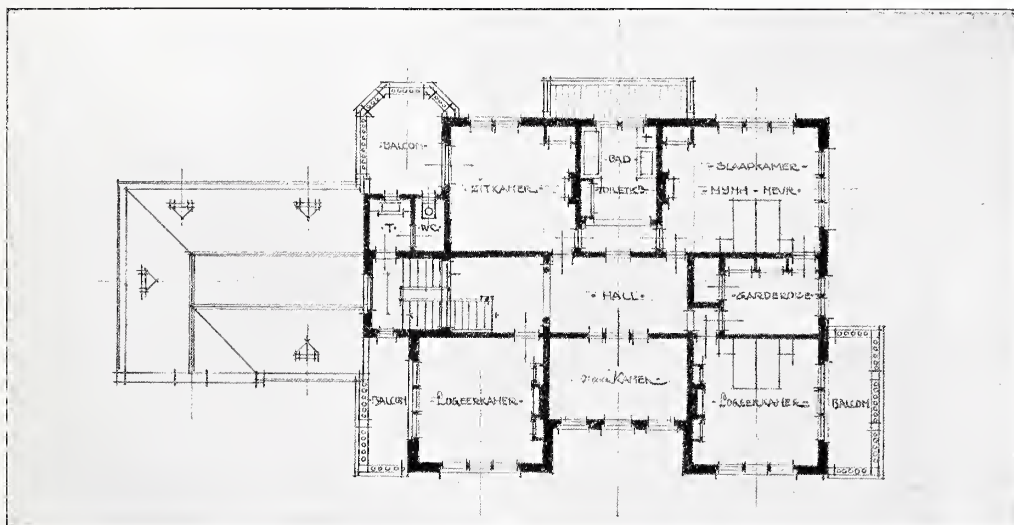
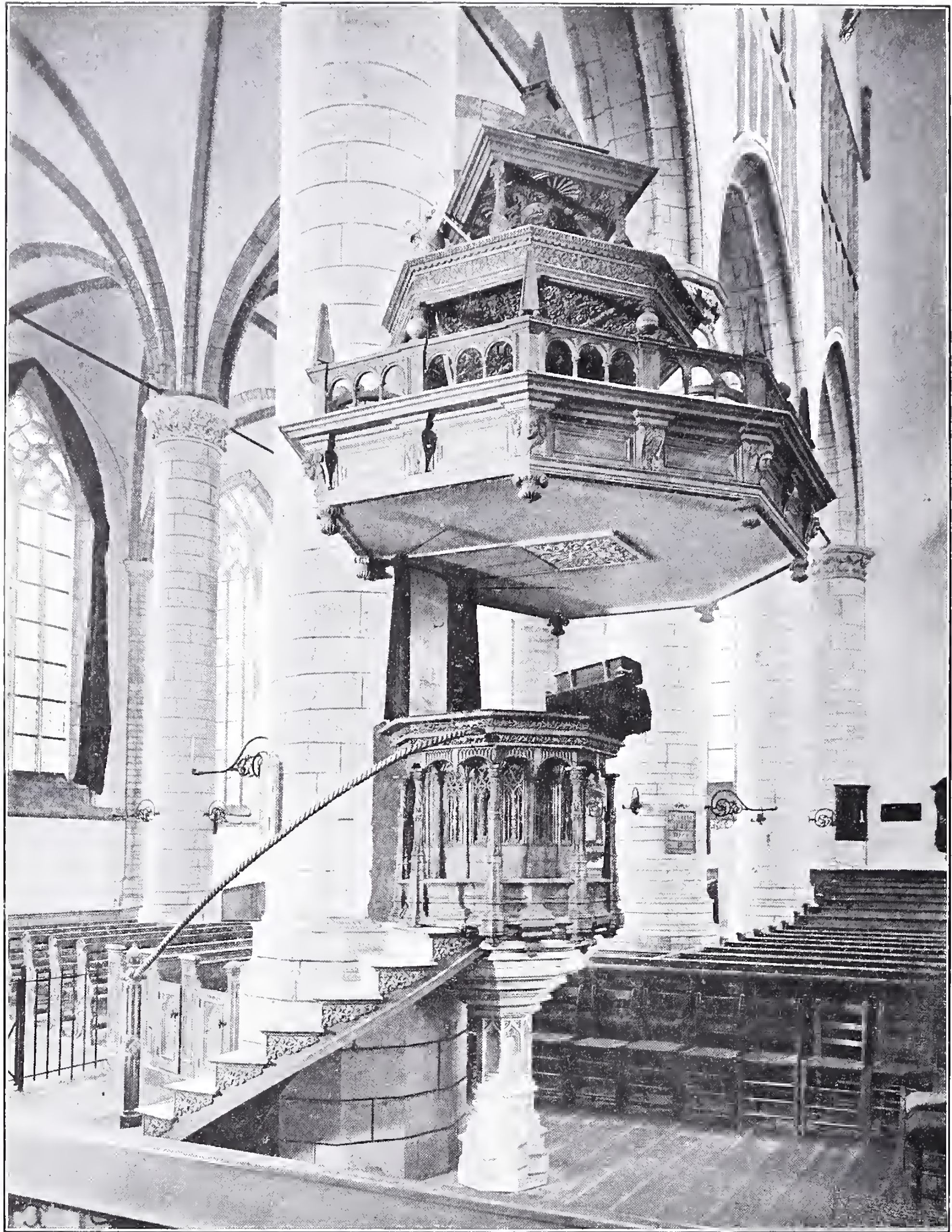

FIG. 9. PLAN VERDIEPING VAN FIG. 7 EN 9.

sen, welke voor dit landhuis vervaardigd werden, ter reproductie kozen, verschillen ook aanmerkelijk van grondplan. In het tweede project is bij de vertrekken van den beganen grond, die ook in het eerste plan voorkomen, een groote hal gevoegd. Ook de verdieping is in het tweede plan met eene kamer vermeerderd.

De keuken met de service is in een afzonderlijken vleugel van het huis gehouden en ligt onder een lager dakvlak, daar de verdieping zich alleen boven de woonvertrekken uitstrekt. In het eerste plan ligt de verdieping niet boven de salon, zoodat het dakvlak hierboven met dat van het dienstgedeelte een evenwicht in het aanzicht van den gevel brengt. De gevellijn van het tweede project is meer asymetrisch, alleen de voorsprong van den breeden hoofdingang met de topgevels aan weerszijden vormt een symetrisch gedeelte in het gevelaanzicht.

 PLAAT XXXVIII. PREEKSTOEL.

DE S[T]. PIETERSKERK TE LEIDEN

(Vervolg van pag. 149).

Aan zijbeuken van het schip waren eenige kapellen verbonden. Wij wezen reeds op de doopkapel in den zuidwesthoek (fig. 1), die in den tegenwoordigen vorm uit het begin der 16e eeuw dateert, doch waarschijnlijk een andere kapel verving, die bij den torenval werd beschadigd. De overlevering wil dat twee Hollandsche graven, en althans de latere Roomsch koning Willem II, hier werden gedoopt. De nabijheid van het grafelijk slot pleit althans niet tegen de mogelijkheid hiervan. In de kapel hangt thans een sierlijk koperen kroontje uit het begin der 16e eeuw, dat in het eind der 19e eeuw op een der zolders werd gevonden en gelukkig ontsnapte aan den verkoop der fraaie oude bolkronen bij het aanleggen der gasverlichting.

Een tweetal oude aanbouwen zijn thans verdwenen. Aan de zuidzijde, tegen het transept, vindt men nog een gothisch deurkozijn, waar achter een smal berghokje. De nog aanwezige aanzetten der gewelven bewijzen dat hier oudtijds een met een kruisgewelf gedekte uitbouw heeft gestaan, waarschijnlijk een kantoor van armmeesters. In elk geval was het, blijkens de plaatsing van de deur, geen kapel. [1])

Ongeveer recht hiertegenover, aan den noordkant, werden in 1896 twee door een rondboog gesloten en met ijzeren tralies afgesloten lichtkozijnen ontdekt, die op penanthoogte eindigen en dus niet als doorgangen kunnen gediend hebben, terwijl het overig muurwerk hier ook geen spoor van een doorgang vertoont. In den zijmuur, in het transept, alleen was een smal deurtje. De beteekenis hiervan is niet met zekerheid aan te geven. De heer Mulder ziet hierin het overblijfsel van een verdwenen, alleen van buiten toegankelijke kapel, dienende om gelegenheid te geven voor devotie wanneer de kerk gesloten was, of voor hen aan wie de toegang tot de kerk was ontzegd. Deze verklaring

[1]) Ook op de reeds genoemde oude afbeelding der kerk is aan de buitenzijde hier een uitbouw zichtbaar.

FIG. 1.
DOOPKAPEL.

PLAAT XXXIX. KUIP VAN DEN PREEKSTOEL.

komt mij echter onwaarschijnlijk voor, daar in de middeleeuwen de kerk nagenoeg altijd open stond, zoodat zelfs keuren moesten gemaakt worden om het spelen en ravotten aldaar tegen te gaan. Ook is van elders in ons land geen voorbeeld van eene dergelijke kapel bewaard. Ik ben meer geneigd om hierin te zien een kapel van het H. Graf, waarin het graf van den Heiland was afgebeeld en waartoe de kerkbezoekers zelf geen toegang hadden. Ook de tot de parochie van S. Pieter behoorende kapel van het Jerusalemshof had eene dergelijke door tralies afgesloten afbeelding van het H. Graf, die de vereering der geloovigen trok en meermalen in schenkingen werd herdacht.

G. 2. OUDE FBEELDING AN DE KERK DEN TOREN.

Ligt het niet voor de hand, dat de parochiekerk dit pieuze werk, dat èn voor de devotie èn voor de offerpenningen zoo gunstig werkte, op eigen terrein heeft nagevolgd?

Het schip en de zijbeuken prijkten met een groot aantal altaren met rijken tooi, waarvan er verschillende in de rekeningen worden genoemd. Van de hieraan verbonden sieradiën en kostbaarheden is echter behalve het reeds genoemde altaarstuk van L. v. Leyden niets tot ons gekomen. Een aantal geschilderde vensters gaven ook hier, evenals van het koor, aan het geheel een warme kleur.

Van de kerkmeubels valt in de eerste plaats te wijzen op den preekstoel, die thans nog een sieraad vormt van de kerk (plaat XXXVIII en XXXIX). Op het steenen voetstuk met rijke profielen rust de eikenhouten kuip, achtkant in aanleg en door fraai gelijnde kolommetjes in 16 vakken verdeeld, waarin vroeger beelden stonden, blijkens de nog aanwezige voetstukken en overhuivingen. Het snijwerk is rijk doch reeds uit den vervaltijd van omstreeks 1530. Het klankbord bestaat thans uit drie verdiepingen, waarvan de twee bovensten nog uit de 16de eeuw dateeren en de onderste in het midden der 17de eeuw werd bijgevoerd. Een zeer eenvoudige eiken preekstoel is nog in het koor bewaard. Het oude groote orgel, dat, evenals nu, aan den westmuur hing, stond als een groot kunstwerk bekend en werd in 1455 door de kerkmeesters van de Hypolytus kerk te Delft als voorbeeld gekozen.

PLAAT XL. WEST-FRONT MET PORTAAL.

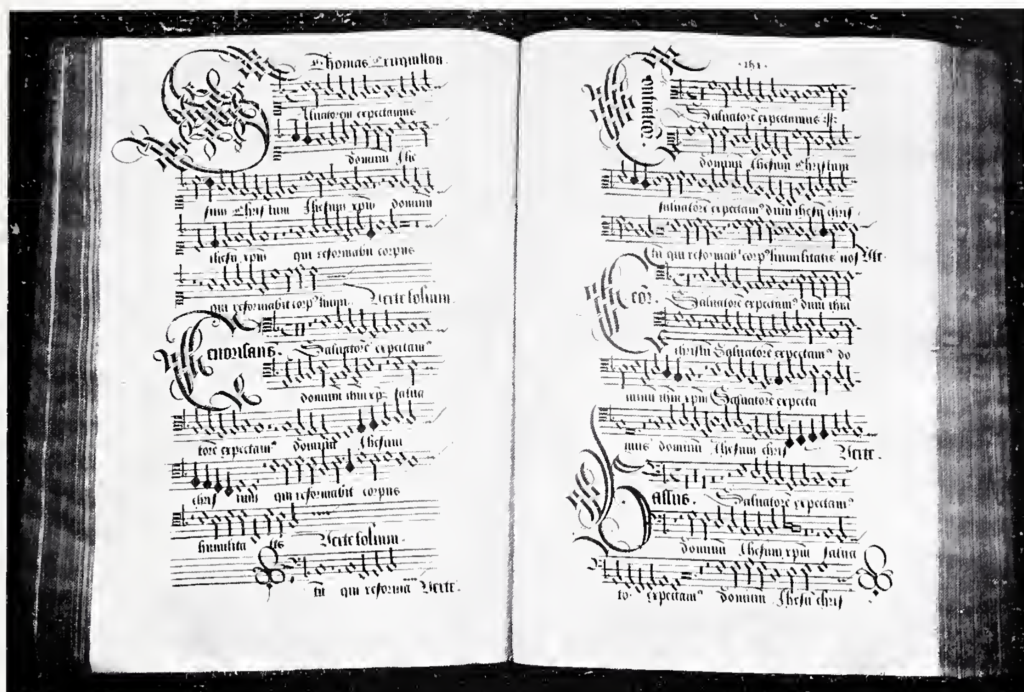

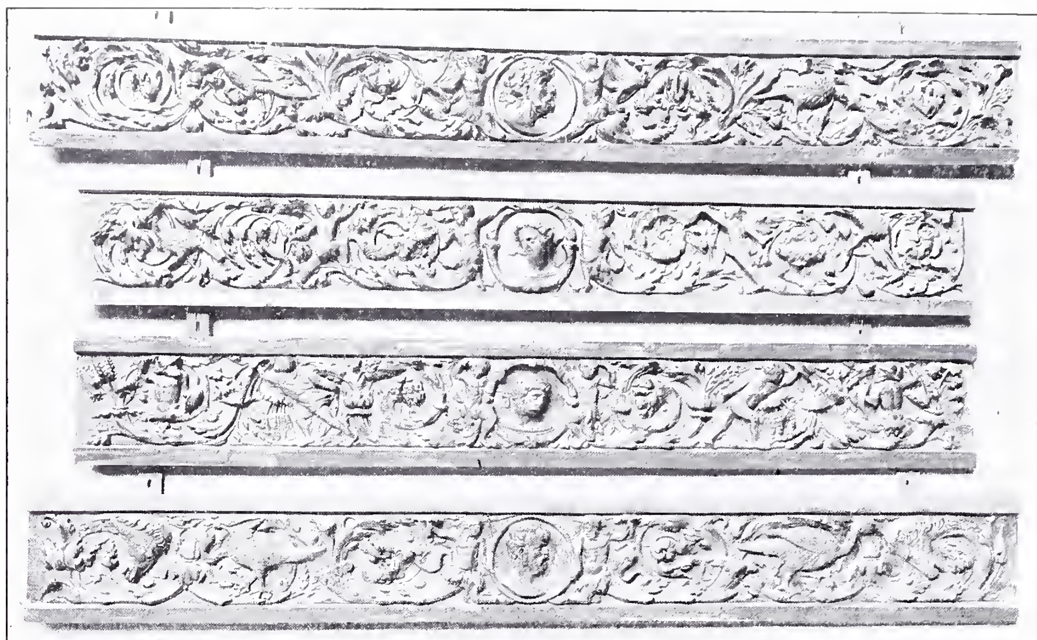
FIG. 3. MUZIEKBOEK UIT ST. PIETERSKERK, 3e KWART DER 16e EEUW.

De toren kwam in het laatst der 14e eeuw gereed. In 1393 werden de klokken betaald en in 1398 werden nog eenige kleine laatste afwerkingen aan den toren verricht. De toren stond aan de westzijde en was, althans later, waarschijnlijk ingebouwd. Bekend is dat hij zeer hoog was en voor de schippers als baak diende, als de „Coninck der See". In onrustige tijden, o.a. in 1402 en 1426 deed de toren als uitkijk dienst. Er werd toen een signaalmast aan bevestigd, waaraan een mand werd opgeheschen, gelijk nu nog bij de stormballen aan de havens geschiedt. In den toren was een vertrek, waarin de belangrijkste stadscharters bewaard werden, waaruit wij de gevolgtrekking mogen maken, dat de toren van binnen met steenen gewelven was voorzien.

In 1442 werd de toren nog verhoogd onder leiding van mr. Hernric van den Dom en mogelijk bleef deze verzwaring niet zonder invloed op de ramp van 1512.

Nadat door het afvallen van eenige steenen op 25 Februari van dat jaar reeds eene waarschuwing was gegeven, viel de toren den 5e Maart plotseling in en verwoestte in zijn val een deel van het aangrenzend muurwerk. Verschillende geschilderde vensters werden verbrijzeld en met den toren ging ook een deel van het daarin bewaard archief ten gronde. De verplet-

FIG. 4. FRIES BOVEN HET KOORHEK.

terende indruk hierdoor gemaakt wordt ons door een tijdgenoot, den toenmaligen stads-secretaris, uitvoerig beschreven in het, ook in het artikel van den heer Mulder afgedrukt, verhaal.

Na de ramp beijverden de stadgenooten zich om hunne geliefde parochiekerk zoo spoedig mogelijk te herstellen en door den bisschop werden speciale aflaten en boterbrieven [1]) verleend om de offervaardigheid te verhoogen. De schade aan de kerk werd spoedig hersteld en het schip werd zelfs waarschijnlijk met twee travees vergroot, doch de herbouw van den toren bleef achterwege. In 1512 nog werd een portaal aan de westzijde aangebouwd, waarboven twee vensters en een groot geprofileerd raam den gevel sierden. De driehoekige geveltop werd met lichtopeningen voor de gewelven voorzien en het geheele middenfront werd geflankeerd door twee sierlijke traptorens, die achtkant beginnen, daarna in rond overgaan en onder den helm achtkant overtraagd eindigen.

Oorspronkelijk werd het portaal door eene ballustrade met pinakels afgesloten en door een vierkant helmdak bekroond. Later werd, in 1637, op het portaal eene tweede verdieping gebouwd om plaats te vinden voor den orgeltrapper.

Hierdoor werd echter het gezicht op het

[1]) Boterbrieven, d.z. vergunningen om op de vaste dagen boter te gebruiken.

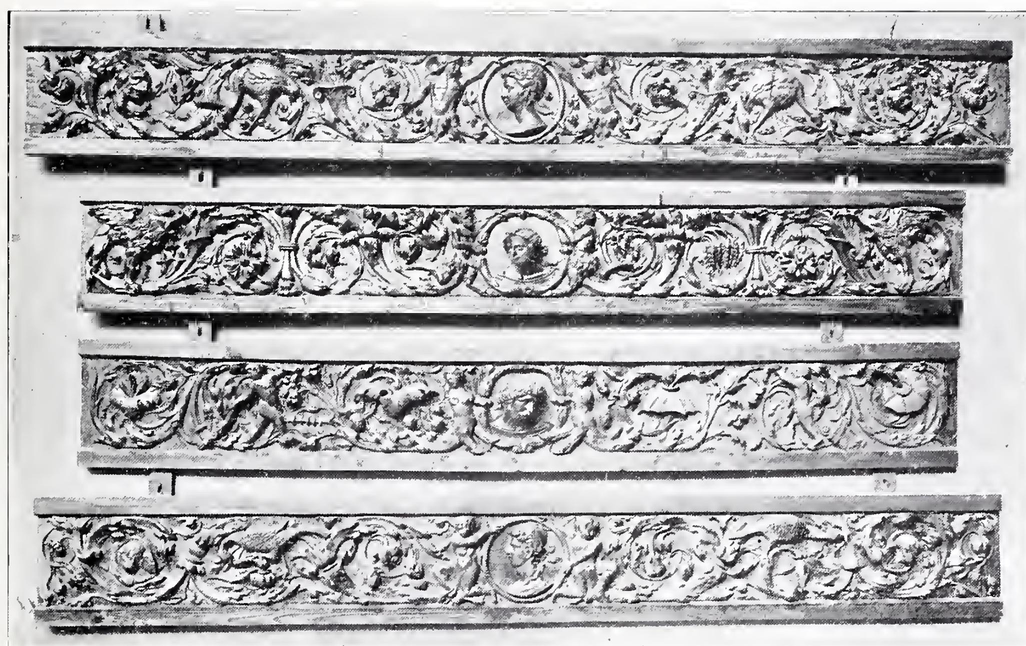

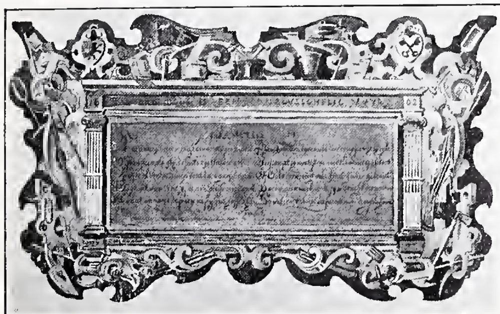
FIG. 5. FRIES BOVEN HET KOORHEK.

groote venster benomen en werd de indruk van het westfront zeer geschaad.
Voor de berging der klokken werd een afzonderlijk klokhuis opgericht, dat tot 1745 bleef staan. Hieraan ontleent nog de vroegere Conincxwech haar tegenwoordigen naam van Kloksteeg.
De wandaden der beeldenstormers in 1566 en 1572 beroofden de kerk van tal van sieraden, beelden, altaren en schilderijen van hooge kunstwaarde, door opeenvolgende geslachten uit piëteit en tot luister van het kerkgebouw bijeengebracht. Staan wij niet stil bij dit droevig moment van barbaarsch vandalisme, waaraan niet alleen de katholiek, doch ook de welgezinde protestant slechts met ergernis en walging kan denken. Het feit was geschied en voor goed was een groot deel van het kunstbezit van het Nederlandsche volk in een vlaag van waanzin vernietigd en vertrapt.
Wilt gij u een beeld vormen van den luisterlijken aanblik, die het kerkgebouw in de Middeleeuwen moet hebben opgeleverd, bezoek dan het dichtbij de grenzen gelegene Xanthen, waar de prachtige St. Victorskerk aan de reformatiewoelingen is ontsnapt en, op het goedbedoelde doch droevig uitgevoerde groote radvenster na, nog vrij intakt is gebleven. Denk u de kerk in volle versiering met altaren vol kostbare sieraden, vaandels, lampen, beelden en schilderijen. Denk u daarbij

PLAAT XLI. GEZICHT OP SCHIP EN ZIJBEUKEN MET DE GILDEBORDEN VAN 1581.

FIG. 6.
BORD 1602.

het kerkelijk leven met de talrijke diensten voor gilden en broederschappen, de ontelbare missen en memoriediensten voor overledenen, somsmet 34 memoriemeesters, den Commandeur en zijne 2 heeren, den diaken en subdiaken en de 2 kosters. Bij rijke memories beierde de klok en speelde het orgel, soms begeleid door 2 blazers of den zang der scholieren of de 7 zangmeesters en 2 koorknapen [1]). Menigmaal voegde zich hierbij de uitdeelingen aan de armen van brood, wijn of kleeren, ja zelfs van schoenen en hemden. Hier ziet gij ook bij het jaargetijde van een aanzienlijke het graf met een zwart kleed gedekt en door begijnen met groene kruiden bestrooid, en aan de zijden de 4 bagijnen biddend geknield bij de 9 groote of stalkaarsen. Bij groote feesten werd de kerk 's nachts verlicht, zoo op Goeden Vrijdag, de Paaschnacht en de Kerstnacht. In de Paaschnacht knetterde het turfvuur. Denk u de geregelde diensten bij de 51 altaren en de hooge feesten, als alles schitterde in vollen luister en statige processies onder de toestrooming van duizenden de kerkruimte doorschreden, of de drukte als een vreemd prediker een groot gehoor trok en de geloovigen zich haastten om een bijzondere aflaat te verdienen. In 1473 werd zelfs geklaagd over de overlast van personen, die in de kerk rondgingen met reliquien of namens den bisschop aan de parochianen gratie en aflaat verleenden, hetgeen nadeelig werkte op de inkomsten der parochiegeestelijken. Enkele malen zetelt hier ook de officiaal uit Utrecht als kerkelijk rechter, tot wiens rechtsspraak over leeken ook verschillende onderwerpen behoorden betreffende het huwelijksrecht, die thans door den burgerlijken rechter beslist worden.

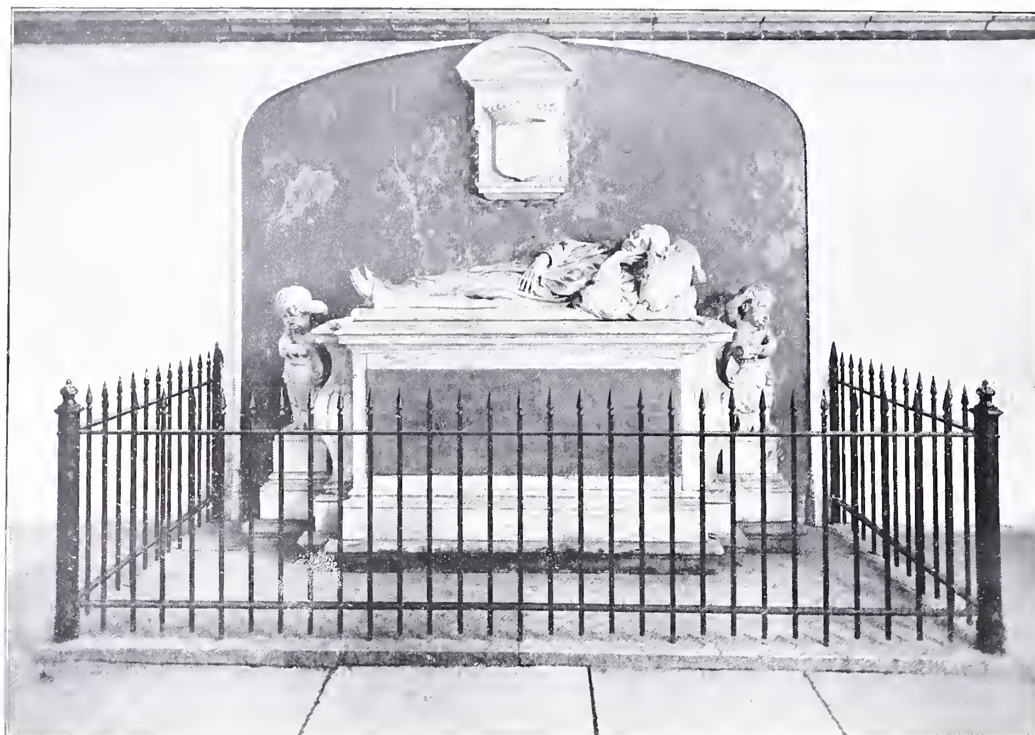
Niet alles echter was weelde, ook van de keerzijde der medalje gewagen de kronieken.

Evenals nu was de gelijkheid van alle schepselen slechts in theorie gehuldigd. Waar thans de vrije, de dubbeltjes plaatsen en de eigen banken gescheiden zijn, had men vroeger alleen voor de burggravin en de edelvrouwen een plaats in kruis of transept; de overige vrouwen vonden haar plaats in de vrouwenstallen in het noordelijk deel van het schip. Vaste banken had men niet, doch men kon een plaats of stal huren en had dan zelf voor stoel of mat te zorgen.

De kerk was bijna altijd geopend, gelijk nu nog in katholieke landen. Tegen ravotten in de kerk moest meermalen straf worden bedreigd en evenzeer had men veel last van de tallooze bedelaars, die

[1]) Vooral Ghysbrecht van Zwieten trachtte den zang te verbeteren (in 1440).

FIG. 7. MONUMENT VOOR JOHANNES A KERCKHOVEN DOOR R. VERHULST.

aasden op de goedgeefschheid der geloovigen. Hierbij voegden zich de behoeftige bedevaartgangers. Zij werden door speciale keuren althans tot de kerkdeuren teruggedreven.

Sterk steken hiertegen af de bepalingen, die de overdadige weelde trachtten te keeren bij een eerste mis van een priester of den eersten kerkgang van eene jonge moeder.

De Hervorming maakte aan dit alles een einde. De nieuwe machthebbers stelden zich in het bezit van de kerk en 5 October 1572 had de eerste godsdienstoefening voor de hervormden plaats. Doch slechts kort bleef de kerk verder onaangetast. Den 13 December 1572 lag de kerk vol soldaten en tijdens het eerste beleg werd deze tot proviandbergplaats ingericht. Ook geschiedde hier tijdens het meer bekende tweede beleg van overheidswege de verkoop van levensmiddelen en de uitdeeling aan behoeftigen.

Gelukkiger herinnering brengt de 4e October 1574, toen de bevolking met de geuzen zich opmaakte naar het bedehuis om eenstemmig het danklied te jubelen voor het ontzet na het met zooveel moed en onder zooveel ellende doorstaan beleg.

Na de Hervorming hadden verschillende

veranderingen plaats. In 1577 werd de verhooging van het oude altaar weggebroken en daarmede de laatste herinnering aan het katholicisme verwijderd. Spoedig daarna werd, in 1590, de preekstoel verplaatst en werd het Mariaopschrift op het koorhek achter een fraai renaissance fries verborgen (fig. 4 en 5). Om eenigszins tegemoet te komen aan de kaalheid van de ontredderde kerk werd in 1578 aan David Cornelisz de opdracht gegeven om twee pilaren met de 10 geboden te beschilderen, waarvoor hij 54 pond ontving, en werd later op het koorhek een bord geplaatst met de geloofsartikelen. De geloovigen werkten mede om nieuwen luister aan de kerk te schenken, gilden plaatsten hier hun borden, aanzienlijken hun rouwborden en enkele geleerden werden door tombes of muurtafels geëerd. Zoo plaatsten de nakomelingen van hetzelfde volk, dat de gilde-altaren en tafereelen vernietigde, later de borden tegen dezelfde kerkwanden en pilaren, die de voorzaten tijdens en na den beeldenstorm van hun sierlijken tooi hadden beroofd.
Het oudst zijn de borden van de wevers en van de schoenmakers, uit 1581, beiden rond de hoekpilaren van het schip geplaatst (plaat XLI). In 1602 volgde het bord der smeden, dat door Isaäc Claesz van Zwanenburg werd geschilderd (fig. 6), in 1610 dat der kleermakers en in 1648 dat der timmerlieden.
Groot was het aantal graf- of rouwborden, waarvan reeds in 1425 een voorbeeld wordt vermeld, dat echter slechts bij de diensten voor den overledenen aan een der pilaren werd opgehangen. Wat toen eene uitzondering was, werd na de Hervorming meer en meer regel. Waar thans de weg was afgesneden om door het stichten van altaren en memoriediensten zijn naam te doen voortleven, vond de ijdelheid een anderen weg en kocht men het recht om zijn wapen boven het graf of aan een pilaar te plaatsen. Deze mode, waaruit de kerk munt wist te slaan, werd, niettegenstaande het herhaald verhoogen der retributie aan de kerk [1]), zoo algemeen, dat in het eind der 18e eeuw ruim 300 wapenborden in de kerk werden aangetroffen.
Eene nieuwe, meer gemotiveerde, kerkzuivering verdreef in 1795 deze toonbeelden van ijdelheid, doch ontnam daarmede aan de kerk weder een deel van haar tooi, waardoor de doodschheid van het hervormde kerkinrichting weder te meer naar voren trad.
Ook de vele wapens en afbeeldingen der schenkers zijn thans uit de vensters verdwenen en te schel valt nu het licht op de eentonig witte kerkwanden.
Slechts één bord bleef behouden, het geruite wapenbord van Duyvenbode, den man, die tijdens het beleg door zijne duiven de correspondentie met het leger van den Prins wist te onderhouden. Lang ook vond men er nog den wimpel van het door Jhr. P. van der Does op don Diego de Pimentel veroverde Spaansche galjoen,

[1]) De vergoeding, oorspronkelijk op f 25.— bepaald, werd in 1643 tot f 75.— en in 1794 tot f 150.— verhoogd.

FIG. 8. WEST-FRONT (MET DE VOORGEBOUWDE HUISJES) IN DE 1STE HELFT DER 19DE EEUW.

die in het koor was opgehangen en waarvan thans nog een fragment in het Stedelijk museum wordt bewaard.

Groot is nog het aantal tombes en graftafels, die ons herinneren aan de geleerden, die den roem vormden der Leidsche hoogeschool. Het fraaiste is de tombe van Johannes à Kerckhove († 1660, fig. 7), die liggend is afgebeeld, met treurfiguren als wapendragers op de hoeken van de tombe, en in 1663 vervaardigd werd door Rombout Verhulst, van wien Leiden nog zoovele werken mag aanwijzen. In het geheel vindt men 9 monumenten en 19 muurtafels, waaronder die voor Scaliger en Clusius, die in 1819 uit de O. L. V. Kerk werden overgebracht. Onder de zerken zijn, naast vele renaissance zerken, nog verschillende voorbeelden van goed gothisch beeldwerk bewaard. Het fraaist zijn de zerken van Johanna van der Does, laatste abdisse van Leeuwenhorst, uit 1574, de zerk van Claes Alewijnsz en Anne Cornelis dr. van der Hooge, uit 1560, en die van Floris van Boshuysen en Hillegonde Spruyt van Kriekenbeeck uit het laatst der 15e eeuw. Volgens het besluit van 1795 zijn in 1798 nagenoeg alle wapens van de zerken afgekapt en aan den steenhouwer Wyling viel de droeve onderscheiding ten deel van voor dit vandalenwerk te worden aangewezen.

Onder het kerkmeubilair, dat na de Hervorming werd aangebracht, behoort het fraaie orgel, dat in 1639-1641 werd gebouwd en o.a. in 1734 en 1781 werd hersteld. Het werd bij de buskruitramp in 1807 half uit elkander geslagen en eischte tusschen 1843 en 1847 een uitgaaf van *f* 7643 voor verbetering. Het was eerst met 4 deuren voorzien en is gescheiden in een bovendeel bekroond door een gebogen fronton met het wapen van Leiden en die der kerkmeesters van 1808 en een onderstuk rustend op een fraai gewelfd draagstuk. De gesneden wapens der kerkmeesters uit 1641 werden in 1798 verwijderd.
Het kleine orgel, dat in 1629 tegen de sacristie was geplaatst, werd in 1733 naar de Marekerk overgebracht. De eenvoudige regeeringsbank is nog behouden, doch de fraaie bolkronen, die eerst de kerk sierden, zijn bij het aanleggen der gasverlichting voor een spotprijs verkocht.
In 1593 vinden wij voor het eerst gewag gemaakt van een ombouw van de kerk door allerlei huisjes. Een deel hiervan werd in het eind der 19de eeuw verwijderd door het vrijleggen van het westfront en het noordelijk deel der kerk. De hierdoor verkregen verbetering spreekt afdoende als men de bij fig. 8 gegeven afbeelding met de bijbouwen vergelijkt met den toestand na de vrijlegging (plaat XL). Het thans nog het koor omsluitend huizenblok dateert uit het midden der 17e eeuw en zal waarschijnlijk moeielijker te verwijderen vallen, daar hierdoor ook de op zichzelf niet onbelangrijke vergaderkamer der Gemeentecommissie, die in 1675 werd gebouwd, mede zoude moeten opgeofferd worden.
Nadat in het midden der vorige eeuw de periode van algemeene onverschilligheid ook hier niet had nagelaten haren te betreuren invloed te doen gevoelen, brak gelukkig ook te Leiden een betere tijd aan voor de monumentale kunst. Een groot deel van de eer hiervan komt toe aan den kundigen architect der kerk, den heer W. C. Mulder, onder wiens beheer de benedenkerk werd gerestaureerd en de smakelooze aanbouwen aan het schip en het westfront werden verwijderd.
Thans tracht de Commissie de gelden te vinden voor de restauratie van de bovenkerk en haar streven verdient aller medewerking, want niet alleen is dit gebouw onafscheidelijk verbonden aan menig belangrijk feit uit de geschiedenis van stad en gewest, maar ook als bouwwerk bevat het vele werkelijk schoone gedeelten, die elk onbevangen beoordeelaar met bewondering vervullen voor de bouwmeesters, die onder zooveel moeielijker tijdsomstandigheden dit kunstwerk hebben tot stand gebracht. Op den tijdgenoot rust, als beheerder van hun kunstnalatenschap, de plicht om hun werk ook voor de nakomelingschap zooveel mogelijk ongedeerd in stand te houden.

J. C. OVERVOORDE.

PLAAT XLII. VOOR- EN ZIJGEVEL
VAN HET STADHUIS TE NAARDEN.

FIG. 1. VOORHUIS MET TRAP EN SCHILDERIJ „SALOMO'S RECHTSPRAAK".

HET STADHUIS TE NAARDEN

Nadat door het Gemeentebestuur van Naarden goedgunstig beschikt was op het verzoek van de „Vereen. tot Bev. van het Vreemdel. Verkeer voor Naarden, Laren, Blaricum en Huizen", van welke schrijver dezer regelen de eer heeft voorzitter te zijn, om in de maanden Juli en Augustus van dit jaar een *Tentoonstelling* van *Gooische Oudheden* te mogen houden in het zich daartoe bij uitstek leenend Raadhuis, en in verband daarmede van de zijde der Redactie van dit Tijdschrift tot mij de vraag kwam, een en ander te schrijven over dit in meer dan één opzicht merkwaardig gedenkstuk uit het verleden, heb ik mij gaarne gezet om althans het belangrijkste onder de aandacht der lezers te brengen, ter opheldering of verduidelijking van de hier gegeven afbeeldingen.

Nog geen volle dertig jaren waren ver-

PLAAT XLIII. VOORGEVEL VAN HET STADHUIS TE NAARDEN.

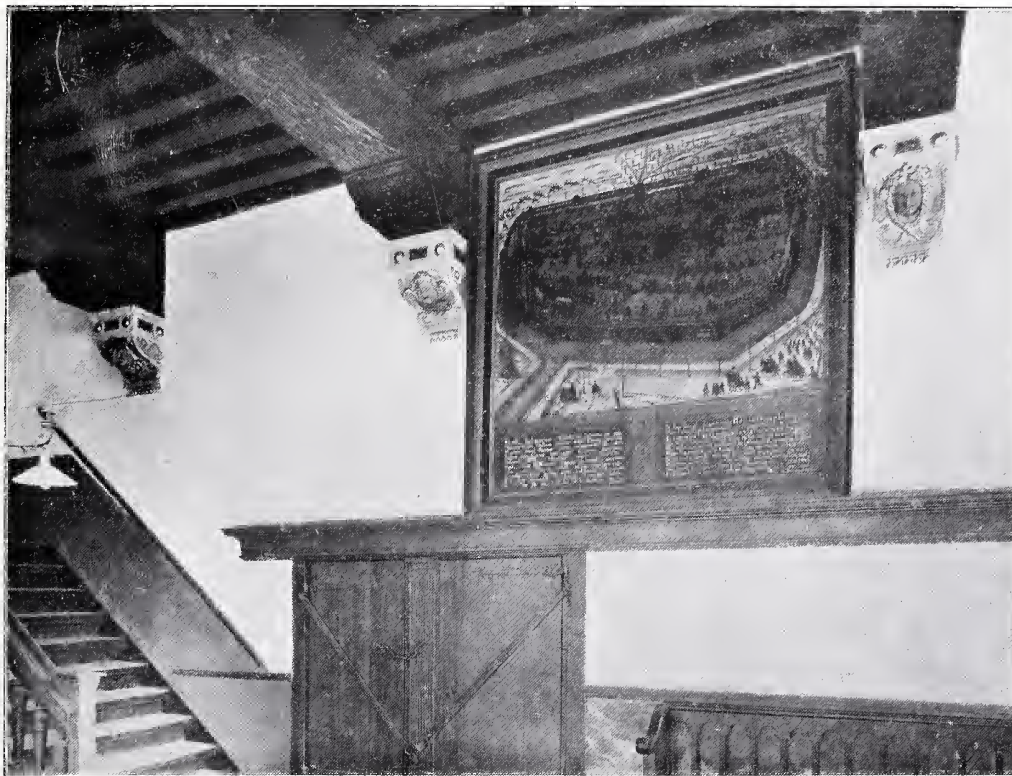
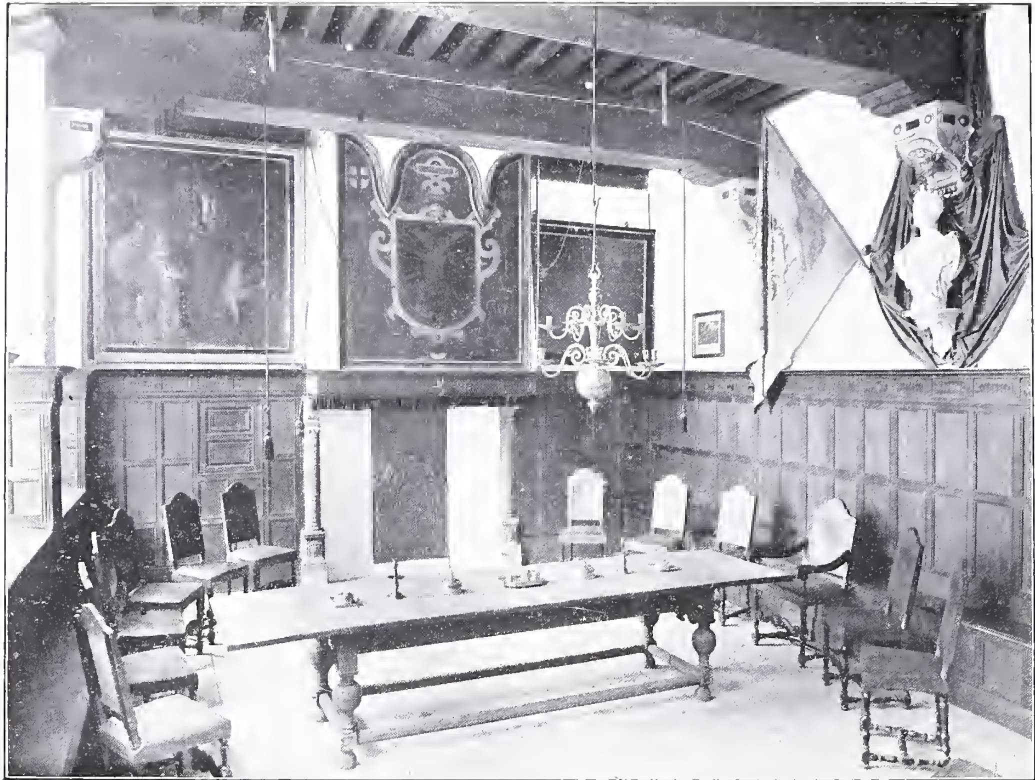

FIG 2. VOORHUIS MET SCHILDERIJ „BRAND VAN NAARDEN".

loopen sinds de vreeslijke uitmoording van het oude Naarden — de gevelsteenen in de voormalige gasthuiskerk, toen als stadhuis gebruikt, bewaren er de herinnering aan — of de stad was er al weer zoover „bovenop", dat zij voltooid mocht zien haar nieuw Stadhuis, sieraad van bouwkunst, waarvan de kosten niet minder bedroegen dan veertien duizend vijf honderd vijf en veertig gulden, voor dien tijd zeker een belangrijke som.

Het gebouw is opgetrokken uit gebakken en gehouwen steen, de *voorgevel* heeft naast den grooten nog een kleinen top met trapjes; op den eersten staat een beeld de Moederliefde voorstellende, op den andren een leeuw met wapenschild. In den gevel bevinden zich twee steenen, die geven te lezen: „Qvicq derit svperanda ois fortvna eeredo est" en „Ist lyden ist vrveght draegtet soot Godt vvegt". Boven het portiek staan drie beelden, in het midden de Gerechtigheid, rechts het geloof en links de hoop, terwijl in de fries staat te lezen: Godt regiert al. Anno 1601. Ook de *zijgevel* is bezienswaard, zoowel

FIG. 3.
RAADZAAL
MET SCHOUW.

om het eigenaardig dakvenster met versierselen in gedreven lood als om het zeskant torentje, dat hier uit het dak oprijst. Voorts aan voor- en zijgevel beiden kunstig in steen gehouwen menschen- en leeuwenmaskers.
Tot zoover wat het uitwendige betreft, waarvan onze afbeelding uit den aard der zaak slechts eenigermate den indruk kan weergeven, dien het gebouw op den beschouwer maakt.
In het ruime *voorhuis* wordt aanstonds onze aandacht getrokken door de zware eikenhouten moerbalken — welke, evenals het overige, voor den bouw benoodigde hout, afkomstig zijn uit het oude Gooier Bosch, dat zich eenmaal uitstrekte van Hilversum tot de Vuursche — met meesterlijk gebeeldhouwde sleutelstukken, die rusten op steenen *consoles*, op elk van welken maskers zijn gehouwen, een engel hier, daar een sater, mannen of vrouwenhoofden, die door de laatste restauratie te beter uitkomen met hun gouden haar en in de gouden omlijsting. Links in den hoek van het „voorhuis"

FIG. 4.
RAADZAAL.

bevindt zich een groote gedenksteen, oorspronkelijk geplaatst in den dam in de westelijke vestinggracht, vermeldende hoe, nadat Naarden, onder aanvoering van den Prins van Oranje, stormenderhand was ingenomen, de landsoverheden de stad versterkt hebben, welke arbeid een aanvang nam op 1 April 1675.
Tegenover den ingang bevindt zich een groote schilderij, voorstellende Salomo's eerste recht, met dubbel bijschrift:

„Alteram partem audite"

„Hoort beide partijen". Anno 1602.

terwijl aan den rechter muur een voorstelling te vinden is van Naarden's verwoesting, dagteekenend uit de vorige eeuw, en, gelijk aan alles te zien is, niet het werk van een kunstenaar.

En thans, de *Raadzaal*, der bezichtiging overwaard. Deze is rondom met eikenhout betimmerd; en ook hier aan de balken dezelfde gebeeldhouwde sleutelstukken, rustend op consoles, met maskers versierd.

De groote *Schouw* wordt gedragen door Jonische kolonetten; de vuurplaat dateert van 1661 en vertoont een mooie vrouwenfiguur „Terra", de vruchtdragende

FIG. 5.
MAGISTRAAT-
STOELEN UIT
DE 17E EEUW.

FIG. 6.
MAGISTRA
STOELEN
DE 17E EE

aarde. Het schoorsteenstuk geeft het wapen van Naarden te zien, den dubbelen zwarten adelaar op veld van goud, in een cartouche met het jaartal 1603, links waarvan het wapen van St. Joris met handboog en pijlen er onder, rechts het wapen van Jeruzalem met het vuurslag der Bourgondiërs en een voetboog.

Een eikenhouten balie, zooals die eertijds scheiding maakte tusschen de heeren van het gerecht, den Baljuw van Gooiland met de schepenen van Naarden (twee schepenen-gebeden zijn mede in de zaal opgehangen) en de aangeklaagden, ontbreekt niet. Voorts merken wij hier op: eenige zeventiende-eeuwsche *stoelen* met leder bekleed, alsook een *leuningstoel* in ouden stijl en een antieke tafel, waarop een tinnen inktstel en twee dito tabakspotten en twee zwaar koperen kandelaren. Een koperen *kroon* met jaartal 1659 is mede aanwezig. Nog valt ons oog op eenige oude vaandels, aan den wand gegroepeerd, die een paar jaar geleden gedeeltelijk zoo getrouw mogelijk vernieuwd, bijgewerkt zijn, en die af-

.7. STOEL
HET MIDDEN
ER 18E EEUW.

FIG. 8. STOEL
UIT HET EINDE
DER 18E EEUW.

komstig moeten wezen van het oude zijdeweversgilde te dezer stede. Op het eene lezen wij: „victi quandoque resurgunt", de overwonnenen richten zich eenmaal weer op, en op het ander: „tendit in ardua virtus", moed deinst voor geen moeilijkheden terug.

Een drietal groote schilderstukken versieren nog de zaal, links van den schouw een uit het jaar 1615, Suzanna's geschiedenis in beeld brengend, rechts het vonnis over den rechter Sesamnes, die op bevel van koning Cambyses levend gevild werd, en hierbij het onderschrift: „discite justitiam moniti magistratus de anno 1601", d. w. z. leert wat recht is uit het door de overheid gegeven voorbeeld van 't jaar 1601. En eindelijk tegenover den schouw het tafreel van Willem den Goede, uitspraak doende over den Baljuw van Zuid-Holland, met het onderschrift: Donum S P Q N Anno 1619, d. i. Geschenk aan Senaat en Volk van Naarden in het jaar 1619.

In het voorhuis de breede trap opgaande, komt men in een groot vertrek; waarvan

de balken wederom mooie sleutelstukken hebben en een breede schouw zich bevindt met eikenhouten lijst. Voorts een kamer, waarin 't volkomen geördend archief der stad wordt bewaard, en een andere, waarin het Comenius Museum is gevestigd, een, zoo al niet groote dan toch in elk opzicht merkwaardige verzameling, die de herinnering levendig houdt aan den grooten Moravischen Meester uit de 17de eeuw, die een tijdlang als balling rondzwierf en wiens lijk in 1670 in de toenmalige Waalsche kerk werd begraven.

Alles te samen genomen, mag zeker een bezoek aan het oude Stadhuis van Naarden aanbevelenswaardig heeten, en te meer zal het dit zijn, als straks dit eerbiedwaardig gebouw een schat van merkwaardige zaken zal bevatten, bijeengebracht door hen, wier streven het zal zijn, de belangstelling in Gooiland's verleden te doen opleven.

In de maanden, in welken zoo velen ontspanning zoeken en versterking van lichaam en geest in deze heerlijke dreven, waar bosch en hei en zee wedijveren om het genot te verhoogen, in den vacantietijd, in welken jong en oud de groote steden ontvlucht om korter of langer vrij en blij te leven en zich te bewegen, in die dagen verzuime niemand, die het Gooi bezoekt, zijn schreden te richten naar het „Stadje vol historie", om, onder meer een bezoek te brengen aan de St. Vituskerk met haar beroemde gewelfschilderingen en eenig schoon gebeeldhouwd koorhek en kunstig gehouwen zerken, maar dan ook binnen te treden het deftig Raadhuis van Naarden, straks bezienswaardiger dan ooit, waar het herschapen zal zijn in een *Monumentaal Museum van Gooische Oudheden!*

Naarden, 25 Febr. '07. F. W. DRIJVER.

BOEKBESPREKING

TH. H. BAILLIE SCOTT. HOUSES AND GARDENS. Lond., Georges Newnes. MCMVI.

Baillie Scott, de eeuwig vlijtige, heeft thans met een tamelijk lijvig werk „Houses and Gardens" opnieuw van zijn onvermoeibaarheid getuigd. Het boek is te rijk van inhoud om er ook maar naar te trachten er eenige volledige bespreking van te geven. We zouden het systematisch moeten doorgaan en daarmee zou het veel van de aantrekkelijkheid die voor een niet gering deel in den ongedwongen opzet ligt, verliezen. Maar een vluchtig doorzien van den inhoud doet ons toch reeds reikhalzen naar wat de in ieder geval ervaringsrijke bouwmeester over de aangegeven gewichtige punten zal te zeggen hebben.

Er zou zoo heel veel over te zeggen zijn. Als reeds 't éérste punt luidt: „Houses as they are and as they might be" is men in ieder geval reeds op de hoogte van het „*waarom*" van dit boek en in dat licht bezien worden dan de korte aanduidingen: the Hall — the Dining-Room — the Drawing-Room — the Study — the Child-

1. LANDHUIS
"THE GARTH."

ren-Rooms — the kitchen and offices — the Bed-Room — the Bath-Room en verdere onderdeelen tot even zoovele gewichtige paragrafen. En al moet men nu na de lectuur van deze eerste kapittels wel toegeven, dat de auteur zijn rijke onderwerp in geen enkel opzicht heeft uitgeput, men voelt toch in veel van wat hij zegt, zooveel ervaringswijsheid en zooveel aangeboren smaak, dat er altijd onder 't vele bekende wat nieuws schuilt. We lazen met genoegen zijn behandeling van de verschillende plattegronden en plannen, met instemming vooral zijn fijne ontleding van de behoeften, die successievelijk aan ieder speciaal vertrek het aanzijn hebben geschonken en met groote bevrediging wat hij zegt over meubilair en decoratie. Wij zijn het geheel eens, dat er vooral te veel meubelen in onze woningen worden gevonden, dat het onwenschelijk is nieuwe meubelen in gemeene bazars te koopen als men voor 't zelfde geld eenvoudige oude stukken kan verwerven en opknappen, waaraan dus behalve hun eenvoudige sierlijkheid ook nog dat „je ne sais quoi" van menschelijke atmosfeer is verbonden, waardoor een huis pas gezellig wordt.

Zooals ik reeds zeide, we willen hier niet op den inhoud vooruitloopen. Tal van oude kwesties zijn opnieuw en frisch behandeld. Een vraagstuk als b.v. de vorm en inrichting van het venster, waarvoor Engelschen reeds sedert de eerste jaren van 90 betere oplossingen aan de hand

FIG. 2. BIBLIOTHEEKZAAL LANDHUIS „THE GARTH."

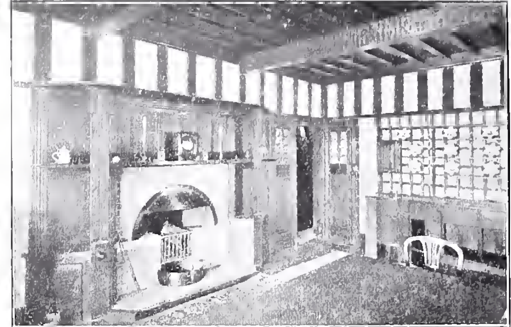

FIG. 3. EET-MER LAND- „THE GAR-

deden dan de 19e eeuw gewoon was, is hier direct afdoende besproken en het doet aan de waarde daarvan niets af, dat nog vroeger Lichtwark uit Hamburg in „Palastfenster" und Flügeltür reeds hetzelfde heeft gezegd in ander verband. Alles is zoo levendig geschreven, getuigt zoozeer van een belezen en beschaafd auteur, dat het oude u nieuw schijnt. En daarbij die prachtige letter en het uitmuntende papier. Máár... er is één maar...! Hoe is 't mogelijk, dat de platen en vooral de gekleurde platen naar ontwerpen van B. Sc. zoo anders zijn dan men zich zou denken bij de lectuur. Hoe is 't mogelijk,

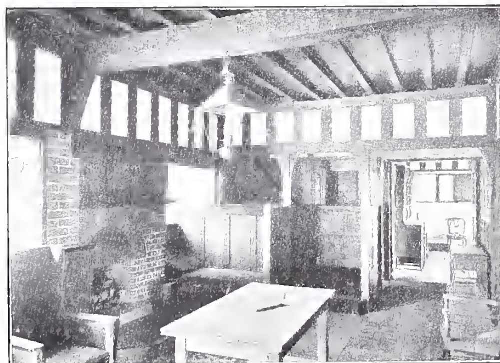

FIG. 4. HOLL. LANDHUIS „THE GARTH."

dat dáár veeleer een zekere wufte ornamentatie, een slap overgedaan Japonisme der deftigheid van plattegrond en afmetingen afbreuk doet. Iets van dat weleens weeë Engelsche mooi, waar de dames „so very fond of" kunnen zijn, geurt u giftig uit die zwiepende bloemornamenten, die roze roosjes, die smachtend witte en gele dessins te gemoet. Het dient er bij gezegd te worden dat de photografische cliché's naar de uitgevoerde werken veel beter doen en dat wij dus vermoeden, dat die teekeningen meer speculeerend op den vreemden smaak van 't Britsche publiek, dat de dingen zoo graag „charming" en „smart" vindt, dan natuurgetrouw zijn. In zooverre moge dit vergeefelijk zijn, het is en blijft een fout. En een Hollander die een aangeboren voorliefde voor klassieke nuchterheid en „welgeordonneerdheid" heeft zal er bij ernstiger toezien, zijn gading niet vinden. Er blijft een vreemd contrast tusschen de ernstige eerzaamheid van den practischen tekst en de „Liberty-achtige" lichtheid der geleverde resultaten.

W. V.

HET OUDE UTRECHTSCHE STADHUIS

De oudste vergaderplaats van het stedelijk bestuur van Utrecht lag ten westen van de oudste parochiekerk, de Buurkerk[1]). De plaats zelf wijst aan, dat dit de eerste zetel van het stadsbestuur is geweest, allicht dagteekenend van het jaar 1122, wanneer de stad het eerst optreedt, terwijl de Buurkerk zelf kort daarop (1131) wordt vermeld.

Meer dan twee eeuwen heeft de Utrechtsche schepenbank daar gehuisd. Maar op Donderdag na St. Paulus in den Afterwinter (30 Januari) 1343 kocht de stad van Jacob van Damassche voor £ 480 zwarte Tournooisen zijn huis Hasenberch aan de Oudegracht[2]). En eerlang verhuisden de schepenen inderdaad daarheen; het oude rechthuis werd afgebroken en eene oorkonde van Woensdach na St. Lucas Evangelist (23 October) 1359 kon reeds spreken van de plaats „aent westende van Buurkerchof", „daer der stat rechthuys van Utrecht *voertijds te staen plach*"[3]).

Weder verliepen bijna twee eeuwen, eer de schepenbank aanleiding vond, om de partikuliere woning, waar zij in het midden der 14e eeuw was ingetrokken, wat op te knappen. Maar toen het in 1520 tot deze verbouwing kwam, werd de zaak dan ook opgevat met den noodigen ernst: de Dombouwmeester Mr. Claes Mertenss. maakte zelf het plan voor den nieuwen gevel en de modellen der ornamenten[1]). Uit de stedelijke rekeningen[2]) kunnen wij ons eene vrij nauwkeurige voorstelling vormen van het weidsche monument. De gevel was, naar wij vernemen, versierd met 24 beelden[3]), staande op „capitelen" onder tabernakels. Jacob van Ghenderen (een beeldhouwer, die destijds te Utrecht veel naam had) vervaardigde er zeven; Claes van Esbroeck en Joest Jacobss. leverden er elk ook zeven. Nog maakte Jan Gerrytss. drie beelden en bovendien Sunte Mertijn, die blijkbaar „voer Hasenberch" op eene afzonderlijke plaats stond op een „capitel mitte cropels."

De namen der voorgestelde personen kunnen wij uit de rekeningen met vrij veel zekerheid opmaken. Wij vinden vermeld den Keizer, den aartsbisschop van Keulen, den koning van Bohemen en den Paltsgraaf: geen twijfel derhalve, of de Duitsche keizer en de zeven Keurvorsten waren afgebeeld. Deze serie bestond dus uit acht beelden, en het wordt nu aannemelijk, dat de 24 beelden verdeeld waren

---

1) Zie Invent. Stadsarch. I p. XXII.

2) Invent. Stadsarch. I No. 243.

3) Zie Invent. Stadsarch. I p. XXII noot 1.

---

1) „Item gegeven Claes Mertenss noch uut beveel van den oversten vant ontwerp te maken, daer Hasenberch na gemaict is, ende van de borden te snyden, daer die foeye ende antiken na gemaict sijn, tsamen XI Phil. gulden." (Schutmeestersrek. 1520/1.)

2) De schutmeestersrekening van 1520/21 bevat tal van bijzonderheden over den bouw, die blijkbaar met veel luxe werd opgezet.

3) De „cedel" van de aanbesteding der 24 beelden werd vastgesteld op Donredach na Odulphi 1520.

PLAAT XLIV. PLATTEGROND VAN HET STADHUIS.

in drie rijen van acht beelden. De eerste rij is gevonden; ook de tweede kunnen wij herstellen. Wij vernemen, dat de bisschop van Utrecht, de hertog van Brabant en de graaf van Holland afgebeeld waren, en wij herinneren ons daarbij dadelijk, hoe juist in denzelfden tijd in het groote kapittelhuis ten Dom de wapens aangebracht werden van het sticht Utrecht en zijne zeven groote dienstmannen, waaronder ook Brabant en Holland waren. En aangezien de eerste rij thans blijkt het rijk, de tweede het vorstendom vertegenwoordigd te hebben, is het geheel natuurlijk te gissen, dat de derde, steeds afdalende reeks zal gewijd geweest zijn aan eene derde autoriteit, die aan het Utrechtsche schepenhuis wel het eerst verwacht wordt: de stad Utrecht zelve. De vertegenwoordigers dezer stad waren destijds de gilden, en wanneer wij ons herinneren, dat er driemaal zeven gilden bestonden, dan zullen wij het waarschijnlijk achten, dat de serie der laatste acht beelden de stad Utrecht en zeven gilden zal hebben voorgesteld.

Zoo zijn dus alle beelden van den gevel terecht gebracht. Nog enkele details daarover vernemen wij. Natuurlijk werden de beelden „gestoffeert" (gepolychromeerd) „van gout ende sulver"; ook de St. Maarten, die op zijn „capitel mitte cropels" (de historische kreupele, onafscheidelijk gezel van den bisschop) denkelijk boven de deur stond, was gepolychromeerd. Boven de deur las men ook op eene rol, door twee engelen vastgehouden, den datum der stichting. De gevel bezat twee rijen van acht vensters, zeker telkens vier aan den (niet breeden) voorgevel en vier aan den zijgevel; hoe de drie seriën van acht beelden daartusschen verdeeld waren blijkt niet. Wij vernemen nog van zes leeuwen „mit vaentgens", zeker geplaatst op de kanteelen, die stellig den gevel bekroonden, ook van acht gepolychromeerde „mannigges", allicht schildhouders van wapens boven de vensters. De deuren en vensters van het gebouw werden in 1525 groen geverfd. Beneden was de zaal „daar men recht hout", door acht vensters verlicht, die dus de geheele beneden-oppervlakte van het gebouw innam.

FIG. 1. ONTWERP VAN VERBOUWING VAN HET STADHUIS DOOR WILLEM VAN NOORT (VOOR 1546).

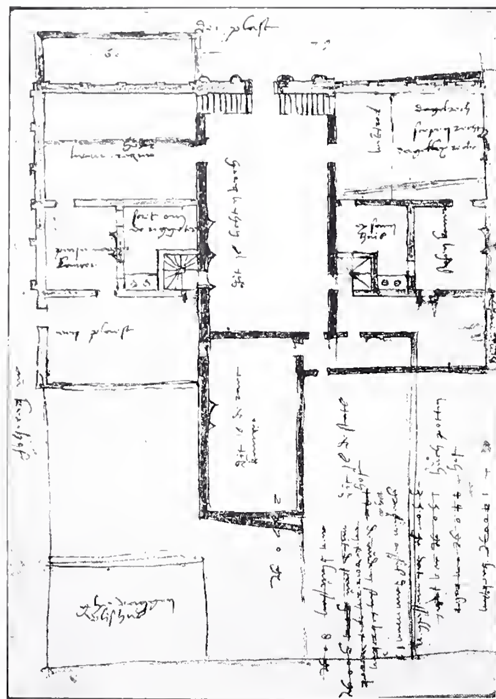

FIG. 2. PLAN VAN VERBOUWING VAN HET STADHUIS DOOR WILLEM VAN NOORT. 1546.

Zoo vertoonde zich het monument, dat de stad Utrecht in 1520 stichtte voor haar schepencollege; maar niet lang zou zij daarop trotsch kunnen zijn. De raad der stad, die te Utrecht de geheele middeleeuwen door eene zelfstandige positie naast en tegenover de schepenbank heeft ingenomen, had natuurlijk zijnen zetel niet op het schepenhuis: hij bewoonde een gebouw, dat van ouds het Schoonhuis heette en dat, eveneens bij de oudste parochiekerk gelegen, zeker ook dagteekende uit de vroegste oudheid der stad. Het lag in een nauwen poortweg, die uitkwam op de Oudegracht en in den Steenweg, de oudste voorname straat der stad. In de achterzijde van het gebouw, dat door een gang in verbinding stond met de Stadsplaats [1]), waren de oudermannen der gilden, ook leden van den raad, gevestigd [2]).

Wel getuigt het van de geringe behoeften der middeleeuwers, dat het bestuur van de eerste stad van Nederland zich aldus eeuwen lang heeft tevreden gesteld met eene vergaderplaats, die gebrek had aan alle licht en lucht! In de 16e eeuw is daaraan ten slotte een einde gekomen; maar ook toen nog was het niet de behoefte aan meer comfort, die den doorslag gaf: het waren integendeel redenen van hooge politiek. Keizer Karel had in 1528 het bisdom geannexeerd en al spoedig het stedelijk bestuur en de administratie der rechtspraak vervormd naar Hollandsch model. Met het uniforme patroon, dat de nivelleerende neigingen der Bourgondisch Oostenrijksche monarchie hadden vastgesteld voor het bestuur eener Nederlandsche stad, was het zetelen van raad en schepenbank in afzonderlijke gebouwen in directen strijd: de eenheid van het stedelijk bestuur moest duidelijk blijken, ook naar buiten. Maar meer nog dan dit hinderde het Oostenrijksche bestuur de nieuwe gevel zelf van Hasenberch met zijne symbolieke versiering. Aan de gilden had dit bestuur zooeven hun aandeel in het stedelijk bestuur ontnomen. De verheerlijking van de glorie van het bisdom door de tweede beeldenreeks, die alle Nederlandsche vorsten voorstelde

[1]) Tijdschr. voor gesch. v. Utrecht. VI p. 44.
[2]) Muller, Rechtsbr. v Utrecht. Inl. p. 255.

als onderhoorig aan den prelaat van het Sticht, kon den nieuwen heerscher al evenmin behagen. En eigenlijk was ook de derde rij, die het verband der stad met het Duitsche rijk accentueerde, stellig niet zeer sympathiek aan keizer Karel, die reeds ijverig arbeidde aan de versterking van de zelfstandige positie zijner Bourgondische erflanden. Zoo moest dus de nieuwe prachtige gevel vallen. Een voorwendsel werd gemakkelijk gevonden: het gebouw stak volgens de gebruiken der middeleeuwen, die geene rooilijnen kenden, verre vooruit vóór den gevel van het huis Lichtenberch, dat zich daarnaast verhief. En zoo gelastte dus de stadhouder, wiens wenschen destijds bevelen waren, het stedelijk bestuur om het „ongelegen ende onbequaem stadt-raidthuys" te verlaten en zich te voorzien van eene andere woning. Die woning zou, zooals het behoorde, liggen naast Hasenberch, en men zou de beide gebouwen versieren met een gelijken doorloopenden gevel, die de eenheid van het stedelijk bestuur zou in beeld brengen [1]). Te gelijk zou dan de hinderlijke middeleeuwsche symboliek opgeruimd worden: men zou de „veel beelden van den voirleden bischopen van Utrecht, die op den gevel van 't huys genaempt Hazenberge staen", vervangen door 's Keizers wapen, dat destijds („zulcx als dat betaempt") ijverig werd aangebracht op alle plaatsen binnen de stad; het was den ongeletterden stadhouder, dien de beeldenreeksen als compromittant gesignaleerd waren, te vergeven, dat hij gemakshalve slechts de meest voor de hand liggende ergernis aanroerde: „bisschopsbeelden", hoewel wij weten, dat er niet vele *Utrechtsche* bisschoppen aan den gevel voorgekomen kunnen zijn. Het Schoonhuis, de oude zetel van den raad, zou dan verbouwd worden tot „een hal ende coophuys, dair den vremden coopman ende een ygelicken des begerende bequame plaetsen van der stadt zullen moegen hueren" [1]).

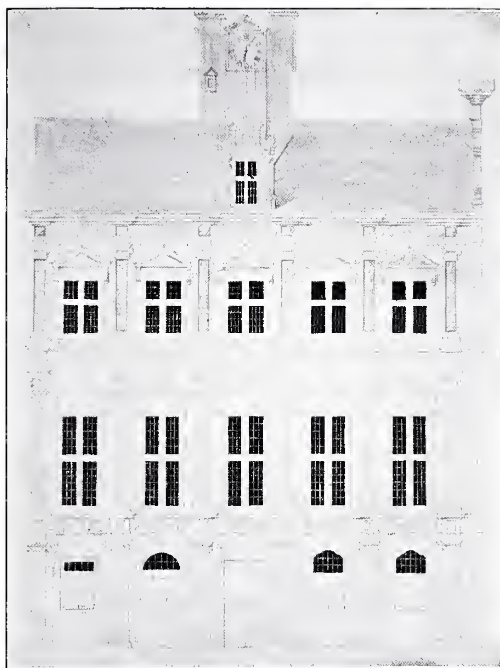

FIG. 3. OPSTAND VAN DEN GEVEL VAN HASENBERCH, GEBOUWD DOOR WILLEM VAN NOORT IN 1547.

[1]) Octrooi van 22 Februari 1537. (2e Memor. boek v. h. Hof. II fol. 278 vs.)

[1]) Het perceel werd intusschen slecht onderhouden: reeds in 1578 was het „zeer periculeus" en werd dus de verkoop der materialen aangekondigd (Raadsbesl. 24 Oct. 1578). Doch de verkoop

FIG. 4. DÉTAILS VAN DEN GEVEL VAN HASENBERCH (1547)

Om dit zeer samengestelde doel te bereiken, waren reeds in 1533 twee huizen (de Vleermuys en de Oranjeboom), achter Hasenberch aan het Oudkerkhof gelegen, aangekocht [1]). Maar toen het niet gelukte, om ook Klein Hasenberch, dat aan het schepenhuis grensde, te verkrijgen, werd het bouwplan gewijzigd en werden daarentegen 2 Juni 1537 de beide huizen ten noorden van Hasenberch aangekocht, die Groot- en Klein Lichtenberch heetten. Groot Lichtenberch, dat achter zijn hoogen ouden baksteengevel een echten middeleeuwschen stadsburg verborg, was reeds sedert de 14e eeuw de zetel van het oude geslacht van Renesse; het was hun nazaat Anna van

ging toen niet door (zie Raadsbesl. 13 Sept. 1585), en eerst in 1614 verkocht de stad het oude monument (Inv. St arch. II No. 1079 fol. 75); toen werd het afgebroken, maar naar het schijnt toch weder opgebouwd (Vr. resol. 17 Apr. 1637): nog in de Gazette d'Utrecht van 1811 (No. 89) wordt te koop aangeboden „de gerenomeerde herberg, genaamd het Schoonhuis, met twee annexe woningen, uitgang hebbende op 't Steenweg en op de Oude gragt."

1) Bij akten van 23 en 30 Juni 1534 (Inv. St. arch. I No. 248). Ze werden weder verkocht 30 Maart 1605; zie de akten: Inv. St. arch. II No. 1079 fol. 68, 69 vs.

Herff, echtgenoote van Willem van Rossum, die den stamburg van haar geslacht aan de stad overdroeg [1]). In Klein Lichtenberch, even breed doch minder hoog dan zijn buurman, was minstens reeds sedert het begin der 16e eeuw eene wijntapperij gevestigd; het perceel werd later door de stad overgenomen van Anthonis Beefflandt, die er de lijftocht van bezat [2]). Op verzoek van den raad werd Lichtenberch den 22 Februari 1537 door den Keizer goedgunstig ontslagen uit het leenverband, op voorwaarde, dat binnen twee jaren de gewenschte verbouwing zou plaats hebben.

Zoo spoedig geschiedde dit evenwel nog niet: de raad kon blijkbaar nog niet besluiten, om zijn kostbaren nieuwen gevel weder af te breken. Onderwijl hield men zich toch bezig met het afronden van het nieuwe terrein: in 1541 werd de zoogenaamde „statshof" achter Lichtenberch gekocht [3]), die bij het huis van den stadspensionaris aan de Ganzenmarkt getrokken werd, en nog in 1546 trachtte men Klein Hazenberch te verkrijgen [4]). Maar toen begon het getalm den stadhouder allicht te vervelen: den 25en Februari 1546 besloot althans eindelijk de raad, dat „men sal affbreken Hazenberch, ende zoeverre innewerts trecken, gelicx Lichtenborch nu is, ende tselve wederom opmaicken, nae vermoegen 't patroen ende

[1]) Zie afschrift der koopakte in Van der Monde's aanteekeningen over het Stadhuis, p. 265.

[2]) Raadsbesl. 19 Jan. 1547.

[3]) Raadsbesl. 27 Apr. 1541.

[4]) Raadsbesl. 18 Jan. 1546.

't concept dairvan sijnde". Ook zou er nog worden bijgebouwd een „vertreckcamer t' eynden aen die raytcamer van Lichtenberch, mit twee wulfsels, omme aldairinne die secreten van der stadt te bewairen": eene gewelfde en brandvrije bewaarplaats dus voor de charters der stad, die tevens zou dienen als commissiekamer (vertrekkamer) [1]). Den 16en Juni van hetzelfde jaar werd nu „'t nye werck van Hasenberch mit all datter aencleeft" aanbesteed, „vermoegens 't patroen ende besteck dairaff wesende", en eene bouwcommissie van vier leden van den raad benoemd [2]); den 18en Juni werd het werk aangenomen door den stadsarchitect Mr. Willem van Noirt voor eene som van f 2300.— met inbegrip der materialen [3]).

Het „patroen", dat zoo herhaaldelijk in de besluiten van den raad vermeld wordt en dat, zooals wij gehoord hebben, afkomstig was van den bekenden Utrechtschen stadsarchitect Willem van Noort, is bewaard gebleven; ik ben zoo gelukkig, mijnen lezers hierbij te kunnen aanbieden eene reproductie der origineele

[1]) Raadsbesl. 25 Febr. 1546. — Zie de uitgaven voor dezen bouw gespecificeerd in de Kameraarsrekening van 1545/6 fol. 72 vlg.; het gebouwtje is afgebeeld op eene teekening in den Topogr. atlas No. 1250. (Vroeger meende ik, dat de brandvrije charterkamer een toren was (Oude huizen te Utrecht, p. 21); ten onrechte: de daar bedoelde toren is het traptorentje van Klein Lichtenberch.)

[2]) Raadsbesl. 16 Juni 1546.

[3]) Raadsbesl. 18 Juni 1546. — Toch had de raad 24 Maart 1546 besloten, „dat men 't nyeuwe werck van Hasenberch doen maicken sal by de dachhuyren ende nyet by bestadinge."

schets, die in twee (of drie) kleuren [1]) geteekend is. Het stuk is blijkbaar het oorspronkelijke: het zoogenaamde „Ghevangen Vlishus", dat in 1546 of 1547 afgebroken is, komt nog daarop voor. Maar voordat ik het plan toelicht, nog een enkel woord over den tweeden, met de pen geschetsten plattegrond (fig. 1), die, hoewel hij op den rug van den eerste voorkomt, blijkbaar iets ouder is dan deze: immers hij houdt nog vast aan de uitlegging van het stadhuis naar het oosten, waartoe in 1533 twee huizen aangekocht waren; ook de in 1547 reeds vaststaande bestemming van Klein Lichtenberg is op dit plan nog niet in overeenstemming met de latere uitvoering, die op het latere plan wel aangekondigd wordt. Blijkbaar vertegenwoordigt dus deze penschets van Mr. Willem een eerste, voorloopig ontwerp, dat eene veel radikalere verbouwing van het geheele blok huizen beoogde, doch later als te kostbaar werd opgegeven. Voor de geschiedenis van het Utrechtsche stadhuis is het stuk waardeloos; maar voor de geschiedenis onzer oude bouwkunst is dit zeldzame 16e eeuwsche bouwplan (hoewel onuitgevoerd) een kurieus dokument.

Ziehier de indeeling van het oudste plan. Als men het stadhuis binnentreedt, vindt men ter linkerzijde de zaal, waar het college van de oudermannen der gilden zitting houdt voor zijne rechtspraak („auwerman-recht"); daarachter is de „Zulen-kamer", waar de secretaris van het gerecht Dirck van Zuylen verblijf houdt. Recht over den ingang is de groote zaal van Lichtenberch, die blijkbaar ingericht wordt voor de zitting der schepenbank; zij heeft links van terzijde licht van de daar opengelaten binnenplaats; boven den ingang is eene galerij op pilaren, die denkelijk dient ter verbinding der lokalen, ter weerszijden op de verdieping gelegen. Aan de achterzijde (naast de woning van Huch Pot, die Achter het stadhuis woont) verheft zich het breede schepengestoelte met den uitspringenden hoek, waar blijkbaar de schout zetelt. — Rechts van den ingang van het stadhuis vinden wij een gewelfd vertrek, waarboven een „sael", welker bestemming onzeker is. Daarachter komen wij links aan de groote trap naar boven, rechts in eene vestibule, die „tusgen de doren" ligt, wellicht bestemd als entrée voor „de raetcamer", die dan volgt. Wij herkennen het rondom dit vertrek loopende vaste gestoelte, waar de raadsleden zetelen; terwijl aan het eene einde van het vertrek op eene kleine estrade de tafel staat, waaraan burgemeesteren zitten, — evenals dit nog in de 18e eeuw (zooals wij zien zullen) gebruikelijk was. Naast de raadkamer is „de scrifkamer voer pensinaryus" ontworpen; maar wij beklagen dezen hoogsten stedelijken ambtenaar, wiens schrijfkamer, naar het schijnt, alleen licht zou gehad hebben van

[1]) Van der Monde zag daarin de oude en de nieuwe gedeelten van het aanstaande stadhuis *en de voor afbraak bestemde oude gedeelten.* Het onderscheid in kleur tusschen de voor afbraak en voor behoud bestemde deelen van het oude huis is niet duidelijk; maar ze kunnen in den loop der eeuwen verkleurd zijn.

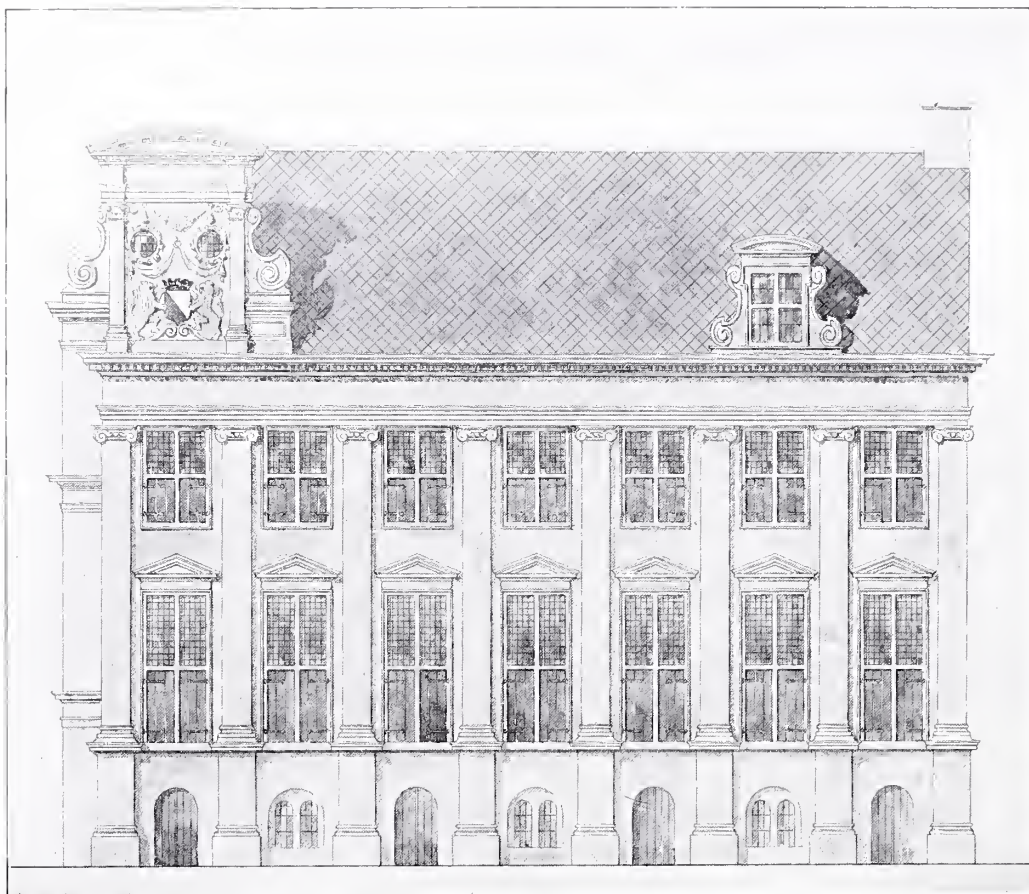

FIG. 5. HET STADHUIS IN HET LAATST DER 17E EEUW.

uit de schepenbank. Achter deze kamer is de achtertrap, en links op den hoek een vertrek, dat nog geene bestemming heeft. — Onder op de teekening vinden wij nog twee schetsen, waarop hetzelfde plan eenigszins anders is uitgewerkt. De zaal der schepenbank vergroeit daarop meer en meer tot eene vierkante centrale hal, tegen welks buitenmuur wij reeds de trap naar het balkon boven den ingang herkennen, die daar later inderdaad is aangebracht.

Beschouwen wij thans het definitieve bouwplan (fig. 2), dat grootendeels uitgevoerd is; het sluit zich blijkbaar veel nauwer dan het eerste plan aan bij den bestaanden ouden toestand der gebouwen en streeft dan ook geenszins het regelmatige, zuiver vierkante grondplan na. De binnentredende komt allereerst in de groote zaal van Lichtenberg, waar de schepenbank zich vestigen zal; men herkent de trappen naar het bordes tegen den buitenmuur en ook ter rechterzijde den schoorsteenmantel, die nog in de 18e eeuw aanwezig was. Achter de zaal is „de raytkamer", de vergaderplaats van den stedelijken raad, eene kleinere zaal, eveneens met een schoorsteenmantel ter rechterzijde. — Links omslaande van den in-

FIG. 6.
DE ZIJGEVEL VAN
HET STADHUIS,
GEBOUWD
IN 1645.

gang komt men in de zaal, waar het „dagel(icx) rech(t)" van het „scepenrecht" gehouden wordt: de zittingen van schepenen-commissarissen tot het afdoen van kleine zaken; de balie, waarachter „partyen" zich zullen opstellen, is duidelijk aangegeven. Achter deze zaal en daarmede door eene deur verbonden, vinden wij weder de kamer van den schepenklerk Dirck van Zuylen; en daarnaast eene lokaliteit, wier bestemming niet duidelijk is, wellicht het „exsijs-huis" voor de ontvangst van den stedelijken accijns. Achter de opene plaats, die leidt naar de woning van den „pensyonaris" (op de Ganzenmarkt), vinden wij den „statshof" (waarvan in 1541 sprake was) en ook weder het huis van Huch Pot. — Ter rechterzijde van den hoofdingang is, nadat het op „die Plast"

uitstekende gedeelte van Hasenberch afgebroken is, eene nieuwe zaal ontworpen, waar het „auderman-rech(t)" gehouden worden zal. De „pensennaaryskamer" daarachter heeft ditmaal gelukkig vrij wat beter licht dan zij volgens het oude ontwerp zou gehad hebben; het donkere vertrekje daarnaast is nu (veel doelmatiger!) bestemd tot archieflokaal („scret om de riggeters", hetgeen ik verklaar als: secreet voor de registers); wij weten, dat voor dit doel ten slotte een brandvrij gebouwtje gesticht is in den stadshof. Achter de pensionaris-kamer is eene binnenplaats opengelaten, blijkbaar alleen om een gemakkelijken toegang te verkrijgen van het „Au-kerchof" naar de raadzaal; daarachter op den hoek verrijst nog het „Ghevangen-vlishus", dat eerlang zal worden afgebroken.

In hoofdzaak volgens dit laatste plan is in 1547 (het jaar stond in den gevel [1])) de verbouwing van het stadhuis tot stand gekomen. Alleen in één opzicht is men daarvan afgeweken: aan de zijde van het Oudkerkhof heeft men de twee in 1533 aangekochte huizen niet bij het stadhuis aangetrokken, zeker omdat Klein Hasenberch niet te krijgen bleek. Maar de grandiose eenheid, waarvan het Oostenrijksche bestuur gedroomd had, — de fraaie gevel, die het kwalijk saamgesmolten geheel der drie burgerhuizen verbergen zou, — is toch geenszins tot stand gekomen: alleen de gevel van Hasenberch zelf werd afgebroken, achteruitgezet en geheel nieuw opgetrokken van

[1]) Tegenw. staat v. Utrecht. I p. 352.

FIG. 7. STEENEN BEELD DER GERECHTIGHEID IN DEN GEVEL VAN LICHTENBERCH (1728).

natuursteen, volgens de ordonnantie van Mr. Willem van Noort (fig. 3). Hij had drie rijen pilasters, rijk versierd met beeldhouwwerk, en was bekroond met pyramides [1]) (vervorming der gothische pinakels); beneden was eene hal met opene boogen ontworpen, zooals die o.a. ook voorkomt in het Leidsche stadhuis.

Het gebouw was fraai: de bouwmeester behoefde zich daarover niet te schamen (fig. 4). En de raad besloot, dat deze heerlijkheid zou uitkomen in schitterenden glans: de nieuwe gevel werd „gestoffeert" (afgezet met kleuren) volgens de gewoonte van den tijd. De gevel werd wit geschil-

[1]) Tegenw. staat v. Utrecht. I p. 352.

derd, glanzend in olie („in loetwit totte glanse toe"), de pilasters zwart („in olyzwart steensche wyse": derhalve men vond goeder voegen op te schilderen, die niet bestonden!); de wapens en de ornamenten werden verguld. En met dien bonten tooi, die ons weinig behaagd zou hebben, was men zóó ingenomen, dat de raad in het jaar 1548 aan de beide schilders, die het werk hadden uitgevoerd, eene buitengewone vereering van 10 Carolus-guldens toezegde, omdat zij den gevel „rijckelicker ende exellenter boven hoir patroen ende bescreven voirwaerden gestoffeert ende opgelevert hadden" [1]).

Met dat al, ieder, die den gevel gadesloeg, moet begrepen hebben, dat de bouwheer daarmede veel weidschere plannen had gehad; het ontwerp bevestigt dezen indruk dan ook volkomen. Voor Klein Lichtenberch had het pendant van den gevel van Hasenberch moeten verrijzen; en in het midden was een ietwat vooruitspringend, hooger middenstuk met zwaardere halfronde pilasters ontworpen, zeker bekroond door een hoogen, rijk versierden trapgevel. Maar van dit groote plan is niets gekomen. Bij Klein Lichtenberch bouwde men van achteren eene „nye camer" aan voor de stadssecretarie en daarnaast een fraaien trap, die als traptoren, met eene balustrade versierd, zichtbaar was boven het dak van het gebouw [1]). Voor Groot Lichtenberch vergenoegde men zich, om den ingang der zaal te versieren met een smaakvol poortje, dat het stadswapen vertoonde en bekroond werd door de beelden van de Gerechtigheid, de Waarheid en eene derde godin, — terwijl hoog in den gevel (boven de zaal) een aardig uitbouwsel werd aangebracht: de pui, vanwaar stadspublicatien werden afgelezen. — Zoo was dus de verbouwing van het stadhuis voorloopig afgeloopen (fig. 5); het volgende jaar werd prins Philips van Spanje bij zijne rondreis in de Nederlanden daar feestelijk ontvangen in de groote hal van Lichtenberch, waar de bekende beeldhouwer Colyn de Nole volgens de ordonnantie van den beroemden Jan van Scorel eene decoratie van beelden en bustes had aangebracht [2]).

In den loop der eeuwen is er wel nog vrij wat aan den stadhuisgevel veranderd; maar het geschiedde geenszins ter uitvoering van het oude bouwplan. In 1582 heeft men een torentje geplaatst op het dak van Hasenberch en daarin een uurwerk met speelwerk opgehangen, samengesteld uit eenige klokken, die uit verschillende afgebroken kloosterkerken afkomstig waren, — een bouwwerk, dat de volksmond spottend betitelde als Sprockelenburch [3]). — Maar eene belangrijker verandering werd tegen het mid-

[1]) Zie over de kleurversiering van den gevel: Raadsbesl. 1, 29 Dec. 1547 (aanneming volgens het „patroen ende besteck" der „vercieringe" van den nieuwen gevel voor *f* 140.-), 5 Sept. 1548 (betaling van het surplus). Vgl. Kamer. rek. 1547/48 fol. 53/4.

[1]) Zie het gezicht op het stadhuis op fig. 5.

[2]) Thesaur. rek. 1553/54 fol. 66 vs.

[3]) Buchelius, Diarium. p. 76. — In 1668 werd het klokkenspel afgeschaft (Vroedsch. resol. 6 Juni 1668); maar de slagklok bleef toen nog hangen (Tegenw. staat. I p. 352).

den der 17e eeuw aangebracht. Wij weten, dat men reeds dadelijk van plan was geweest, om de huizen aan het Oudkerkhof achter het stadhuis daarbij aan te trekken; het eerste ontwerp van Mr. Willem van Noort had juist daar de raadkamer geplaatst. Op dit plan nu kwam men in 1639 terug [1]): achtereenvolgens werden de zes huizen achter het stadhuis aangekocht [2]), zoodat nu het geheele blok tot aan den Stadskelder op den hoek aan de stad behoorde. Den 1 December 1643 werd toen definitief tot de verbouwing besloten: men bepaalde, dat de gevel langs het Oudkerkhof „regulier ende eenpaerlick gemaeckt (zou) worden, conform 't werck vant stadthuys aen de Plaets"; de zijgevel van Hasenberch, die vroeger reeds, zoover het stadhuis strekte, met drie rijen pilasters versierd was geweest [3]), zou dus voortaan geheel aldus opgetrokken worden. Maar ten slotte kwam men daarop terug: de kleine pilastertjes kwamen niet overeen met den heerschenden smaak, die grootscher proporties verlangde. En zoo heeft men ten slotte de voorkeur gegeven aan een majestueusen gevel (fig. 6), waarbij zich op een eenvoudig entablement acht reusachtige pilasters verhieven met eene kroonlijst, waarop (ter linkerzijde) een dakvenster het hooge dak van Hasenberch maskeerde. De verhoudingen van den ouden renaissance-gevel kwamen natuurlijk met deze nieuwe ordonnantie geheel niet overeen; doch wat nood? de raad bepaalde 16 December 1644, dat men „de vloer en de solder van de raetcamer" (die de kern van den nieuwen aanbouw zou vormen) zou „doen rysen nae den eysch vant werck". De verhoudingen van den van verre zichtbaren gevel zouden dus de inrichting van het gebouw bepalen; dit „eyschte" het „werck", al zouden dan ook eenige vertrekken liggen op een „bel-étage", hooger dan de rest van het gebouw! Zoo waren de denkbeelden van den tijd, en van die denkbeelden mocht een stadsbestuur, dat zich zelf respecteerde, bij eene belangrijke onderneming niet afwijken: daarom vroeg men daarover ook „'t advys van meesters hem dies verstaende". De mode gaf den toon aan en de nieuwe zijgevel van het stadhuis, die het jaartal 1645 droeg [1]), was dan ook geheel in overeenstemming met tal van andere gevels uit de jaren 1643—1646, waarvan er thans nog niet minder dan elf te Utrecht overig zijn, allen opgetrokken geheel volgens deze zelfde eigenaardige ordonnantie.

In 1728 werd nog eene verfraaiing aangebracht aan den gevel van Groot Lich-

[1]) Het eerst is daarvan sprake in de resolutie van 26 Maart 1639; het definitieve besluit werd genomen 1 Dec. 1643, vgl. 16 Dec. 1643, 15 Febr. 1644; reeds 30 Aug. 1641 was eene bouwcommissie uit den raad benoemd.

[2]) De Hartshoorn (naast den Stadskelder) werd 27 April 1642 overgedragen, — het volgende (naamlooze) huis en de Vleermuis 20 Mei 1642; eindelijk werden de Oranjeboom en Klein Hasenberch (dat aan Hasenberch grensde) 12 October 1643 aangekocht. Daarmede was alles in stadsbezit.

[3]) Den 19 Jan. 1547 was het ontwerp van dezen zijgevel zelfs afzonderlijk door den raad vastgesteld.

[1]) Tegenw. staat v. Utrecht. I p. 352.

tenberch, die toen versierd werd met een nieuw balkon, bekroond met het door leeuwen vastgehouden stadswapen; terwijl de beeldhouwer Jacob Cresant onder dit balkon een groot steenen beeld van de Gerechtigheid (fig. 7) aanbracht [1]), dat nog prijkt in de groote zaal der rechtbank. Tegelijk werd in de schepenzaal het portaal aan den voorgevel veranderd, en werden de gevels van Lichtenberch en Klein Lichtenberch versierd met schuiframen naar den smaak des tijds [2]). — Een

[1]) Kramm, Levens der schilders. I p. 298.

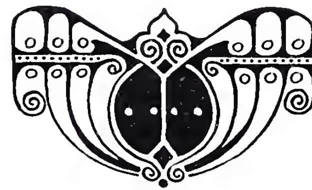
[2]) Vroedsch. resol. 23 Febr., 14 Juni, 16 Aug. 1728, 28 Nov. 1729, 6 Febr. 1730. - Zie het bestek: Invent. Stadsarch. II No. 1098.

in 1761 geopperd plan, om den bepleisterden baksteenen gevel van Lichtenberch af te hakken en met natuursteen te bekleeden, schijnt niet te zijn doorgegaan [1]).

S. MULLER FZ.

(Wordt vervolgd.)

[1]) Vroedsch. resol. 9 Febr. 1761. Vgl. eene prijsopgaaf in: Invent. Stadsarch. II No. 1098.

TWEE PORTRET-BUSTES DOOR ROMBOUT VERHULST

Sedert eenigen tijd zijn in het Nederl. Museum te Amsterdam, in de afdeeling voor beeldhouwwerken uit het tijdperk der Renaissance, twee bustes in gebakken klei ten toon gesteld, waarop ik de aandacht vestigen wil. Zij nemen eene belangrijke plaats in onder de merkwaardige sculpturen, waarmede deze verzameling sedert de laatste jaren verrijkt werd. De reden daarvan is niet alleen, dat het twee werken zijn van den beeldhouwer Rombout Verhulst, die, hoewel uit Mechelen geboortig, zich door zijn langdurig verblijf in de noordelijke Nederlanden, zóó met de daar geldende opvattingen vereenigde, dat hij er tijdens het pracht- en praal-volle tijdperk der 17e eeuw als de meest gevierde beeldhouwer gold. Ook vrij van kunst-historische beschouwingen, zijn de bustes, en vooral de buste van de vrouw, als merkwaardige voortbrengselen van plastische kunst te beschouwen.

Tot voor weinige jaren nog, bevonden de twee bustes zich in het Gymnasium der Jezuïten te Katwijk-Binnen; hetgeen, zooals wij straks zullen zien, van aanbelang is bij de vaststelling van de namen der afgebeelde personen. Geen der beide borstbeelden draagt eenig inschrift, waardoor de beeldhouwer, die ze schiep, het tijdperk waarin zij ontstonden of de afgebeelde personen zouden kunnen worden herkend. Wij behoeven dit niet te betreuren, want deze borstbeelden dragen eene betere aanduiding dan door letterinschrift verkregen wordt. Zij dragen in zich, het kenmerk, van door eene persoonlijkheid gemodelleerd te zijn.

Voor wie zich de plastische kunst uit de 17e eeuw voor kan stellen, kan het aan geen twijfel onderhevig zijn of deze portret-bustes zijn van hollandschen oorsprong. Uit Italië kunnen zij niet tot ons gekomen zijn, uit het land waar toen vooral in sierlijkheid, door middel der plastiek, een veelal uiterlijke vorm aan de gedachte gegeven werd. Ook Frankrijks kunst bracht ander werk voort. Beide der daar geldende stroomingen, zoowel de academische en hoofsche als de realistische, dragen toch altijd een voornamer, meer decoratief, en innemend karakter. België, nog onder den na-werkenden invloed van een door Rubens en de Jezuïtische school gewijzigde Italiaansch-Spaansche kunst, gaf niet zoo rustige en geconcentreerde sculptuur, en ook in Duitschland, waarheen weldra onze hollandsche en belgische beeldhouwers geroepen zouden worden, kon zulk werk niet ontstaan. Slechts Holland, toen nog 't land van krachtig zelfbewustzijn, telde mannen en vrouwen als zijn burgers, die zóó wenschten uit te beelden en zóó uitgebeeld te worden!

En in dit Holland uit de zestiger jaren der zeventiende eeuw, wie anders was er, dan Rombout Verhulst, die aldus krach-

PLAAT XLV. PORTRET-BUSTE VAN MARIA VAN REIGERSBERG, ECHTGENOOTE VAN WILLEM VAN LYERE DOOR ROMBOUT VERHULST.

tig en vaardig boetseerklei vormde? Hendrik de Keyzer, de nog te weinig bekende, veelzijdige kunstenaar uit het begin van de 17e eeuw, was gestorven en onder de na hem komende beeldhouwers is er, behalve Quellinus, niet één, wiens werken ons slechts maar één oogenblik door deze bustes in herinnering worden geroepen. En zelfs Quellinus, de Vlaming, hoe vaardig en voornaam zijn werk somtijds ook moge zijn, bleef toch steeds de *Zuid*-Nederlander, onder Rubens' invloed.

Vergelijken wij thans de twee bustes met eenige werken uit Verhulst's oeuvre. Eene bemerking over de bustes zelf ga daaraan vooraf. Reeds zal het den beschouwer getroffen hebben, dat niet beide borstbeelden gelijk-waardig zijn. Terwijl in de vrouwen-buste op menige karakteristieke vorming en wijze van behandeling gewezen kan worden, draagt de buste van den man het kenmerk van een tamelijk oppervlakkige, weinig vaste bewerking. Dit blijkt niet slechts uit de onderling afwijkende assen van de oogen; in de geheele afwerking is iets onzekers waar te nemen. In deze buste ontbreekt het „leven". Wel is in de wangen en lippen het zachte vleesch goed aangegeven, maar zij zijn „onbeweeglijk" gebleven. Ook de neus en eigenlijk het geheele bovendeel van het gezicht is te droog en te strak. Op nader te vermelden grond, meen ik als reden hiervan te moeten aannemen, dat de buste der vrouw naar het leven gemodelleerd werd, terwijl die van den man eerst na diens dood werd gevormd. Hieruit zal het verschil, hetwelk in deze twee werken zoo duidelijk waar te nemen is, te verklaren zijn.

* * *

Hoewel niet vele vrouwen-bustes van Verhulst bekend zijn, bleven enkele ons toch bewaard, zij het dan ook veelal, als onderdeelen van grootere monumenten. Behalve de buste op het praalgraf te Katwijk-Binnen, noem ik die op het praalgraf te Midwolde, het medaillon met de buste van Isabella Thiebaut-Porrenaer en het fraaie medaillon harer dochter Jacoba Thiebaut, beide laatste te Aagtekerken. Vooral op de twee eerste en het laatste vestig ik de aandacht. Is het bij al deze niet dezelfde wijze van weergeven der zachte, vleezige deelen, der wangen, van den hals met het karakteristieke strottenhoofd, van de borst? En de haar-lokken, veelal breed-uitgolvend, maar steeds zoo kenschetsend door Verhulst behandeld, zijn zij ook hier niet door dezelfde meesterhand gevormd? De enkele vrij vallende korte krulletjes, zoowel als de langere meer gewikkelde lokken, vindt men herhaaldelijk, op geheel overeenkomstige wijze, in de werken van den meester terug. Ook wil ik nog wijzen op de eigenaardige draperie om de schouders. Is de wijze waarop de twee uiteinden zijn saamgevoegd, zonder de minste zorg voor eenige verdere oplossing of versiering, niet karakteristiek? Het moge waar zijn, dat deze terre-cuite min of meer als schets bedoeld was, niet minder opvallend is het daarom, dat de geheele draperie slechts als bijzaak be-

PLAAT XLVI. PORTRET-BUSTE VAN WILLEM VAN LYERE † 1654 DOOR ROMBOUT VERHULST.

handeld is. Op het uitdrukkings-volle portret komt het hier aan [1]). De plooienvorming is, voor wie Verhulst's werk kent, niet vreemd. Zij ontstaat uit eenige scherpe, strak getrokken vouwen met daaromheen enkele meer ronde en losse plooien. Die schikking vindt men terug bij de vrouwe-buste op het praalgraf te Katwijk-Binnen (met analoge, hoewel meer uitgewerkte wijze van verbinden der slippen), te Midwolde, in het Basrelief in de Mandenmakerssteeg te Leiden, in de buste in het stedelijk museum te Utrecht, de terre-cuite bij den heer Wauters te Parijs.

Dat het portret als zoodanig geslaagd was, daaraan behoeft wel niet getwijfeld te worden. Men gevoelt dat deze mond en deze oogen te samen behooren, dat één zelfde temperament die aangezichtsspieren overeenstemmend heeft doen bewegen, waardoor later, op rijperen leeftijd, door rimpel en huidplooi eene vaste gelaats-uitdrukking ontstaan is.

Vraagt men, wie de borstbeelden voorstellen, dan dient het volgende bemerkt te worden.

Langen tijd heeft men gemeend, dat twee leden van het geslacht van Wassenaer-Catwijck hierin afgebeeld waren. De plaats waar zij vroeger bewaard werden, gaf, in verband met haar historisch verleden, aanleiding daartoe. Geheel juist was die veronderstelling m. i. niet. Uit eene nauwkeurige vergelijking met de bustes der op het praalgraf te Katwijk-Binnen afgebeelde personen, blijkt, dat deze en die welke door onze bustes weergegeven worden, dezelfden zijn, zij het dan ook op verschillenden leeftijd. De liggende figuren te Katwijk-Binnen zijn door het grafschrift bekend. Het zijn Willem van Lyere en Maria van Reygersberg. Deze zijn het ook, die door de bustes in het Nederl. Museum afgebeeld zijn.

Willem van Lyere was kapitein eener Hollandsche compagnie in dienst van den hertog van Venetië. Hij werd 1654 „verlegd" met de „hooge heerlijkheid der beide Catwijcken en het Zand". Hij ondertrouwde in 1647 met Cornelia van Raephorst, die echter in de bruidsdagen overleed. Daarop huwde hij in 't jaar 1651 Maria van Reygersberg. Hij stierf anno 1654.

Na den dood van haren man, werd Maria v. Reygersberg „verlegd" met Catwijck, na opdracht van haren schoonvader Willem van Lyere, als voogd van haren zoon, eveneens Willem genaamd. Zij overleed in 1674.

De jaren, waarin de bustes ontstaan zijn, kunnen derhalve bij benadering vastgesteld worden. De tombe te Katwijk-Binnen, was in Nov. 1663 beëindigd. Verhulst teekende toen eene kwijting voor „de betaling der kosten voor de sepulturen als ick door laste van . . . gemaeckt hebbe". De terra-cotta buste stelt Maria van Reygersberg op lateren leeftijd voor. Naar gissing had zij toen reeds de vijftig jaren bereikt. Zij draagt de weduwen-

[1]) Men bemerke, hoezeer Verhulst hier afwijkt van zijn Fransche tijdgenooten. Welk een belangrijke rol speelt de draperie b.v. bij een Warrin of Coysevox!

kap. Uit dit alles volgt, dat het borstbeeld ontstaan moet zijn, zeker na 1663 en vóór 1675, en zeer waarschijnlijk omstreeks 1670.

Minder gemakkelijk is het deze jaren voor de mans-buste te bepalen. De gelijkenis ervan met het marmeren beeld van de groote graftombe is niet zóó sprekend. Wel zijn het dezelfde gelaatstrekken, (vooral om neus en mond, zie ook de geprononceerde wenkbrauwen), doch het feit, dat hier een doode en in de terracotta een levende persoon is afgebeeld, bemoeilijkt de vergelijking.

Zooals reeds gezegd is, wekt de buste sterk den indruk van te zijn gemodelleerd niet naar het leven, maar veel meer uit herinnering ofwel naar eene afbeelding. Nu is het bekend, dat Verhulst zich pas in 1658 te Leiden vestigde. Vóór dien tijd was hij te Amsterdam werkzaam en woonachtig. Zijne bekendheid met den Ambachtsheer en -vrouw van Catwijck zal zeer waarschijnlijk uit zijn Leidsch verblijf dagteekenen. In ieder geval vertoefde Verhulst nog te Amsterdam toen Willem van Lyere in 1654, op ongeveer dertig jarigen leeftijd overleed. Deze data schijnen dus ons vermoeden omtrent de wijze van ontstaan der buste te bevestigen, maar meerdere aanwijzing geven zij niet. Of de buste vóór dan wel na het mausoleum (in 1663 voltooid) ontstond, is niet met zekerheid te zeggen. Stijlcritiek zou doen vermoeden, dat de mansbuste eenige jaren voor de vrouwe-buste gemodelleerd werd. Verhulst's stijl toch werd na de zestiger jaren der 17e eeuw geleidelijk breeder en zijne wijze van werken gemakkelijker en vlotter. Eene vergelijking met de buste van Jacob van Reygersberg in de onmiddellijke nabijheid onzer bustes ten toon gesteld en van 1671 dagteekenend doet dit spoedig gevoelen. Ons komt het als het meest waarschijnlijk voor, dat de terra-cotta Willem van Lyere voorstellend, uit de jaren tusschen 1658 en '63 dagteekent. Als maquette voor de liggende figuur van het mausoleum zal zij zeker wel niet bedoeld zijn geweest, daarvoor is het verschil met de marmer-buste te groot.

M. van Notten.

FIG. 1. EXPOSITIE-LOKAAL V. H. ATELIER „HET HUIS" GEBOUW UTR. HYP.-BANK UTRECHT.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

EXPOSITIELOKALEN VAN HET ATELIER VOOR DECOR. KUNST „HET HUIS" IN HET GEB. DER UTR. HYP.-BANK, DRIFT 17, UTRECHT.

Het is ons een aangename plicht onze lezers steeds op de hoogte te stellen van de ontwikkeling van het Atelier voor Decoratieve Kunst „Het Huis". Opgericht te Amsterdam, kwam in '05 de N. V. Eckhart's Meubelfabriek te Rotterdam onder zijne artistieke leiding en sinds eenigen tijd heeft Het Huis zich als derde plaats de oude Domstad gekozen. In het Gebouw der Utrechtsche Hypotheekbank, Drift 17, heeft Het Huis enkele lokaliteiten als expositiezalen ingericht. Hier zijn de verschillende meubelen en verdere gebruiksvoorwerpen tentoongesteld en

PLAAT XLIV. GEBOUW UTRECHTSCHE HYPOTHEEKBANK. DRIFT 17, UTRECHT.

FIG. 2.
SALON-VITRINE
MAHONIEHOUT.

FIG. 3.
SALON-VITRINE
WORTELHOUT.

worden daar ook verkocht, of op de daar aanwezige modellen worden bestellingen aangenomen, terwijl van eventueel gewenschte veranderingen aan de ateliers van uitvoering te Amsterdam opgave wordt gedaan, voor zoover het ontwerp en de aard van het meubel of voorwerp die wijzigingen toelaten. Aan deze inrichting zijn geen werkplaatsen verbonden.

De ateliers voor metaalbewerking, rietvlechten, kunstnaaldwerk, decoratief schilderwerk enz. blijven nog steeds te Amsterdam gevestigd, terwijl de meubelen in hout in de Meubelfabriek te Rotterdam vervaardigd worden. De bedoeling van de expositiezalen te Utrecht is, om in het centrum van ons land ook eene gelegenheid te bieden, waar belangstellenden, die het werk van het Atelier „Het

PLAAT XLV. EXPOSITIELOKAAL
VAN HET ATELIER „HET HUIS".

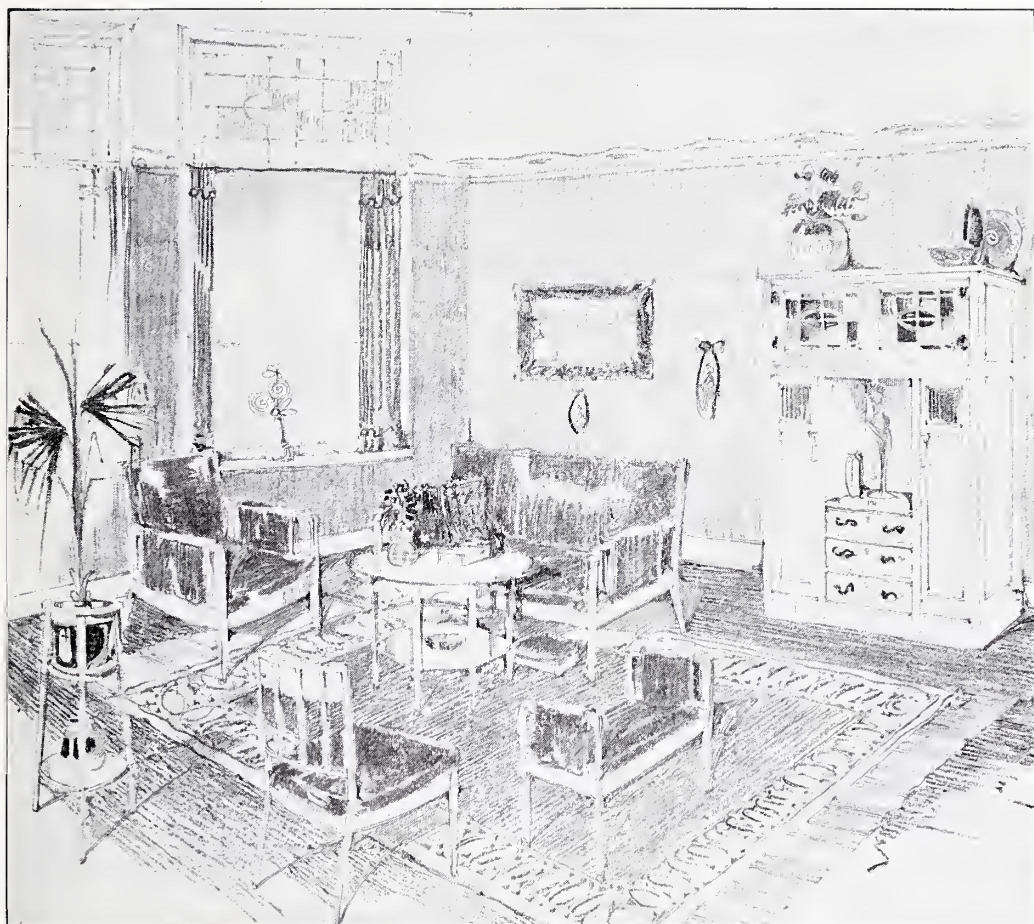

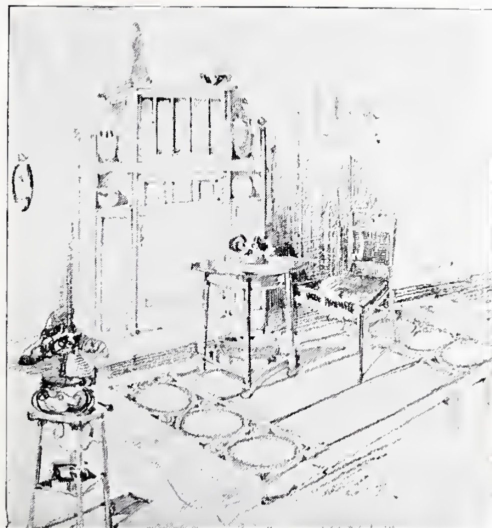
FIG. 4. SCHETS-ONTWERP VOOR EEN SALON AMEUBLEMENT.

Huis" uit ons tijdschrift kennen of er nog weinig kennis mede maakten, een overzicht kunnen krijgen van het werk, dat Het Huis op verschillend kunstnijverheidsgebied ontwerpt en vervaardigt. Maar men wil gaarne meer. Men is steeds bereid, waar dit verlangd wordt, de bezoekers voor te lichten en behulpzaam te zijn in hunne plannen voor meubeleeringen en met raad bij te staan in moeielijkheden, die zich hierbij op elk gebied kunnen voor doen. In den chef van deze expositielokalen, den architect W. Bijlard, die gedurende geruimen tijd op de bureaux van den Architect Ed. Cuypers werkzaam geweest is en dus volkomen

PLAAT XLVI. EXPOSITIELOKAAL VAN HET ATELIER „HET HUIS”.

IG. 5. SCHETS VOOR SALON-MEUBELEN.

vertrouwd is met de werkwijze van Het Huis, zal men een betrouwbaren raadsman vinden, die buiten de tentoongestelde voorwerpen, nog eene groote collectie schetsen, ontwerpen en foto's naar uitgevoerde werken van Het Huis kan laten zien, ter verduidelijking der beginselen die Het Huis voorstaat. De belangstellende bezoeker zal dan ook in Het Huis aan de Drift meer vinden dan een magazijn of expositie, waar de voorwerpen bij den bezoeker allicht vragen, waar men geen afdoend antwoord op krijgt of bemerkingen, die niet worden toegelicht, doen oprijzen. Het Huis aan de Drift moet een geheel bijzondere plaats innemen, het moet eene inrichting zijn, waar belanghebbenden gaarne komen met hunne plannen en wenschen, vertrouwende een atelier te raadplegen, waar vóór alles beoogd wordt, de kunstnijverheid te bevorderen en door samenstellen van mooie meubeleeringsonderdeelen tot een harmonisch geheel, den algemeenen kunstzin en een beschaafden smaak te bevorderen.

Behalve de zelf ontworpen en vervaardigde meubelen en gebruiksvoorwerpen, treft men in de expositiezalen nog enkele Japansche kunstvoorwerpen aan, Zweedsch bronswerk (systeem Elmquist, zie 4e jaarg. pag. 113) en stoffen van de Engelsche fabriek „Liberty".

Ter volledige mededeeling zij nog vermeld, dat onder de door Het Huis vervaardigde meubelen, die hier tentoongesteld zijn, vele voorkomen, die in het karakter van verschillende stijlperioden zijn opgevat en ook kopiën naar bijzonder mooie voorbeelden.

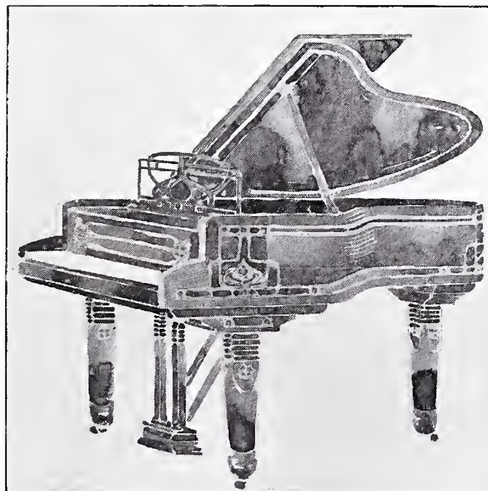
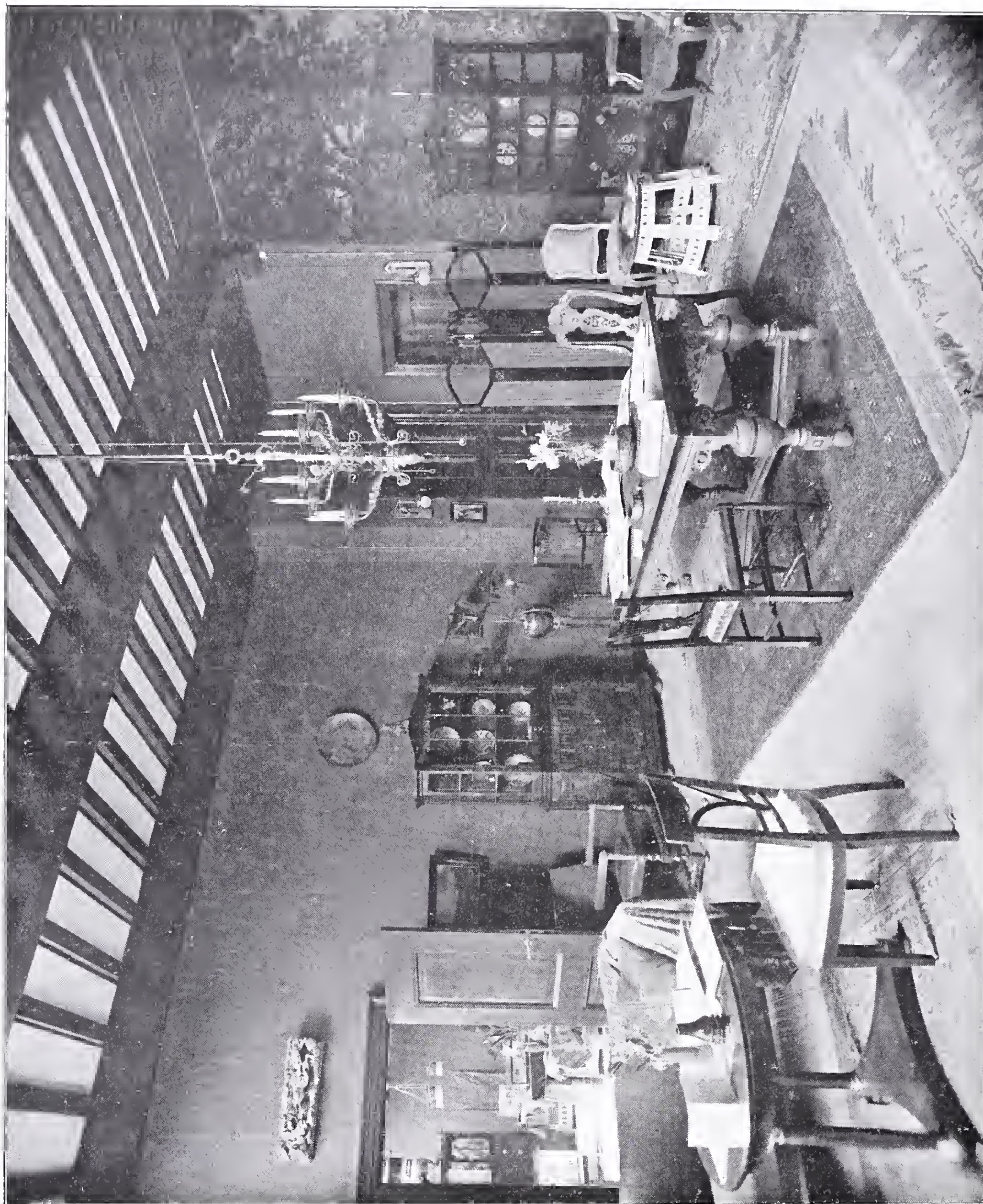
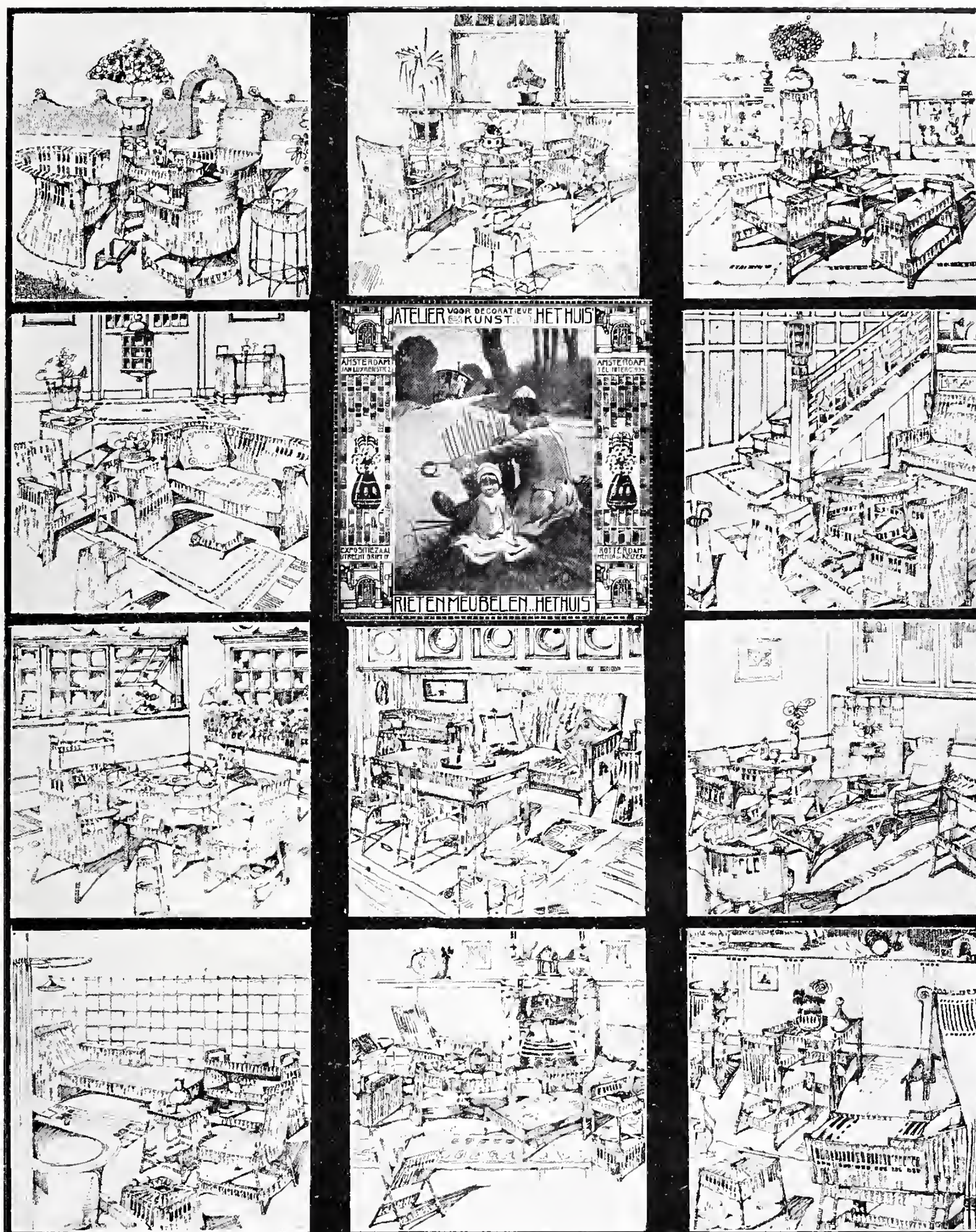

FIG. 6. ONTWERP VLEUGEL. MAHONIEHOUT.

PLAAT XLVII. EXPOSITIELOKAAL
VAN HET ATELIER „HET HUIS”.

PLAAT XLVIII. CATALOGUS No6. V/H ATELIER „ HET HUIS".
RIETEN MEUBELEN (STERK VERKLEINDE PAGINA'S).

Boekbespreking

JUNG WIEN. Ergebnisse aus der Wiener Kunstgewerbe-Schule Verlags-anstalt Alex. Koch, Darmstad geb. Mk. 10.—. *Die heutige Kunstgewerbe-Schule und ihre Probleme.* Over dit onderwerp spreekt J. A. Lux in Jung Wien, Band XII van Kochs Monographien. Het werk bevat eene uitgezochte collecte uit de beste ontwerpen, die in den cursus 1906 door leerlingen van de Wiener Kunstgewerbe Schule onder leiding der Profn. Jos. Hoffmann, Kolo Moser, Franz Metzner, C. O. Czeschka en Rudolf von Larisch vervaardigd zijn. Het omvat meer dan 150 afbeeldingen op verschillend kunstnijverheidsgebied: architectuurteekeningen en maquetten, tuinarchitectuur, binnenarchitectuur, meubels en beeldhouwwerk. Verder affiches, decoratief schilderwerk, ceramiek, houtsnijwerk, letterschrift, behangselpatronen, tapijten, weefsels en borduursels. Vele voorbeelden der graphische vakken zijn in twee of meer kleuren gereproduceerd. Ontegenzeggelijk getuigt het afgebeelde werk der leerlingen van eene zorgzame leiding. Bijzondere waardeering verdient in de richting van het kunstonderricht aan deze school, het streven om aan elk ontwerp eene bepaalde bestemming te doen voorafgaan. Men leert geen randen en motieven ontwerpen zonder doel en laat geen groote vakvullingen samenstellen, waarvan men de juiste bestemming moeielijk zou kunnen aangeven. Vooraf is bepaald wat de leerling gaat ontwerpen, een borduur- of behangselpatroon, boekversiering of reclamekaart. Daarbij blijft het niet steeds bij het ontwerp alleen. Vele schetsen worden uitgevoerd in de bedoelde materialen en volgens de vereischte techniek. Zoo bevat het werk ook foto's naar uitgevoerde meubels, glas in lood, aardewerk, weef- en borduurwerk, drukwerk enz. Ofschoon het ernstige streven der leeraren en de merkbare toewijding der leerlingen tot veel uitmuntende resultaten heeft geleid, verraden toch sommige ont-

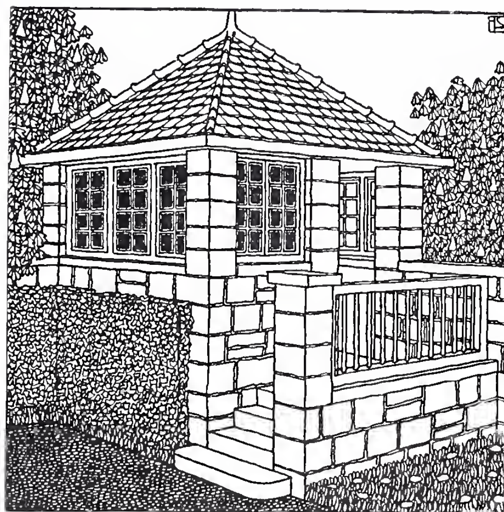

FIG. 1. PAVILJOEN VAN EEN LANDHUIS, LEERL. H. STUBNER. KL. PROF. HOFFMANN.

FIG. 2. SCHILDERWERK OP PERKAMENT. LEERL. M. VON UCHATIUS. KL. PROF. C. O. CZESCHKA.

werpen een al te sterk Weensch ksrakter, de z.g. Secezion-stijl, die vaak overhelt naar het snobisme. Sommige meubelen zijn wel eens te gewild eenvoudig en van een gezocht naïve conceptie. Ook bij de bouwkundige schetsen loopen de leerlingen gevaar door eene te sterk gemanieereerde teekenwijze van den zuiveren vormenbouw en juiste constructie af te wijken. Wij moeten bekennen de teekeningetjes zien er smakelijk en vaardig gedaan uit, misschien voor leerlingen wel wat al te meesterlijk.

Moeielijk kunnen wij ons ook vereenigen met de meeste voorbeelden van letterschrift. Al verdient het aanbeveling de letters en ook het blok, dat zij vormen een ornamentaal aspect te geven, toch mag dit vóór alles niet aan de duidelijkheid

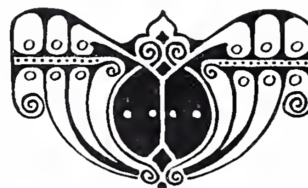
SELBST EINEM STAREN KONNE ES
NÜTZLICH SEIN. WENN ER ETWAS
GELERNT HAT. WIE VIEL MEHR EI-
NEM MENSCHEN IN EINEM RES-
PEKTABLEN DORFE. ICH WILL SA-
GEN IN SEGRINGEN. ES IST ABER
NICHT DORT GESCHEHEN. SONDER-
HIER IM LAND. UND DERJENIGE. DEM
ES BEGEGNET IST. LIEST ES VIEL.

FIG. 2. LETTERSCHRIFT. LEERL. UGO ZOVETTI. KL. PROF. V. LARISCH.

schaden en het schrift onleesbear maken, zooals bij het eene voorbeeeld, dat wij overnamen.

Ondanks de enkele opmerkingen, die wij ons veroorloofden, mag de totaal indruk, die de resultaten van het kunstonderricht der Weensche Kunstnijverheidschool ons geven, bij het doorzien van dit uiterlijk goed verzorgde boek, zeer gunstig genoemd worden en bevelen wij dit werk gaarne aan, in het bijzonder bij allen, die zich aan het kunstonderricht wijden of aan de beoefening en bevordering der kunstnijverheid in het algemeen.

C. A. V.

Kunt U mij ook titel en uitgever opgeven van eene goede handleiding voor *glasschilderwerk* (voornamelijk voor het ontwerpen) in 't Hollandsch of Duitsch? Bestaan er ook reproducties naar schilderijen van de groote oude Schilders in juiste *Kleurendruk*. Kunt U mij daarvan ook de uitgever(s) opgeven? *H. Y. te H.*

Haas W. Moderne Glasätzereien. Berlin M. Spielmeijer M. 20.—

Hermann. F. Die Glas- Porzellan- u- Email-Malerei. Wien. A. Hartleben. M. 4.—

Jaennicke. F. Handbuch der Glas-Malerei. Stuttgart. P. Naff. M. 4.50.

Jessel. L. Glasmalerei und Kunst-Verglasung. Berlin. B. Hessling. M. 45.—

Oude Kunst. Reproducties in kleuren van beroemde oude meesterwerken. Leiden. A. W. Sijthoff. In portef. *f* 16.25.

Meesterwerken van het Rijks-Museum. Compl. in 8 afl. *f* 10.— (zooeven verschenen). Leiden. A. W. Sijthoff.

De Redactie is steeds gaarne bereid, voor zoover in haar vermogen is, litteratuur-bronnen op elk gebied op te geven.

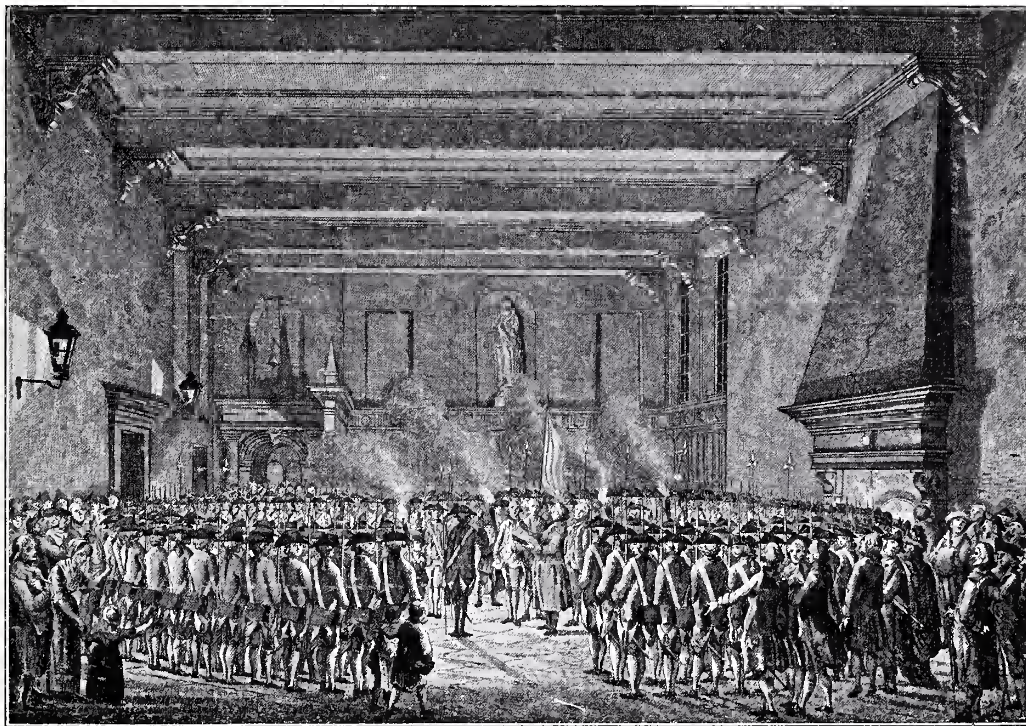

FIG. 1. DE VIERSCHAAR VAN HET STADHUIS IN 1786.

HET OUDE UTRECHTSCHE STADHUIS

(Vervolg van pag. 216.)

Van het inwendige van het stadhuis kunnen wij ons, althans wat de voornaamste lokalen betreft, eene duidelijke voorstelling vormen[1]). Wanneer men de groote zaal van Lichtenberch binnentrad (door het portaal van 1729, van waar eene trap in den hoek naar boven leidde, waar vroeger eene galerij ontworpen was), trad men in eene hooge zaal, die ook de eerste verdieping besloeg en verlicht werd in den voorgevel door vier vensters, terwijl ook in de hoeken der beide achterzijden vier hooge vensters eenig licht aanbrachten van twee achterplaatsjes van het stadhuis; de vier hooge vensters in den achterwand der zaal waren dichtgemetseld, wellicht omdat daartegenaan de raadkamer van het gerecht verrezen was [1]). De zware balken van het hooge

[1]) Zie de beschrijving: Tegenw. staat v. Utrecht. I p. 352 vlg., vergeleken met den plattegrond van 1642 (Topogr. atlas No. 1009) en het oude bouwplan.

[1]) Toch had die raadkamer, naar het schijnt, geene verdieping.

FIG. 2. DE SCHEPENBANK IN HET STADHUIS TE NYMEGEN.

plafond der zaal werden gedragen door groote georneerde consoles in renaissance-stijl. De hooge schouw, in het midden der rechterzijde geplaatst, was zeer eenvoudig: gothiek model met zwaargeprofileerde renaissance-lijst, zonder beeldwerk.

In deze groote donkere hal (fig. 1) zetelde de vierschaar en werden de vonnissen der schepenbank in het openbaar uitgesproken; van daar het weidsche gestoelte, dat de geheele achterzijde der hal besloeg. Het maakt op onze afbeelding [1]) een niet zeer belangrijken indruk; toch was het stellig een important werk, dat den 16e eeuwschen schrijnwerker eer zal hebben aangedaan. Immers bij de verbouwing van het stadhuis was een afzonderlijk model van het gestoelte vervaardigd: den 16en Juni 1546 besloot de raad, „dat men doen maicken zell die gestoelte voir in de sael van Lichtenberch, achter-

[1]) Om die afbeelding te begrijpen, dient men te weten, dat in de vierschaar des nachts de burgerbenedenwacht gehouden werd; van daar dat men, toen men in 1786 het nieuwe regeeringsreglement deed beëedigen, het meest doelmatig achtte, de schutterij daartoe bijeen te roepen in de vierschaar, — eene omstandigheid, waaraan wij de eenige afbeelding danken, die wij van deze lokaliteit bezitten.

volgende 't patroen dairaff geconcipieert zijnde, omme aldair 't scepenen- ende oudermannen-recht voirtaen gehouden te moegen werden." Stellig wordt hetzelfde gestoelte bedoeld, dat nog op onze 18e eeuwsche afbeelding voorkomt; immers het fries daarvan vertoont geheel dezelfde vormen als de friezen, die den door Mr. Willem van Noort geordonneerden gevel van Hasenberch verdeelden. Van de fraaie verhoudingen van het gestoelte kan men zich eene duidelijke voorstelling maken, wanneer men de

G. 3. HOUTEN BEELD DER GERECHTIGHEID)VEN DE SCHE- :NBANK, DOOR N VAN DAMAST (2E HELFT DER 17E EEUW).

FIG. 4. SCHOORSTEENSTUK IN DE RAADKAMER VAN HET GERECHT, GESCHILDERD DOOR JAC. BUYS (1755).

schepenbank (fig. 2) beschouwt, die nog het Nijmeegsche stadhuis versiert en die volkomen dezelfde inrichting vertoont als de Utrechtsche bank, — niet toevallig zeker: immers wij weten, dat een Utrechtsche beeldhouwer, zekere Mr. Cornelis Sass, in 1553 (slechts enkele jaren na den bouw van het Utrechtsche stadhuis) werkzaam was bij den bouw der Nijmeegsche zusterstichting [1]): niet onwaar-

[1]) Van Schevichaven, Het stadhuis van Nijmegen. p. 17.

FIG 5. STEENEN SCHOORSTEEN-FRIES IN DE GROOTE SECRETARIE, DOOR WILLEM VAN NOORT. 1555.

schijnlijk heeft hij dus Gerard van Dulcken, die het Nijmeegsche gestoelte vervaardigde, geïnspireerd. Gebeeldhouwde medaillons, zooals het Nijmeegsche gestoelte versieren, zijn echter aan het Utrechtsche denkelijk *niet* te vinden geweest; anders zouden de vroede vaderen, die bij het afbreken van het gestoelte reeds bezig waren met het stichten van een stedelijk museum van oudheden, daarvan allicht een gedeelte bewaard hebben voor hunne nieuwe stichting. Althans in dat museum berust nog heden het beeld van de Gerechtigheid (fig. 3), dat boven de bank geprijkt heeft, — een (trouwens weinig aanlokkelijk) houten beeldje, dat in de tweede helft der 17e eeuw vervaardigd is door den Utrechtschen beeldhouwer Jan van Damast [1]).

Achter de vierschaar (en van daar uit door het breede portaal naast de schepenbank toegankelijk) verrees de raadkamer van het gerecht (de oude raadzaal), — een gebouwtje onder afzonderlijk dak, met drie vensters uitziende op de binnenplaats achter het stadhuis, waar de geeselpaal stond. Dit vertrek pronkte met niet minder dan twee schoorsteenmantels. Ter rechterzijde stond een groote open schouw met een schoorsteenstuk (fig. 4), door Jacobus Buys in 1755 geschilderd [1]), welks zwierige vergulde lijst van onderen uitloopt in groote krullen, die zeker eenmaal gepast zullen hebben in het grillige beloop van een marmeren mantel style Louis XV. Maar mijne heeren van den gerechte oordeelden zeker deze ouderwetsche inrichting niet voldoende, om hen behoorlijk te verwarmen; althans zij lieten later aan het einde der zaal een tweeden schoorsteen stellen, van zwart marmer met wit ornament: een medaillon met de weegschaal der Justitie, blijkbaar een werk van het laatst der 18e eeuw [2]). Maar er was meer te zien: aan de wand hing een zwaar houten paneel in oude lijst, met de oude officieele kaart der stadsvrijheid volgens de uitspraak der Koningin-regentes van Hongarije van 1539, waarmede de schilder Eerst van Schayck in dat jaar blijkens de stadsrekeningen geruimen tijd bezig was geweest, en die toen „voor een

1) Zie: Catalogus v. h. Sted. museum. No. 173.

1) Vroedsch. resol. 18 Aug., 8 Dec. 1755. — De lijst is gesneden door den beeldsnijder Hendr. van Cote.

2) Zie voor dezen tweeden schoorsteenmantel en de andere meubelen van dit vertrek de teekening van N. van der Monde: Topogr. atlas No. 1028.

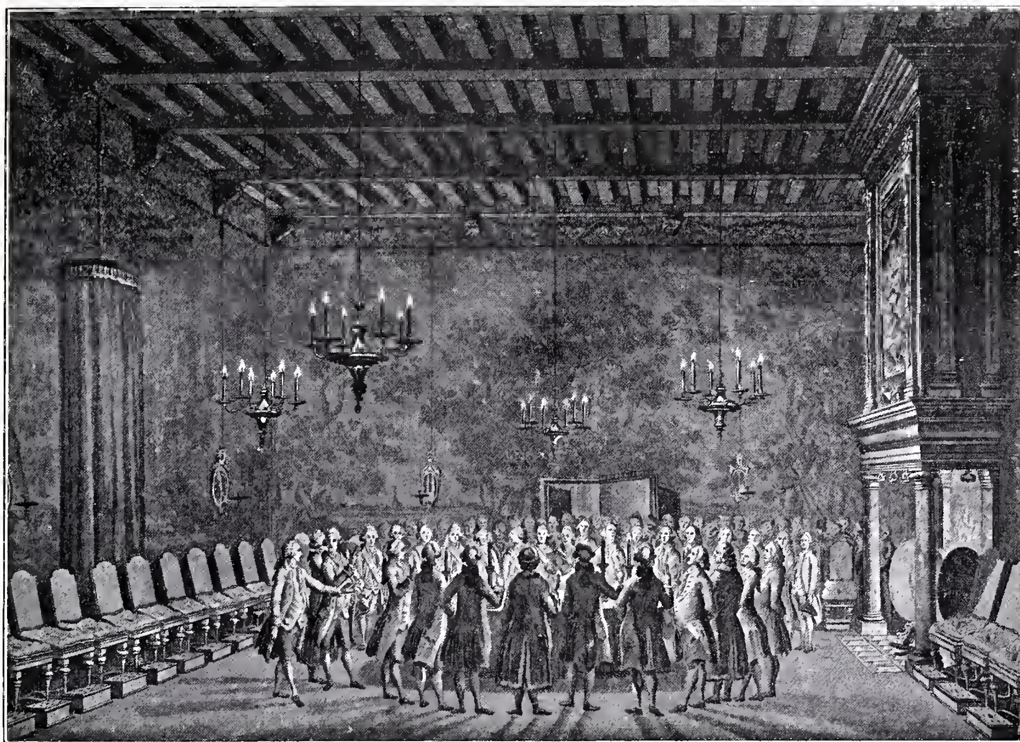

FIG. 6. DE VERGADERZAAL DER VROEDSCHAP IN 1786.

toecomende memorie" was opgehangen „in de raetcamer van Lichtenberch" [1]). Ook minder aangename inrichtingen bezat de zaal: naast den ouden schoorsteen stond, in eene diepe kast in den muur verborgen, de pijnbank, — een geheimzinnig instrument met schijven en katrollen, in verband staande met twee ringen, die midden in den vloer der kamer waren gelegd.

Nog dieper in het stadhuis dan de raadkamer vond men de zoogenaamde Groene-kamer (zeker aldus genoemd naar de kleur van het houtwerk), die met een venster uitzag Achter het stadhuis [1]). Het vertrek diende als vergaderplaats van commissarissen van den Gerechte, terwijl ook andere commissiën er nu en dan vergaderden; later had de bode van den Krijgsraad er zijn verblijf. — Naast de Groene kamer lag de Schoutenkamer, het overkluisde vertrek in het gebouwtje van 1546, dat ons reeds bekend is.

[1]) De kaart hangt thans op het Stedelijk museum van oudheden.

[1]) De Groene kamer was eigenlijk de achterkamer van den Stadskelder, die bij het stadhuis getrokken was.

FIG. 7. SCHOORSTEENSTUK IN DE VERGADERZAAL DER VROEDSCHAP DOOR GUIL. DOUDIJNS. 1667.

Wij vinden er twee historische gedenkstukken, die de vroedschap in 1658 had laten vervaardigen door den schilder Willem van Swaenenburch: eene afbeelding van de Utrechtsche citadel Vredenburg (afgebroken in 1577) en voorstellingen van de Utrechtsche burgemeesters in hun middeleeuwsch ambtsgewaad en van den middeleeuwschen stadsbanier met St. Maarten, ontleend aan geschilderde vensters in de raadskapel der Buurkerk en in een vertrek van het Duitsche Huis [1]). Niet ten onrechte trachtte men den schout eenige afleiding te bezorgen; want zijne kamer zag weder uit op het vrolijke pleintje met de geeselpaal; en daaronder was bovendien eene gewelfde gevangenis. Boven werden, ook in een overwelfd vertrek, de stedelijke charters bewaard [1]).

[1]) Zie: Catal. v. h. Sted. Museum van oudheden. No. 1444.

Ter linkerzijde van de schepenhal was de stadssecretaris gevestigd. Vroeger was dit de zetel geweest van de Kleine rol der schepenbank en daarom was het vertrek, evenals de vierschaar, (naar wij reeds hoorden) bestemd geweest, om eene naar buiten opene hal te worden. Het plan was niet doorgegaan; toch bevond zich in dit vertrek het voornaamste versiersel van dit deel van het stadhuis: de schoorsteenmantel met het rijk gebeeldhouwde wit-steenen fries, dat Salomo's eerste recht verbeeldde en dus nog herinnerde aan de oorspronkelijke bestemming van het lokaal [2]). De schoorsteen was een fraai stuk werk; nu nog is het fries (fig. 5) een der sieraden van het Stedelijk museum. Het werd, blijkens de stedelijke rekening, in 1552 ontworpen door den beroemden Utrechtschen beeld-

[1]) Deze charterkamer wordt nog vermeld in 1798. (Bijl. bij Not. Municipalit. 17 Dec. 1798.)

[2]) Het fries kan ook gestaan hebben in het vertrek *achter* deze kamer; immers volgens den oudsten catalogus van het Museum is het afkomstig uit „de voormalige groote Secretarie"; terwijl de achterkamer of secretarie *grooter* was dan het voor den secretaris bestemde gedeelte der voorzaal. Daarbij komt, dat de schoorsteenmantel volgens de rekening geplaatst werd „in de nye camer van Cleyn Lichtenberch"; terwijl alleen het achtergedeelte van dit gebouw volgens het oude bouwplan nieuw aangebouwd is. Maar ik acht het toch volkomen onaannemelijk, dat men het vertrek, waar alleen de schepenklerk zetelen zou, versierd zal hebben met zulk een prachtig stuk werk; bovendien is de voorstelling de gewone voor eene rechtszaal, die, zooals wij weten, oorspronkelijk gevestigd was in het voorvertrek.

FIG. 8. DE STOEL VAN DEN STADHOUDER IN DE RAADZAAL, VERVAARDIGD DOOR CORN. KOOPMAN (1747).

houwer Mr. Colyn de Nole, die ook den welbekenden schoorsteen der Kampensche schepenbank heeft vervaardigd. Maar de kunstenaar werd ten slotte toch voor zijne moeite afgescheept met eene vereering van *f* 2, en het was de architect Mr. Willem van Noort zelf, die het werk uitvoerde. Zoo getuigt de rekening[1]), en zoo getuigt ook het werk zelf, waarop de beide groepen van strijdende ruiters op de hoeken in hunne onrustige figuren geheel denzelfden stempel dragen, als de (mij niet zeer sympathieke) figuren op de friezen van Hasenberch's gevel. Doch om het even, de schoorsteenmantel moet een kloek stuk werk zijn geweest, en wel te betreuren is het, dat men hem in 1826 zonder eenigen noodzaak heeft afgebroken en alleen het (geheel onbeschadigde) fries daarvan op het museum heeft geplaatst. Zelfs geene afbeelding van het monumentje is gemaakt, zoodat wij slechts kunnen gissen, dat het fries, natuurlijk bekroond door eene krachtig geprofileerde renaissance-lijst, zal gedragen zijn op een gemetselden boezem, aan de voorzijde afgedekt door twee eenvoudige pilasters, *geene* beelden, zooals bij den Kampenschen schoorsteen: immers dan zouden wij die stellig thans terugvinden in het Stedelijk museum.

Boven de kamer van den secretaris vond men de Stads-finantiekamer, welks voorportaal de kostbare stukken van Jan van Scorel herbergde: de portretten van de leden der Jeruzalems-broederschap, die nog de voornaamste aantrekkelijkheid vormen van het Museum Kunstliefde.

Meer is er voor ons te zien ter rechterzijde van de schepenhal. De opene (wellicht overkluisde) hal aan de voorzijde van Hasenberch, die bestemd was voor het Oudermansrecht, is ten slotte slechts zeer ondiep geworden; naar het schijnt zijn de bogen ook reeds spoedig gesloten door muurtjes met kleine vensters. Men schoot toen in de dus gevormde zaal twee kleine vertrekjes af, waarin ter rechterzijde de secretaris van het gerecht zijn zetel op-

[1]) Zie de citaten uit de rekeningen van 1552/3 en 1553/4: Catal. v. h. Museum v. Oudheden (2e ed.) No. 115. Het raadsbesluit is echter eerst van 18 Februari 1555, vlg. de rekening zelve.

sloeg[1]), terwijl ter linkerzijde het postkantoor zich nestelde, dat er minstens tot het begin der 19e eeuw gevestigd bleef[2]). Dit kantoortje gaf van achteren toegang naar een donker vertrekje, waar de klerken van het gerecht trachtten te schrijven bij het spaarzame licht, dat een klein binnenplaatsje binnenliet. En van daar uit, eenige trappen opgaande, bereikte men de Momboirkamer, reeds behoorende tot het in 1645 aangebouwde gedeelte van het stadhuis, — het eenige vertrek van het oude gebouw, dat met de daaronder gelegen kelder der Wisselbank (uit den tijd van den Actiehandel, beruchter gedachtenis!) nog heden bestaat[3]). Na den aanbouw was aanvankelijk de secretaris der Schepenbank hier gevestigd geweest; de muren waren toen vervrolijkt door eene verzameling „caerten ende tekeningen", van ouds opgerold in de secretarie bewaard, die in 1651 door eene raadscommissie werden „opgeplackt ende met lijsten ofte rollen versien", om ze beter te doen in het oog vallen[1]). Maar sedert 1713 was de schepensecretaris verhuisd en had de Momboirkamer bezit genomen van het vertrek[2]), — eene deftige plaats, want daarachter verrees de glorie van het stadhuis, de in 1645 gestichte raadzaal (fig. 6).

De muren van dit vertrek, beroemd door de zittingen van het Utrechtsche vredescongres, waren behangen met kunstig geweven tapijten, vervaardigd door den beroemden Delftschen wever Maximiliaan van der Gucht[3]), die enkele jaren vroeger voor de regentenkamer van het St. Bartholomeus-gasthuis eene geheel dergelijke versiering geleverd had, die blijkbaar goed voldeed. Ook het plafond (met balken, zware gesneden consoles en kinderbalkjes) was geheel gelijk aan dat in de zaal van het gasthuis. Maar de vloer, bedekt met een glimmend parquet, was fraaier, en ook de schoorsteenmantel was ingericht naar een ander model dan die van het gasthuis. Kostbaarder was hij, zooals dat paste voor het hooge college, — ook moderner, naar het patroon, dat omstreeks het midden der 17e eeuw korten tijd in de mode is geweest: gesteund door ronde marmeren zuilen met geprofileerde kapiteelen en met daarbij

[1]) Nam. na 1713; in 1605 werd daar de vischaccijns betaald. (Inv. Stadsarch. II No. 1079 fol. 68 vs.)

[2]) In de hooge, maar ondiepe vertrekken der verdieping van Hasenberch vond men de krijgsraads- en burgerwachts-kamers en (achter) de zoogenaamde „protocolkamer", — een archiefkamertje, waar tot 1713 de Momboirkamer geresideerd had (Vr. resol. 16 Oct. 1713). Op de tweede verdieping waren gijzelkamers.

[3]) Het niveau van het stadhuis is bij de verbouwing (niettegenstaande den hoogen stoep, verkregen door verlaging der straat) hetzelfde gebleven; het niveau van den aanbouw van 1645, dat (wegens de verhoudingen van den pilastergevel) verschilde van dat van de rest van het stadhuis, is alleen nog behouden voor het tegenwoordige bureau van den Burgerlijken Stand (de oude Momboirkamer), dat op den kelder der Wisselbank staat en dus niet verlaagd *kon* worden; de zoldering van dit vertrek is echter wel verlaagd.

[1]) Vroedsch. resolutie 1 Dec. 1651.

[2]) Vroedsch. resolutie 16 Oct. 1713.

[3]) Zie Vroedsch. resol. 29 Juli 1644 (de „tapeten in de raetcamer" te maken „tot aen de sleutels van de balcken"). Vgl. Catal. v. h. Sted. Mus. p. IV noot 1 en Kameraarsrek. 1643/44, fol. 74.

behoorende pilasters [1]). De mantel zelf was (evenals die in het gasthuis) alleen geprofileerd, zonder beeldwerk; maar de boezem was veel fraaier versierd: met pilasters, waarop bloemfestoenen, en met vergulde kapiteelen. De commissie uit de Vroedschap, aan wie het bestellen van het kostbare stuk was opgedragen, had de zaak ernstig ter harte genomen: zij had eene teekening overgelegd en aangeboden, om volgens dit model een schoorsteenmantel met marmeren pilaren te gaan koopen te Rotterdam of te Dordrecht. Maar het rapport over het bezoek te Dordt had niet behaagd; de Vroedschap had geoordeeld, „dat tot Amsterdam beter verschiet daervan soude sijn ende dat men diealdaer best soude becomen": eerst daar is de commissie dan ook naar wensch geslaagd. Maar nòg was men niet tevreden: de magistraat was van oordeel, dat de achteruitgaande Utrechtsche schilderschool geen kunstenaar leverde, in staat om den boezem van zijn schoorsteen naar eisch te versieren met een passend schilderstuk. Zoo reisde men ten slotte (1667) naar Den Haag [2]),

FIG. 9. DÉTAIL VAN DE GEDREVEN ZILVEREN SPIEGELLIJST IN DE RAADZAAL, TOEGESCHREVEN AAN EEN LID DER FAMILIE VAN VIANEN (1664).

waar de beroemde Guilielmo Doudijns, de modeschilder der hofstad, wel wilde aannemen, om eene schilderij te leveren, die de Nederlandsche Maagd voorstelde, den Godsdienst beschermende tegen het in banden geslagen Geweld (fig. 7) [1]). Eene weinig hoffelijke zinspeling, die de Utrechtsche predikanten denkelijk niet zeer zal hebben behaagd; immers de voorstelling is zonder twijfel wel bedoeld als verheerlijking van het gedrag der vroedschap, die ten vorigen jare (1666)

[1]) Vroedsch. resol. 24, 31 Aug, 30 Nov. 1646.

[2]) Dit geschiedde eerst vlg. Vroedsch. resol. 9 Dec. 1667, toen er besloten werd „de grootste camer op het nieuwe werck ofte getimmer tot een ordinaris vergaderplaets van desen raed te approprieren" en ze „daertoe te gebruycken"; „ten dien eynde" zou het vertrek „met tapisseryen behangen ende daerbenevens met een schilderye voor de schouw ende andere nodige mobilia geaccommodeert ende voorsien" worden. (Daaruit zou dus volgen, dat aanvankelijk een *ander* vertrek van het Nieuwe werk, zeker de daaraan grenzende Momboirkamer, tot raadkamer was ingericht; maar reeds 23 Juli 1647 waren toch „in de grote camer van tnieuw getimmer vant stadthuys" 40 kussens geplaatst, blijkbaar voor de 40 leden der Vroedschap.)

[1]) Zie de schilderij in het Museum Kunstliefde.

FIG. 10. GEBEELDHOUWD TAFELTJE IN DE RAADZAAL (LAATST DER 17E EEUW).

twee predikanten uit de stad had gezet wegens hun drijven tegen de bemoeiing der vroedschap met kerkelijke zaken.

Aan het plafond der zaal hingen (althans in latere jaren) vier groote, zonderling gevormde kroonen van blik, met verguldsel versierd, die kaarsen droegen; ik heb de wanstaltige voorwerpen nog gekend op den zolder van het stadhuis en betreur het, dat ze thans verdwenen zijn. Rondom de muren stonden stoelen met hooge ruggen voor de 40 leden der vroedschap, die van het jaar 1721 dagteekenden [1]). Daarop lagen kussens van tapijtwerk met het stadswapen, opdat de achtbare heeren op hun gemak zouden zitten; groote warme stoven stonden er voor, opdat hunne achtbare voeten niet koud zouden worden gedurende de lange beraadslagingen. Want al vlamde onder den hoogen schouw altijd een reusachtig turfvuur (zóó groot, dat vuurschermen de naastzittenden tegen den gloed moesten beschermen), het is een feit, dat de oude opene schoorsteenen de vertrekken onzer voorouders slechts gebrekkig konden verwarmen. Op deze veertig stoelen dan namen geregeld plaats de zwaarlijvige leden der vroedschap, en van daar af hielden zij blijkbaar, op hun gemak zittende, hunne lange en zwaargestijlde redevoeringen: een plaatje uit het laatst der 18e eeuw brengt zulk eene zitting beter in beeld [1]) dan onze afbeelding, waarop de heeren zijn opgerezen, om den eed af te leggen op het nieuwe regeeringsreglement van 1786. Ook de ronde tafel, die aan het boveneinde der zaal bij de drie vensters geplaatst was, is om deze reden op ons plaatje niet duidelijk te zien; de twee burgemeesters zaten daaraan, ter weerszijden van eene verhevenheid, waarop sedert 1747 de gebeeldhouwde leuningstoel (fig. 8) van den stadhouder stond. De stoel stond daar altijd gereed voor den Prins, wanneer het Z. H. behagen mocht eene vergade-

[1]) Vroedsch. resol. 17 Maart, 9 Juni 1721.

[1]) Het plaatje, gericht naar de vensterzijde, is overigens geheel in overeenstemming met de hier gereproduceerde afbeelding. Het geeft echter een kleiner en minder duidelijk beeld van het vertrek, en is daarom door mij niet voor de reproductie gekozen.

ring der vroedschap bij te wonen; maar slechts éénmaal 's jaars werd zij bezet, als de Hoofdofficier in de vroedschap verscheen, om de nieuwe leden te beëedigen. Nog bevatte de zaal een paar voorwerpen, die op onze afbeelding evenmin te zien zijn: den beroemden spiegel (fig. 9) met de gedreven zilveren lijst [1]) (wellicht bedekt door het geheimzinnige gordijn ter linkerzijde) en een fraai gesneden klein tafeltje (fig. 10), welks zware en rijkversierde voet een buitengemeen klein en onbeduidend blad torst, — eene ordonnantie, te zonderlinger, omdat volgens de overlevering op dit tafeltje de ratificatiën van den Utrechtschen vrede zijn uitgewisseld.

Thans is alles in het stadhuis door ons bezichtigd; het achtergedeelte, blijkbaar bestemd om eenmaal bij het stadhuis aangetrokken te worden, bestond uit twee oude huizen: een onoogelijk gebouwtje, waarvan het gebruik onbekend is, en daarnaast (op de plaats, waar vroeger het oude, in 1547 afgebroken [2]) Vleeschhuis gestaan had) den zoogenaamden Stadskelder (met den datum 1561 in den gevel), waar de leden van den magistraat en eenige habitué's uit de Utrechtsche aristocratie zich dagelijks versterkten door een hartigen dronk.

Bijna twee eeuwen heeft dit zonderlinge samenstel van gebouwen den Utrechtschen magistraat geherbergd. De ingrijpende verbouwing, die in 1546 ontworpen was, werd toen niet ten einde gebracht; ook eene eeuw later had men het niet verder gebracht dan tot een aanbouw; eindelijk tastte men door en besloot (1826) tot eene grondige verbouwing van het perceel, die nu ook inderdaad werd uitgevoerd. Ook toen echter heeft men de oude muren bijna allen laten staan; slechts de verdiepingen der vertrekken zijn wat verhoogd, en de indeeling der lokalen is hier en daar gewijzigd. In 1844 is ook het achtergedeelte van het stadhuis geheel afgebroken; in aansluiting bij de raadzaal zijn toen achter de vestibule enkele bureauvertrekken aangebouwd. Achter den nieuwen, ordinairen gevel van hardsteen staat echter ook thans nog overeind het oude gebouw, wat ruimer en luchtiger dan vroeger, maar toch nog bezwaard met de groote, doellooze en donkere vestibule. Het stedelijk bestuur is nu in het gelukkig bezit van eene serie vertrekken zonder karakter, waarvan vele te klein zijn, andere moeilijk bereikbaar: het kan twijfelachtig heeten, of de stad Utrecht ook bij de verbouwing van 1826 inderdaad gewonnen heeft. S. Muller Fz.

[1]) Toegeschreven aan een der Van Vianen's dd. 1664. (Vgl. Catal. v/h. Stedel. Museum. No. 668.)

[2]) Thes. reken. 1546/7 fol. 29 vs. („Die huysinge, die te staen plach after aent Gevangen vleyshuys, ... is in tyde deser rekeninge mittet voirs. Gevangen vleyshuys offgebroken ende die materialien van dien vercoft.")

OUDE WEEFSELS OP DE TENTOONSTELLING TE HAARLEM

Men verwachte van mij geen wetenschappelijk vertoog over de verschillende weefgetouwen, de wijze van weven, van af de oudste volken in toepassing, even min een volledig historisch overzicht der weefsel-ornamentiek, der verschillende stijlen en motieven, die in den loop der tijden hun invloed evenzeer op textiel gebied deden gelden als op bouw-, schilder- en beeldhouwkunst. Mijn voornemen is alleen met u de tentoonstelling van oude weefsels en bewerkte stoffen te bezoeken, die van 20 April tot 15 Juni te Haarlem in het Museum van Kunstnijverheid gehouden wordt en in hoofdzaak bevat de belangrijke collectie van Dr. Friedrich Fischbach te Wiesbaden, door zijne werken over textielkunst ook ten onzent geen onbekende. Aan de hand van eenige reproducties, wenschte ik uwe aandacht op de origineele werkstukken een oogenblik te bepalen.

Het belangrijkste wat de tentoonstelling ons te zien geeft, is ontegenzeggelijk het werk der grijze oudheid, der oude volken levende vóór het begin onzer Christelijke jaartelling.

Ars longa, vita brevis! „het leven kort, de kunst lang", zoo ooit dan zijn deze woorden van toepassing op die overoude weefsels, overblijfselen van wat eenmaal het menschelijk vernuft wist tot stand te brengen, arbeid ter nauwernood ontkomen aan algeheele vernietiging, hetzij door den tand des tijds, of door strijd- en roofzucht, als 's menschen hand ruw en ondoordacht verwoestte wat voor het nageslacht van zoo onschatbare waarde had kunnen zijn uit een wetenschappelijk zoowel als cultuur-historisch oogpunt.

Wat toch geeft ons een zuiverder beeld van de trap van ontwikkeling, van beschaving, van welvaart van een volk dan de werken waarin het zich uitspreekt, waarin het zijn denken, zijn voelen, zijn wezen openbaart, waarin het zijn beste, edelste gedachten weergeeft, waarin het neerlegt een document, dat bij het nageslacht getuigenis af moet leggen en de plaats moet bepalen, die het in de wereldgeschiedenis zal innemen.

Uit de overoude tijden is begrijpelijk niet veel tot ons gekomen. De monumentale bouwwerken met hun muurschilderin-

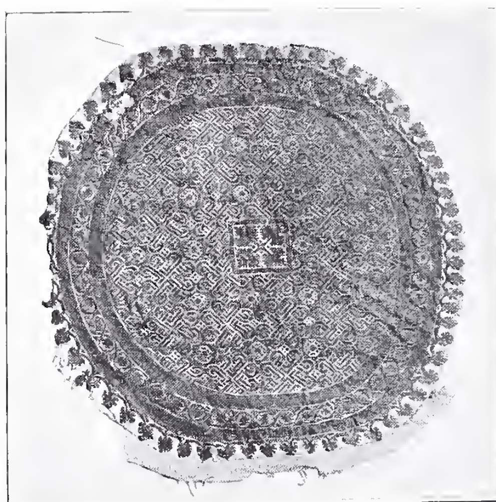

FIG. 1. KOPTISCH LAPJE, AFSLUITSTUK BIJ KLEEDERVERSIERING 5-7 EEUW.

gen vol handeling, beeldrijke voorstellingen van tafereelen uit het volksleven en heldendaden der vorsten; met hun beeldhouwwerken en kleurenpracht, trotseerden verscheidene kunsttijdperken, doch de geweven en geborduurde tapijten, die in de godshuizen muren en vloeren sierden, — werk, waaraan nijvere handen maanden, jarenlang hun beste krachten wijdden, waarin de individueele scheppingsdrang tot zijn volle recht kwam, uitvoerend wat gevoel, gezond verstand en symbolieke godsvereering ingaf, — gingen door broosheid van materiaal verloren. Hetgeen nog behouden is, en fragmentarisch in Musea of kerkschatten bewaard wordt, dankt men aan de vondst in de graven, de doodensteden der ouden, waar Egyptenaren, Kopten, Peruanen en de aan hen verwante volken menig stuk van waarde opborgen, weinig vermoedend met welk een dankbare eerbied dit na eeuwen door het nageslacht aan het licht zou worden gebracht.

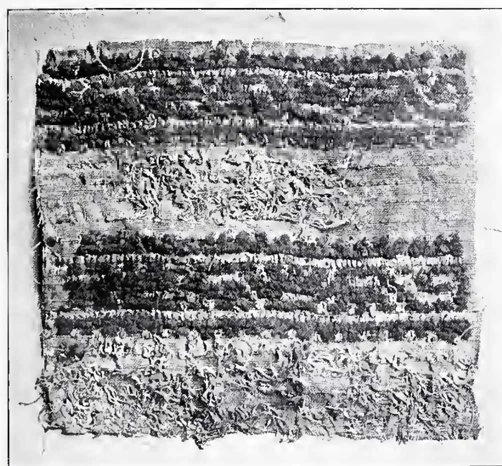

FIG. 2. FRAGMENT VAN EEN KOPTISCH LIJKKLEED. 5-7 EEUW.

Want ook de Kopt begroef, evenals de Egyptenaar, van wien hij afstamde, zijn dooden met grooten eer, de doodsgewaden werden zoo kostbaar mogelijk geweven, en versierd volgens stand en waardigheid van den afgestorvene; de buitengewone versierselen aan den dracht eigen, werden er aan toegevoegd. De attributen, die tijdens het leven van den overledene deel uitmaakten van zijn werk, zijn liefhebberij, waaronder spinnewiel en weefgetouw, werden hem medegegeven en tevens werd gezorgd, dat bij mogelijken arbeid in het Elysium, de velden der gelukzaligen, het niet aan de benoodigdheden daartoe zou ontbreken.

Belangrijk was dus de schat, ook voor de weefkunst, gevonden bij de opdelvingen te Akhmim en Sakkarah in Opper-Egypte, die den nakomeling een ruimer blik deed slaan op de richting en de geschiedenis van die vroegste kunsttijdperken, een studie zoo ten volle waard. Of is het niet opmerkelijk, dat die volken der oudheid, door velen ten onrechte als primitief beschouwd, zulk een aangeboren begrip toonden voor de wetten van constructie- en ornamentleer, door onze ornamentisten veelal eerst verkregen door veelzijdige, jarenlange studie; niet opmerkelijk, dat sommige dier werkstukken, thans na bijna 2000 jaar nog tot ons spreken, ons te denken geven en ons onwillekeurig den eenvoudigen maker voor oogen stellen met zijn natuurlijk gevoel

voor kunst, zijn godendienst, zijn symboliek; niet opmerkelijk, dat in dat Koptische weef- en vlechtwerk te constateeren is de techniek der later zoo beroemde Gobelins? Was het niet belangrijk te ontdekken, dat de Kopt reeds gebruik maakte van naaldwerk, van stik- en steelsteek uitgevoerd met wit garen om omtrekken te accentueeren, aderen in bloem of blad aan te brengen, of in geometrische lijnen als vlechtornament — den Arabier navolgend — in den eentonigen purperen ondergrond zijner weefsels relief te brengen (fig. 1) en ze zoodoende te verlevendigen?

Genoeg gegevens voor hen die in de textiele kunst belang stellen om de werkstukken der ouden, waarvan in de collectie van Dr. Fischbach enkele fraaie stukken aanwezig zijn, van nabij te bezien.

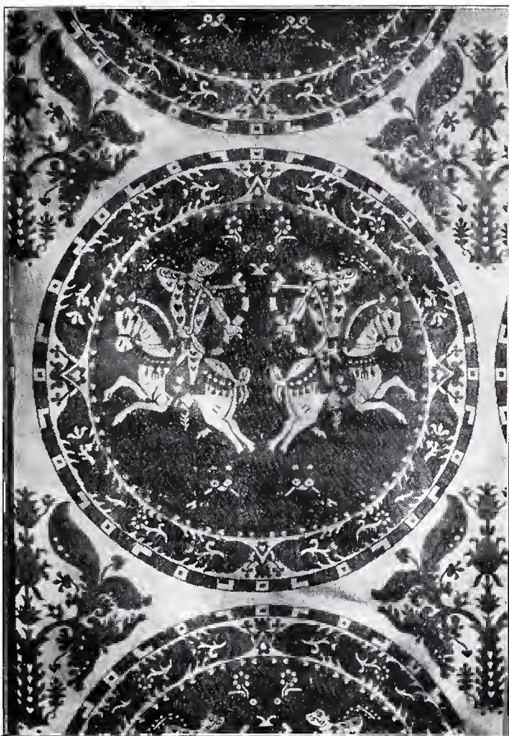
* * *

Zooals gezegd, hebben de gevonden Koptische weefsels meest ten doel het gewaad te versieren, of wel zij maken een deel van de kleeding zelve uit. Het kleed der dooden, hetzij dit bestond uit verscheidene kielvormige kleedingstukken met lange of korte mouwen, of als tunica was ingericht, werd meest van linnen vervaardigd, waarop in wol het ornament ingevlochten of bij grooter afmeting apart geweven en opgenaaid werd. Geheel zijden weefsels golden als een zéér kostbaar bezit en werden slechts aangebracht als randversiering — een klein brokstukje in de collectie kan tot bewijs dienen — op plecht- en feestgewaden. Katoen vindt men alleen terug bij bedrukte stoffen.

De techniek van het linnen-weefsel is evenals heden ten dage gegrond op een gelijkmatige kruising der draden, de techniek van het ornament is verschillend. Meestentijds zijn op de linnen grondstoffen op gobelin-wijze of als een soort stopwerk de draden ingevlochten, nu eens direct het ornament tot stand brengend, dan slechts vormend den purperkleurigen ondergrond, waarop later de teekening in wit garen werd uitgevoerd (fig. 1). Ook vond men als lijkkleeden talrijke weefsels, waarschijnlijk volgens sommigen eveneens voor winterkleeding gebruikt, die door de lusvormige inslagdraden, de voorloopers kunnen genoemd worden van ons badhanddoekweefsel (fig. 2). De patroonteekening aangegeven door het inbrengen van veelal bontgekleurde draden in rijg techniek, kan tot het vermoeden leiden, dat de or-

FIG. 3. GEDEELTE VAN EEN VIERKANT KOPTISCH LAPJE, KLEEDERVERSIERING. 5-7 EEUW.

4. PERZISCH-
ASSANIDISCH
ROON UIT DE
EEUW, VOOR-
KOMENDE OP
KLEEDING.

namentiek van dit weefwerk een zij het dan ook gebrekkige copie moet zijn geweest van de oude mozaïeken.

Wat de weefsel-ornamentiek der Koptische werken overigens aangaat, zoo schijnt het vreemd, dat waar dit volk de Christelijke nakomeling was van de Egyptenaren, de nawerking van het zuiver Egyptisch element zoo weinig op hun weefsels merkbaar is. Toch is dit naar mijne meening te verklaren. Sinds de stichting van het nieuwe rijk van Thebe stond Egypte beurtelings onder Perzische en Grieksche overheersching, tot het ongeveer 30 jaar voor Christus eindigde een provincie uit te maken van het groote Romeinsche rijk. De kunstrichting dier verschillende volken oefende in hooge mate invloed uit op de werken der Kopten, terwijl ook het vroeg Christelijke tijdperk zich met zijn symboliek deed gelden.

Noch in ornamentiek, noch in vorm doen hun textielen ons denken aan het volk, dat door zijn fraaie producten van spin- en weefkunst een blijvende plaats in de wereldgeschiedenis heeft ingenomen. Streng gestileerde palmetrandjes (fig. 1) of het verwerken van het acanthusblad, getuigen veeleer van Grieksche kunst; het in vlakornament geteekende wingerdblad — op verscheidene werkstukjes zichtbaar — heeft zijn Christelijk symbolische beteekenis, terwijl de aaneengerijde cirkels van blad- of bloemwerk, gevuld met interpretaties van haas, hond, leeuw, luipaard, of met de afbeelding van jachttafereelen, ruiters enz. (fig. 3) ons verplaatsen bij Sassaniden of Byzantijnen, wier rijke zijden weefsels, de kostbaarste door de oudheid geproduceerd, helaas in originale niet op de tentoonstelling aanwezig zijn. Toch stellen de fraaie reproducties, vervaardigd door Eugen Vogelsang en Paul Schulze naar oude Sassanidische en Byzantijnsche gewaden bewaard in de schat van de St. Servatiuskerk te Maastricht ons daarvoor in velen deele schadeloos (fig. 4).

Ook de kleeding, gevonden in de graven te Akhmim wijst niet op die der Egyptenaren, veeleer is zij de afschaduwing

der gewaden van Romeinsche senatoren en ridders, waarbij de halsversiering op de schouders werd afgesloten door ronde of vierkante geweven en later opgenaaide stukken (fig. 1 en 3) in randen aan beide zijden omlaag loopend en op de hoogte van den gordel eindigend in een dergelijke versiering. Volgens Max Heiden kan men in deze kleedergarneering den voorlooper zien van de stola, behoorend bij het Roomsch Katholieke priesterornaat.

Veel overeenkomst met de Koptische gobelinweefsels hebben de werkstukken der oude Peruanen, eveneens tot ons gekomen uit hunne doodensteden. De gebruikelijke wijze om de afgestorvenen met opgetrokken knieën in matten of diervellen gerold bij te zetten, droeg er vermoedelijk toe bij, dat bij de opdelvingen, de geweven en geornamenteerde lijkgewaden niet meer tot hun recht konden komen. Slechts enkele legendarische berichten kunnen ons inlichten omtrent het leven en de mythen van dit oude volk, zoo nauw samenhangend met de ornamentiek op hunne weefsels en gebruiksvoorwerpen. Wat ons echter in origineelen, in teekening of reproductie bereikte, levert het bewijs, dat vrij van vreemden invloed, als zelfstandige Inka-stam, de oude Peruaan ons te zien geeft, de individueele kunst van een volk, bewarend zijn traditie-ornament als van zelf zich ontwikkelend uit de weeftechniek, en belangrijk om den markanten vorm, die ons het ontstaan doet zien van de zuiver geometrische lijnversiering. Gebonden, door de opvatting van zijn sierkunst, beschikt de Inka niet over veel motieven, de ornamentatie der weefsels, in de collectie Fischbach te vinden, is veelal van primitieven aard en bepaalt zich in hoofdzaak tot het verwerken, tot zelfs in de kleinste détails van het vogelmotief. Een bijzondere voorliefde schijnt de Peruaan te hebben gevoeld voor het afmaken zijner werkstukken met franje, die hij in zijn weeftechniek opnam door de kettingdraden bij gedeelten in de kleuren van het weefselornament, met heen en teruggaanden inslag te verwerken, een techniek, uitgaande van het begrip — in onze

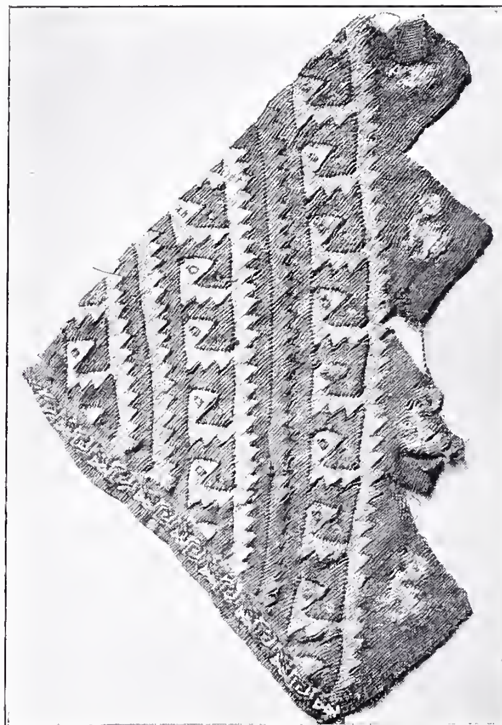

FIG. 5. BONT GE-KLEURDE HOEK-VERSIERING VAN EEN LINNEN KLEED. OUD-PERUAANSCH WERK UIT HET INKA TIJDPERK.

FIG. 6.
ARACEENSCH
EFSEL UIT DE
E EEUW, VER-
EDELIJK VER-
VAARDIGD
OP SICILIË.

dagen te veel over het hoofd gezien — dat werk en franje één moeten zijn en de laatste dus logisch doorgevoerd uit de grondstof moet voortkomen.

Fig. 5 geeft de geornamenteerde hoek van een linnen kleed te zien. De aanzetting van het smalle galon heeft waarschijnlijk in later tijd plaats gehad. Het is aan te nemen, te oordeelen naar andere specimen in de collectie Fischbach, dat de onderrand uitliep in tamelijk breede veelkleurige geweven bandfranje.

Het oud-Indische weefsel, met het opschrift „geweven in Polen", waar Perzen en Turken de weefkunst van het handeldrijvende oosten invoerden, willen wij voorbijgaan, evenzoo de oude Indische katoendrukken, waarvan de herkomst zich door het traditioneele floraal-ornament terstond doet gevoelen. Veeleer slaan wij den blik op een drietal Saraceensche weefsels daaronder geëxposeerd, afkomstig van het volk, dat, zooals bekend, alle takken der kunstnijverheid tot een ongekende hoogte wist op te voeren. Te betreuren is het, dat in de collectie slechts fragmenten aanwezig zijn, die ons naar de gegevens, gelegd in Dr. Fischbach's rijk geïllustreerd werk: „Die wichtigsten Webe-ornamente bis zum 19 Jahrhundert" maar matig kunnen voldoen. De talrijke platen toch, in die uitgave vervat, reproducties naar teekeningen van textielen bewaard in kerkschatten en Musea geven een veel juister indruk van de meesterlijke ornamentatie, waarvan de Saraceensche weefsels getuigen.

Trekt het Koptische en oud-Peruaansche werk ons aan door zijn strengen, soberen eenvoud, de Saraceensche weefkunst is rijk van patroon. Zij geeft ons een beeld van het volk met zijn levendige fantasie, zijn strijd- en roofzucht, doch ook met

zijn symboliek, zijn geloof, dat wel is waar in den Koran, den Mohammedaan het getrouw weergeven van mensch en dier verbood, doch daardoor zijn scheppingsdrang geenszins in toom hield. Zijn mogelijk de Saraceensche weefsels met hun allegorische voorstellingen en figurale vlakornamentatie voor wand- en vloerbekleeding af te keuren als allerminst tot dit doel geschikt, het meesterschap in 't stileeren helpt ons over dit bezwaar heen. In hooge mate poëtisch, vol beteekenis, is de gedachte, welke zich uit die werkstukken laat opbouwen. Zij doen ons zien fantastische tafereelen, meest gebaseerd op het recht van den sterkste, waartusschen lettermotieven in spreuken uit den Koran den lof verkondigen van Allah en Mohammed of voor zoover men ze heeft kunnen ontcijferen, de weefselornamentiek schijnen te verklaren (fig. 6) [1]).

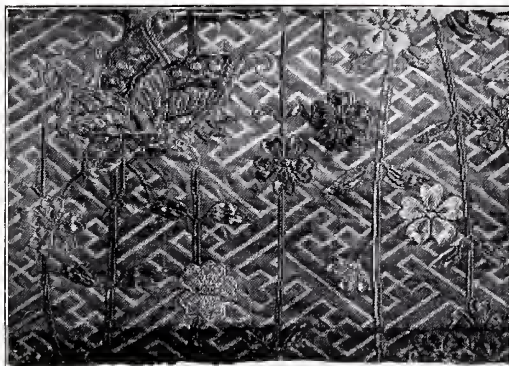
Aanvankelijk beperkt tot hun eigen land, deed de verovering van Spanje, een der merkwaardigste wapenfeiten uit de geschiedenis, kunst en wetenschap van dit intelligente volk niet alleen ten goede komen aan het Spaansche rijk, doch aan geheel westelijk Europa. Levendige handel werd gedreven, behalve met geheel het werelddeel, met de Levant en Noord-Afrika. Tusschen Granada en Florence bestonden de nauwste handelsbetrekkingen, de fraaiste weefsels werden mede in- en uitgevoerd. Uit dit handelsverkeer, machtigen invloed oefenend op de kunstuitingen der verschillende volken, is het te verklaren, dat de origine der Saraceensche weefsels uit dien tijd, al geeft de textuur somwijlen eenige duidelijke aanwijzing, over 't algemeen moeilijk te bepalen valt.

Niet meer beperkt binnen de eigen grens van hun land, gingen de fraaie textielen van hand tot hand, de motieven werden overgenomen, gecopieerd, doch wat niet voor copie vatbaar was, dat was de innige godsvrucht, de poëzie der symboliek en mystiek, die alleen de geloovige Arabier kon gevoelen en in zijn schepping kon leggen. De dier-ornamentiek bleef dezelfde, doch de kracht, die er op de Saraceensche weefsels van uitging, was verdwenen; breeder opgevat daarentegen werd de ornamentatie van blad- en bloemwerk, dat vooral den Italiaan aantrok.

Tusschen de 12de en 13de eeuw bereikte de Saraceensche weefkunst haar hoogtepunt. Het „Hôtel de Tiraz" te Palermo leverde voor geheel westelijk Europa de fraaiste prachtgewaden en zijden weefsels, vermaard om de geniale conceptie der meest geliefde motieven, nu eens, volgens de reproducties gegeven in Dupont d'Auberville, Fischbach e.a. streng in stijl, dan weder vrijer van opvatting. Merkwaardig is het feit, dat in onzen tijd de patronen der oud-Saraceensche weefsels hun waarde nog niet schijnen verloren te hebben, getuige een drietal te

[1]) Dr. Fischbach geeft van dit weefsel deze beschrijving: „Die Strahlen deuten stets Himmelsburgen an, Löwen bewachen eine Burg, indem sie Schlangen abwehren. Unten speien die, die Burg umwindenden Drachen. Wasser aus Schrift noch nicht gedeutet."

FIG. 7. JAPANSCH ZIJDEN WEEFSEL.

Haarlem aanwezige stalen vervaardigd te Chemnitz in de 19de eeuw naar Saraceensch ornament, bestaande uit vogels en honden, paarsgewijze opgesteld bij den levensboom, het bekende, door alle eeuwen heen en ook bij de Saracenen zeer geliefd patroon.

En thans! . . . Zal ik u wijzen op het Arabische weefsel uit de 11de eeuw, naar het mij toescheen niet geschikt een juist begrip weer te geven van het voornaamste détail der vlakornamentatie der Arabieren, nam. de arabesken, die door hun sierlijke, geometrisch-gebogen golf- en spiraallijnen in verbinding met bloem- en bladvormen in de weefselornamentiek van vroeger en later tijd zulk een voorname rol spelen? Zal ik u toonen het granaatappel-motief in zijn volle kracht op een warm-groen Vlaamsch weefsel uit de 15de eeuw, u daarop de sporen der Gothiek aanduiden in de spitsboogvormige omranding der vakken, beide motieven, die in ontelbare variaties door de meeste volken in Europa en den Oriënt tot op heden toe worden verwerkt? Zal ik u doen opmerken de weefsels van satijn, damast of fluweel, de brocaten uit de beroemde zijdefabrieken te Lyon, om ten slotte den vinger te leggen op een paar sterk naturalistische textielen uit den tijd na de Renaissance, toen ontaarding en verlaging der kunst tot smakeloosheid en de meest onlogische concepties voerden? Een breedvoeriger bespreking over weefsel-decoratie dan ik mij tot taak stelde zou hiervan het gevolg zijn.

Verwijlen wij echter nog enkele oogenblikken bij de Chineesche en Japansche weefsels. Dat er onder een 133-tal, in de collectie aanwezig, bijzonder fraaie gevonden worden, wekt geen verbazing. Japan toch is het land der textiel- en borduurkunst, der zijde-industrie bij uitnemendheid, het land, dat door zijn smaakvolle kunstproducten op gebied van nijverheid menige westerling in verrukking brengt. Ofschoon de vooruitgang der textielkunst nog lang niet in alle deelen van Japan is doorgedrongen, het weefgetouw nog technisch niet op die volmaaktheid kan bogen, welke het werk van den Europeaan ten goede komt, maakt liefde en toewijding, waarmede de Japanner als wever zijn vak beoefent het mogelijk, met het hem aangeboren gevoel voor kunst de meest gecompliceerde texturen tot stand te brengen, die in verband met ornament, materiaal en meerdere of mindere soepelheid der te weven stof zich regelen naar de bestemming. Als grootste contrasten in dezen staan tegenover elkaar: het zware, met goud en

zilver doorvlochten zijdeweefsel, het rijkste en kostbaarste textielproduct voor staatsiegewaden der Japansche en Chineesche vorsten en het fijne, zijden netwerk met blad- en bloempatronen doorweven, bij de Japansche vrouwen als écharpe in gebruik, het soepelste en fraaiste weefsel dat men zich denken kan. Tusschen deze beide uitersten kan men tal van textielen opmerken uit ruwe, glanslooze of schitterende zijde vervaardigd, ten deele of geheel doorweven met goud, d.w.z. smalle reepjes verguld papier, plat of om een zijden draad gewikkeld, die bij het weven een hoogst omzichtige behandeling vereischten. Het meesterschap in de borduurtechniek komt den Japanner bij zijn weefkunst zeer ten goede. Hoewel niet zoo wonderfijn gedetailleerd als bij zijn kunstnaaldwerk-producten die onovertroffen zijn, weet hij toch die techniek in weef- of zuiver borduurwerk op zijn textielen aan te brengen, waardoor zijn weefsel-ornamentiek als kunstuiting zeer hoog staat (fig. 7).

Deze vrije opvatting stelt den Japanner in staat het decoratief karakter in zijne weefsels te behouden en dier- en plantmotieven los en bevallig te verwerken naar hun leven en groei. Als ondergrond en vlakdecoratie toont hij daarbij een groote voorliefde voor arabesken en geometrisch kruisende lijnen in samenstelling met Griekschen meander en svastika (fig. 7).

Gelijk de architectuur van oud-Japan merkbare verwantschap aantoont met de ornamentvormen der Chineezen, zoo is de invloed der laatsten ook zichtbaar op de oude weefselornamentiek (fig. 8); de massieve constructuur der motieven kon den Japanner op den duur echter niet bevredigen, zijn oog wenschte bevalliger, sierlijker, decoratiever concepties. Chrysanthemen en iris, riethalmen en rankende glycinen, kevers en vogels, al deze natuurvormen verwerkt de Japanner evenals de Chinees tot vlakornament, doch de voorbeelden van den laatsten, lomp en massief, bekoorden hem niet. Dezelfde vormen vond hij evenwel terug in de natuur van zijn eigen land, en waar de vegetatie in zijn bergstreken te kort schoot, wist hij deze aan te vullen. Al wat hij in zijn tuinen, in de heerlijke natuur zoo menigmaal met welgevallen gadeslaat, dat zijn zijne kunstvormen. Van die natuur te genieten, aan hare voeten te zitten, het leven en bewegen in de groote schepping te bespieden en dat teere beeld

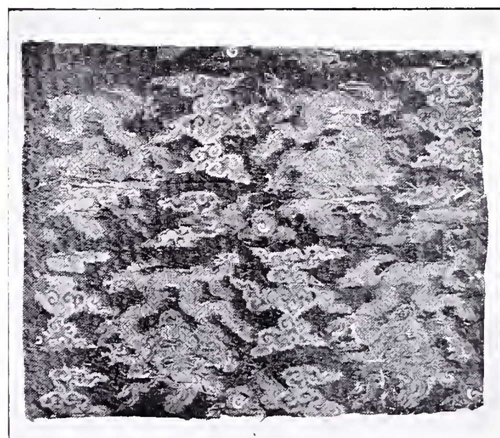

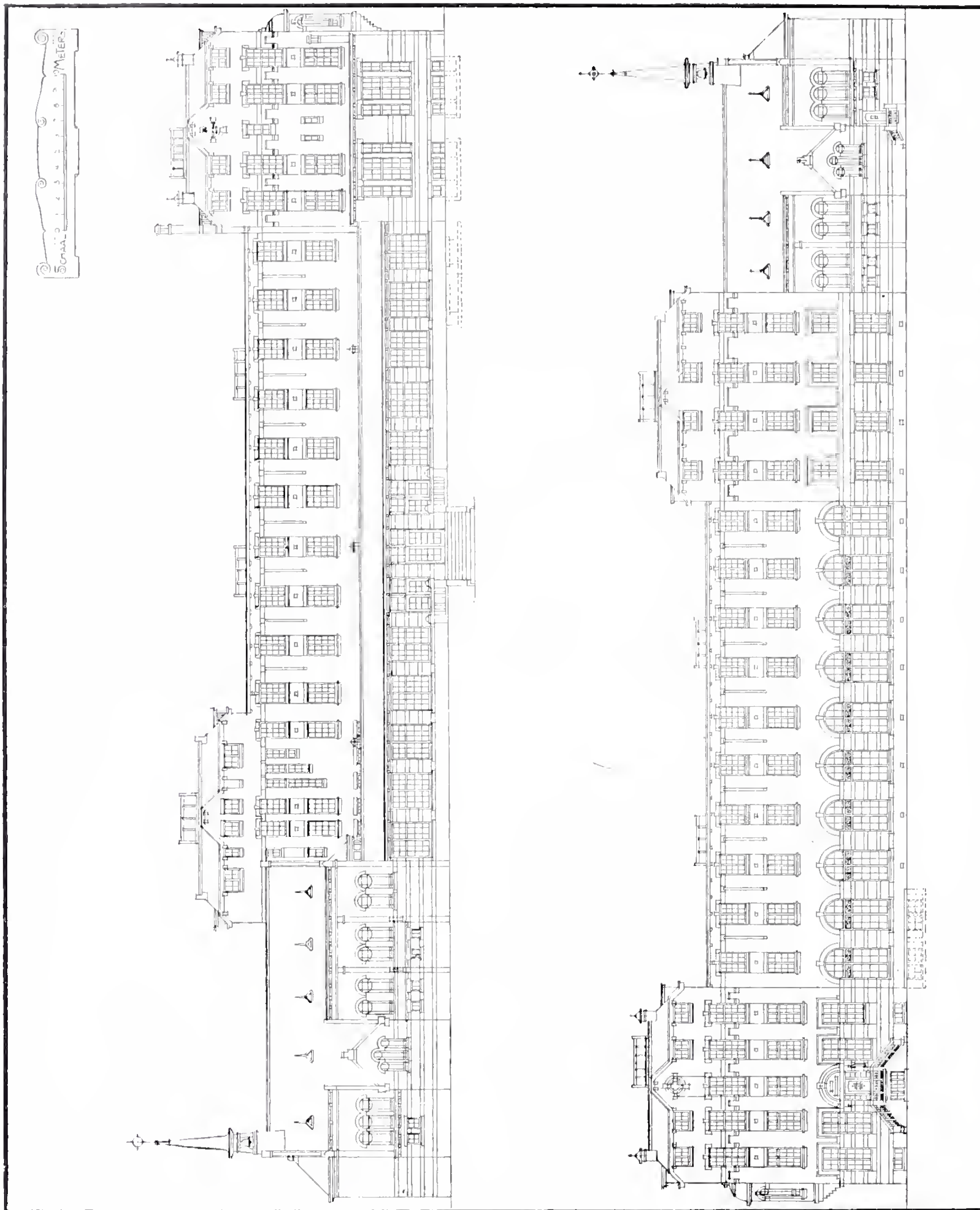
FIG. 8. OUD-JAPANSCH ZIJDEN WEEFSEL MET GOUD DOORWEVEN.

op zijn weefsels en borduursels met geoefende, vaste hand weer te geven, zóó als hij het aanschouwde, dàt is het geheim, dat allengs de grondvormen in Japansche nijverheid tot volkomenheid bracht.
De invloed der westersche beschaving doet zich evenwel ook hoe langer hoe meer in Japan gelden, enkele weefsels met zéér simpel geometrisch ornament, geven hiervan blijk; toch kunnen deze door temperament van kleur en het en relief aanbrengen van het zijden patroon hun afkomst niet verloochenen. Te betreuren zou het zeker zijn, indien de virtuositeit van dit volk door het overnemen van minderwaardige kunstproducten te loor ging.
Ten slotte zouden wij nog kunnen spreken over het fraaie linnen-borduursel, de filet-bewerking, die in de collectie Fischbach aanwezig, toonen hoe nauw de ornamentiek van weef- en borduurkunst met elkaar in verband staan. Ook de randfragmenten met hun veelkleurigen crewelsteek en opnaaiwerk die ons menig, even belangrijk als fraai stukje volkskunst doen aanschouwen, zijn een nader bezichtigen ten volle waard, doch dit alles zou ons te ver voeren. Moge de tentoonstelling te Haarlem [1]) er het hare toe bijbrengen den blik te verruimen van allen, die in weef- en naaldwerk belangstellen, door in zich op te nemen en te verwerken de waarlijk schoone kunstuitingen van verschillende volken in verschillende kunsttijdperken.

April 1907. ELIS. M. ROGGE.

[1]) Mij werd medegedeeld dat na sluiting der tentoonstelling te Haarlem de collectie van Dr. Fischbach te Rotterdam geexposeerd wordt.

PLAAT XLIX. VOOR- EN ACHTERGEVEL
VAN HET RETRAITENHUIS TE VENLO.

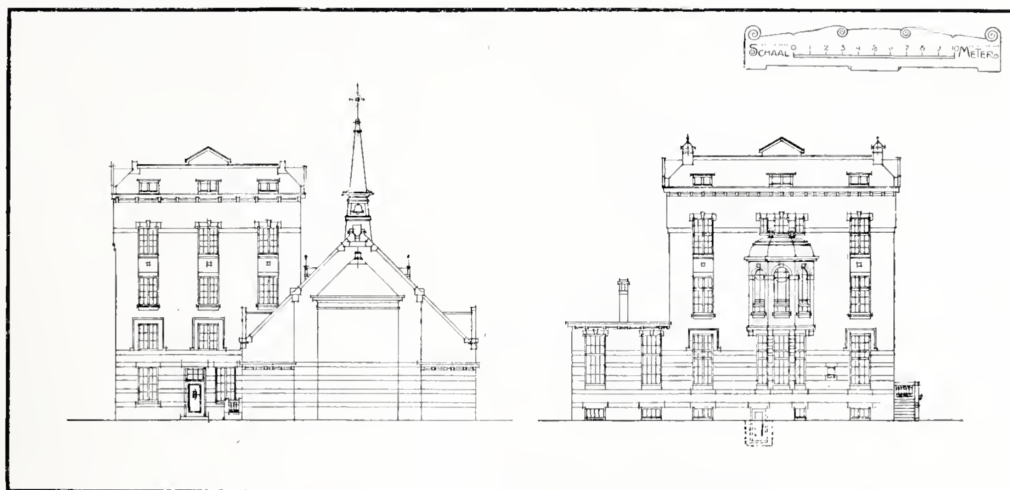

FIG. 1. ZIJGEVEL-KAPELZIJDE EN ZIJGEVEL-PATERSHUIS.

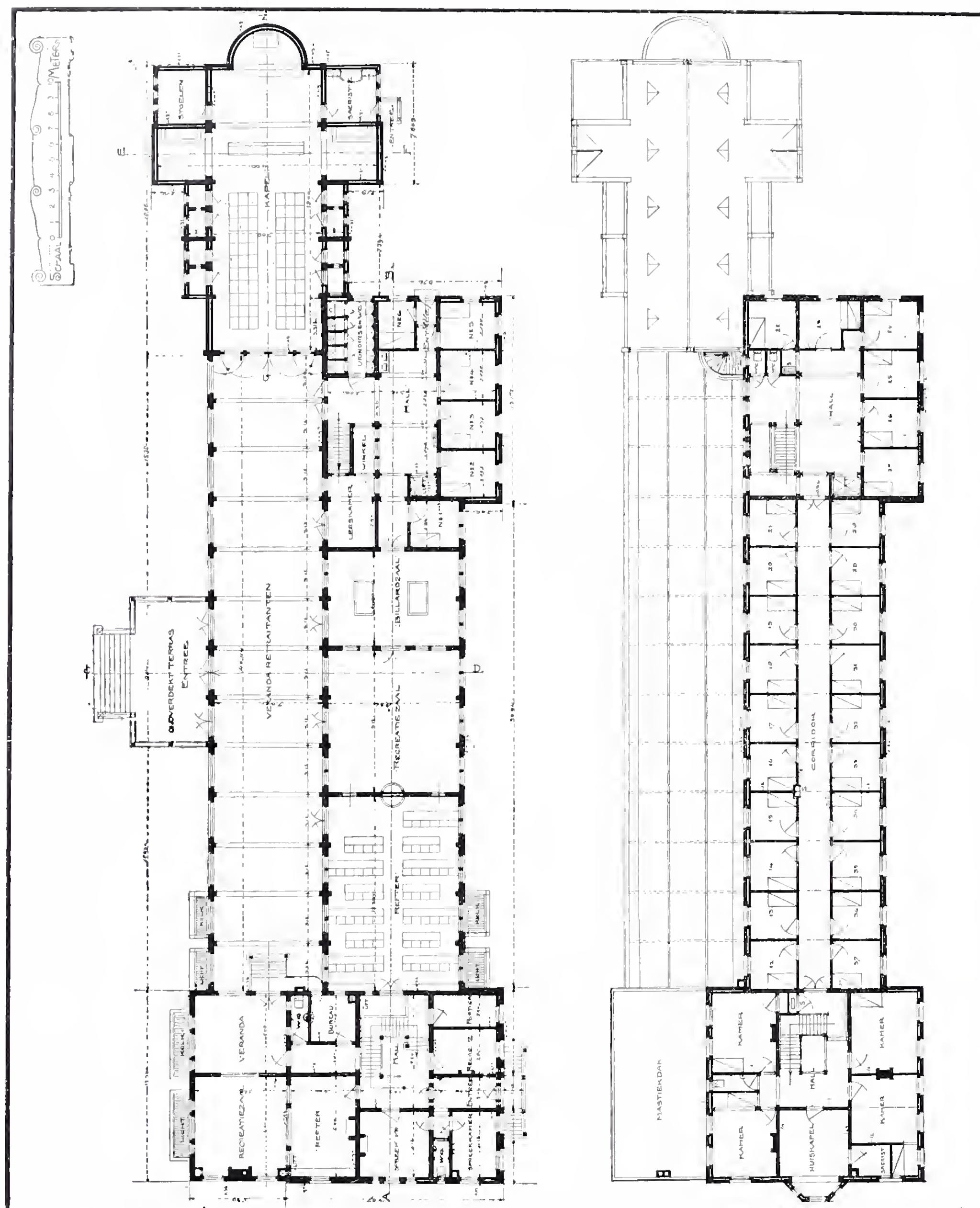
TOELICHTING BIJ DE PLATEN

RETRAITENHUIS DER EE. P.P. JESUITEN TE VENLO.

Den 9en Juni l.l. is op den Maagdenberg bij Venlo door den hoogeerw. Provinciaal, Pater Gerardus Swart, de eerste steen gelegd van het Retraitenhuis, waarvan wij in deze aflevering eene reeks afbeeldingen geven van de plattegronden, gevels en doorsneden.

Er is getracht eene zoo groot mogelijke strengheid en eenvoud in de groote lijnen van het gebouw te brengen bij eene uiterst sobere detailleering, om in het algemeene aspect van dit religieuse gebouw eene uitdrukking te leggen van den hoogen ernst van zijne bestemming. Het front is ongeveer 75 meter lang. Aan het noordeinde ligt de kapel van omtrent 18 meter lengte. De beide uitspringende hoekgebouwen van het retraitenhuis worden door eenen middenbouw van ongeveer 30 meter verbonden.

Door de hoofdentrée, welke in het midden van het middengebouw is gelegen, treedt men in eene breede, ruim verlichte voorgalerij, die zich langs de geheele parterreverdieping van het gebouw uitstrekt. Deze voorgalerij biedt den retraitanten in de uitspanningsuren een bijzonder schoon uitzicht van af den 16 meter hoog gelegen berg op de stad met de omliggende velden en weiden, waardoor de Maas kronkelt als een zilveren lint. — Bovendien ligt deze galerij juist in het verlengde van de kapel, recht tegenover het altaar, zoodat door het openen der vier groote, paarsgewijze op elkaar slaande deuren, de kapel met de galerij vergroot kan worden bij gelegenheid van

PLAAT L. PLANNEN VAN PARTERRE EN EERSTE VERDIEPING RETRAITENHUIS TE VENLO.

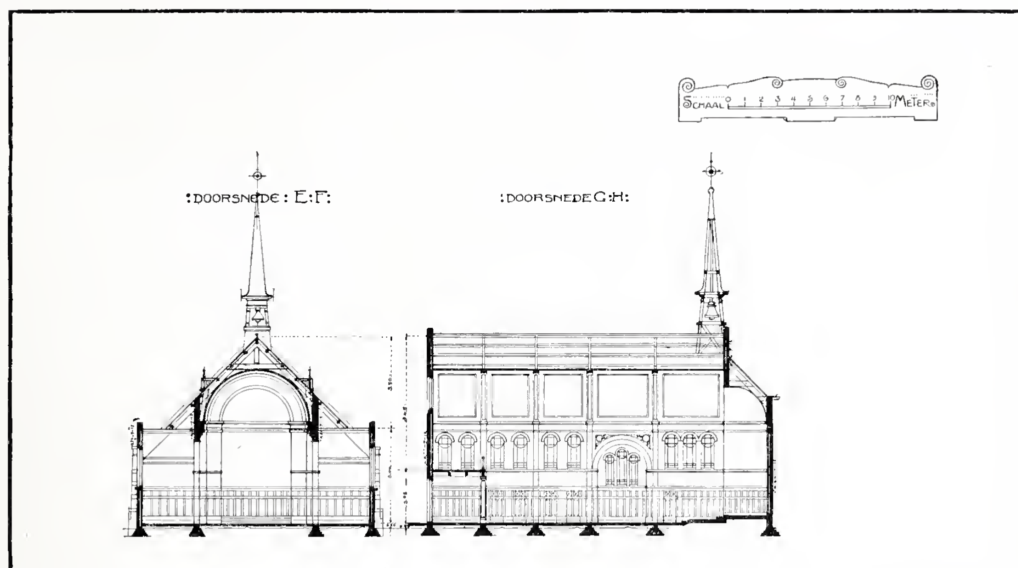

FIG. 2. BREEDTE- EN LENGTE-DOORSNEDE V. D. KAPEL.

hooge feestdagen, voor de bewoners uit den omtrek.

Verder bevat de benedenverdieping de gemeenschappelijke eetzaal en recreatiezaal, billardzaal, leeskamer en een 6 tal retraitantenkamers om de hal. Het Patershuis bevat gelijkvloers eene veranda met uitspanningszaal aan den voorgevel, daarachter de eetzaal met spreekkamers, hal, enz. In het souterrain bevindt zich de keuken, de inrichting voor de centrale verwarming, bergplaatsen, enz. Op de eerste en tweede verdieping van het Patershuis liggen de huiskapel, de boekerij en de woonkamers.

Het middengebouw en het noordelijke hoekhuis vormen het eigenlijke retraitenhuis. Van uit de hal van het noordelijke hoekhuis leidt eene trap naar de eerste verdieping. Aan weerszijden van eene lange, helder verlichte gang zijn tien retraitantenkamertjes gelegen, elk van eene afmeting van 3 meter lang en breed. De tweede verdieping is geheel op dezelfde wijze ingericht. Het noordelijk hoekhuis telt op de parterre-, eerste- en tweede verdieping, benevens de tusschen- en

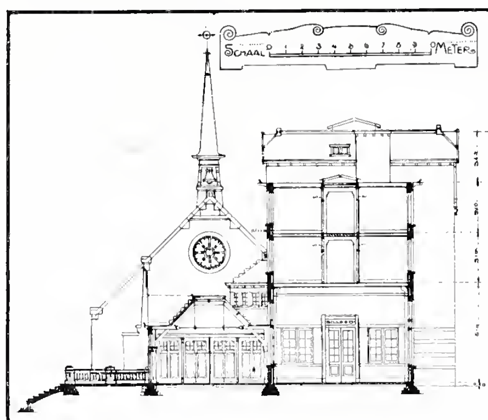
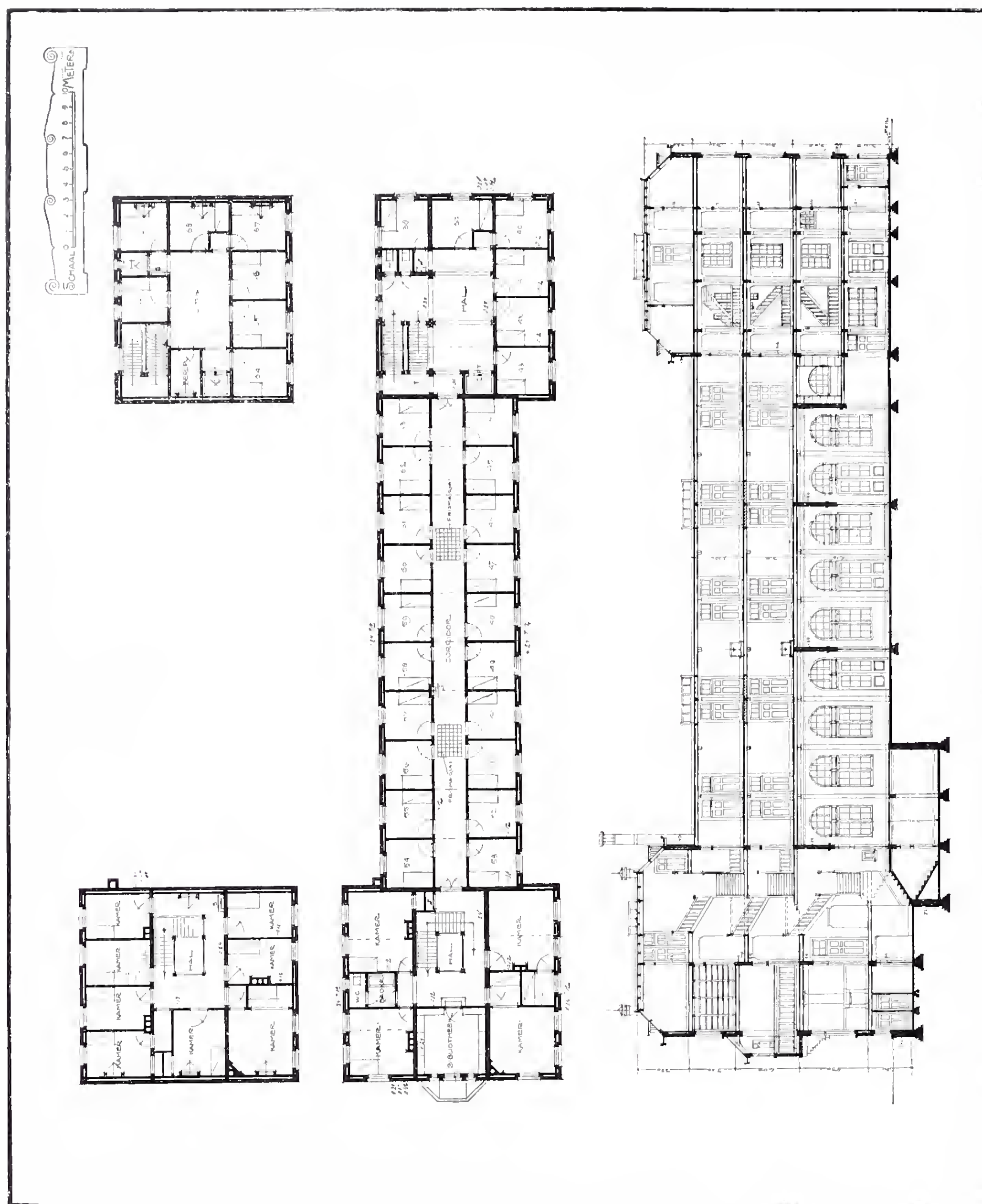

FIG. 3. BREEDTE-DOORSNEDE OVER HET MIDDENGEBOUW.

PLAAT LI. PLAN TWEEDE VERDIEPING EN LENGTE DOORSNEDE RETRAITENHUIS TE VENLO.

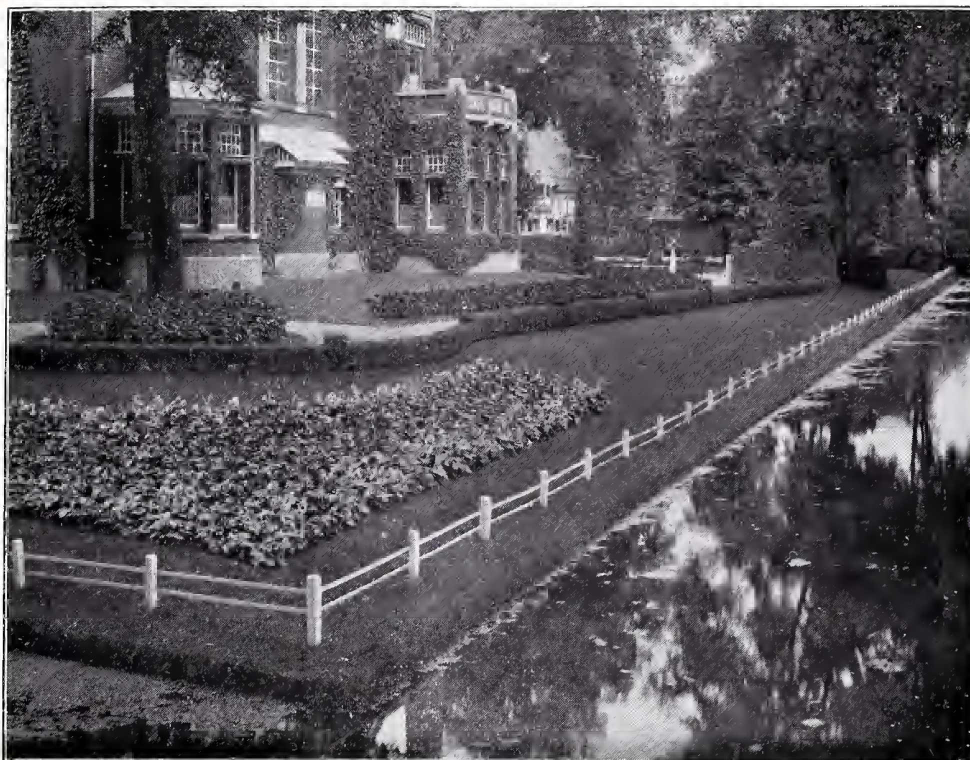

FIG. 4. TUINAANLEG VILLA TE DORDRECHT.

zolderverdieping te zamen een dertigtal retraitantenkamers, zoodat in het geheele gebouw voor 70 retraitanten plaats is.
De gevel van het retraitenhuis met de kapel worden geheel van baksteen opgetrokken. Alle dakvlakken, ook die van de kapel, worden door roode, onverglaasde pannen gedekt. In Januari 1908 zal de bouw gereed zijn en het retraitenhuis in gebruik genomen kunnen worden. Wij kunnen dan met enkele fotografische afbeeldingen van het uitgevoerde werk nog eens op dit gebouw terugkomen.

WANDSCHILDERINGEN EN TUINAANLEG IN EENE VILLA TE DORDRECHT.

De geheele tweede jaargang van Het Huis is gewijd aan „het Steedsch Buitenhuis":

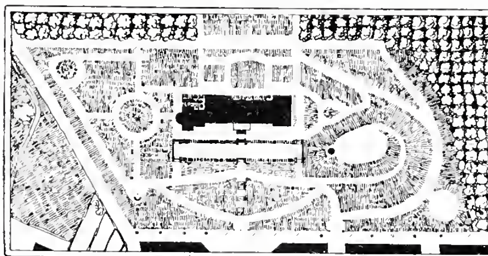
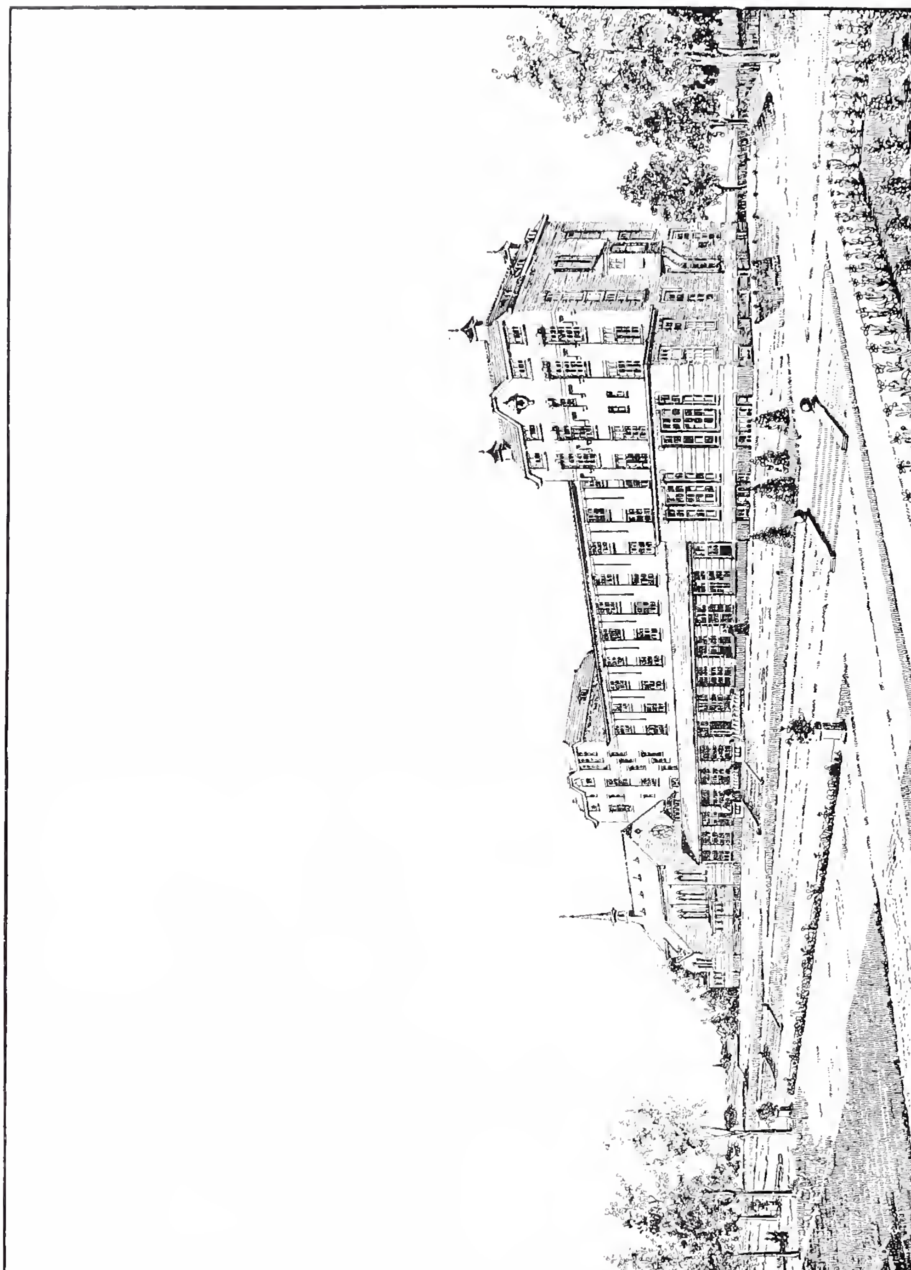

FIG. 5. SITUATIEPLAN VAN HET RETRAITENHUIS TE VENLO.

PLAAT LII. PERSPECTIVISCH AANZICHT VAN HET RETRAITENHUIS TE VENLO.

FIG. 6. TUINAANLEG VILLA TE DORDRECHT.

de villa Simpang te Dordrecht. De tuin van dit villa-woonhuis, die wel gelijk met den bouw is aangelegd, is in den tweeden jaargang niet afgebeeld, daar het pas aangeplante gewas toen nog te weinig ontwikkeld was om door eene fotografische afbeelding een voldoend begrip van de bedoeling te geven. Ofschoon een jong aangelegde tuin eerst in den loop der jaren, wanneer het gewas voller wordt, meer tot zijn recht komt en eerst veel later te zien geeft, wat de ontwerper zich voorgesteld heeft, is de tuin waarvan wij hier een viertal afbeeldingen reproduceerden, op het oogenblik toch reeds in een stadium, dat men zich een begrip kan vormen van de conceptie. Over het principe van tuinaanleg, die zich bij de architectuur van het huis aansluit, willen wij hier niet verder uitweiden. In den 4en jaargang, pag. 33, en in de Maartaflevering van dezen jaargang heeft de heer D. F. Tersteeg een artikel over de „Tuinkunst" gegeven, waarin het principe van den modernen tuin uiteengezet is en dat ook wij volkomen onderschrijven. Eene

PLAAT LIII. DECORATIEVE WANDSCHILDERINGEN IN DE HAL, VILLA TE DORDRECHT.

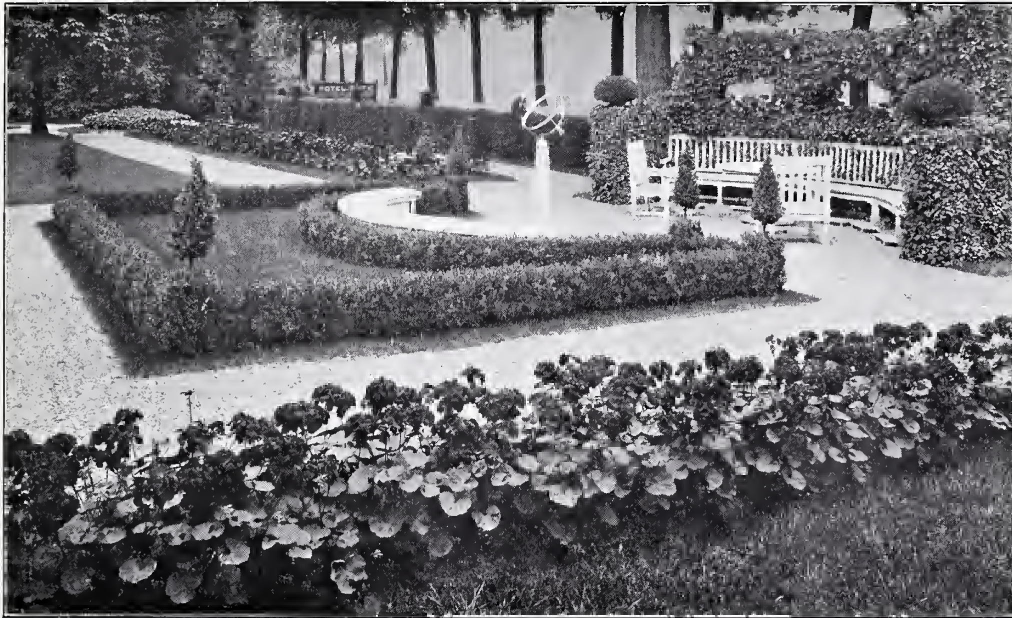

FIG. 7. TUINAANLEG VILLA TE DORDRECHT.

zelfde bedoeling is ook bij ons ontwerp voor dezen tuin vooropgesteld.

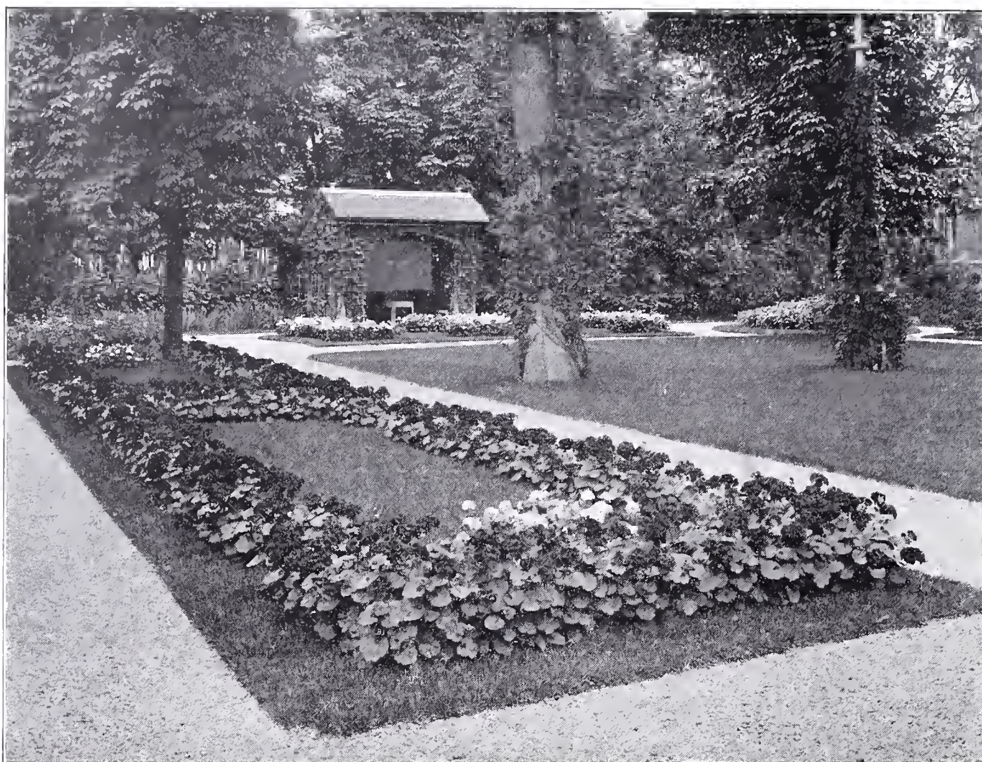
Ook de decoratieve muurschilderingen van plaat LIII komen niet in den tweeden jaargang voor, daar deze schilderingen eerst kortelings in de groote hal zijn aangebracht. De wanden stellen Oud-Dordrecht voor in de 17e eeuw, samengesteld volgens gegevens, berustende in het Dordtsch Gemeentearhief.

De onderschriften onder de beide tableaux luiden: *tot Dordrecht „het groote hooft" anno 1672* en *tot Dordrecht „groote kerck" anno 1672.*

Deze vrij omvangrijke doeken zijn op onze Ateliers ontworpen en uitgevoerd en de decoratie van de hal is met deze tableaux in overeenstemming gebracht. Verschillende vakken zijn met Oud-Hollandsche spreuken in oud sierletterschrift versierd en verder met eene bloemornamentatie in gemoderniseerd Hollandsch-Renaissance karakter opgevat.

De zware sleutelstukken, die op de fotografische afbeelding wel hinderlijk zijn, schaden evenwel de decoratieve werking van het geheel niet in de werkelijkheid, daar dit bouwkundige detail, wanneer men de halbetimmering in haar geheel kan overzien, gemotiveerd en natuurlijk volkomen in constructieven samenhang is met het geheel.

FIG. 8. TUINAANLEG VILLA TE DORDRECHT.

VRAGENBUS

Mevr. C. W. d. G. te 's-Gr. Naar aanleiding van uwe vraag omtrent versiering en bekleeding der wanden in slaap- en woonvertrekken, zijn wij zoo vrij te verwijzen naar den tweeden Jaargang van Het Huis pag. 50 „Over wandversiering", waar wij dit onderwerp vrij uitvoerig behandeld hebben. Indien deze jaargang niet in uw bezit mocht zijn, zijn wij gaarne bereid u onze inzichten over dit onderwerp nader uiteen te zetten.

DE RED.

MATTEN VAN HALMAHEIRA

an Februari tot April 1904 is er in het Museum voor land- en volkenkunde te Rotterdam eene tentoonstelling van Oost-Indisch vlechtwerk gehouden, uitsluitend van voorwerpen, die het Museum bezit. Ware toen reeds aanwezig geweest de verzameling uit Halmaheira, die deze inrichting door de gewaardeerde tusschenkomst van den heer A. Hueting te Tobelo nu bezit, dan zouden de siermatten, die daartoe behooren, aan de tentoonstelling eene bijzondere bekoring verleend hebben. Want van de Indische vlechtkunst, die in vele streken van den Archipel iets interessants, dikwijls iets moois doet zien, zijn deze matten stalen van merkwaardige schoonheid.

De matten zijn afkomstig uit Tobelo en uit Galela, beide op de oostkust van het noordelijkst schiereiland van Halmaheira. Eén ervan is een ligmat (fig. 1), de overige zijn pronkmatten; deze ligmat, die men uitspreidt om op te zitten of te slapen en die opgevouwen gemakkelijker medegenomen kan worden, dan wanneer ze opgerold is, wordt toegeslagen als een kamerschut met acht bladen, en alleen het bovenblad is met vlechtwerk versierd; legt men deze acht bladen vlak uit op den grond, dan wordt de mat achtmaal grooter dan het versierde bovenvlak, dus 1.84 bij 0.56 meter; maar daarna kan men haar nog openslaan langs een der lange zijden en zoodoende hare oppervlakte verdubbelen. Zóó uitgelegd blijkt de mat nogmaals dubbel te zijn; ze bestaat namelijk uit twee op elkander ge-

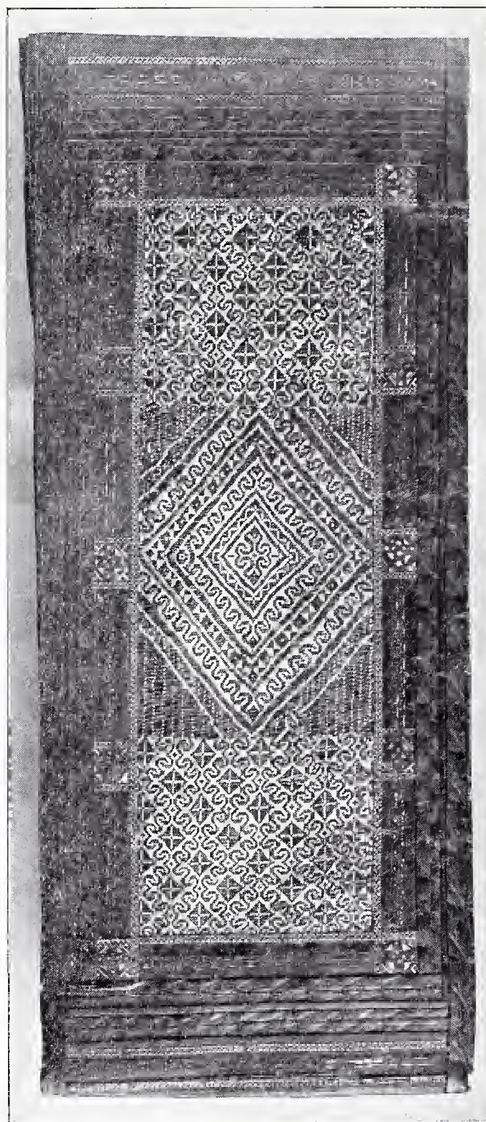
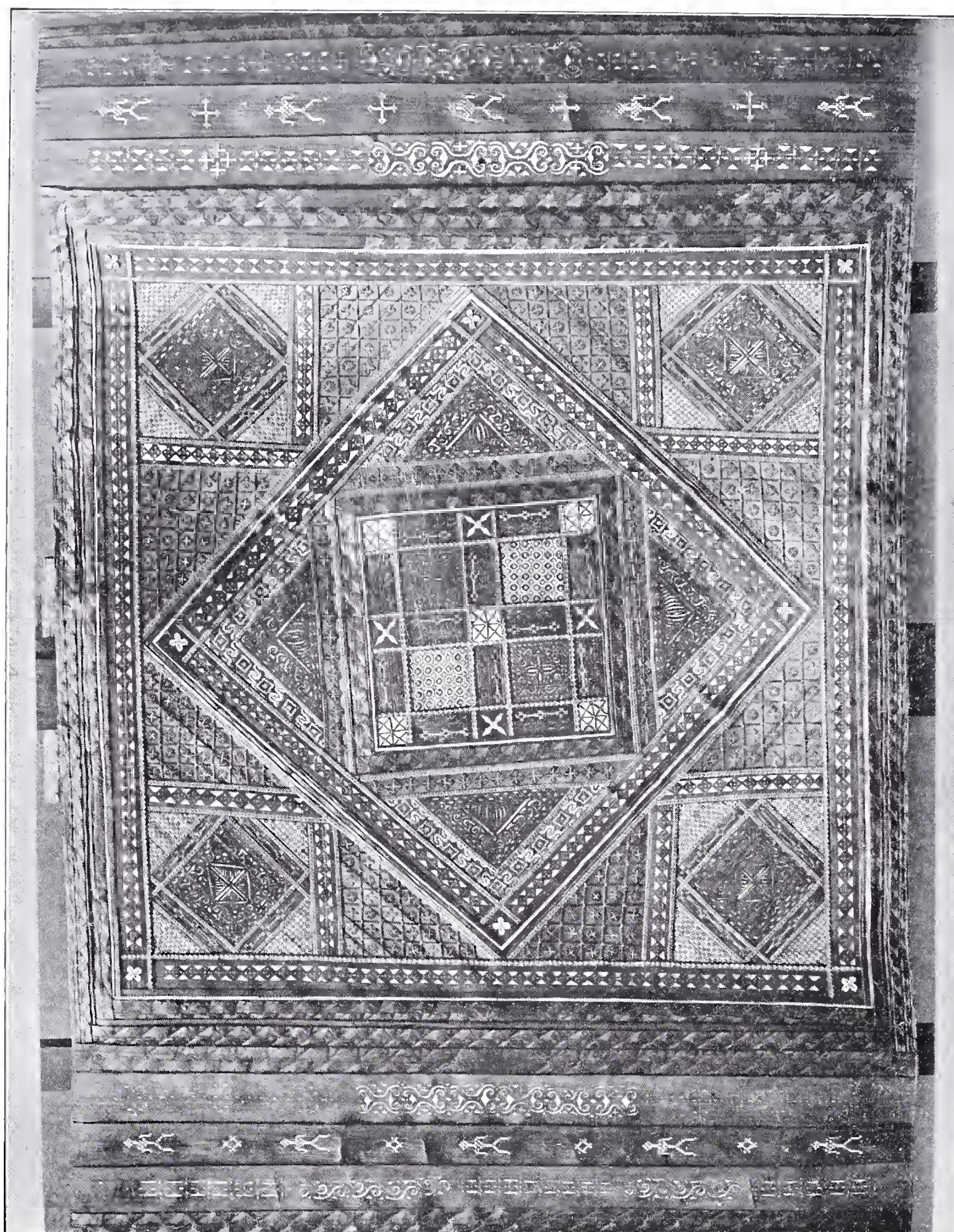
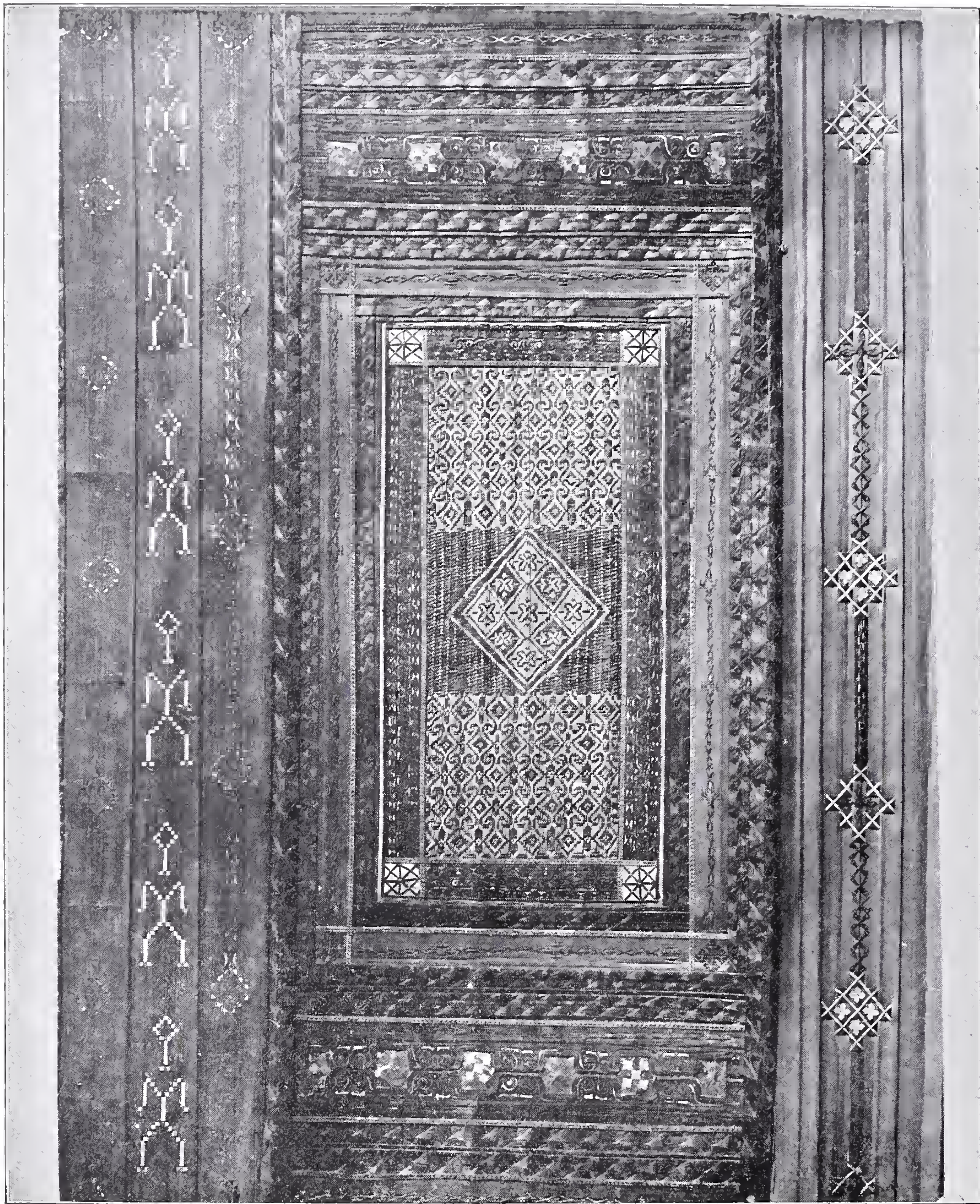

FIG. 1. LIGMAT VAN TOBELO, TOEGEVOUWEN HOOG 0.56, BREED 0.23 METER.

PLAAT LIV. PRONKMAT VAN TOBELO, HOOG 0.68, LANG 2,24 METER.

naaide lagen, en tusschen die beide liggen van afstand tot afstand dwarsleggers, die aan de mat groote stevigheid geven.
De strooken aaneengenaaid pandan-blad, waarvan de mat gemaakt is, zijn afwisselend effen geel geverfd en geel met rood besprenkeld; en op de vouwen zijn de bladreepen door een uitsparingsprocédé met verspringende roode en gele blokjes geverfd, zooals zij ook te zien zijn op de strooken, die het versierde bovenvlak aan vier zijden insluiten. Dit kleur-procédé wordt vooral op Halmaheira toegepast en brengt een patroon te voorschijn, waarvan de toevalligheden, die bij zulk werken mogelijk zijn, een bevallige losheid geven. De geel geverfde bladstrook wordt eerst overlangs in tweeën gevouwen en daarna met korte slagen ineengeplooid en vastgesnoerd, zoodat in de roodkuip de tegen elkander liggende vlakjes de kleur niet aannemen. Het blad wordt later vlak gestreken, maar men kan altijd zien, dat het in de verknijping gezeten heeft en dus hoe het geverfd is. De beide kleuren rood en geel staan goed naast elkaar, maar nog mooier is het effect van zwart op grijs, kleuren die afsluitende banden van aristocratischen toon geven.
Om nu te komen tot het eigenlijke gevlochten vlak van de mat — van het patroon valt, nu men de afbeelding vóór zich heeft, niet veel te zeggen; de ketting is ivoorwit, de inslag zwart, hier en daar rood. Van de techniek is niet anders bekend, dan dat het vlechten, zooals trouwens overal elders in den Archipel, vrouwenwerk is. Alleen daar, waar vlechtwerk om wapens gelegd wordt, de Borneosche mandau's, bogen en pijlen van Nieuw-Guinea, gaat de man aan het vlechten. Het blijft de vraag, of de ketting opgespannen wordt, m. a. w. of dit vlechten den kant van het weven opgaat; want het schijnt bijna onmogelijk om de ongeveer 140 slappe kettingdraden van niet meer dan een millimeter breedte uit elkander te houden bij het inslaan met den biesdraad van dezelfde breedte. Mattenweven is geen onbekende zaak (Overijsel, Ceylon en elders); en er worden in den Archipel dingen „gevlochten", die eigenlijk meer „geweven" zijn — het ligt trouwens voor de hand, dat twee technieken die uit elkander ontstonden, niet scherp gescheiden zijn.
Alvorens nu verder te gaan met de korte mededeelingen over elk der hier afgebeelde matten, wil ik laten volgen wat de heer Hueting, die de geheele verzameling bijeenbracht, waarvan de matten een deel zijn, mij over het vlechtwerk der Tobeloreezen en het gebruik der matten berichtte.
„Men is in de vlechtkunst heel ver; men vlecht van alles: matten, doosjes, hoeden en toont zijn goeden smaak in de wijze waarop men het doet, en vooral in de kleuren die men aanbrengt.
Matten vervaardigt men in verschillende soorten en met verschillend doel. Eerstens de gewone lig- of slaapmat, een ongeveer 75 centimeter breede en 2 meter lange mat, gemaakt uit breede, aan elkaar genaaide bladstrooken, die men dubbel naait op in de lengte gelegde leggers,

PLAAT LV. PRONKMAT VAN TOBELO, HOOG 0.72, LANG 1.91 METER.

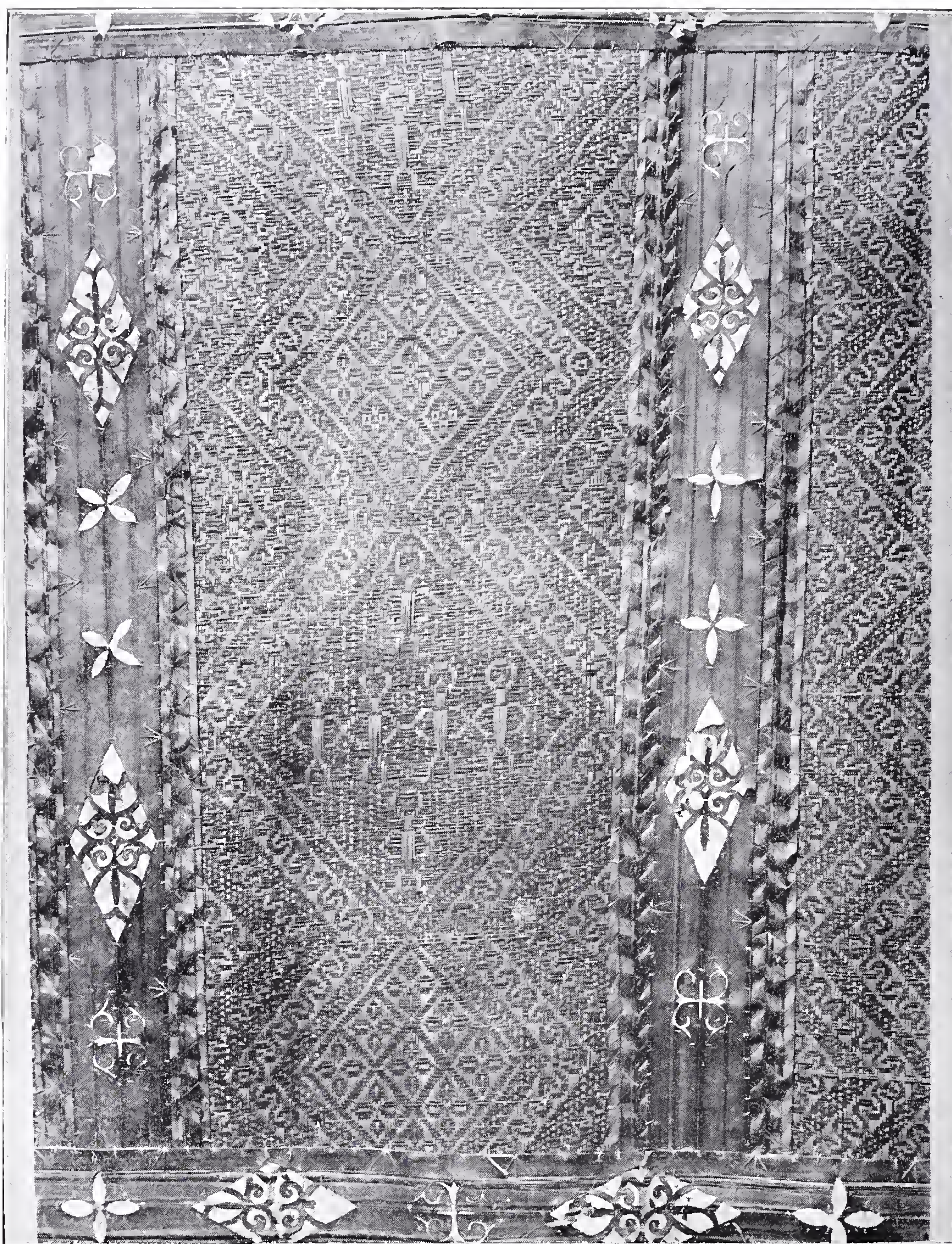
welke tusschen het boven- en onderblad komen en dus, als de mat klaar is, onzichtbaar zijn.

Het materiaal bestaat uit pandan-bladeren in verschillende soorten. Men snijdt die, neemt de stekelige middennerf weg, maakt ze boven het vuur slap, rolt ze op en droogt ze ten slotte in de zon, waarna ze een geschikt vlechtmateriaal zijn geworden. Voor de eenvoudige ligmat worden ze nu aldus, namelijk in ongeverfden toestand, in de breedte aan elkaar genaaid, waarbij als naaigaren dienst doet de onderbast van de takken van den bekenden waroe-boom *Hibiscus tileaceus*; in Holland worden deze lange linten tegenwoordig veel ingevoerd voor de vervaardiging van hoeden en voor sigarenverpakking.

Opgemerkt zij hierbij, dat deze eenvoudige matten, hoewel veel door hen gebruikt, gewoonlijk niet door de Tobeloreezen zelven gemaakt, maar door hen gekocht worden van de Mabareezen, menschen uit Tidoreesch Halmaheira, die het materiaal gemakkelijker kunnen krijgen dan de Tobeloreezen en geregeld jaarlijks een ruilhandel komen drijven, waarbij ze eenvoudige matten en nog onbewerkte bladreepen tegen rijst, die in hun land niet verbouwd wordt, inruilen. De Tobelorees legt zich meer toe op het vervaardigen van gekleurde matten; de daarbij gebruikte kleur is in hoofdzaak geel, verkregen door de bladeren te koken in een aftreksel van kurkuma-wortel. Zoodoende krijgt men een aangenaam geel, lichter of donkerder, naarmate men het mengsel sterker of zwakker maakt. Dit geel is de grondkleur van elke gekleurde mat; daarnevens bezigt men verschillende soorten rood, eveneens zacht voor het oog, alle verkregen door koking in aftreksels van vele soorten boomschors of wortel. Een zwarte kleur brengt men aan, door de bladeren bloot te stellen aan de inwerking van modder, die men bepaaldelijk uit varkens-poelen haalt, dat zijn kuilen in de bosschen, waar de varkens zich komen vermaken. Door de varkens goed dooreengewerkt, geeft deze modder van afgevallen blaren een intens zwarte kleur.

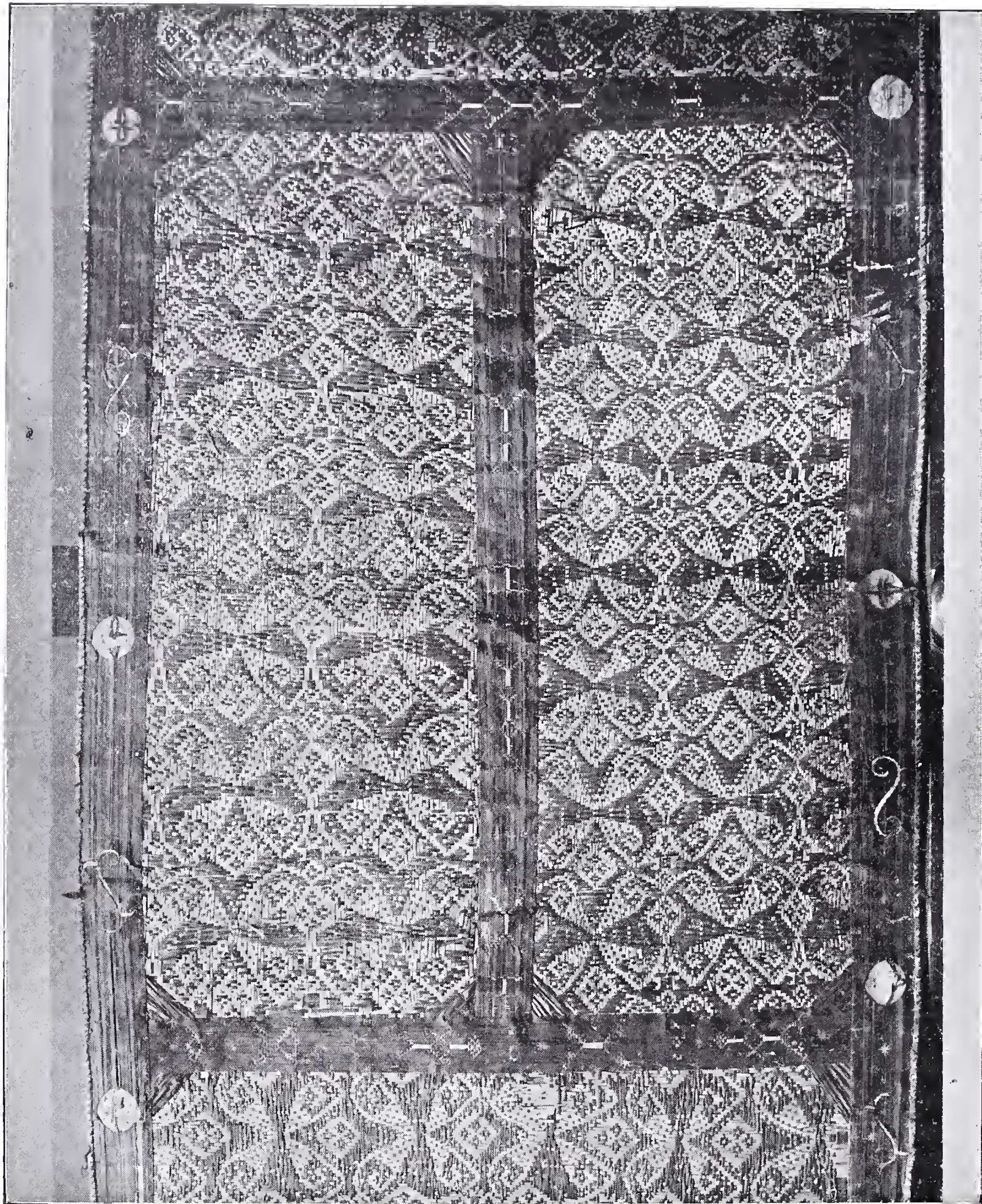
Het grootste sieraad van de mat is het gevlochten middengedeelte, het hoofd. Vermoedelijk heeft oorspronkelijk elke familie een eigen vlechtpatroon gehad, met een voor haar symbolische beteekenis, die men nu niet meer juist weet. Zoozeer waren voorheen de families onderling naijverig op elkaar ten opzichte van bepaalde patronen, dat de wet het eigendomsrecht ervan beschermen moest. Wel betwisten enkele stammen ze elkander ook nu nog als ieders speciaal eigendom, maar tot processen komt het niet meer.

Kortweg noemt men elk fijn vlechtwerk „doriki"; het verder onderscheiden der figuursoorten is lastig, omdat men nooit goed weet, welke figuur met een bepaalden naam aangeduid wordt. Eenige der bekende patronen zijn: o njawa-njawa, poppetjes, min of meer een menschelijke figuur voorstellende; o råko, oorhangers, een figuur, die iets op een zilveren oor-

PLAAT LVI. PRONKMAT VAN TOBELO, HOOG 1.02, LANG 2.08 METER.

hanger gelijkt; o lòku i ba-ba, hoogten en laagten, een onregelmatige, nu hooge, dan lage lijn; ma dilòngo ài biunu, opening van de zweer, een rond, zwart figuurtje, met in het midden een wit puntje; ho-hikawingi, met elkaar trouwen, een reeks aaneengeschakelde figuren; o kàhòho ma dètòro, sprinkhaan-geknabbel, een fijn bandje, gewoonlijk rood, omnaaid met een wit biesje, waarmede men dikwijls versierde vakken afzet.
Een mooi effect verkrijgt men, door in zwart geverfde, stevige bladeren, patronen uit te snijden en die blaren dan te bevestigen op een ondergrond van mika, zoodat dan de figuren schitterend wit daarop uitkomen.
Het mattenmaken, het vlechten inbegrepen, is altijd vrouwenwerk: de vrouwen vlechten ze in hunne vrije uren, veelal in den tijd, dat de tuinarbeid stilstaat; ook wel als zij met de mannen op reis zijn en dan niet veel werk hebben.
Het uitsnijden der figuren echter geschiedt door de jonge mannen, waarvan de meesten, — niet allen kennen het — slechts één soort patroon maken. Over sommige pronkmatten, die gebruikt worden als wandversiering bij feesten, vooral bij trouw- en begrafenisplechtigheden, werkt men jaren.
Jammer is het, dat men dergelijke matten zelden meer maakt en dat het opkomend geslacht steeds minder van deze vlechtkunst op de hoogte is, waarvan het invoeren van allerlei goedkoope katoentjes door de handelaars veelal de oorzaak zal zijn. Arabieren en Chineezen, vooral ook de Mohammedaansche Ternatanen, bedienen zich bij hunne feesten van zulke doeken in de meest schreeuwende kleuren en de Alfoeren zijn maar al te zeer geneigd deze gewoonten van de Mohammedanen, die ze geleerd hadden als hun geestelijke meerderen te beschouwen, over te nemen en de goedkoope doeken in de plaats te stellen van hun mooi kunstwerk. Waar nu de Christelijke zending onder de Tobeloreezen met zoo'n goed gevolg werkt, zal ze wellicht in staat zijn, het volksbewustzijn zóó op te heffen, dat men weer het eigen mooi mooi gaat vinden en het vreemde leelijke laat loopen.
Een ander gevaar voor deze kunst ligt in het invoeren van allerlei aniline-kleurstoffen, die de Tobelorees gemakshalve gebruikt, met een afschuwelijk effect, hetgeen men het best ziet, wanneer men zoo'n met aniline gekleurde mat, naast een met eigen kleuren legt."
Tot zoover de heer Hueting. De ligmat van Tobelo wordt toegeklapt, de andere matten rolt men op als zij als wandbekleeding bij een of andere plechtigheid gediend hebben. Van een bijzonder bewerkelijke mat, waaraan zeker jaren gewerkt is, vindt men het middenstuk, het hoofd, afgebeeld op plaat LIV. De mat is op allerlei manieren versierd; vooreerst met vlechtwerk, kleine vakken opgevuld met afzonderlijk gevlochten stukjes, kunstig fijn, maar op zich zelf weinig zeggend, afgezet door de reeds vermelde smalle banden, het „sprinkhaan-geknabbel"; vervolgens regelmatig opgenaaide roos-

PLAAT LVII. PRONKMAT VAN GALELA, HOOG 0.65, LANG 1.52 METER.

jes van pandan-blad, in de 8 driehoeken, die het op zijn punt staande vierkant begrenzen; dan in de hoeken opgenaaide schelpplaatjes, eertijds een gewoon maar altijd mooi versiersel uit het oosten van den Archipel; thans veel door nuchterwitte kraaltjes vervangen; een blokjesrand van geel en rood omgeeft het grootste vierkant langs alle zijden, en aan de staande kanten grenzen twee, met figuren uitgesneden strooken, zwart blad, onderlegd met mika, die samen een strook eveneens zwart blad met wit ingevlochten menschenfiguren opsluiten.

Men kan niet zeggen dat deze figuurtjes in de versiering verwerkt zijn, zooals de Dajaks doen in hun vlechtwerk; ze staan hier vrij in 't oog loopend, zij het ook met neerhangende armen, en niet als een nauwelijks opvallend deel van het ornament. De manier waarop ze te voorschijn gevlochten zijn is eigenaardig: het blad is overlangs alleen daar, waar het figuurtje komen moet in het noodig aantal kettingstrooken verdeeld en met een witten inslag is het poppetje erin gevlochten. Ook op Nieuw Guinea is dit plaatselijk invlechten in gebruik. „Buiten Borneo heb ik het mensch-motief in vlechtwerk niet terug kunnen vinden," schrijft de heer Loebèr in zijn boekje „*Het vlechtwerk in den Indischen Archipel*" (bldz. 51). Hier is een heele kolonie van deze figuurtjes. En in het jaarverslag van het Rotterdamsche Museum over 1905 vermeldde ik (bldz. 29) een gevlochten mat van Soekadana (Lampongsche districten) bijna 3 meter lang en ruim 0.6 breed met ingevlochten prauwen en hare bemanning, hoekige menschenfiguren, hoog in de schouders, met ruitvormige hoofden. Nog veel brutaler dan op de zooeven vermelde pronkmat van Tobelo komt het menschen-ornament uit op plaat LV, eveneens een mat van ongewone schoonheid, nog geheel naar den ouderwetschen trant geverfd en versierd. Er zijn bij deze verzameling een paar matten uit den nieuweren tijd der decadentie, met ongeschikte anilineverf (want niet alle analineverf is ongeschikt voor dit doel) gekleurd. Zoo zijn de oude en nieuwe stukken gemakkelijk te onderscheiden. Zij, die zich verbazen, dat deze inlanders met zulke goede voorbeelden om zich heen, waarop met gevoel voor kleurharmonie de tinten naast elkander gezet zijn, toch de gruwelijkste wankleuren kunnen gebruiken, vergeten welke macht voor den mensch het nieuwe heeft.

Van geheel andere teekening is de mat op plaat LVI, meer vlechtwerk, afgezet door verticale banden van rood blad, met opengewerkte vakken; een der interessante paneelen van de mat is hier afgebeeld, nagenoeg in zijn geheel, want alleen onder en boven ontbreekt een strook van den rand. Het vlechtwerk bestaat uit een witte ketting en een zwarten inslag; de menschenfiguurtjes treden zeer bescheiden op en geven een misschien niet bedoeld komiek tintje aan de overigens deftige mat.

Het mooiste heb ik voor 't laatst bewaard. De vier tot dusver besproken matten zijn ieder op zichzelf merkwaardig van maak-

sel en voor het oog mooi van kleur en rustig; maar de vlechtpatronen zijn wat simpel, staan in oorspronkelijkheid achter bij de Dajaksche en Sumatraansche, die geestiger zijn. Onze vijfde mat, de pronkmat van Galela (plaat LVII), een prachtstuk, komt, wat vlechtwerk betreft het beste wat de Archipel oplevert terzijde. Welke de beteekenis is van het ornament, òf het iets beteekent, zullen we wel nooit weten; maar ook het niet-weten heeft zijn bekoorlijks. Zulke familiepatronen, die aan de patronen der clan's op de Schotsche rugs herinneren, vindt men óók aangebracht op de versierde lendendoeken van geklopte boomschors, die nog wel op Halmaheira gedragen worden. Het vlindermotief op deze mat in wit en zwart, die aaneengerijde vleugels tusschen banden van mat rood, met glinsterende mika-ornamentjes doen de versiering leven en zich bewegen. De langwerpige gevlochten vierkanten zijn afzonderlijk bewerkt met witten ketting en zwarten inslag en daarna aan elkander gezet. Met eenvoudige middelen is hier inderdaad iets zeer hoogs bereikt.

Ziedaar nu de lig- en pronkmatten van Halmaheira. Als we hierbij eens vergelijken de matten die wij maken, dan blijkt, dat de Tobeloreezen en Galelareezen van ons niet het matten-vlechten behoeven te leeren.

Rotterdam, Juli '07. JOH. F. SNELLEMAN.

FIG. 1.
KLAPTAFEL EN STOELEN UIT HET W. F. MUSEUM TE HOORN.

HET WEST-FRIESCH MUSEUM TE HOORN

II.

In tegenstelling met het eerste artikel over het West-Friesch Museum — te vinden in den 4en Jaargang van dit tijdschrift, bl. 321—335 en speciaal handelende over het gebouw zelf en zijn vaste betimmeringen — zal dit tweede hoofdstuk dienen ter beschrijving van hetgeen in het gebouw aan meubilair aanwezig is.

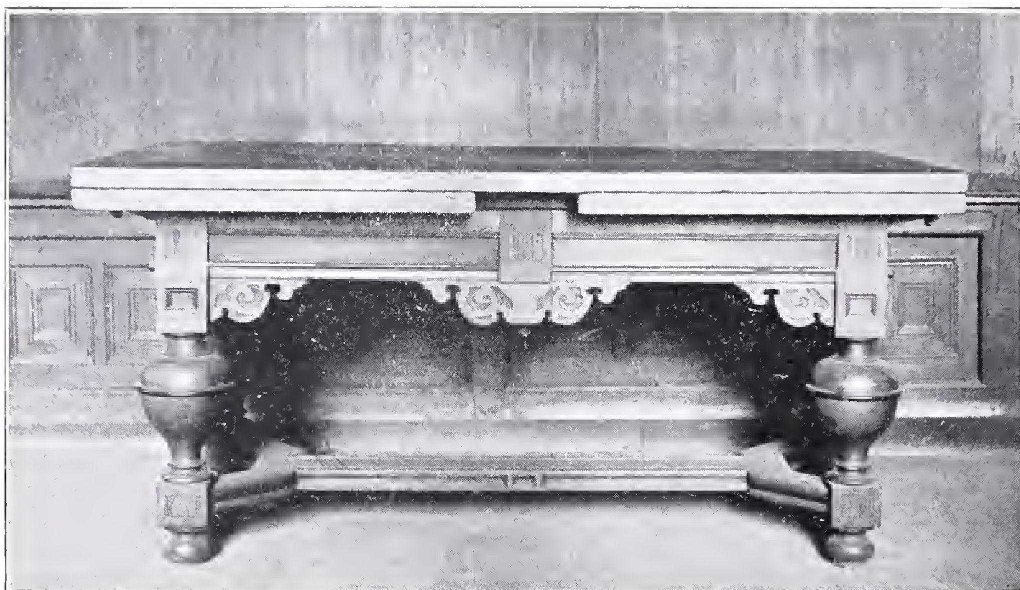
De tafels. — (Plaat LVIII A en B).

In de eerste plaats moeten wij de aandacht vestigen op de twee echt-zeventiende-eeuwsche bolpoot-tafels, afkomstig uit het vroegere Admiraliteitsgebouw (zie 4e jaarg. bl. 332) en uit het „Logement van gecommitteerde Raden" thans stadhuis.

Welke van deze beide nu in 't Admiraliteitsgebouw of in het Logement van Gecomm. Raden gestaan heeft? Het is mij ondanks velerlei nasporingen nog niet bekend geworden.

Fig. A komt veel overeen met de tafel, vermeld door den Heer Vogelsang in afl.

A

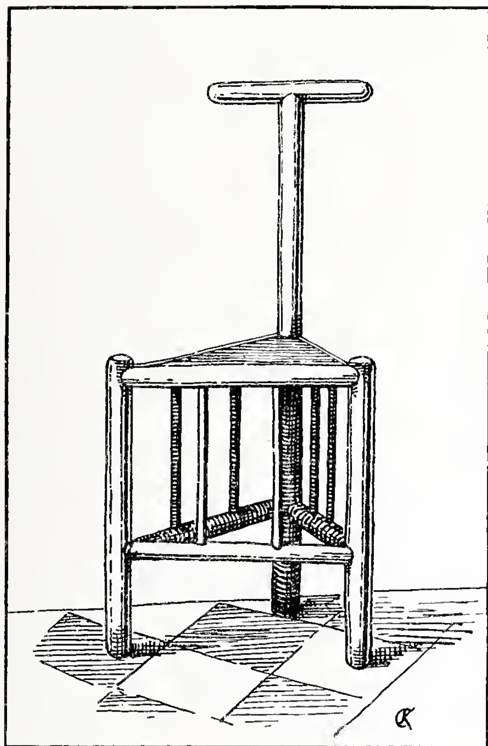

B

PLAAT LVIII.
BOLPOOT-TAFELS. W. F. MUS. TE HOORN.

FIG. 2.
STOELTJE UIT
HET W. F. MUS. TE
HOORN.

2 van jaarg. 5, bl. 53, fig. 7. Zij is ook een weinig met ebbenhout ingelegd, en de pooten zijn al even zwaar.

Zij staat in de zoogenaamde Regentenkamer, welker betimmering door ons is besproken in het meergenoemde artikel van Jaargang 4.

De tafel, afgebeeld op Fig. B ziet er eenvoudiger uit, en is ook bij lange na zoo mooi niet van profileering; deze is zwaar en log, en de bolpooten lijken daardoor nog lomper dan bij de vorige tafel. Over het geheel is aan de details minder zorg besteed.

Het aardige eiken driepoot klaptafeltje (zie Fig. 1) is met een weinig eenvoudig snijwerk en enkele cannelures versierd; het ziet er met zijn mooi geprofileerde pootjes zeer elegant uit. De herkomst ervan is niet met zekerheid te bepalen, maar ongetwijfeld hoort het hier in de omgeving thuis.

De verdere tafels in het Museum aanwezig leveren geen stof tot bespreking op.

De stoelen.

Het primitieve ongeprofileerde drievoetstoeltje met houten zitting, waarvan fig. 2 de afbeelding geeft, wil ik niet voorbijgaan, hoewel het een imitatie is naar zulk

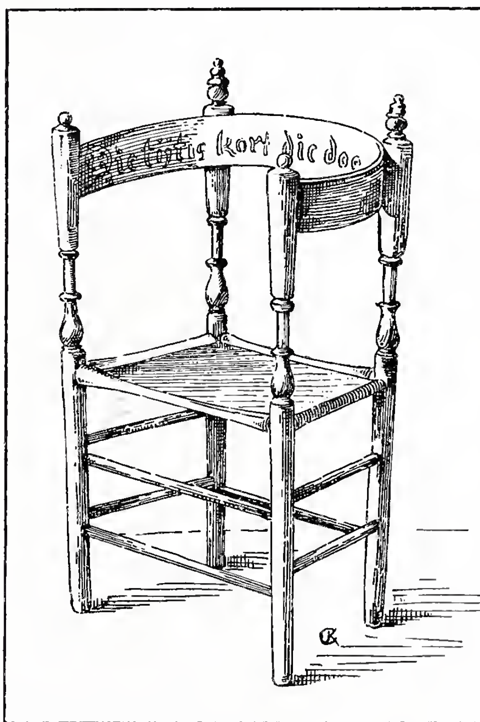
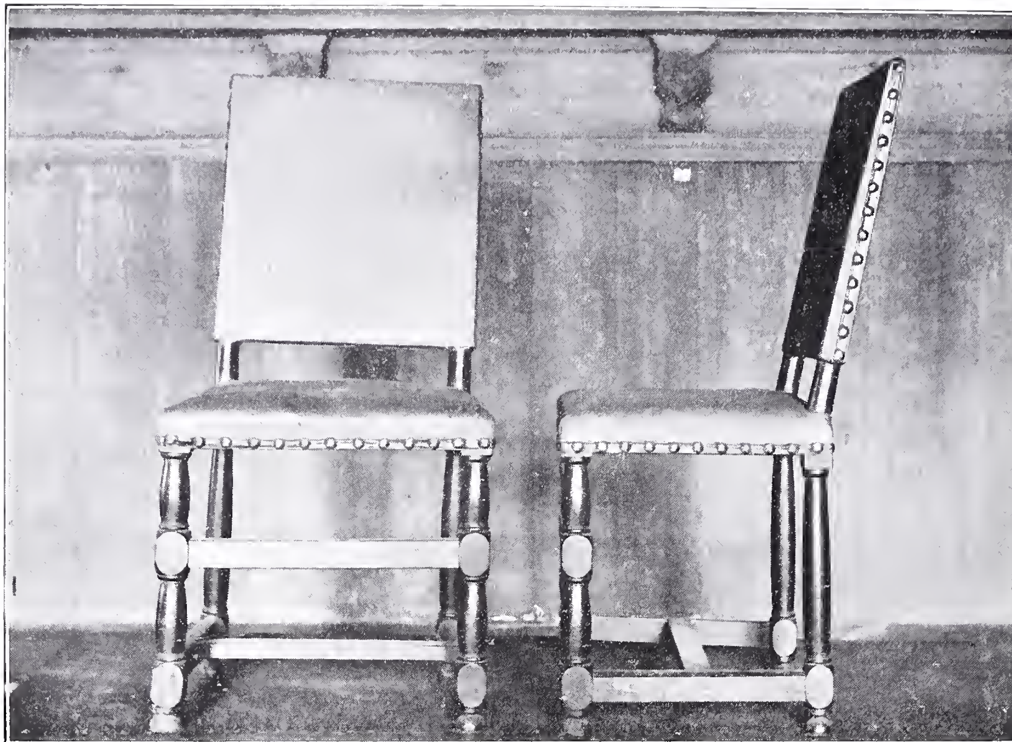

FIG. 3.
POPPENSTOEL.
W. F. MUS.

FIG. 4.
17E EEUWSCHE
STOELEN W. FR
MUSEUM.

een meubeltje, *) voorkomende op een tryptiek in 't Museum aanwezig. Deze tryptiek hing vroeger in de schepenkamer van het in 1797 gesloopte stadhuis en is ± 1476 geschilderd. De maker is is onbekend. Hierop kom ik bij een latere beschrijving van de schilderijen nog wel terug.

Bijzonder interessant is het poppenstoeltje, fig. 3. De stijltjes en de houten zitting zijn groen geverfd, de sporten, de randen van de zitting en de gebogen rugleuning rood, terwijl op de binnenzijde van deze laatste met gele letters geschilderd staat: „Die tijt is kort, die doot is seer snel" en aan de buitenzijde: „Wach u van sonden, so doet gy wel A° 1624". Mij dunkt, dat dit stoeltje, met een zittinghoogte van 20 cM., wel een in gebruik geweest zijnd model vertegenwoordigt.

Van de echt 17e eeuwsche stoelen op fig. 4 afgebeeld, zijn er 8 in de Regentenkamer aanwezig, benevens de armstoel van Fig. 6. †)

Zij zijn eigendom van de gemeente; voor welk college zij gediend hebben is mij onbekend. Toch zullen zij wel personen gedragen hebben, die in onze goede oude

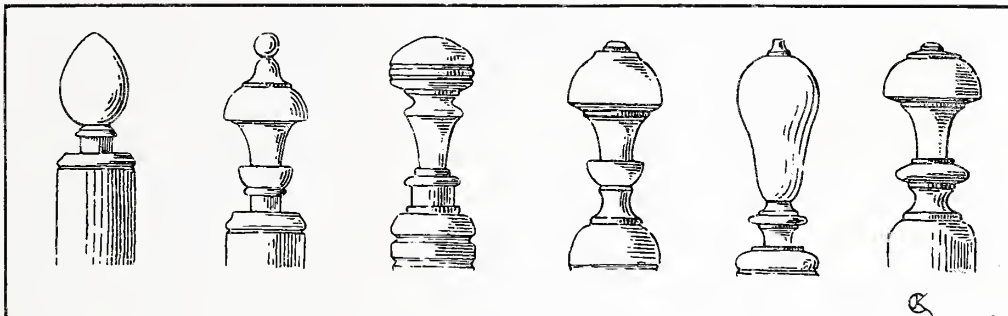

FIG. 5.
STOELKNOPPEN
U/H W. FR. MUS.

stad iets te zeggen hadden. De bekleeding der breede zittingen en hooge ruggen is van kalfsleer, en werd eenige jaren geleden nog vernieuwd. Zij is op het hout bevestigd door koperen knoppen op een roode bies.

De leuningen van den armstoel zijn fraai besneden, zooals op Fig. 6 duidelijk te zien is.

Als men de Regentenkamer binnentreedt en die stoelen zoo om de oude tafel geschaard ziet, omgeven door al die mooie betimmeringen en de prachtig gesneden kasten, voelt men zich onwillekeurig geheel en al in den deftigen en degelijken ouden tijd verplaatst.

Voordat ik de stoelen van latere perioden ga bespreken, moet ik die even aanstippen, welke afgebeeld staan op Fig. 1 ter weerszijden van het klaptafeltje. Zij zijn van palissanderhout en hebben matten zittingen. Het Museum bezit er drie van deze houtsoort, en nog verscheidene andere van een overeenkomstig model maar van minderwaardig hout. Eigenaardig is de variatie van knoppen — hierop voorkomende — die ik hiernevens schets (fig. 5).

Tot slot willen wij nog even beschouwen de stoelen op Fig. 7, 8 en 9, vertegenwoordigende drie achtereenvolgende perioden.

Die van Fig. 7, met hun lage en groote zittingen, zijn bekleed met prachtig wijn-

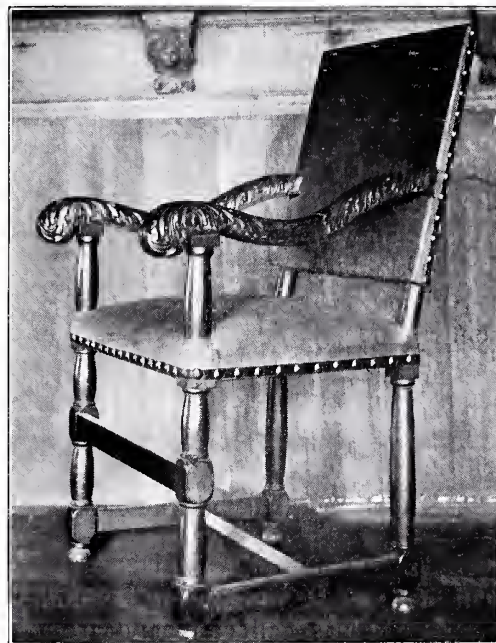

FIG. 6.
FAUTEUIL, BEHOORENDE BIJ DE STOELEN OP FIG. 4.

FIG. 7.
18E EEUWSCHE
STOELEN UIT
W. FR. MUS.

rood velours d'Utrecht. Het Museum bezit van deze soort 2 fauteuils en 10 stoelen. De stoelen van Fig. 8 met hunne hoogere en kleinere zittingen zijn evenals die van Fig. 7 met groen velours overtrokken. Zij zien er lichter en eleganter uit dan de vorige; men vindt er in 't Museum 5 van, met 1 armstoel.

Fig. 9 vertoont ons nog 2 voortbrengselen van eene latere periode, wel de jongste, die het Museum kan aanwijzen. Zij behooren wel niet tot de mooiste voorbeelden van hun tijdvak, maar ze zijn toch nog wel de moeite van 't bekijken waard — al was 't alleen maar daarom — dat ze hier de laatste schakel van den keten vormen.

* * *

Een zelfde stoeltje als in figuur 2 afgebeeld, bevindt zich in het Kunstnijverheids-Museum te Haarlem. Men vertelde mij, „dat het oorspronkelijke in Hoorn stond". Dit kan eenige verwarring veroorzaken, want het stoeltje te Haarlem is, zooals mij uit goede bron werd medegedeeld, evenals het hier afgebeelde exemplaar, een copie naar het modelletje op de tryptiek.

Uit eene aanteekening, die ik enkele dagen na het schrijven van mijn stukje

FIG. 8.
STOELEN W. FR.
MUS. TE HOORN

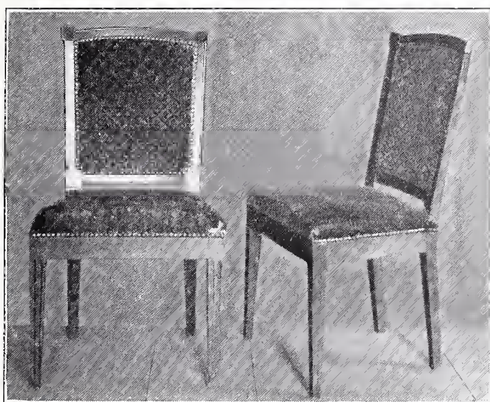

FIG. 9.
STOELEN W. FR.
MUS. TE HOORN.

vond, bleek mij, dat de stoelen, afgebeeld op figuur 4 en 6, afkomstig zijn uit het stadhuis te Hoorn.
Of ze altijd gestaan hebben in dit gebouw dat voor het Gemeente-Bestuur er intrek nam, diende tot Logement voor Gecommitteerde Raden — of dat ze uit het *oude* Stadhuis, gesloopt in 1797, overgebracht zijn, is mij niet gebleken.

Hoorn, Juni 1907. J. C. KERKMEIJER.

PLAAT LIX. VILLA TE 's-HERTOGENBOSCH.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Bouw van een Villa-Woonhuis te 's-Hertogenbosch.

Bij de gevels van dit Villa-Woonhuis, (plaat LIX, LX en LXI) dat van roode baksteen opgetrokken is, is het metselwerk ter hoogte van het kalf van de ramen der parterre-verdieping in het gezicht gelaten en vormt zoodoende eene vrij hooge borstwering, waarboven de muren gepleisterd zijn, terwijl weder schoon metselwerk vrijgelaten is langs de dakgoot en daar een breed fries teekent. Het dak wordt door roode onverglaasde pannen gedekt.

De figuren 1, 2 en 3, die de plattegronden der op elkaar volgende verdiepingen weergeven, laten de indeeling en de on-

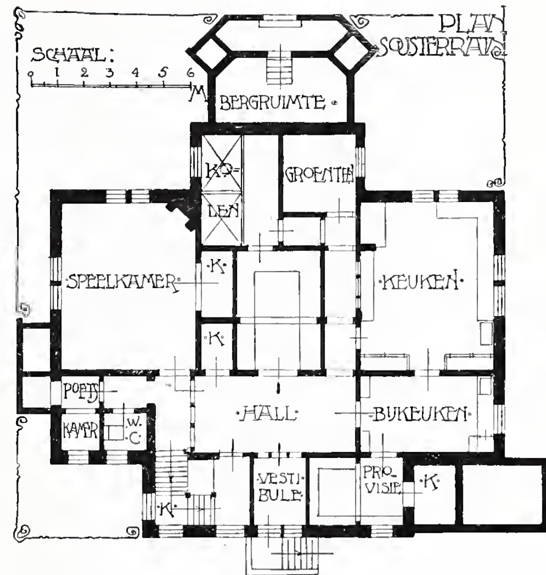

FIG. 1. PLAN SOUSTERRAIN VILLA TE 's-BOSCH.

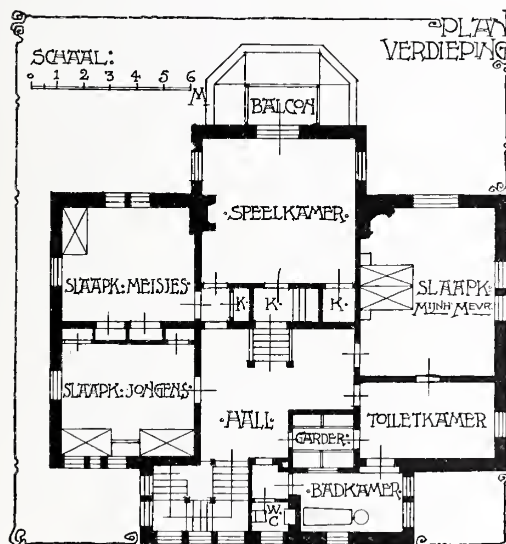

FIG. 3. PLAN VERDIEPING VILLA 's-BOSCH.

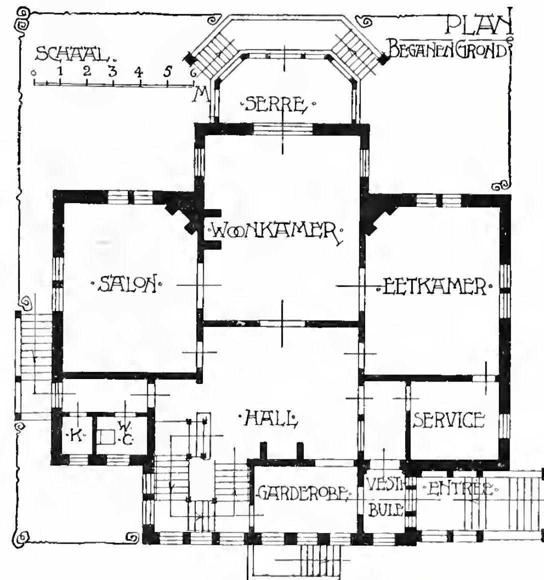

FIG. 2. PLAN BEGANEN GROND VILLA TE 's-BOSCH.

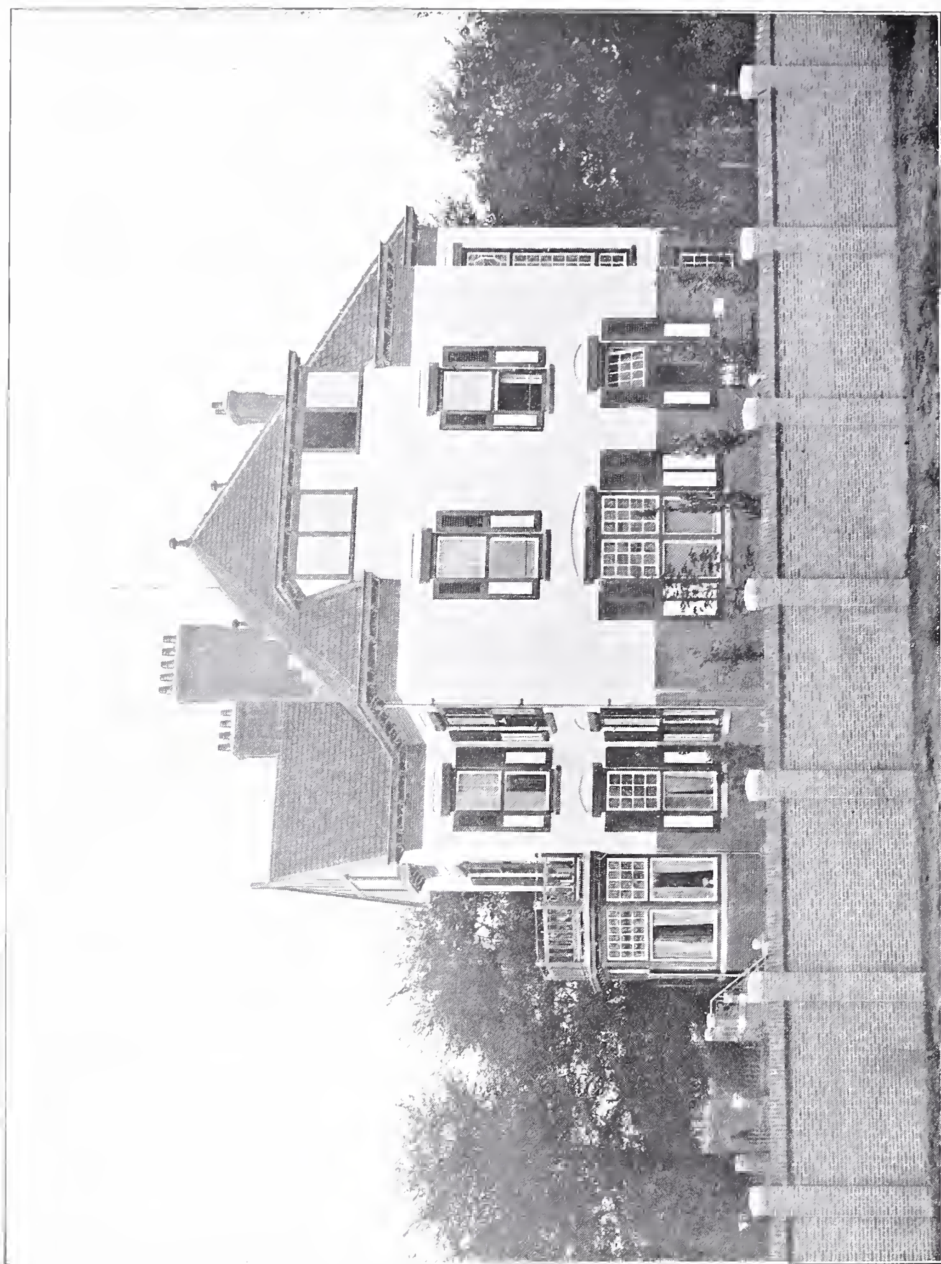

PLAAT LX. VILLA TE 's-HERTOGENBOSCH.

FIG. 4. HAL VILLA TE 's-BOSCH.

derlinge groepeering der verschillende vertrekken duidelijk nagaan en de figuren 4, 5 en 6 geven een kijkje in het interieur en wel in de hal, de woonkamer en de salon.
De betimmering van de hal, met het trappenhuis is wit geschilderd, terwijl de in de specie geschuurde wanden geel geschilderd zijn. De vloer is met roode zeskante vloertegels bedekt. De schouw is eenvoudig omtimmerd. In het groene tegelwandje beneden is een Engelsche open vuurhaard geplaatst, z.g. Well-fire, een systeem met luchtaanvoer door de voor geplaatste koperen plaat onder het tegelvloertje. De bank naast den schouw is met groene gestreepte velours bekleed.
De woonkamerbetimmering is groen geschilderd bij gele wanden en een roomkleurig plafond. Een geel Deventer karpet met geornamenteerden rand in roodgroen en blauw is als vloerbedekking gebruikt. De meubelen zijn in donker mahoniehout uitgevoerd met een bekleeding van groene velours. De schoorsteenmantel is van grijs Siberisch marmer, waarin een gesloten haard is geplaatst. Van uit het woonkamerinterieur, zooals het op

PLAAT LXI. VILLA TE 's-HERTOGENBOSCH.

FIG 5. WOONKAMER VILLA TE 's-BOSCH.

figuur 5 gefotografeerd is, ziet men links in de salon en rechts in de serre, die met rieten meubelen gearangeerd is.
De betimmering en het plafond van de salon zijn wit geschilderd; de wanden groen-grijs gefrescoliet. Een Deventer tapijt in Louis XV karakter is rood van hoofdtoon met eenen geel met blauwen rand. De in eenen hoek geplaatste schouw omsluit een open haard (Well-fire).

*　　　*　　　*

VERBOUWING VAN HET KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL BIJ EINDHOVEN.

Bij dit gebouw, dat geheel uit baksteen is opgetrokken, is van den vroegeren toestand alleen het middengedeelte gebleven, de dakkapel en het klokketorentje zijn bij de verbouwing hieraan toegevoegd. (Zie plaat LXII, voorgevel). De zijvleugels, die voor de verbouwing langer, maar veel lager waren, daar zij toen alleen de parterre omvatten, zoodat de overkapping tot de verdiepinghoogte reikte, zijn geheel gesloopt en van ruimere afmetingen nieuw opgebouwd. De eene zijvleugel vormde voor de verbouwing het stalgebouw, terwijl de andere als woning diende voor den tuinbaas. Stalge-

PLAAT LXII. KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL. VOORGEVEL.

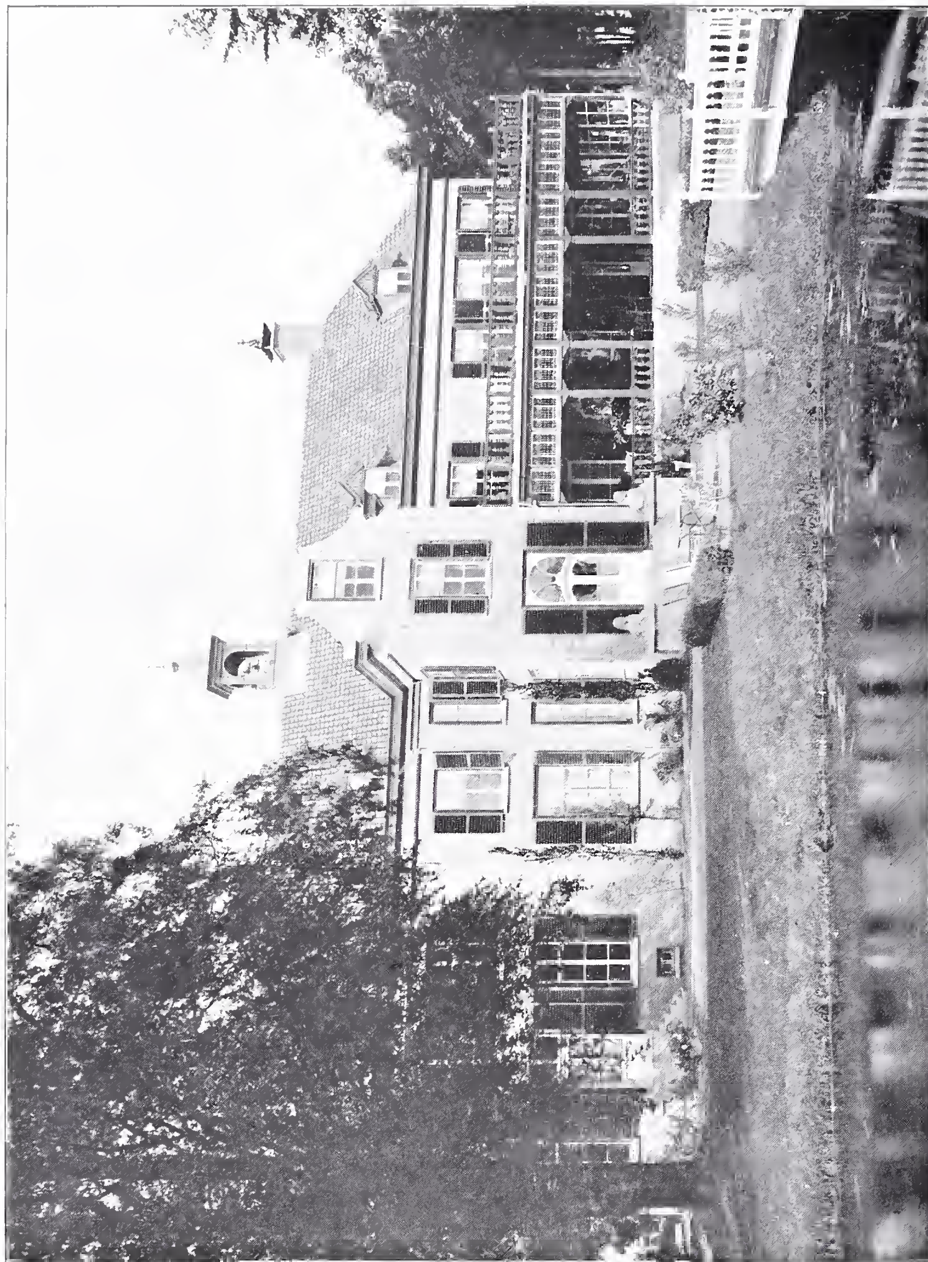

FIG. 6.
SALON. VILLA
TE 's-BOSCH.

bouw en woning voor den tuinbaas zijn nu afzonderlijk gebouwd en zullen wij later ook reproduceeren. De achtergevel (plaat LXIII) is behalve enkele kleine restauraties onveranderd gelaten. Alleen is een ruime waranda met balcon links van den ingang aangebouwd.

In figuur 7 is alleen de plattegrond van de beganengrond-verdieping afgebeeld, daar wij slechts de voornaamste vertrekken dezer verdieping zullen reproduceeren. De bovenverdieping bevat de slaap- en logeervertrekken, badkamer enz. Van de interieurs plaatsen wij in deze aflevering de Heerenkamer of Studeerkamer (plaat LXIV en LXV en figuur 8) om in het volgend nummer met de andere vertrekken te vervolgen.

De in specie geschuurde wanden van dit ruime vertrek dat met Empire en Louis XVI meubelen is gearangeerd, zijn geel geschilderd bij een plafond in gebroken witten toon. Op den parketvloer liggen losse Persische tapijten. De lange schuifgordijnen zijn van grijze velours. De schoorsteenmantel is van rood marmer met gele tegels; de groen geschilderde omtimmering daarboven omsluit eenen

PLAAT LXIII. KASTEEL „ECKART"
TE WOENSEL. ACHTERGEVEL.

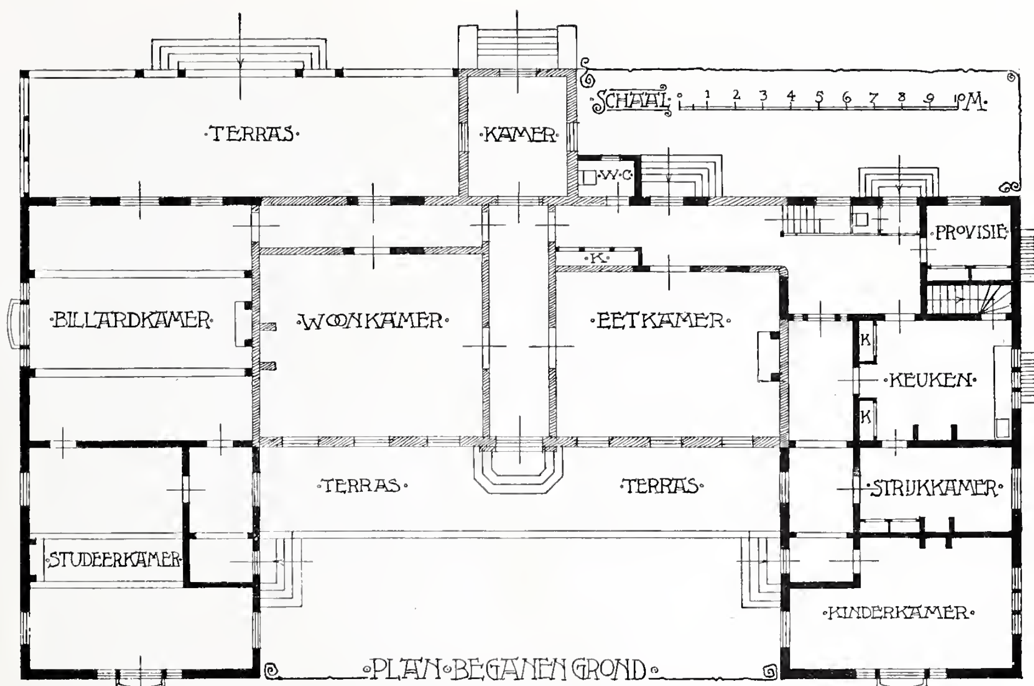

FIG. 7. PLAN BEGANEN GROND KASTEEL „ECKART."

spiegel en decoratieve schilderij. De wand aan de zijde van de billardkamer wordt grootendeels ingenomen door eene boekenkast. Het schilderwerk van deuren, boekenkast en schouwomtimmering is met gouden filets verlevendigd.

* * *

De reisautomobiel, afgebeeld op plaat LXVI is voor den Heer J. A. Stoop te Dordrecht door het Atelier „Het Huis" ontworpen. Het ontwerp heeft zich natuurlijk uitsluitend bepaald tot de carrosserie, daar de chassis door de mechaniciens tot dusver als den meest praktischen vorm en bouw vastgesteld, onveranderd moet blijven. Op het concours tijdens de „Semaine d'Automobile" te Scheveningen, mocht deze automobiel de 1e prijs verwerven voor de carrosserie. De carrosserie is groen geschilderd met bruin linnen kap. Breede koperen banden en gedreven beslag en slotplaten versieren het rijtuig. De zetels zijn met rood leder bekleed.

Het onderstel of chassis is in feroline geschilderd.

Al het koperwerk ook van de lantaarns enz. is bronskleurig hetgeen aan het geheel een meer gedistingeerd aanzien geeft dan het hel glimmende geel koper.

Door een practische ruimte-indeeling, gezorgd voor eene ruime berging van reisbenoodigdheden. Onder de voor- en achterbanken bevinden zich door deuren afgesloten ruimten, waarin de groote lederen koffers der reizigers worden ge-

PLAAT LXIV. HEEREN-
KAMER KASTEEL „ECHART.”

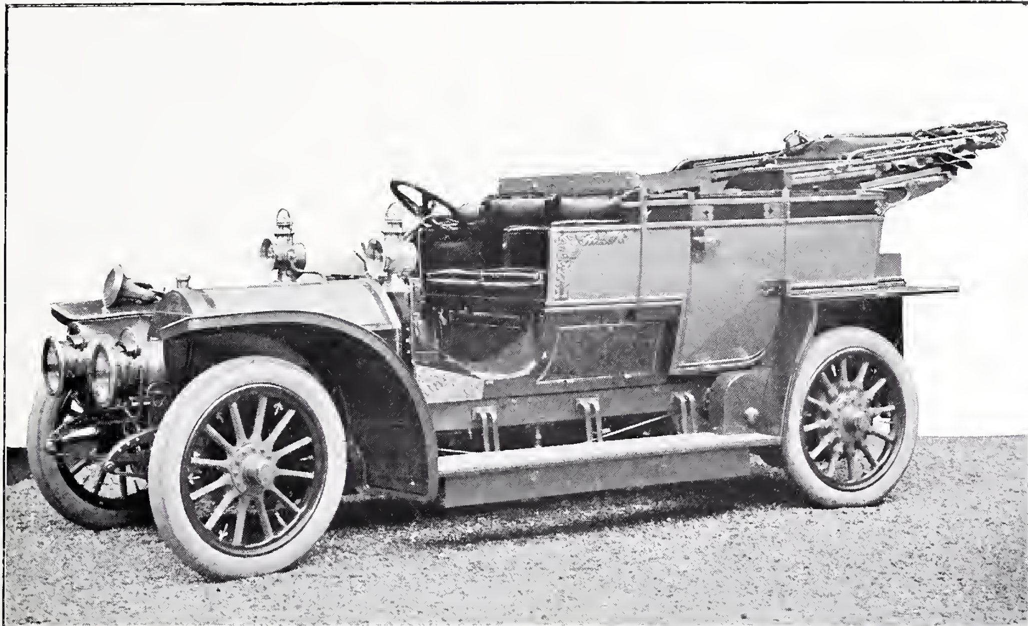
FIG. 8. HEEREN-KAMER KASTEEL „ECKART."

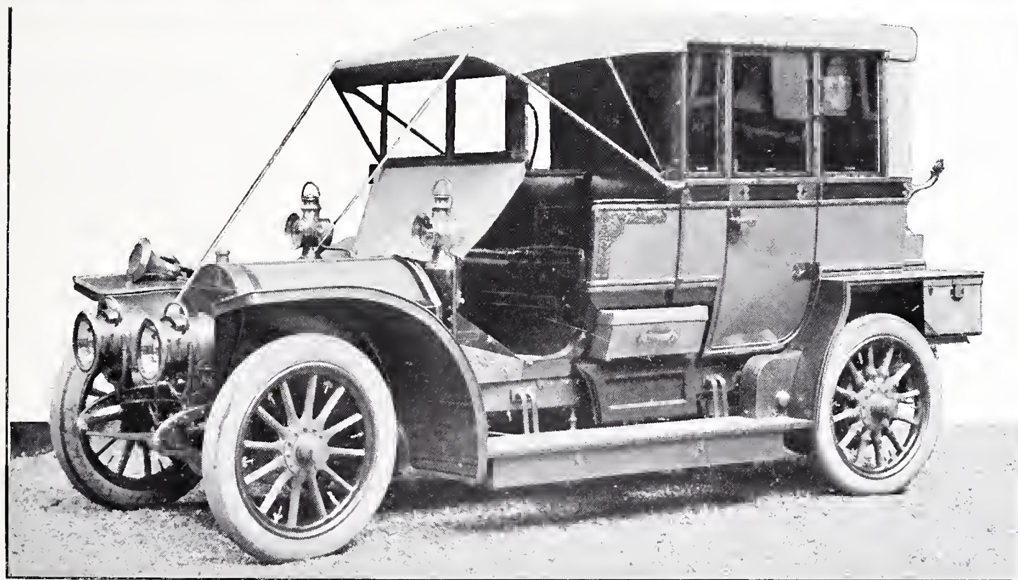
borgen. Deze koffers zijn juist passend gemaakt in de beschikbare ruimten.
Op de onderste afbeelding is de auto afgebeeld met de deuren geopend en de koffers uitgetrokken. Onder de achterbank is nog eene ruimte voor het reisgoed van den chauffeur en benzinebak. Voor, onder de eerste zitplaatsen, zijn twee afgesloten gelegenheden tot berging van reserve-banden en artikelen voor reparatie. De armleggers vormen de deksels van bewaarplaatsen voor stofbrillen en handschoenen. Ten slotte is nog de treeplank, die met koperen stangen aan de chassis verbonden is, als gereedschapskist ingericht, zoodat kleine reparaties onder weg kunnen geschieden, zonder den reizigers het minste dérangement te bezorgen. De treeplank zelf verschaft dan den chauffeur eene geschikte werkbank.

PLAAT LXVI. HEEREN-KAMER KASTEEL „ECKART."

PLAAT LXVI. REISAUTOMOBIEL.

BAYARD, EMILE: L'Education artistique par l'image et l'anecdote. Introduction à l'histoire de l'art. Paris. 25 afl. à Fr. 1.—.

BRANCH, E. A.: Simple studies in line and mass of common objects, flowers and designs in monotint and colours. London. 10 sh. 6 d. net.

FLOWERS and plants for designers and schools. London. 10 sh. 6 d. net.

FRAGMENTS d'architecture antique. D'après les relevés et restaurations des anciens pensionnaires de l'académie de de France a Rome. Publiés sous la direction de H. D'Espouy. Paris.
Ile volume. Fr. 150.—.

FROHNMEYER, Dr. und Dr. J. BENZINGER: Bilder-Atlas zur Bibelkunde. Ein Handbuch für den Religionslehrer und Bibelfreund. Stuttgart. M. 6.—.

INDUSTRIES céramiques. Aperçu économique, technologique et commercial. Paris. Fr. 2.25.
4e monographie industrielle publiée par le ministère de l'industrie et du travail.

IOVANOVITCH, DOUCHAN: Or et cuivre en Serbie oriental. Paris. Fr. 10.—.
Historique — geologie — minéralogie — exploitation.

MARKS, PERAJ L.: The principles of architectural design. London. 10 sh. 6 d. net.

MUTHER, RICHARD: History of painting from the fourth to the early nineteenth century. London. 21 sh. net.

ORNAMENT, Das neuzeitliche, der Fläche. 40 Original-Zeichnungen in Mappe. Motive für Zeichner, Lithografen, Musterzeichner, Kunst-, Glas- und Dekorationsmaler. Serie I. Jena. M. 10.—.

SAGLIO, ANDRÉ: French furniture. London. 7 sh. 6 d. net.

SALONS, Les, d'architecture. Société des artistes français. Société nationale des Beaux-Arts. 1907. Paris. Fr. 6.—.

SOLGER, K. W. F. ERWIN: Vier Gespräche über das Schöne und die Kunst. Berlin. M. 3.—.

WEATHERS, WRANGE: Beautiful garden flowers. For town and country. London. 6 sh. net.

WRANGE, THOS. A.: Historical guide to french interiors, furniture, decoration, woodwork and allied arts. London. 5 sh. net.

FIG. 1. MAASBRUG.

OUDHEIDKUNDIGE WANDELINGEN DOOR MAASTRICHT I.

Hoogstmerkwaardig om hare oudheden en kunstschatten is Maastricht. Als wij van oudheden spreken bedoelen wij niet alleen oude gedenksteenen, urnen en munten, maar vooral oude gebouwen schilderachtige stukjes vesting, ruïnes van kerken en oude stadsgezichtjes, welke laatste echter, helaas, langzamerhand verdwijnen.

Wij zullen in den geest een wandeling door de stad maken en hier en daar ook gaan bezichtigen wat men zoo niet altijd te zien krijgt. Fraaie afbeeldingen van St. Servaas in zijn geheel ziet men in alle gidsen van Maastricht, van de Onze Lieve vrouwe-kerk minder, wijl men niet overal op deze kerk een goed uitzicht heeft, en 's zomers het groen der boomen de kerk ten westen, 't gedeelte dat het meest wordt afgebeeld en ook inderdaad zeer merkwaardig is, bedekt.

Ik ben niet van plan den koster van St. Servaas concurrentie aan te doen en u de schatkamer te laten zien; want zeer goede en goedkoope geïllustreerde gidsen zijn daar te krijgen. Daarentegen zal ik dit gemistrachten te vergoeden en u monumenten en schilderachtige plekjes toonen, zij het ook naar afbeeldingen, die niet meer

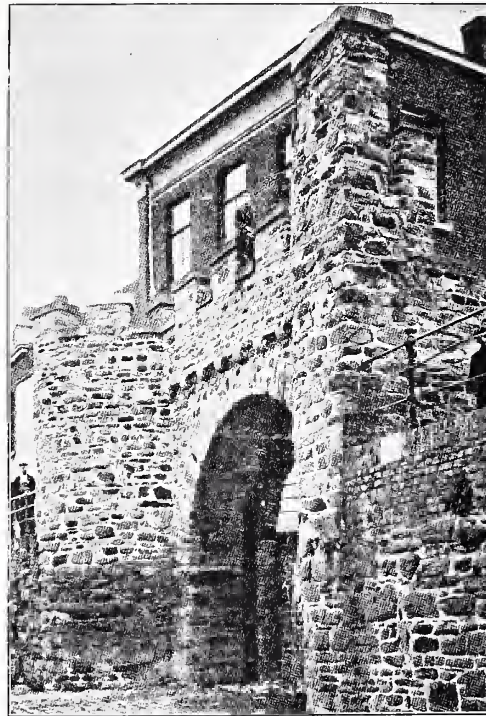

FIG 2. „WATERPOORTJE" TE WIJK.

FIG. 3. VOORMALIG KERKJE DER GRAUWZUSTERS

FIG. 4. KRUITTOREN TE WIJK

in werkelijkheid te zien zijn, dank zij de vernielzucht en onverschilligheid, domheid enz. enz. van menschen wier oudheidkundige scientie en conscientie minder normaal waren ontwikkeld.
Als wij het misbaksel dat men station heet hebben verlaten, dan zien wij een geheel nieuwe stad voor ons, men zou denken aan de Sarphatistraat te Amsterdam.
Het eenige wat nog oud was is eenige jaren geleden, in 1898, afgebroken. Bepaald mooi was het niet: een zijmuur van een in de 17e eeuw gebouwde klooster-kerk, der Annuntiaten.
Men had met goeden wil misschien van die ruïne een schilderachtig plekje kunnen maken met klimop langs dien muur en een kleine afgesloten ruimte, met bloemen beplant er voor. Want er is veel bouwterrein en nog zeer weinig ouds in Maastricht.
Aan het eind van de laatste straat links, heel aan het einde, voor men aan de Maasbrug komt, stond de oude Wijkerpoort door baldadige opgeschoten knapen in één nacht, tot groot pleizier van het toenmalig stadsbestuur, dat niets liever dan de afbraak wenschte, niet *afgebroken*, maar in een staat gebracht, dat men met heel veel kwaden wil, daaruit tot afbraak een gezochte schijngelegen-

heid kon vinden, bij welke afbraak de nog eeuwen belovende soliditeit van de poort is gebleken. Een der belhamels van het nachtelijk slooperswerk was al naar Luik uitgeweken uit vrees voor straf, doch gerustgesteld keerde hij terug. Een vrijgeleide ontbrak er nog maar aan! Thans tot betere gevoelens bekeerd, betreurt hij zijn jeugdige onbezonnenheid en belijdt ze openlijk tot waarschuwing van zijn tijdgenooten.

Wij zijn aan de brug. Aan den rechter Maasoever ten zuiden, dus aan de linkerhand, kort gezegd, was nog een oude poort, Waterpoortje genaamd, met Romeinsche grondvesten. Deze gaf van Wijk uit toegang tot de oude Maasbrug, die der Romeinen en in de middeleeuwen tot het einde der 13e eeuw. De poort, waarschijnlijk van den tijd der eerste omwalling, van 1229, wat haar gedeelte boven den grond betreft, zooals zich dat in de 19e eeuw vertoonde (want langzamerhand is de grond opgehoogd, zoodat in de middeleeuwen zeer zeker een Romeinsch gedeelte nog zichtbaar kan geweest zijn) werd in 1890 ook al, ondanks telegrammen van oudheidkundigen enz. vernield en . . . weer opgebouwd naar den ouden trant, volgens den middeleeuwschen toestand. Een weinig verder ziet men een aardig stuk overblijfsel der oude vesting het zoogenaamd Maaspunt.

Nog is de maat der verwoesting niet vol: wendt uw oogen nu naar rechts, dicht bij St. Martinus-kerk van Wijk, dus aan den rechteroever der Maas, ten noorden van de brug, stond een prachtige kruittoren van ijzerzandsteen (of pierre de Cheratte) opgebouwd, heel schilderachtig met een uitspringende soort galerij, waar boven nog een verdieping met spits dak. Tot de vernieling van dit oud weinig voorkomend militair gedenkstuk werkten de kerkelijke en burgerlijke overheid eendrachtig samen. De pastoor meende dat de toren zijn processie in den weg stond en dat op zekeren dag al zijn schapen met huid en vacht het voorbeeld van Van Spyk, gedwongen, zouden volgen. De burgerlijke overheid, vond die vrees uitstekend en deed niets liever dan de reden er van amoveeren. Dit geschiedde in 1868. Alles zou men vernielen tot de brug toe:

FIG 5. „OUD STADHUIS".

FIG. 6. ROM. ALTAAR (TOTAAL AANZICHT).

Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg. Daar is veel te zien, ook veel wat elders te zien is; maar de Celtische bronzen, het Romeinsch brons- en glaswerk, ook eenige fraaie en zeldzame Romeinsche steenen met voorstellingen en inschriften zouden een groot museum eere aandoen.

Hierbij eenige afbeeldingen van een Romeinsch drie-goden altaar, Apollo, Hercules en Ceres, in 1903 ten N. W. in de Onze Lieve Vrouwe-kerk gevonden, bij gelegenheid van het verlagen van den vloer; verder een afbeelding van twee Romeinsche zwaardvechters of gladiatores met bijbehoorend wij-inschrift, waarvan de vertaling is: aan Ammaca of Gama-

ja daar is ook spraak van geweest! Jonkheer Mr. V. de Stuers, de goede geest, van behoud niet slechts, maar ook van herstel, die weldoend langs 't oud Maastricht zweeft, maar ook niet te vergeefs het zwaard, zijn geweldig goed versneden pen, voert om al dat verwoestend wandalen-bedrijf in den toeleg reeds af te weren, hij streed, door geestverwanten geholpen, toen voor het behoud. O maar er zijn die in staat waren ze af te breken, dat oud statig monument, dat eenige wat de intrede in Maastricht nog der oude stad waardig maakt!

't Eerst wat wij nu voor merkwaardigs te zien krijgen is links in de Kleine Staat [1]) het zoogenaamd oud-stadhuis, eigenlijk dinghuis, in 1475 geheel nieuw opgetrokken. In dit gebouw is het museum van het

[1]) Wellicht stad, in het Maastrichtsch staat.

FIG. 7. ROM. ALTAAR (HERCULES).

G. 8. ROM. ALTAAR (CERES).

aangeschaft. (Ook in Tongeren, hoewel geen departementshoofd-stad, is er zulk een buste op het raadhuis).

Maar vervolgen wij onze wandeling. Op het Vrijthof wenken in de verte reeds St. Servaas en St.Jan. Doch eerst nog even de oude Dominicanen-kerk bezichtigd, van mergel opgetrokken in het begin der 14e eeuw, met drie schepen, hoogchoor en kapel ten Z. daarvan. Ten N. Westen is eene muurschildering van 1337, voorstellende de Kroning der H. Maagd door God den zoon, daaronder tafreelen uit de marteling der tienduizend martelaren en nog lager uit het leven van den H. Thomas van Aquine, welk schilderwerk wij in

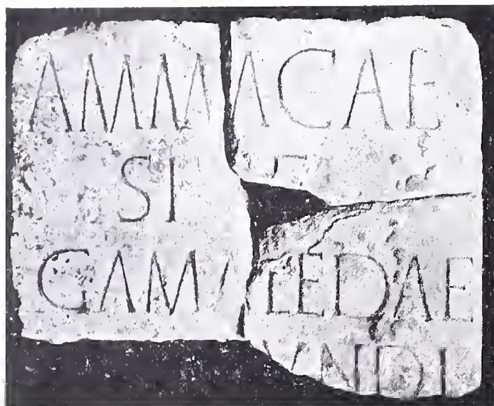

FIG. 9. ROM. ALTAAR (APOLLO).

leda heeft Secundinus (dit doen oprichten). Deze steenen werden in 1901 in de Plankstraat bij het O. L. Vrouweplein in een gebouw van den heer Marres gevonden. Dicht bij het hoogchoor van O. L. Vrouwe-kerk ten N., dit zij ter loops gezegd, is een Romeinsche kelder gevonden, die in de parochiale school zijn ingang heeft en nog te bezichtigen is.

Ten slotte geven wij nog, als tegenstelling met het Romeinsch beeldhouwwerk, een stuk modern, namelijk de buste, door Chaudet vervaardigd, van den Franschen Caesar: Napoleon I, eertijds op het raadhuis en zooals elke departements-hoofdstad er een bezat, op kosten der gemeente

FIG. 10 ROM. VOTIEFSTEEN (INSCHRIFT).

een volgend nummer van dit tijdschrift zullen behandelen.
St. Servaas is een kerk waaraan vele eeuwen gearbeid hebben. De oudste krocht onder het hoogaltaar en de beide zijmuren van de middelbeuk ten Z. en ten N. tot aan den mergelrand boven de vensters [1]) zijn van de oude basiliek door bisschop Monulphus gebouwd omstreeks 561 nog over. Wij geven hier eenige afbeeldingen daarvan. Het westerwerk is m.i., althans het buitenste gedeelte en de zoogenaamde Keizerszaal uit den tijd van Karel den Groote, door zijn bouwmeester en secretaris, tevens commanditair abt van St. Servaas, Eginhard gebouwd. De absis is grootendeels van ± 1039 evenals de westerkrocht onder het hoogchoor, de oostelijke torens en het transept. Het binnenwerk van het westergedeelte of nartex is van ± 1170.
Het fraai portaal vol beelden, ten Z.W., is uit den overgangstijd van Romaansch tot Gothiek in 1200—1250, de kapellen ten Z. en ten N. van de jaren 1357 en volgende. Het gewelf der kerk van ongeveer 1425, de tegenwoordige omgang met steenen gewelf is van omstreeks 1465.
De kerk bestaat thans uit drie schepen, een hoogchoor met absis en twee zijtorens, twee kleine zijchoren ten Oosten, een transept en kapellen ten N. en ten Z., een nieuw werk of nartex ten W. met twee torens van steen en in het midden een houten klokkentoren in navolging van die welk van 1556 tot 1767 daar stond, een portaal ten Z.W., onder het hoogchoor twee krochten (een ten O. in 1039 gevuld en een ten W. in 1811 geslecht en in 1880 hersteld) en ten W. van deze laatste eene kleine krocht, (waarin het graf van den laatsten Karolinger, Karel in 1001 overleden) en ten W. daarvan eene nog kleiner krocht met het graf van St. Servaas; voorts ten N. eene serie kloostergangen, die een kerkhof omsluit, een oud refter,

[1]) Ook wat van de buitenmuren der zijbeuken na het doorbreken van de kapellen nog over is.

FIG. 11. ROM. VOTIEFSTEEN (AFB. VAN 2 GLADIATOREN).

FIG. 12. BUSTE
AN NAPOLEON.

thans schatkamer, en een oude kapittelzaal. De kerk is van ijzerstandsteen gebouwd.

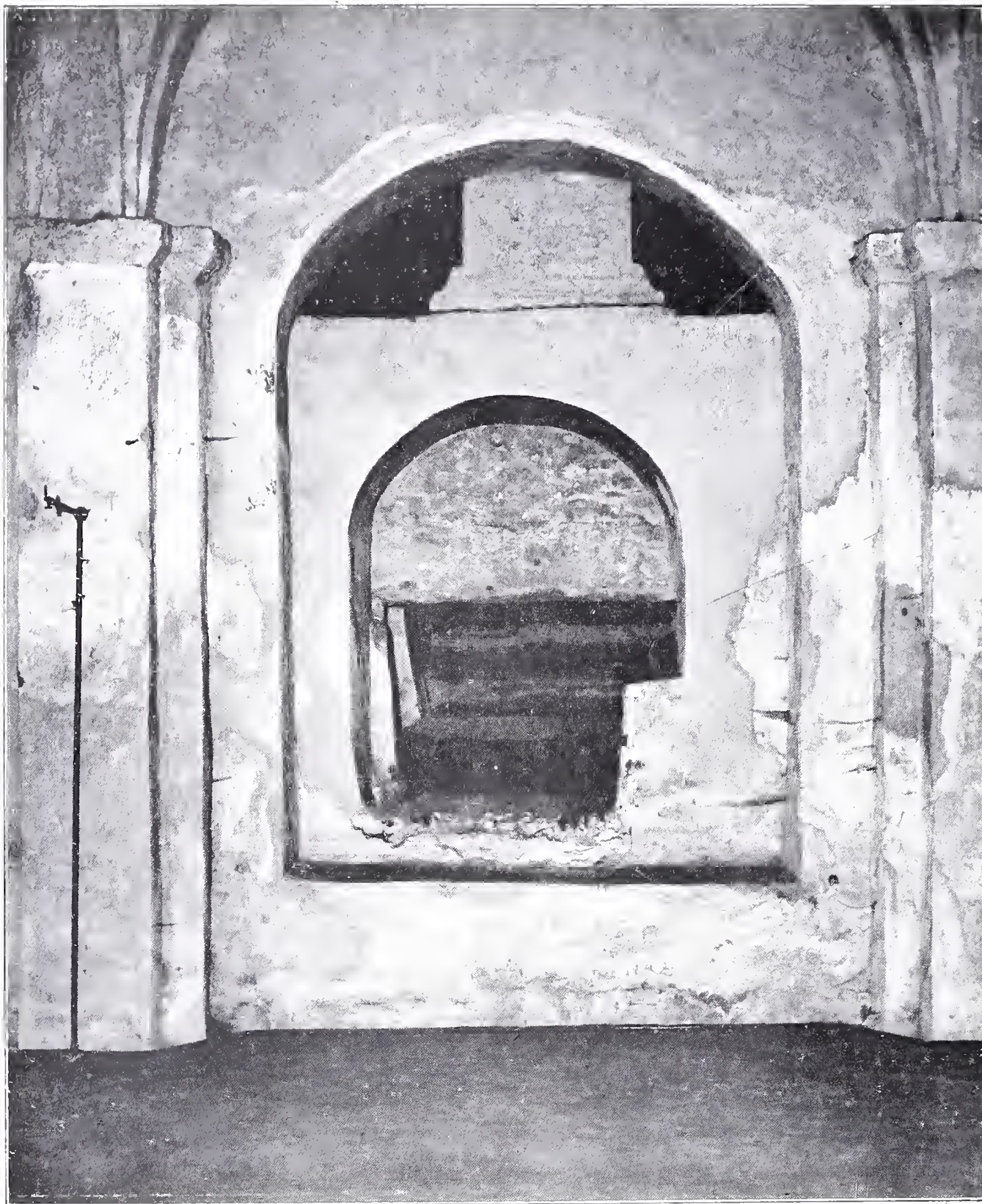
Van de beschrijving der kostbaarheden zou ik mij onthouden, maar kan niet nalaten eene afbeelding te geven van een fraai mausoleum, een monolith uit de 11e eeuw, in 1039, na de verheffing van het gebeente van St. Monulphus en Gondulphus, op hun graf gezet met een reliekschrijn er in waarschijnlijk en de beide busten, die hun hoofden bevatten, er op. Het is van binnen hol en zonder bodem en heeft in het verlengde van een altaar gestaan, in het midden der kerk, maar werd in 1628 in den grond gestopt omdat het... alweer de processie in den weg stond en de mislezende priester last van den tocht had. In 1890 werd het op mijne aanwijzing teruggevonden en achter het hoogaltaar geplaatst. Het was ter weerszijden met een marmeren plaat bedekt en draagt op den bovenrand dit bijna raadselachtig opschrift:

Excitus hac archa Mondolphus aquisque dicato
Gondolphus templo se reddit uterque jerarcha.

Dit geschrift of het feit daarin vermeld heeft aanleiding gegeven, tot de legende, dat beide bisschoppen na hun dood uit hun graf zijn opgestaan en het munster te Aken gaan helpen wijden, naar den wensch van Karel den Groote, die gaarne 365 bisschoppen daar bij had, om dit getal

FIG. 13. OUDSTE KROCHT VAN ST. SERVAAS-KERK.

PLAAT LXVIII. OUDSTE KROCHT VAN ST. SERVAAS-KERK. (WESTELIJK AANZICHT.)

FIG. 14. OUDSTE KROCHT VAN ST. SERVAAS-KERK (ZUID-WESTELIJK AANZICHT.)

vol te maken. Boven in het gewelf der kerk stond dan ook aldus vertaald:

Monulphus, Gondulphus, staet op ter vaert
Wyt Aken dat munster; segt God en gepaert.

Feitelijk staat dit niet in 't *Latijn*. Men kan evengoed vertalen:
Uit deze kist is te voorschijn gebracht (van excieo) het hoogepriester-paar Mondolphus en Gondolphus en heeft, na dat te Aken de tempel gewijd was, zich weder daarin begeven. Dat wil dan zeggen dat hun gebeente, gelijk meer geschiedde, plechtig bij de kerkwijding te Aken is tegenwoordig geweest. In dit geval heeft het feit in het opschrift vermeld, al te letterlijk opgevat, aanleiding tot de legende gegeven, eene legende die zeer bekend was. Een andere vertaling is, in plaats van „nadat te Aken de tempel gewijd was" — „nadat de tempel (van St. Servaas in 1039) met water was gewijd."
Maar waar blijft dan de legende, waartoe dan alleen de onjuiste vertaling aanleiding gaf en met dat wijden met water is al heel nuchter een kerkconsecratie uitge-

drukt? Hierna eene afbeelding van dit monument.

Nog geven wij hier een schoone proeve van de fraaie kerkgewaden van St. Servaas, nl. een kasuifel uit de 15e eeuw met gouddraad en zijde gestikt.

De St. Jans kerk, de oude parochie-kerk van de St Servaas, is in het midden der 14e eeuw van mergel gebouwd, terwijl de toren, 78 meter hoog, ongeveer van het jaar 1450 dagteekent, ter vervanging van een ouderen, die door een storm in 1373 was neergeworpen. De kerk, thans in gebruik bij de Nederduitsch-Hervormden, bestaat uit drie schepen zonder transept, een choor en een hoogen toren met traptoren.

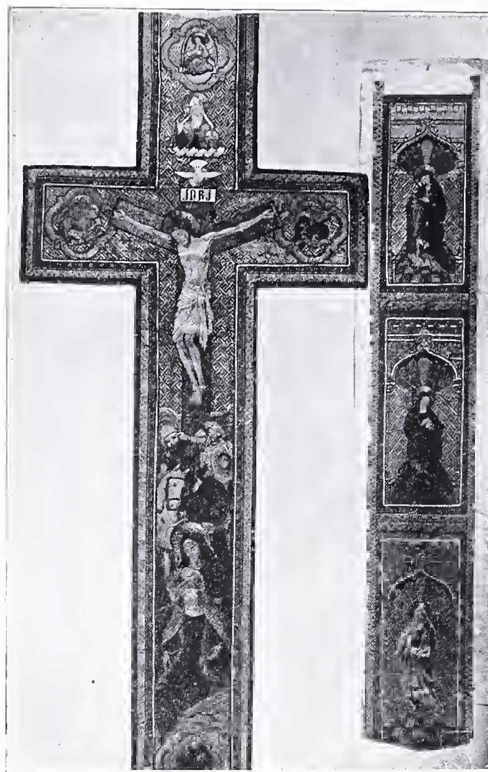

FIG. 16. KASUIFEL UIT DE 15E EEUW VAN ST. SERVAAS-KERK.

FIG. 15. ST. SERVAAS-KERK (GEZICHT OP HET VRIJTHOF MET ST. JANS-KERK).

Niet ver van St. Servaas, ten Z. van het Vrythof, is het zoogenaamd Spaansch Gouvernement, thans Z. Limburgsche bank. Het behoorde oorspronkelijk aan den hertog van Brabant, werd 1398 aan het kapittel van St. Servaas geschonken door Joanna hertogin van Brabant, onder voorwaarde, dat zij er haar intrek kon nemen, haar leven lang. Ook haar opvolgers, de latere hertogen van Brabant uit het Bourgondische en Oostenrijksche huis, o.a. Karel V en Philippus II, hebben er gelogeerd en hun wapens en symbolen

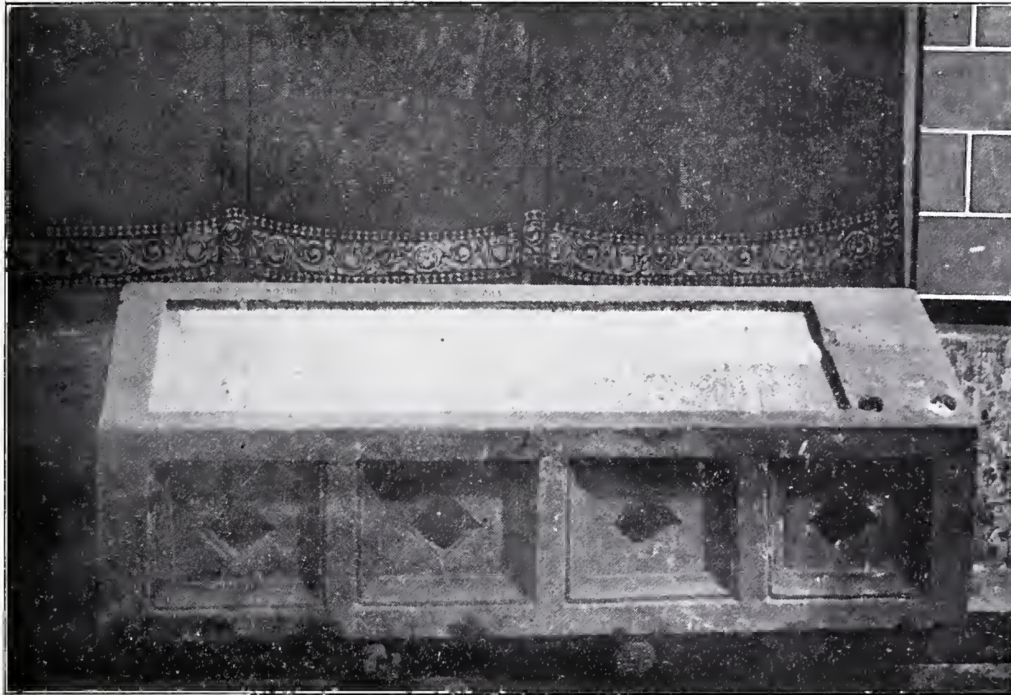

FIG. 17. GEDENKSTEEN VAN HET GRAF VAN SS. MONULPHUS EN GONDULPHUS IN ST. SERVAASKERK.

met titels [1]) zijn nog in den gevel te zien. In 1545 is het tegenwoordig huis gebouwd. Vroeger was het gedeelte van den gevel, dat zich naast de drie bovenste ramen rechts uitstrekte, dus het linker gedeelte als men er voor staat, van hout. Blijkens twee fraaie verschillende aquarellen, in het bezit van het Provinciaal Oudheidkundig genootschap te Maastricht, is in het najaar 1670 deze houten gevel in een steenen veranderd. Want op de eene aquarel ziet men een *houten* gevel en boomen in 't *groen* er voor, op de andere den steenen gevel met *bladerlooze* boomen en wintergezicht.

Hierbij eene afbeelding der laatgothieke vensters. A. J. A. FLAMENT.

Maastricht. *(Slot volgt.)*

[1]) Die van Karel V onder de kalklaag nog even doorschemerend. Vroeger stonden boven de titels de borstbeelden der beide vorsten.

PLAAT LXIX. VOORGEVEL GEMEENLANDSHUIS VAN DELFLAND.

HET GEMEENLANDSHUIS VAN HET HOOGHEEMRAADSCHAP VAN DELFLAND TE DELFT.

Dit eerwaardig gebouw met fraaien gevel, gelegen aan het Oude Delft, schuins tegenover de Oude Kerk, is sedert 1645 de zetel van een der drie oudste en grootste waterschappen in Nederland. Prof. Gugel noemt het in zijn Geschiedenis van de bouwstijlen, bl. 668, onder de *middeneeuwsche bouwkunst*, en zegt er o. a. van: „Het kostbare monument kenmerkt zich door die schilderachtige stoffeering en dien weelderigen rijkdom van vormen, welke aan de openbare burgerlijke bouwwerken der Nederlanden van dien tijd zoo bijzonder eigen zijn. Karakteristiek is voorts de zeer vrije behandeling der ordonnantie.” Ook roemt hij den bouw van het torentje, „het ranke en luchtige koepeltorentje, dat als een zoo schilderachtig bijwerk boven den geveltop uitsteekt.”

De geschiedenis van dit huis vóór genoemd jaar 1645 laat zich in ’t kort samenvatten als volgt. Het werd in de eerste helft der 16de eeuw gebouwd voor Jan de Heuyter, Schout van Delft (1536—’38, 1540 en 1541) en Baljuw van Delfland, zooals de traditie luidt uit penningen hem aangekomen van een Neurenberger koopman, die uit dankbaarheid voor genoten gastvrijheid tijdens eene vervolging, hem zijn geheele vermogen vermaakte. Vandaar de ros- of simbellen, welke als versieringsmotief aan gevel en torentje kwistig zijn aangebracht.

Evenals zooveel anderen zocht de kleinzoon van dezen de Heuyter bij de nadering der Spaansche troepen een goed heenkomen, en verdween voor goed uit deze landen, tengevolge waarvan zijn rijk gebouwd verblijf werd gerangschikt onder de zoogenaamde „geannoteerde” huizen, om ingevolge resolutie van de Staten van Holland van 14 Juli 1575 ten behoeve van de „gemeene saecke” te worden verkocht. Den 28 Juli van dat jaar werden de Commissarissen benoemd om het bevel ten uitvoer te brengen. In dien tusschentijd trok de Magistraat van Delft zich het lot van het huis aan, ’t geen blijkt uit het Memoriaal van Burgemeesteren van 15 Dec. van meergenoemd jaar 1575. „Mijn Heeren de Burgemeesters deser stede bevindende dat de huysinge toebehoort hebbende

FIG. 1. VERANDERDE VOORGEVEL NAAR TEEKENING IN ARCHIEF.

PLAAT LXX. ACHTERZIJDE GEMEENLANDSHUIS (18DE EEUW) MET GEZICHT OP TORENTJE (16DE EEUW).

Jan de Hoyter geheel en al mettertijd vervallen soude doordien dat deselve niet bewoond en word, dat oock dikwils bevonden is geweest dat by nagte de deuren ende vensteren van denselven huyse openstonden waar uitvoerig inconvenient van brand ofte anders soude moge komen, hebben omme hierin te voorsien gecommitteerd en committeeren mits desen Jan Zowier eertijts conchierge van 't Hoff in den Hage, omme bij provisie in der qualiteyt als voren thuys te bewonen mitsgaders tselve te reynigen en schoon te houden tot wederseggen van myn Heeren na den tyd van drie maanden." Evenwel was het huis reeds binnen 14 dagen na dato verkocht aan Mr. Paulus Buys en Mr. Cornelis de Coninck, die het 16 Mei 1577 overdroegen aan Burgemeesteren van Delft „tot behouff van derselver stede" voor de som van *f* 2500. Het zal toen vervolgens dienst hebben gedaan als stadslogement, want in de volgende overdrachtsacte wordt het gebouw genoemd „'s Heeren herberge". Die overdracht had 20 Dec. 1583 plaats ten behoeve van Philips graaf van Hohenlohe-Langenburg (1550—1606) gemaal van Maria, dochter van Prins Willem I. In dezen tijd heeft de voorgevel vermoedelijk eenige verandering ondergaan, 't geen valt af te leiden uit het aanwezig zijn van twee (thans blanco) wapenschilden, waarvan het mannelijk schild is omhangen met den keten van 't Gulden Vlies. In 1594 had het huis bijna tot woning gediend aan Emilia van Nassau en als wieg voor den eerstgeborene uit haar romantisch huwelijk met Emanuel van Portugal. De graaf van Hohenlohe had n.l. van de Staten-Generaal bij resolutie van 10 Sept. 1594 toestemming verkregen om aan de onbestorven weduwvrouw tijdelijk een zijner Heerlijke huizen af te staan. Zoo liet hij zijn huis te Delft daartoe in gereedheid brengen. Nauwelijks kwam dit evenwel ter oore van de gros bonnets, of de resolutie werd te niet gedaan. Men had n.l. bedoeld een der Heerlijke huizen in Duitschland, want men was beducht voor den toorn van Prins Maurits! Tot in 1636 bleef het huis eigendom der grafelijkc familie Van Hohenlohe. Den 19 Aug. van dat jaar werden Mrs. Jan de Groot, Guillaume de Lange en Johan de Salengre door Georg Friedrich graf zu Hohenlohe-Langenburg, overste, als voogd van zijn neven Joachim Albrecht en Heinrich Friedrich, graven van Hohenlohe, gemachtigd om het huis te verkoopen. Toch zouden eerst den 1 Maart 1639 de voorwaarden van den verkoop worden vastgesteld. Deze luidden als volgt: „En laet eenen „yegelicken bij dezen weten, dat de

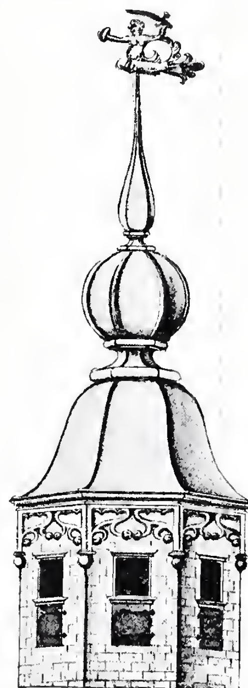
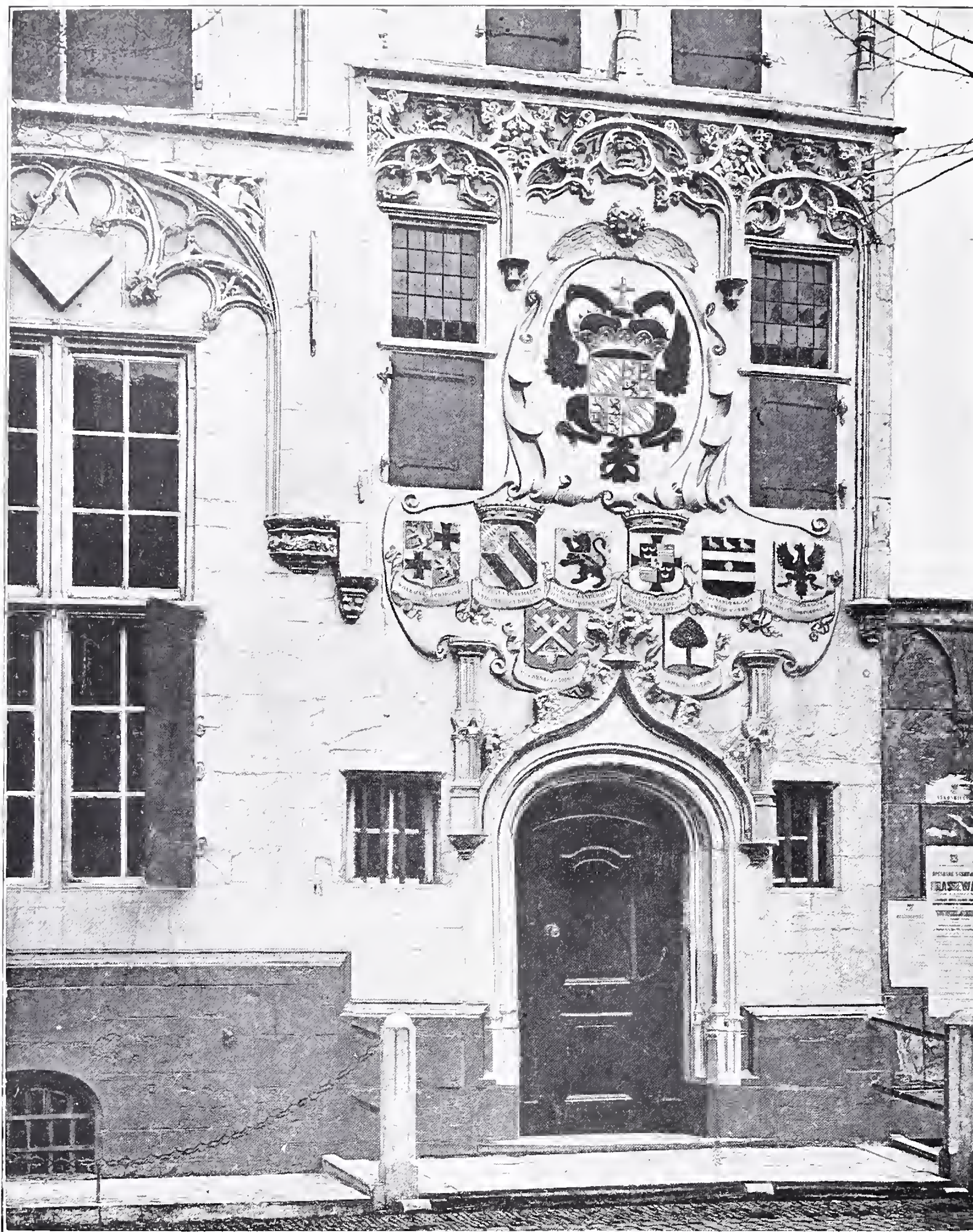

FIG. 2.
HET TORENTJE NAAR TEEKENING IN ARCHIEF.

PLAAT LXXI. HOOFDINGANG VAN 'T GEMEENLANDSHUIS MET DE WAPENS VAN 'T HOOGHEEMRAADSCHAP, VAN DIJKGRAAF EN HOOGHEEMRADEN, SECRETARIS EN PENNINGMEESTER, AANGEBRACHT IN 1648.

„HeerenMrs.Jan de Groot,Guillaume de „Langen ende Jan de Salengre, raeden „van den Heere grave van Hohenlohe, „daertoe gecommitteert, willen vercopen „den seer schoone Huyzinge en(de) Er- „ve, genaemt 't Hoff van den Grave van „Hohenlohe, hebbende eenen blaeuwen „arduynen gevel ende eenen tooren daer- „op, waervan het betimmerte breet is 60 „ghemeene voeten, ende het Erff daar- „nevens 40, tsamen voor aen de straet „breedt 100 voeten, zijnde hetzelve aen de „Noort-sijde bevrijdt met eenen schoo- „nen arduynen muyr ende een groote „poort, daer door men met een koetse van „vier ende ses paerden bequaemelic can „in ende uytrijden, toebehoorende den „voorgemelten Heere Grave van Hohen- „lohe, staende en gelegen binnen Delft „aen de oude Delft bij de Oude Kerk, „enz." Evenwel werd eerst den 22 Febr. 1643 de koopbrief ten behoeve van Jean de Salengre bezegeld. De koop had plaats voor ƒ24000.— De procuratie en acte van ratificatie van den graaf van Hohenlohe zijn gedateerd 21 Maart.

Eerst den 2 Febr. 1644 had het definitief transport plaats ten behoeve van Jean de Salengre, door dat familieleden van den gevluchten De Heuyter een proces aanvingen over den eigendom van 't huis (zie hierover nader mijn art. over het Gemeenlandshuis in De Navorscher 1902, bl. 70, e.v.) Genoemde Jean de Salengre, raad en tresorier van den graaf van Hohenlohe droeg het gebouw evenwel reeds den 4 Juli 1645 over aan Hoogheemraden van Delfland voor ƒ30000.— benevens ƒ150.— speldegeld voor de echtgenoote van den verkooper.

Den 3 Juni tevoren was overeengekomen dat behalve de kosten van overdracht door de koopers ook zou worden overgenomen de reeds gesloten contracten met aannemers en materialen welke voor eene generale reparatie waren ingeslagen. De rekening van 't Hoogheemraadschap over 1645 leert ons dienaangaande de volgende posten kennen: „Kalk en steen reeds aanwezig 199 £ 13 sch. De XLste penning en de duit op den gulden bedroegen 987 £. De reparatiën in 't jaar 1645 zijn zoo wat op ƒ9000.— te stellen. Voor 60 „pruysse deelen van Dansick" werd 326 £ betaald. Henrich Swaeff ontving 80 £ voor „een paar marmer posten ende witte ende blauwe hartsteenen

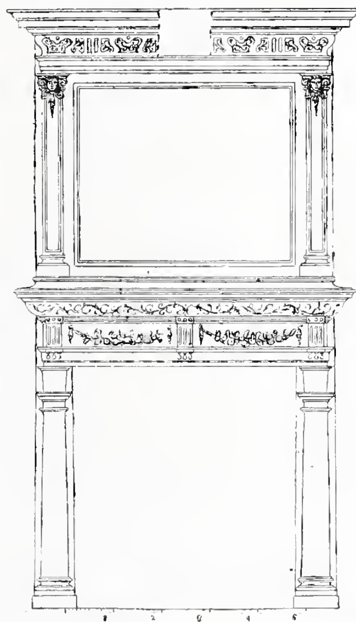

FIG. 3. SCHOORSTEENMANTEL NAAR TEEKENING IN HET ARCHIEF.

PLAAT LXXII. „HALL" IN GEMEENLANDSHUIS, DE VOORMALIGE VIERSCHAAR VAN 'T HOOGHEEMRAADSCHAP.

tegeltjens int voorsalet." In 1646 werd alleen aan den timmerman voort 't maken van een nieuwe „gaelderye, camer en washuys" *f* 2300.— besteed, en beliepen de onkosten van 't geheel in orde brengen wel weer pl.m. *f* 7000.— waarvan wij de volgende posten releveeren: Franck Jansen, metselaer, een nieuwe muur 834 pd. Bartelmees Drijffhout, steenhouwer, 875 pd. (hartsteen tot bevrijding van den tuin) Henryck Swaeff, steenhouwer 111 pd. 17 sch., hartsteene tegelen soo op de plaets als in de galderije ten getale van 4808 grauwe en blauwe. Franck Jansen metselaar 112 pd. 19 sch., Klaes Meessen, nieuwe pomp 97 pd. Cornelis van der Graeff, geschilderde tegeltjes 133 pd. Sicktis Janssen, glaesmaecker 588 pd. voor spiegelglazen. Willem van Oudekercke, schilderen en vergulden 208 pd. 15 sch.

Het zou echter 1648 moeten worden vóórdat kon worden overgegaan tot eene definitieve restauratie. De hoofdingelanden van 't Hoogheemraadschap zagen zich verkort in hun rechten, omdat zij in den aankoop enz. niet behoorlijk gekend waren (zie De Navorscher 1902, alsvoren). Het bezit van het waardige gebouw gaf den Hoogheemraden in 1649 aanleiding, om „tot teycken van goede eenicheyt onder den anderen" een gouden (verguld zilveren) beker te laten vervaardigen (zie figuur 9) waarvan de Resolutiën van dat jaar 't volgende relateeren:

„D'wel Edele Heeren Hooge Heemraden van Delfflant tot teycken van goede enicheyt onder den andren, tot continuatie van dien en (de) eeuwige memorie voor de successeuren pro prys sumptibus hebben(de) gedaen maecken een silvere vergulde coppe met de wapenen van heeren Diderich van Schagen, vryheer van Goudriaen etc. Nicolaes van (der) Duyn heere van Rijswijck etc. Albrecht van Wassenaer heere van Hogeveen etc. ende Corn. Musch heere van Waelsdorp etc. alsdoen hooge heemraden omringt es deselve Coppe op huyden den XVII September XVI negen ende veertich in den gemeenelantshuyze tot Delff gebracht en(de) gelaten met ordonnantie van ten euwigen Memorie als vooren te blijven."

Deze beker draagt op den voet de inscriptie: „Uyt liberaliteyt van de WelGeboren Heeren Hooge Heemraden van Delflant. Ao. 1648." De beker met de gegraveerde wapens en druiventros als bekroning van het deksel (op de afbeelding zijn de wapens zichtbaar van 't Hoogheemraadschap en dat van den toenmaligen dijk-

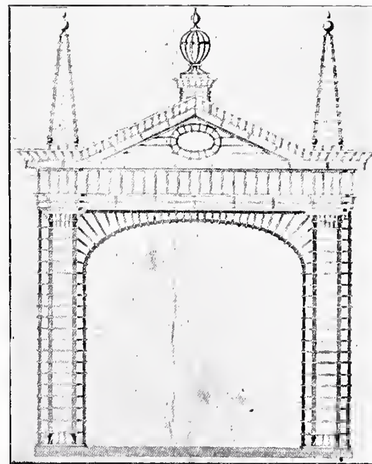

FIG. 4
PRIËEL NAAR
TEEKENING
IN ARCHIEF.

FIG. 5.
KIJKJE IN DE
VERGADERZAAL
VAN DIJKGRAAF
EN HOOG-
HEEMRADEN.

graaf Dirck van Coolwyck) vertoont aan de onderkant van den voet: „Uyt een liberale gifte van de WelEdele Heeren Dyckgraef ende Hooge Heemraden van Delflant, 1682." Volgens het Toastenboek werd deze beker ingedronken bij de Jacobi-schouw van genoemd jaar, om vervolgens ten eeuwigen dage te blijven berusten in hetGemeenlandshuis teMaassluis. De derde beker, waarvan het deksel wordt bekroond door 't driemaal herhaald wapenschild van Delfland in den vorm van een prisma, bevat het volgende inschrift op de buitenzijde van het in den beker sluitend deksel: „Alta patrum propria; Virtus dum splendet in auro; Dona vides ipsa candidiora nive. J. de Groenendyck." 't Welk vertaald luidt: „Terwijl de verheven deugd der vaderen schittert in het eigen goud, ziet gij hier de geschenken [het geschonkene] blanker (reiner) dan de sneeuw zelve." Zou dit inschrift op een ouderwetschen maaltijd zijn verzonnen?! Of zou het kunnen slaan

op 6 vierkante zilveren kandelaars met het wapen van Delfland; 2 zilveren soeplepels; 24 messen met zilveren heften alles met gegraveerde wapens in 1708 aangemaakt of geschonken? Blijkens de in dezen beker gedreven wapens van Pauw en De Beaumont, moet de aanmaak daarvan worden gesteld tusschen 1681 en 1724, want Mr. Simon van Beaumont werd 21 Maart 1681 benoemd tot extraordinaris Hoogheemraad en bleef dit tot 1729, terwijl tusschen die jaren, althans tot 1724 drie leden van 't geslacht Pauw achtereenvolgens Hoogheemraad waren. Evenals Rijnland (Vgl. Het Huis, Oud en Nieuw, 1906, Afl. 11) had ook Delfland zijn „hensbeker" al was deze laatste oneindig minder kostbaar. Ze was besteld bij Besluit van 9 Oct. 1692 „in gesleepen en gedrilt glas", hield één pint wijn in, en werd voor 't eerst in genoemd jaar gebruikt bij de „aanteyckeninge van den helm." Deze brooze bokaal ging echter verloren.

In 't archief berust 't gewichtig document dat bevat: „Conditiën ende Voorwaerden waer naer de Ed. Heeren Dyckgraeff en de hooge heemraden van Delfflandt willen besteden seker hartsteen werck dat gestelt sal worden in de gevel van het gemeenlantshuys staande binnen de stadt Delft," enz....

Onder de gestelde voorwaarden releveeren we, dat gebruikt moet worden „goede vaste bentemer steen" terwijl het oude werk moet worden uitgebroken, en het nieuwe 6 à 8 duim moet worden gestaart. Vervolgens mag het „schilt daer den

FIG. 6 SCHOORSTEENSTUK IN VERGADERZAAL VAN DIJKGRAAF EN HOOGHEEMRADEN, VOORSTELLENDE HERTOG AELBRECHT VAN BEYEREN.

arent in sal gehouwen worden" slechts uit drie stukken bestaan, en de onderste schilden uit vier stukken „alles heel dicht aan den anderen gevoucht ende in de gevel gestelt." In de rekening van 't Hoogheemraadschap van 1646 komt inzake die wapens reeds de post voor: „Maertje Dircx betaelt 36 £ ter saecke vant maecken van patronen van(de) wapenen voor des gemeenlandshuys te stellen."

M. G. Wildeman.

(Wordt vervolgd).

PLAAT LXXIII. CHAUFFEURSWONING
KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL.

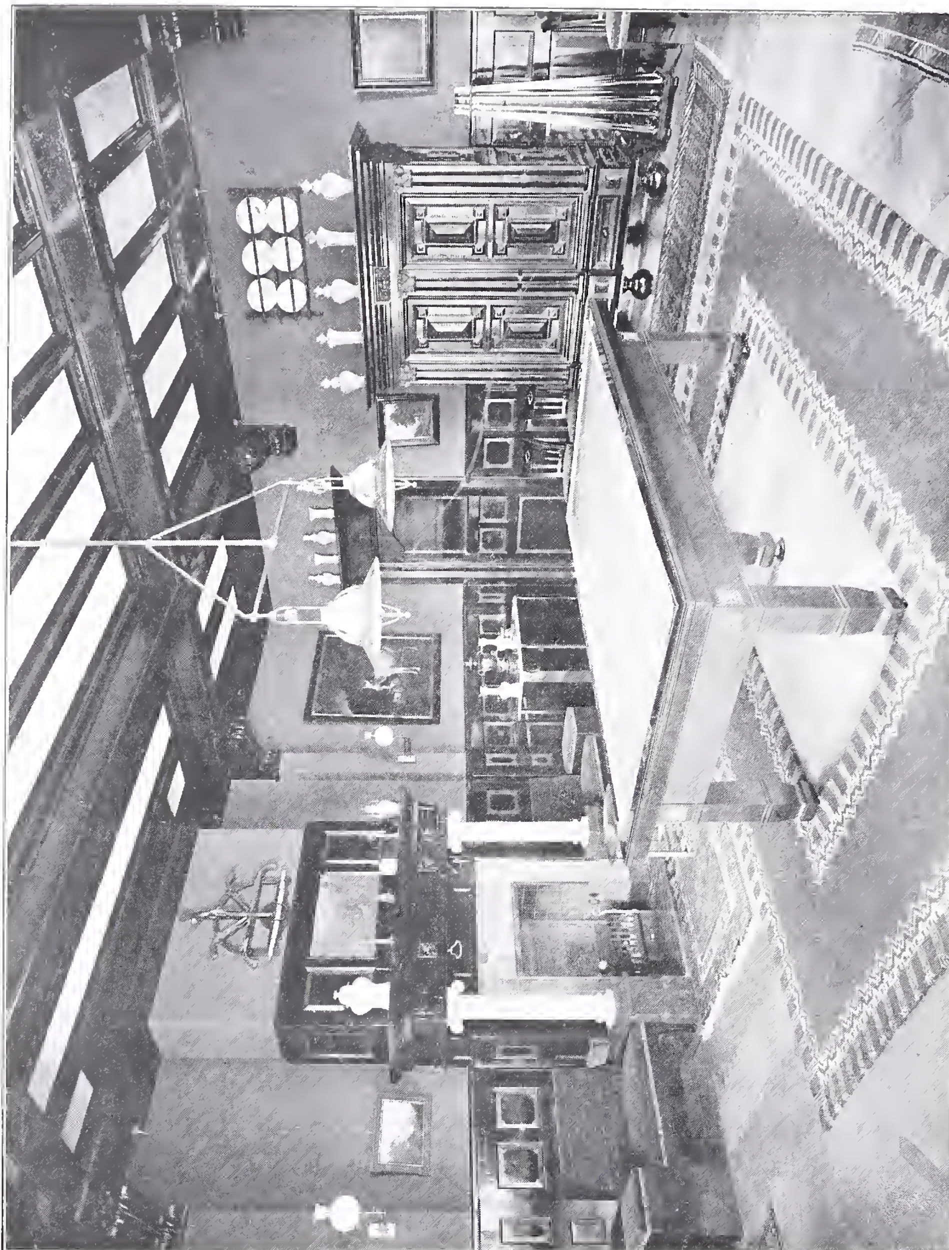
FIG. 1. STALGEBOUW MET AUTO-REMISE KASTEEL „ECKART".

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Kasteel „Eckart" te Woensel (N.Br.)

In aansluiting met de voorgaande aflevering, waarin wij de gevels en gedeeltelijk het interieur van het kasteel Eckart gereproduceerd hebben, vervolgen wij deze serie in dit nummer met afbeeldingen van eet- en billardkamer en van de afzonderlijk gebouwde chauffeurswoning en stalgebouw met auto-remise.

Waar bij de verbouwing van het kasteel, de nieuw aangebrachte gedeelten geheel in overeenstemming met den ouden toestand zijn opgevat, zijn de chauffeurswoning en het stalgebouw daarentegen in een eigen karakter nieuw opgetrokken geheel onafhankelijk van den bouwtrant van het kasteel, daar deze gebouwtjes op een aanzienlijken afstand van het kasteel staan. De chauffeurswoning (Pl. LXXIII) draagt het karakter van een bescheiden landhuisje. Op een gemetseld plint, ongeveer ter hoogte van de raamdorpels, zijn de gevels verder gepleisterd met banden van

PLAAT LXXIV. BILLARDKAMER
KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL.

schoon metselwerk en in de topgevels schrootwerk. De dakvlakken zijn met roode onverglaasde pannen gedekt. De kozijnen zijn blauw, de luiken rood met geel, de goten en windveeren en het tuinhek geel geschilderd. Figuur 2 geeft den platte grond van dit woonhuisje te zien.
Het metsel- en schilderwerk van het stalgebouw is op dezelfde wijze opgevat als van de chauffeurswoning. Op den plattegrond van figuur 3 ziet men, dat de linkervleugel van dit gebouw geheel ingenomen wordt door de woning van den tuinbaas. De rechtervleugel bevat den paardenstal met tuigkamer en bergplaats voor tuingereedschappen. Het midden gedeelte wordt door het koetshuis gevormd, dat tevens de remise is voor de automobiel. Boven bevindt zich de hooizolder. Tusschen de beide vleugels, is voor het koetshuis eene door een glazen markies overdekte ruimte voor het schoonmaken der rijtuigen.

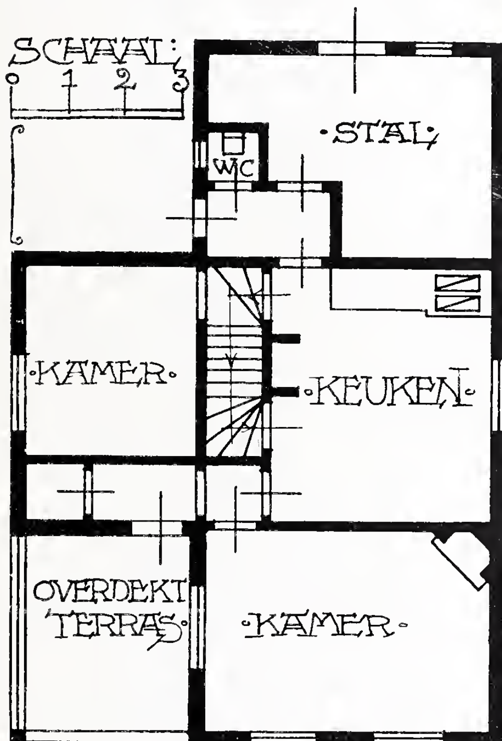

FIG. 2. PLATTEGROND CHAUFFEURS-WONING.

Van de beide gereproduceerde interieurs willen wij nog de algemeene tonen opnoemen. In de billardkamer (Plaat LXXIV) is de betimmering van de lambriseering met den schouw en deuren en van de moer- en kinderbalken van het plafond rood geschilderd bij in de specie geschuurde wanden, die grijskleurig gefrescoliet zijn, terwijl de vakken, waarin het plafond is ingedeeld wit geschilderd zijn. De schoorsteenboezem wordt door zandsteenen kolommen gedragen; de haardnis is van groene tegels gemetseld. Rondom hei eikenhouten billard ligt op den parketvloer een grijze looper met groene randen. Verder wordt de vloer door Perzische tapijtjes bedekt. Enkele oude donkerkleurige meubelen, die levendig uitkomen tegen de roode lambriseering, zijn in dit ruime vertrek geplaatst. De banken aan weerszijden van den schouw, zijn met groene moquette bekleed.
Het houtwerk van de eetzaal (Pl. LXXV) is groen geschilderd en met bronzen filets opgewerkt. De wanden zijn met goudleerbehang bespannen bij een roomkleurig plafond. Op den parketvloer ligt een groot terra-cottakleurig Deventer tapijt met een rood met groenen rand. De mahoniehouten stoelen met grijs-groene ge-

PLAAT LXXV. EETKAMER
KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL.

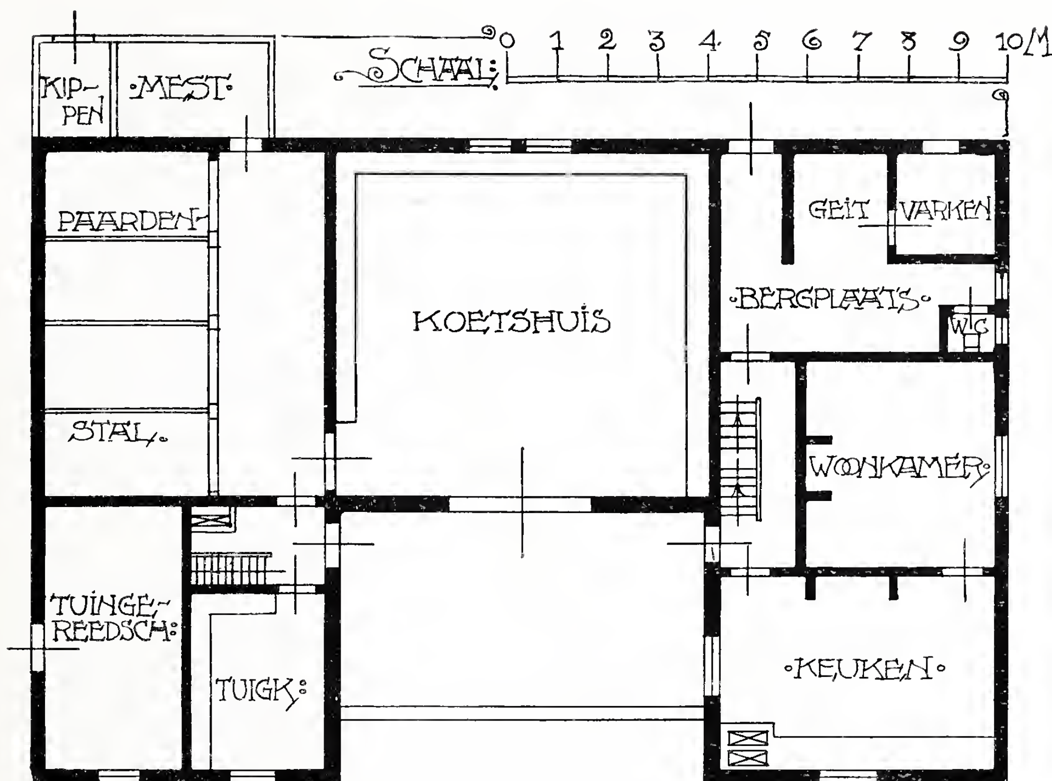

FIG. 3. PLATTEGROND STALGEBOUW.

streepte veloers bekleed, dateeren uit de Lodewijk XV periode.

Ten slotte kunnen wij nog mededeelen, dat de tuin van het kasteel Eckart opnieuw is aangelegd door den tuinarchitect D. F. Tersteeg te Naarden, die in eene latere aflevering in een artikel over tuinarchitectuur ook dezen tuin zal behandelen, waarbij dan tevens eenige fotografische afbeeldingen zullen opgenomen worden.

Gesticht voor Idiote Meisjes te Druten (Gelderland.)

In tegenstelling met de meer of minder luxurieus ingerichte woonhuizen, die wij achtereenvolgens afgebeeld hebben, vormt het Gesticht voor Idote Meisjes te Druten, waarvoor wij thans de aandacht van onze lezers verzoeken, het type van een utiliteitsgebouw. Waar bij vele der vroeger behandelde woonhuizen en villa's, de bouwsom den architect in staat stelde om naast de praktische eischen van het bouwwerk ook in ruimen zin de aesthetische factor te verzorgen, is bij een gebouw als het hier afgebeelde vóór alles aan de praktische eischen gedacht en is dikwijls veel opgeofferd moeten worden aan de noodzakelijkheid van een matige

FIG. 4.
VOORGEVEL
GESTICHT VOOR
IDIOTE MEISJES
TE DRUTEN.

bouwsom niet te mogen overschrijden. Ondanks dergelijke bindende omstandigheden behoeft het utiliteitsgebouw niet onbehagelijk van aspect te zijn. De groote lijnen van het gebouw kunnen goed in onderlinge verhouding zijn en ook de onderdeelen in evenwichtige proportie. Alleen de detailleering kan soms al te sober opgevat moeten worden, maar daar deze ook bij een rijkere architectuur ondergeschikt moet blijven aan de groote lijnen van het geheel, mag men toch aan den totaal indruk van een eenvoudig opgevat utiliteitsgebouw eischen van eenheid en verhouding stellen.

In opdracht van de Eerw. Zusters v. d. Orde v. d. Dochteren der Wijsheid te Schimmert is op het landgoed Boldershof te Druten het Gesticht voor Idiote Meisjes opgetrokken. De gevels (figuren 4, 5 en 9) zijn van kleurige baksteen opgebouwd. De raam- en kozijndorpels en de balustrade- en topgevelafdekkingen zijn van natuursteen. Het dak is met roode onverglaasde pannen gedekt.

Het gebouw bestaat uit: kelderverdieping, beganen grond, eerste verdieping en zolder. De kelderverdieping bevat in het linkergedeelte: keuken, bijkeuken, provisie, eetzaal en kantoor; in het rechter-

FIG. 5.
ACHTERGEVEL
GESTICHT
TE DRUTEN.

gedeelte: verwarming, kolenbergplaats, wasscherij en drooginrichting. Voor de indeeling der vertrekken op den beganengrond verwijzen wij naar den plattegrond van figuur 6. De eerste verdieping bevat 4 slaapvertrekken voor de verpleegden

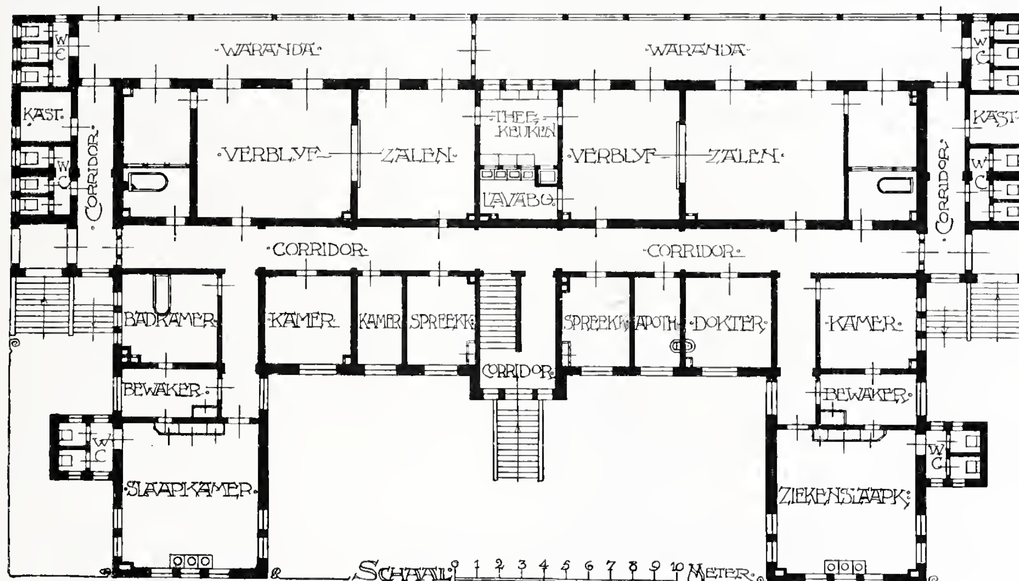

FIG. 6.
PLATTEGROND
GESTICHT
TE DRUTEN.

FIG 7.
SLAAPZAAL
GESTICHT
TE DRUTEN.

FIG. 8.
SLAAPCEL
VERPLEEGSTER
GESTICHT
TE DRUTEN.

met aangrenzende badkamers, W.C.'s en 4 slaapvertrekken voor de bewaaksters en de linnenkamer. De zolder bevat het reservoir voor de watervoorziening en verder bergruimten.

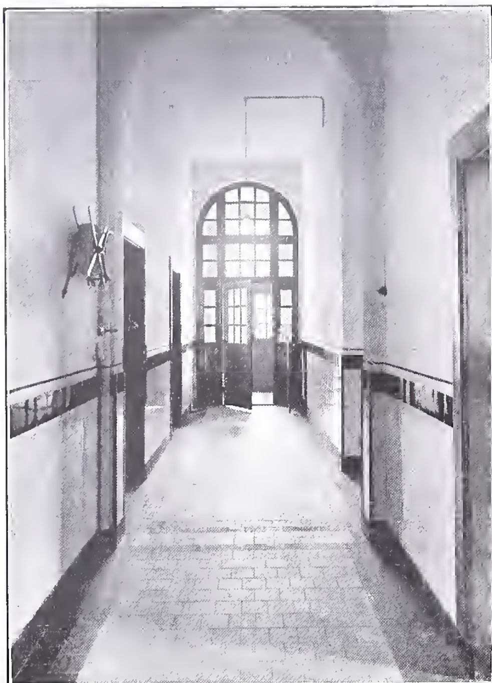
Alle binnenvloeren zijn van cementijzer, welke in de slaap- en woonvertrekken van Amerikaansch grenen dekvloeren voorzien zijn. De vloeren in de gangen en dienstvertrekken zijn afwisselend met gele en roode tegels bedekt. Ook de trappen zijn van cementijzer geconstrueerd met eikenhouten dektreden. Alle wanden, die met ronde hoeken in het plafond overgaan zijn in de specie geschuurd en in lichte kleuren gefrescoliet.

FIG. 9.
ZIJGEVEL
GESTICHT
TE DRUTEN.

Bij het nagaan der verschillende verdiepingen, zou men eene te schaarsche behuizing voor de zusters kunnen vermoeden, wij moeten daarom nog mededeelen dat het groote oude heerenhuis op Boldershof als woonhuis voor de Zusters in gebruik is gebleven. Bij het zusterhuis behoort een aangelegde tuin. Verder behoort tot het terrein een moestuin met boomgaard en groote kinderspeelplaats. Ten slotte kunnen wij nog enkele bijzonderheden mededeelen over de watervoorziening, verwarming en verlichting. Op het terrein is een pompwel geslagen, waarop een centrifugaalpomp geplaatst is, die het water opvoert naar het reservoir op den zolder van het hoofdgebouw. Van uit dit reservoir loopen leidingen door het geheele huis en voorzien alle verdiepingen (ook de brandkranen) van water.
Het geheele gebouw wordt centraal verwarmd en electrisch verlicht. Voor het laatste is in het machinegebouwtje een zuiggas-motor met dynamo opgesteld. Met de hierdoor ontwikkelde kracht wordt tevens de centrifiugaal pomp gedreven. Op alle slaapzalen zijn vaste waschtafels geplaatst met koud en warm waterkranen.
De figuren 7, 8, 10 en 12 toonen aan, hoe

FIG. 10.
HOOFD-
CORRIDOR
PARTERRE
GESTICHT
TE DRUTEN.

uiterst eenvoudig ook de binnenarchitectuur der interieurs, die niet tot de dienstvertrekken behooren, van behandeling is. Voor de woon- en slaapzalen der verpleegden is dit uit een hygiënisch oogpunt en voor eene goede verpleging der kinderen noodzakelijk en bij de vertrekken der Zusters (zie figuur 8) is eene groote eenvoud en soberheid betracht in verband met de voorschriften van hare Orde.

In alle zalen zijn de raamdorpels vrij hoog geplaatst en zijn de benedenlichten door roeden, die met ijzeren banden voorzien zijn, in kleine ruitjes onderverdeeld. Een en ander voor de verpleegden in het belang hunner veiligheid.

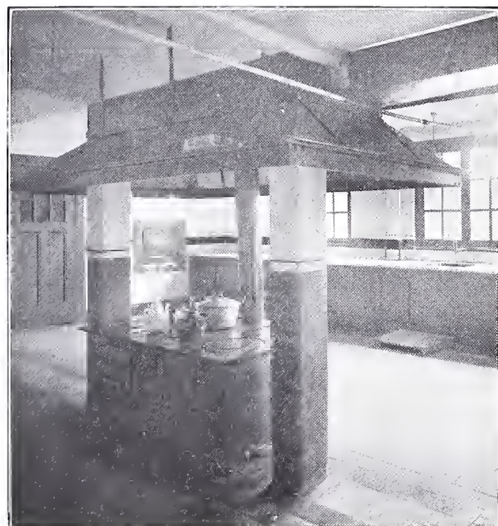

FIG. 11. KEUKEN.
GESTICHT TE
DRUTEN.

FIG. 12.
TRAPPENHUIS
GESTICHT
TE DRUTEN.

OUDHEIDKUNDIGE WANDELINGEN DOOR MAASTRICHT II.

(Vervolg van pag. 303).

Als men de Breedestraat door gaat komt men op het O.L. Vrouweplein. Daar ziet men eenzwaar massief gevaarte met twee traptorens en daarnaast een Gothieken ingang in de jaren 1883-'84 gerestaureerd. Dat is de kerk van O.L. Vrouw.

FIG. 19. KAPITEEL OP HET HOOGCHOOR IN DE O.L. VR. KERK.

FIG. 18. ST. JANSKERK (TOREN TEN N.W.)

Omstreeks 990 is zij door bisschop Notker van Luik gebouwd, die er het kapittel van Maloigne (bij Namen) in over bracht, aan welk hoofd hij Eligibilis, kanonik zijner kathedraal plaatste.

Een brand vernielde in het jaar 1000 een deel der kerk. Het westergedeelte tot aan de bekroning in mergel, met de twee traptorens zijn zeker nog van den bouw van 990.

De overige gedeelten der kerk zijn meest van den bouw van na het jaar 1000. Toen in 1018 bisschop Balderik van Luik de kerk bezocht had, stortte de krocht ten oosten, kort na de voltooiing, geheel in, wat later als een „mislijk teeken", zou Vondel zeggen, werd beschouwd, want de bisschop, die zich na zijn kerkbezoek op de Maas had ingescheept om naar Dordrecht te varen, overleed te Tiel. De krocht werd daarna met een rij kolommen, in het mid-

FIG. 20. GEVEL VAN HET SPAANSCH GOUVERNEMENT OP HET VRIJTHOF.

den der beide àndere, versterkt. Men ziet nog duidelijk de kolommen van den ouderen bouw tusschen de latere, beide soorten door haar kapiteelen kenbaar.

Het hoogchoor met de fraaie historische kapiteelen, voorstellingen uit het Oud en Nieuw Verbond te zien gevende, is van 't eind der 12e eeuw en bezit twee galerijen boven elkaar. Op een der kapiteelen ziet men een persoon met een kapiteel in zijn hand, dat hij de H. Maagd aanbiedt. Onder de afbeelding van deze leest men in Romaansch letterschrift „Maria" en onder die van den neerknielende „Heimo". Wie was deze Heimo? Henri Havard zegt in zijn bekend werk „les frontières menacées": 't is niet de bouwheer, die was te eenvoudig in dien tijd om zich zoo op den voorgrond te stellen; 't zal de rijke en aanzienlijke stichter geweest zijn. 't Is mogelijk dat Havard gelijk heeft, maar men ziet wel eens, bijv. op de doopvont van St. Jan van 's Hertogenbosch uit het begin der 16e eeuw, de afbeelding van de kunstenaars.

De kerk bestaat thans uit drie schepen met choor en transept, twee oostelijke torens, twee kleine choren ter weerszijden van het groote, een toren met twee traptorens ten westen, een krocht onder het

PLAAT LXXVI. O.L. VROUWE-KERK Z.W .V OOR 1903

FIG. 21. TWEE OUDE TYMPANEN IN HET PORTAAL TEN W. DER O L. VR. KERK.

oostelijk hoogchoor en een onder het westelijk gedeelte en ten westen van den noorder zijbeuk eene kapel en een omgang ten N., die een kerkhof omsluit. De kerk is grootendeels van ijzerzandsteen gebouwd.
Hier geven wij nog afbeeldingen van twee fragmenten van tympanen uit de 12e of 13e eeuw, thans gemetseld in het portaal ten westen. De eene stelt voor eene investituur door den Keizer (Philip van Hohenstaufen die Maastricht in leen geeft aan den hertog van Brabant Hendrik I in 1204?); de andere Christus op basilisk en adder tredend en leeuw en draak vertrappend, met den betreffenden psalmtekst. De schatkamer van deze kerk is niet zoo rijk als die van St. Servaas, maar bezit toch een niet hoog genoeg te schatten kleinood, waarvan wij hier de afbeelding geven. Het is een reliekhouder van Byzan-

FIG. 22 OUDE MINDERBROEDERS KERK THANS RIJKSARCHIEF.

PLAAT LXXVII. DE MENSCHWORDING VAN CHRISTUS IN „ÉMAIL CLOISONNÉ" OP EEN RELIEKSCHRIJN IN DE O. L. VROUWE KERK.

FIG. 23. HELPOORT, OUDE TOREN DE BEGIJNENSTRAAT.

tynsch werk in „émail cloisonné" voorstellend de „missio Verbi" of de afzending van den Zoon Gods bij de Menschwording. De Grieksche tekst, verminkt en jammerlijk verknoeid met *Latijnsche* letters zonder zin, door een knoeier eerste klas, gelijk men zelfs op deze afbeelding zien kan, is niet te ontcijferen, alleen de initialen van Ièsous Christos en Métèr Theou (Moeder Gods) kan men lezen. Christus is zeer eigenaardig, reeds als klein kind voorgesteld, gelijk men zien kan Aan de andere zijde is de boodschap der Engels in zilver verguld drijfwerk te zien. Ook dit is m.i. Byzantisch werd en geen Limousynsch, zooals Fr. Bock en M. Willemsen in hun werk Antiquités sacrées, conserveés dans les anciennes collégiales de St. Servais et de Notre Dame à Maestricht, beweren. Immers de woorden van Lukas I, 29 chaire kecharitomenè zijn volgens de latere *Grieksche* schrijfwijze chère kecharètomenè gesteld, toen het itacisme overheerschend was en dubbele e, (è), i, u, oi, ei enz. promiscue als i klonken wat tot verkeerde schrijfwijze aanleiding gaf, terwijl het werk geheel op Byzantijnsch gelijkt, zooals bijv. de engelen aan het graf van Christus in de Louvre te Parijs bewaard, volgens eene afbeelding in Charles Bayet, L'art byzantin [1]).

[1]) Paris, Quantin 1884, bladz. 209.

PLAAT LXXVIII. KLEINE LOOIERSSTRAAT (THANS GEDEMPT).

FIG. 24. VOORMALIG KLOOSTER DER FALIEZUSTERS OF St. CATHARINADAL.

Dit kunststuk is waarschijnlijk een der geschenken van Philips van Hohenstaufen, Roomsch-koning, gehuwd met Irene dochter van den Byzantynschen keizer Isaac Angelos, uit den buit der kruisvaarders, na de barbaarsche verwoesting en plundering in 1204, waarvan Petrus d' Outreman in zijn Constantinopolis Belgica [1]) melding maakt, namelijk twee thans te Rome bewaarde kunstvoortbrengselen, een kruis van „Arabisch goud" met Byzantijnsch émail en inschrift, een reliek van het H. Kruis bevattende en een kleiner dergerlijk kruis in een triptiek geplaatst, die eveneens met Byzantijnsche inschriften en émails is versierd. Volgens de chroniek van Lambertus Parvus, voortgezet door Reinerus monachus [1]) zou een klerk (clericus) van Maastricht, die zeven jaar te Constantinopel vertoefd had, het groote kruis aan de kerk van O.L. Vrouw hebben vereerd. Beide verhalen kunnen misschien overeengebracht worden, als men aanneemt, dat Philip van Hohenstaufen de schenker, de Maastrichtsche klerk de overbrenger van het geschenk is. Eerstgenoemde zou het kruis van Martinus Lintsius, abt van Peris of Paris, in den El-

[1]) Tournay, Adr. Quinque. 1643. 40, bladz. 639.

[1]) Martene en Durand, Amplissima collectio V, bladz. 30.

FIG. 25.
BASTION BIJ DE
ST. PIETERS-
POORT.

zas, gekregen hebben, zooals o.a. Guntherus, zelf monnik van dit klooster, in zijn Historia Constantinopolitana meedeelt en op zijn gezag d'Outreman.
Vervolgen wij nu onzen tocht door dit gedeelte der stad. Niet ver van de O.L. Vrouwekerk, in de St. Pietersstraat, kunnen wij eene prachtige gothieke kerk in mergelsteen bewonderen. Het was tot 1639 de kerk van het Minderbroedersklooster, na dien tijd tot 1865 arsenaal en daarna kazerne en sinds 1880 Rijksarchief en werd meesterlijk gerestaureerd. Deze kerk bestaat uit drie schepen, een priesterchoor en kapel ten Z.O. en werd in het begin der 14e eeuw gebouwd, doch de noorderzijbeuk omstreeks 1421 en het choor ook omstreeks dien tijd. Vergis ik mij niet dan is het onderste gedeelte van ijzerstandsteen ten westen en ten zuiden tot ongeveer aan de kapel ten Z.O. het overblijfsel der oudste (Romaansche) kerk in het midden der 13e eeuw gebouwd.
Niet ver van het O.L. Vrouwe-plein, op het eind der Helstraat is de Helpoort, een eenig monument van ouden vestingbouw van omstreeks 1229. Zij is ook in ijzerzandsteen opgetrokken.
Schilderachtige plekjes zijn er te keuze en te keur in dit gedeelte der stad en waren er vroeger nog meer.
Wij noemen slechts de Groote en Kleine Looiersstraat met die aardige bruggetjes over de Jeker, thans verdwenen. Hierbij afbeelding der Kleine Looiersstraat.
Het schilderachtige kloosterkerkje uit 1674 op het eind der Groote Looiersstraat, en aan de andere zijde daar tegenover het fraai gothiek choor der kerk van het gesticht de Nieuwenhof, vroeger een

klooster der derde orde van St. Franciscus.
Een weinig westwaarts door de Begijnenstraat, een zijstraat van de St. Pietersstraat, gaande zien wij het Oud Kloostertje der Faliezusters of Ste. Catharinadal.
Daarnaast, rechts als men er voor staat ziet men een ouden thans gerestaureerden toren met een gedeelte van de tweede omwalling uit 1299 (ongeveer) zich daarbij aansluiten. [1])
Wat verder met de buitenzijde aan de Zwanengracht, ziet men ter weerszijden van de zoogenaamde nieuw gebouwde of liever in den walmuur doorgebroken „poort waarachtig" een bolwerk van de omwalling uit de 15e eeuw.
Slaan wij nu verder de St. Pieterstraat in. Vlak over de kazerne ziet men het Lange Grachtje, met aardige overblijfsels van de oudste omwalling, evenals in het Kleine Grachtje, een weinig verder gelegen in de straat genaamd Achter de Molens.
Tusschen het Lange Grachtje, de Kleine Looiersstraat en de St. Pieterstraat, doch het beste te zien in den tuin achter een huis in de Kleine Looiersstraat, waar bijgaande photographie is genomen, ziet men nog een heel goed bewaarden toren, aardig, van boven met bloemstruiken en groen begroeid.
Daar woonden in de jaren 1860 nog menschen, die men wel met den naam „oet den toren" in de wandeling aanduidde.

[1]) Zie figuur 23 links afbeelding van de buitenzijde van dezen toren, geheel ten onrechte Pater Vink toren genoemd.

Van binnen is deze toren nog met een gewelf voorzien.
Van de gewone huizen uit de 16e eeuw is geen enkel over, van de 17e enkele en daaronder is nog op de St. Pietersstraat een zeer merkwaardig winkelgeveltje „in de waag" genaamd.
In het laatst der 18e eeuw, met name in den Louis XV-tijd, moeten hier wel een of meer goede bouwmeesters geweest zijn, want men vindt nog zeer aardige Louis XV-gevels. Als voorbeeld geven wij hier de afbeelding van een die zich dicht bij de St. Janskerk bevindt.
Thans zijn er nog enkele kloosterkerken die aan hare bestemming zijn onttrokken. Er zijn vele te Maastricht.

FIG. 26. OUDE TOREN VAN DE OMWALLING UIT 1229 GEZIEN UIT EEN TUIN IN DE KL. LOOIERSSTRAAT.

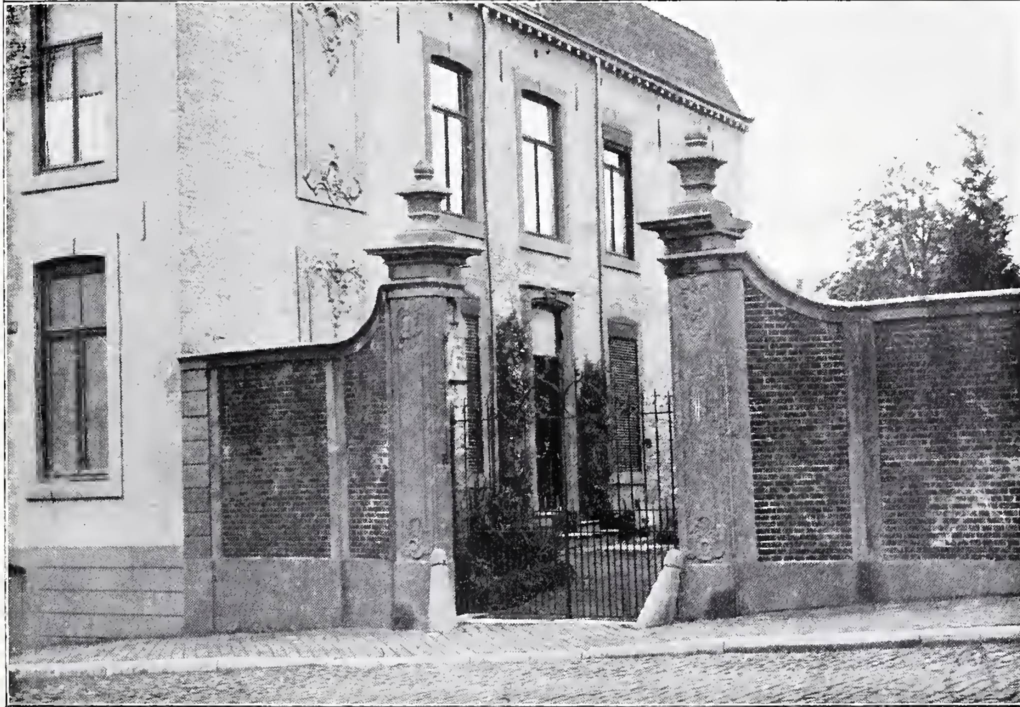

FIG. 27. LOUIS XV-GEVEL NABIJ DE ST.JANSKERK

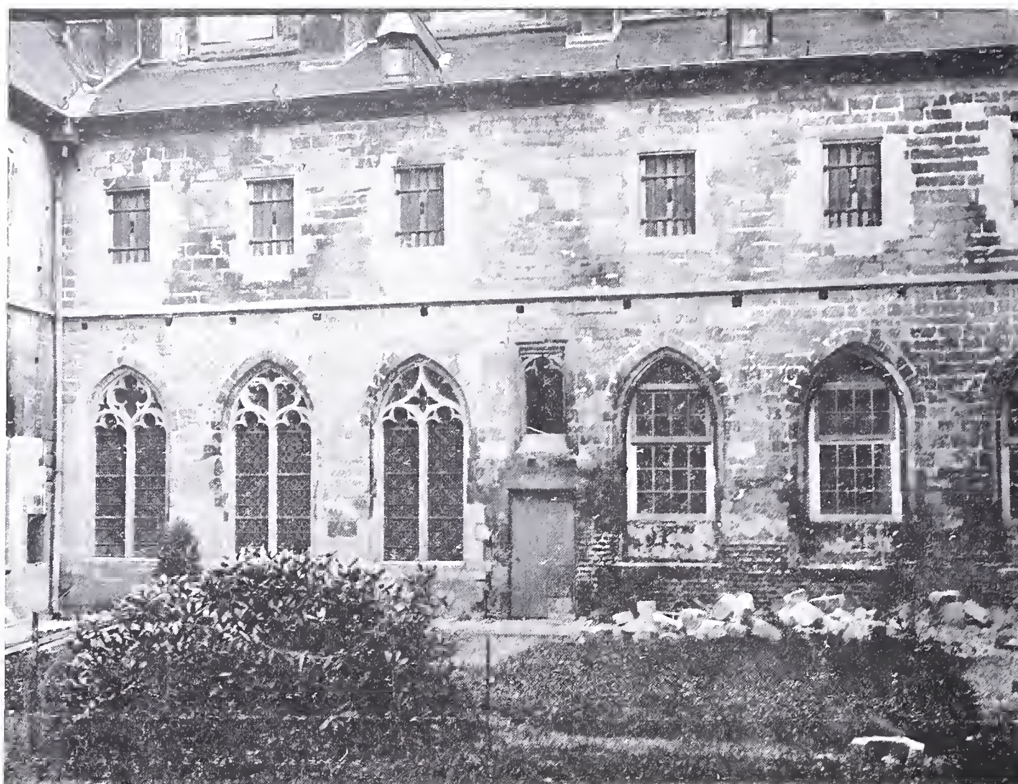
Enkele hebben wij reeds beschouwd. Het klooster der Kruisheeren (met kerk), tusschen de Brusselsche straat, de Kruisheerengang, de Kommel en het Kruisheerenplein, dient thans tot Landbouwproefstation, de kerk is bestemd tot bakkerij van de militairen in tijd van oorlog. Dit klooster werd omstreeks 1434 gebouwd van mergel. Wij geven hier een fraai binnengedeelte.

Treurig doet ons aan de ruïne van de kerk van den Bayard, daar tegenover op de Brusselsche straat. Het was een nonnenklooster van de derde orde van St. Franciscus, en men vindt opgeteekend, dat eene nicht van Karel V daar het kloosterhabijt heeft gedragen.

De geheele kerk was in 1883 nog bijna geheel in wezen, althans het onderste gedeelte tot aan het gewelf. Noodeloos, gelijk later bleek - want het gebouw dat daar zou opgericht worden, werd een eind verder geplaatst - werd dit fraai overblijfsel, schilderachtig met klimop begroeid, afgebroken, tot op een klein gedeelte toe waarvan hier de afbeelding.

Een weinig verder op de Brusselsche straat, aan denzelfden kant, staat, een eind van de straat af, een deel van het Cellebroederklooster, met een aardig

FIG. 28.
BINNENPLAATS
VAN HET VOORMALIG KRUISHEEREN-
CONVENT.

kerkje, thans Bank van Leening. Op de Kesselkade, niet ver van het Raadhuis is de aardige zeventiende eeuwsche gevel van de voormalige Augustijnen kerk, thans stadsschool, uit het jaar 1665 met wapen van Hendrik Huyn van Amstenrade, heer van Geleen, die de kosten van den bouw droeg, met daarboven het zinnebeeld der Augustijner orde, het hart, omgeven door Engelen; en nog hooger het beeld der H. Maagd patrones der kerk.

Deze gevel herinnert aan die der Augustijnen te Antwerpen en Brussel en is gerestaureerd sinds eenige jaren.

Het Raadhuis op de Markt is gebouwd door den bekenden Pieter Post en werd in 1664 voltooid. Het is van Naamschen steen opgetrokken en vormt een vierkant van 100 Rijnlandsche voeten. De hoofdingang ten westen wordt voorafgegaan door een balkon, gedragen door een portiek van drie bogen, waartoe men door een dubbele trap met drie bordessen toegang krijgt. De eerste verdieping is versierd met pilaren en ornamenten van de Dori-

FIG. 29.
RUINE DER
KERK VAN
'T KLOOSTER
„DE BAYARD".

1670, voorstellend de vier elementen. De prachtige geweven tapijten zijn onlangs in dit tijdschrift beschreven.
Het merkwaardigste dat er te zien is, bestaat in een zoogenaamde schepenbankschilderij uit de 15e eeuw door Jonkheer Mr. V. de Stuers in de Nederlandsche Kunstbode beschreven. [1])

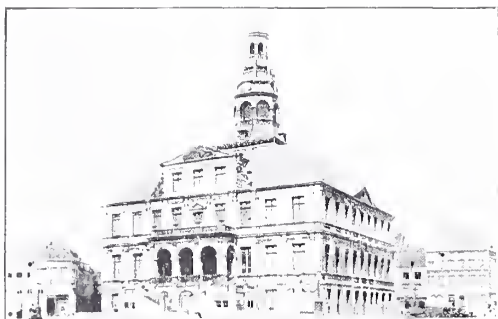
[1]) 1881, 3e jaarg. bladz. 19 en 20. Men ziet eenige rechters met den griffier aan een tafel en voor hen verschijnt een arme en een rijke. Een Engel raadt schepenen aan (ook blijkens banderol) om de rechtvaardigheid te beoefenen, een duivel het tegenovergestelde nl. winstbejag. Rechts van het schilderstuk ziet men eenige gefolterde verdoemden, boven is de Hemel met de H. Maagd.

sche orde, de tweede van de Iovische en de vooruitstekende gedeelten ten oosten en ten westen zijn voorzien van attiques in composite-stijl, in wier tympanen het wapen der stad en allegorische figuren zijn gebeeldhouwd.
De toren in het midden is tot eene kleine hoogte boven het dak vierkant, daarna achthoekig en door een lantaarn gekroond. De klokken zijn gedeeltelijk van Peter Hemony uit 1668, gedeeltelijk (negen klokken) van Andries van Gein te Leuven uit 1707. In het gewelf der aula bewondert men schilderwerk van Theodorus van der Schuer, uit

FIG. 30.
VOORMALIGE
AUGUSTIJNEN-
KERK.

FIG. 31. RAADHUIS TE MAASTRICHT.

Verder ziet men in de Burgemeesterskamer, boven den schoorsteen, eene schilderij, waarvan wij de allegorische beteekenis niet begrijpen, maar waarop de Gerechtigheid, de Tijd, en eenige misdaden en ondeugden zijn voorgesteld. In de voormalige Prinsenkamer, thans audientiekamer genoemd, waar de geschiedenis van Moyses in geweven tapijten is afgebeeld, ziet men eene schilderij van van der Schuer uit 1704 boven den schoorsteen, voorstellend de jurisdictie der beide heeren van Maastricht: den Prins-bisschop van Luik en den Hertog van Brabant (van 1632 tot 1795 door de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden gepresenteerd).

In de Raadkamer ziet men op het plafond den Olympus geschilderd door Jan Baptist Goclers van Maastricht, die er zijn portret bij heeft aangebracht en als schoorsteenstuk wederom de Luiksch-Brabantsche jurisdictie op eene andere wijze.

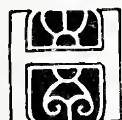
In de zaal van het Hoog-Luiksch schepengerecht (thans bureau v. d. Burg. stand) ziet men als schoorsteenstuk de Kunsten en Wetenschappen door van der Schuer uit 1706.

Maastricht. A. J. A. FLAMENT.

HET GEMEENLANDSHUIS VAN HET HOOGHEEMRAADSCHAP VAN DELFLAND TE DELFT. II

(Vervolg van pag. 313).

et wapen van Holland dat zich in den gevel bevindt werd vervaardigd naar eene teekening van den beroemden Pieter Post. De rekening van 1656 leert ons toch: „Pieter Post, architect betaelt 10 £ van de afteyckeninge van het wapen van Hollant bij hem gemaeckt, en(de) voor syne vacatie," terwijl in de rekening van een jaar vroeger reeds de post pareert: „Hendrick Jansen, steenhouwer 106 £ 7 sch., voor geleverd hartsteen als het maken van het wapen van Hollant voor de deur in den gevel."

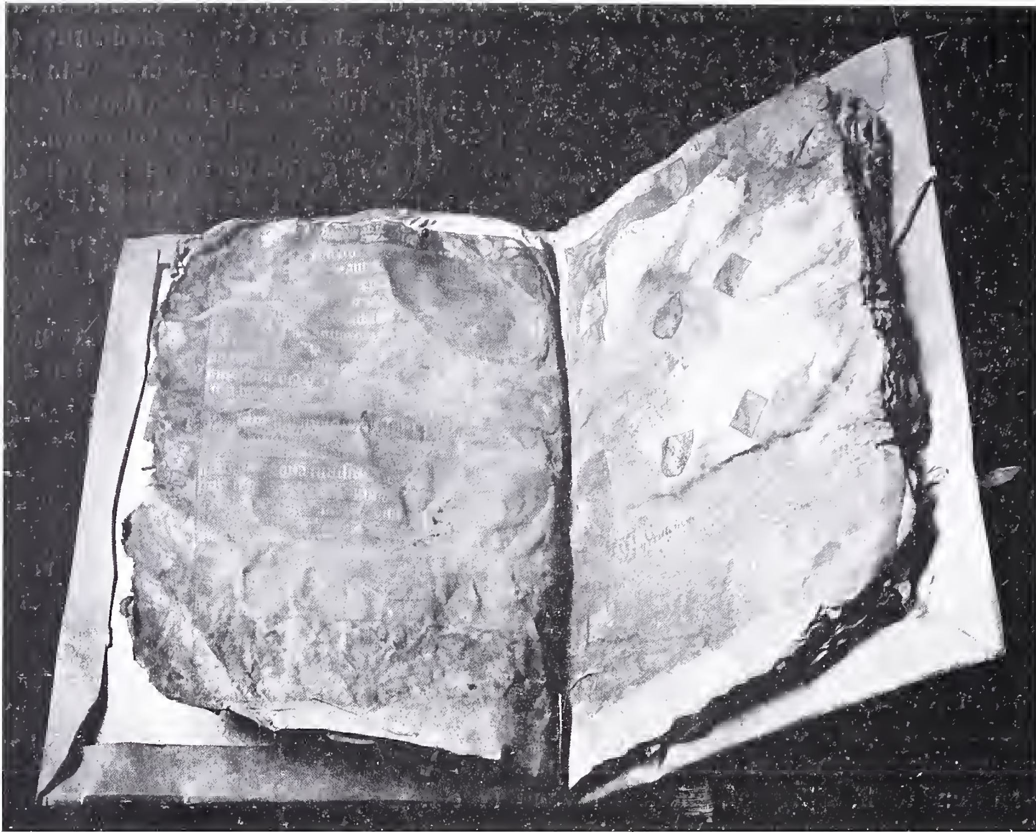
De in een der hiervoren genoemde posten genoemde wapens zijn die van: Willem van der Hoeff, dijkgraaf, Diederick van Schagen, Nicolaes van der Duyn, Albrecht van Wassenaer, Arent van der Graeff, Cornelis Musch, allen Hoogheemraden, Cornelis Soetens, penningmeester, en Cornelis de Jonge, secretaris. In 1795 werden deze blazoenen op bevel van hooger hand uitgewischt; we lezen dienaangaande in een resolutieboek van dat jaar op 16 November: „Den Heer Hoogheemraad van Rooyen geeft ter Vergaderinge kennis, dat door ofte van wegens den Hoofschout van Delft aanzegging aan Dijkgraaf, Hoogheemraden en Ministers indertijd gedaen zijnde, dat de Waepens staende in de voorgevel van het Gemeenlantshuys te Delft ingevolge van het decreet van het Volk van Holland van dato 8 Juny deeser jaers hoe eerder hoe liever zouden moeten worden geamoveert, en buyten de waepens van Holland en van het Hoogheemraadschap van Delfland, onsigtbaer gemaekt, hij Heer van Rooyen ingevolge de Commissie op zijn WelEd. gedefereert, daertoe aan den fabricq en landmeter Sabrier de nodige ordres had gegegeven, gelijk men actueel met voorsz. amotie bezig was."

Het zou bijna honderd jaar (1891) duren eer de wapens in hunne frissche kleuren weder den gevel zouden sieren.

Verder vermelden de conditiën voor de restauratie, dat het „oude hartsteene kruyskosyn" moet uitgebroken, en vervangen worden door twee hartsteenen kloosterkozijnen (zie figuur 1) naar eene contemporaire teekening in 't archief van 't Hoogheemraadschap).

Het torentje (zie figuur 2) naar eene teekening in 't archief als voren) was reeds in 1645 hersteld. Aan den koperslager M. P. Aldekerck werd 236 £, 8 sch. betaald „ter saecke van een nieuwen coperen appel en het vermaecken van de meeremin", terwijl Adriaen Delff 88£, 6 sch. in rekening bracht voor „goudt ende blausel en arbeitsloon verdient int vergulden van de meereminne ende den appel". In 1651 verkreeg de vierschaar een nieuwe schoorsteenmantel (zie figuur 3) naar eene teek. in archief alsvoren) en in 1655 werd een prieël in den tuin gebouwd

FIG. 7.
HET OUDSTE PRIVILEGIEBOEK (1514) TEN DEELE VERNIELD DOOR DEN BRAND VAN 1536.

(zie figuur 4) naar teek. in archief alsvoren), terwijl in 1656 door Leonard Bramer een fresco in den tuin werd geschilderd, waarvoor hij slechts 12 £ ontving. Dezelfde leverde nog in 't zelfde jaar een tafereel binnenshuis, dat met 40 £ werd betaald. De oudste inventaris, nog aanwezig, dateert van Mei 1663. Men vindt daarin niets van den „hall" (zie Pl. LXXII) vermeld en ook het aantal vertrekken is er slechts vaag uit te leeren kennen. Het voorsalet prijkte met een goudleeren behang met het wapen van Delfland, dat we in 1692 op „d'allerbovenste zolder" aantreffen. In 1708 werd het weder geplaatst in de kamer boven het „voorsalet". In 1651 was 1140 £ 6 sch. betaald aan Nicolaes Fresny voor goudleer, terwijl in 1649 voor 292 £ door Maximiliaan van der Gucht waren geleverd niets merkwaardigs, doch was vermoedelijk het vergaderlocaal der Vereenigde twee stukken tapijt met het wapen van Hertog Albrecht voor beide schoorstee-

nen in de saletten. In 't voorsalet bevond zich in den schoorsteen „een schilderij van een waterval", vermoedelijk het zooeven genoemde, door Bramer geleverde doek.
Het achtersalet, ook met een gobelin versierd, waarvoor Van der Gucht in 1647 2100 £ ontving, bevatte overigens Vergadering, omdat de inventaris van 1663 de aanwezigheid van 38 grove lakensche stoelen vermeldt.
De vierschaar [nu de „hall"], was eveneens met een gobelin versierd en bevatte in 1648 o.a. 42 stoelen „van groen laecken met vergulde nagels ende groene syde frange", om, zooals de rekening het uitdrukt, „te gebruycken in de vierschare van hooge heemraden, als te gebruycken wanneer 's lants rekeninge ende anders gedaen wordt."
Het zilverwerk dat het College bezat, werd 26 Maart 1795 ingeleverd bij den Ontvanger der gemeene middelen te Delft en getaxeerd op *f* 1443,3,—.
Vermelding verdient nog, dat het huis in 1697 voor *f* 400 's maands verhuurd werd aan Zijne Excellentie den graaf de Crécy Verjus, „conseiller du Roy en ses conseils et plénipotentiaire de la Majesté très Chrétienne pour la paix générale." De Vrede van Rijswijk werd 30 Sept. 1697 bekrachtigd, zoodat het College in korten tijd, 11 Maart—1 Oct., *f* 2800 ontving.
Meerdere bijzondere lotgevallen van het huis zijn mij niet bekend en ook het archief geeft te dezer zake geen licht.
Alleen zouden we nog kunnen vermelden, dat Prins Willem van Oranje, le regretté de tous (1840—1879) eens van uit het Gemeenlandshuis eene studentenmaskerade gadesloeg. In welk jaar is mij onbekend.
Wij springen dus in eens over tot op het jaar 1888, toen bij de begrooting van ontvangsten en uitgaven van het Hoogheemraadschap *f* 15000 werd uitgetrokken voor de uitbreiding en verbetering van van lokalen in het Gemeenlandshuis te Delft. De memorie van toelichting zegt dienaangaande:
„Tot verbouwing van het Gemeenlandshuis te Delft, voor het daarstellen van een bureau voor het technisch beheer, het vergrooten en verbeteren der Secretarie, het maken van een brandvrij archief en eene brandkluis *f* 15000.
Het is noodig de aangegeven verbouwing zoo spoedig mogelijk ter hand te nemen. Voor den technischen dienst en het daarbij behoorend archief is geen locaal aanwezig, terwijl op de secretarie mede gebrek aan ruimte bestaat en voor de dagelijks in behandeling zijnde en geraadpleegd wordende stukken geen geschikte bergplaats kan gevonden worden. Ook voor het kadaster dient een locaal beschikbaar te zijn. Sedert lang is ook een betere en meer veilige berging der geldswaarden, der gaarderboeken en der kostbare bescheiden van het oud-archief aangedrongen."
Aan de memorie van toelichting van 1889 ontleenen we o. a.: „De aanbouw der nieuwe localen deed op verschillende plaatsen aan het Gemeenlandshuis ernstige gebreken ontdekken, welke voor

een groot deel aan het gebrekkig onderhoud der laatst verloopen jaren zijn te wijten, maar welker herstel voor het behoud van het gebouw onmisbaar is. De voorgevel heeft voorziening noodig, om staande te blijven, daar vele van de ankers, waaraan profielsteenen enz., bevestigd werden, verroest, of af zijn; geheele muurgedeelten zijn versleten, goten ingewaterd, terwijl de daken hier en daar uitwijkingen vertoonen."
In de memorie van 1890 heet het o. a.: „De bouw der nieuwe dienstlokalen is voltooid. De herstelling van het oude gebouw is, voor zooveel het achtergedeelte aangaat, inwendig afgeloopen met uitzondering van de vergaderzaal van Dijkgraaf en Hooggeemraden, welke eene restauratie dringend behoeft. Bij het afbreken van den voorgevel is gebleken dat hij uit zachten steen en specie bestaat, welke laatste door het lekwater, dat zich tusschen de zandsteenbekleeding gedrongen heeft, verteerd is. Vooral langs de ramen en de plaatsen, welke aanleiding tot inwateren kunnen geven, is al het verband tusschen de bekleeding en den baksteen verbroken. Ook bleek de gevel verzet en achterover gegaan te zijn, waardoor groote scheuren, welke met specie zijn opgevuld, zijn ontstaan en het dak niet wel dicht te houden was." Deze restauratie, in 1888 begonnen, duurde tot in 1891. Ze was op 23 Juni van eerstgenoemd jaar openbaar aanbesteed voor *f*13985.- engeschiedde onder het oppertoezicht van den Heer Ingenieur W. de Man. Uit de rekeningen over de jaren 1888—1891 releveer ik de volgende posten: Firma Symon en Huygen te Rotterdam voor aanleg stoomverwarming *f*1400; J. den Braanker, herstelling van den voorgevel, daken enz. *f*5548,47[5]; A. M. de Blauw te 's Gravenhage, levering van een koperen tienlichtskroon voor de zaal

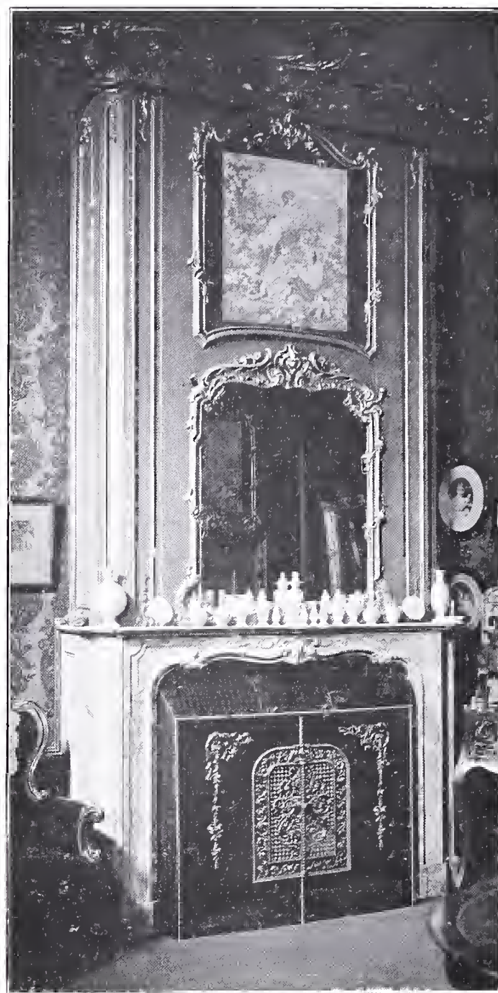

FIG. 8
SCHOORSTEEN-MANTEL
18DE EEUW IN VOORMALIGE EETZAAL VAN 'T COLLEGE, THANS HUISKAMER VAN DEN SECRETARIS-RENTMEESTER.

der Vereenigde Vergadering *f* 111,30; M. Hendrickx te Amsterdam, voor 't schilderen van 't plafond der vergaderzaal van Dijkgraaf en Hoogheemraden *f* 300; Z. L. van den Berg te Den Haag voor herstelling van een geschilderd schoorsteenstuk *f* 8; verandering tuin *f* 210; H. P. Mutters en Zoon, Den Haag, voor levering van 4 fauteuils, één dito met hooger rug met wapen van Delfland, en 2 dito stoelen voor Vergaderzaal van Dijkgraaf en Hoogheemraden *f* 283; J. L. Schouten te Delft, acht ramen voor de vestibule met wapenschilden, tien verschillende kleine ramen, acht wapenschilden opnieuw geteekend en geschilderd *f* 188.50[5].

Of alle aanmerkingen welke indertijd op deze restauratie gemaakt zijn (vooral ook door de afdeeling K. en W. van 't Departement van Binnenlandsche Zaken, die daarin niet gekend is) gegrond waren, laten we hier in 't midden. Zeker is het, dat we met betrekking tot een klein onderdeel, medegaan met een opmerking van Jhr. Mr. Victor de Stuers. De top van den gevel van 't Gemeenlandshuis n.l. wordt gedekt door een adelaar met uitgespreide vlerken (Hertog Albrechts adelaar). Deze is evenwel in verband met de hoogte van den gevel zóo onhandig gebeeldhouwd, dat hij van af de straat den indruk maakt, van zittend te zijn voorgesteld.

Dit gaf Jhr. de Stuers de woorden in den mond: Hm! wie heeft er nu ooit een arend op zijn g.. zien zitten!!

* * *

Sedert 1891 zijn in het Oude Gemeenlandshuis slechts als dienstvertrekken overgebleven de Vergaderzaal van Dijkgraaf en Hoogheemraden, die der Vereenigde Vergadering en het brandvrij archief. Al de overige vertrekken zijn in particulier gebruik bij den Heer Secretaris-Rentmeester en zijne familie, die nu niet meer gehouden zijn aan de strenge instructie van Anno dazumal „Den Casteleyn sal in 't voorsz. gemeenlandshuys niemant mogen ontfangen om deselve te logeren of te tracteren sonder permissie en kennisse van de heeren hoogeheemraden."

De vestibule of hall [eertijds vierschaar] bevat eenige fraai in hout gebeeldhouwde consoles aan de plafondbalken. Deze zijn echter nieuw, doch gemaakt naar de oude modellen, welke nog op den zolder worden bewaard. Boven de fraaie toegang, leidende naar het vertrek waar vroeger de dijkgraaf zetelde, is het wapen van Delfland aangebracht. (zie Plaat LXXII).

De vergaderzaal van Dijkgraaf en Hoogheemraden welke ook in 1891 een verjongingskuur onderging heeft een geschilderd plafond, en een schoorsteenstuk zonder kunstwaarde, Hertog Albrecht voorstellende, of zooals hij officieel in het Privilegie van 20 Nov. 1391 wordt genoemd: „Aelbrecht by Gods genaden Palensgrave op ten Rijn, Hertoge in Beyeren, Grave van Henegouwen, van Hollandt, van Zeelandt, ende Heer van Vrieslandt."

Het plafond van dit vertrek moet ± 1785 zijn vervaardigd, 't geen is op te maken uit de wapens, die het hoofdwapen, n.l.

FIG 9.
DE DRIE
VERGULD-
ZILVEREN
BEKERS.

dat van Delfland omringen. Die zijn n.l. van Mr. Jacob van der Lely (tot dijkgraaf gekozen in 1765), Jhr. Adam van der Duyn (hoogh.raad gekozen in 1772), François Cornelis van Aerssen van Sommelsdyck (hoogh.raad gek. in 1766), Carel Vincent baron van Boetselaer (hooghr. gek. in 1778), Willem van der Goes, Mr. Gerrit Pieter Hooft en Mr. Maerten Philibert Pauw, allen penningmeesters, respectievelijk gekozen in 1762, 1764 en 1767; Mr. Adriaen van der Goes, secretaris gekozen in 1752; Mr. Franco van der Burch (hoogh.raad gek. in 1783), Jhr. Gerlach Jan Doys van der Does, heer van Langevelt (hoogh.raad gekozen in 1778) en Aelbert Nicolaas van Aerssen Beyeren, heer van Hogerheyde (hoogh.-raad gekozen in 1749).

De nieuwe Secretarie bevat een brandkluis voor de gaarderboeken, waarbij ook het oudste privilegie-boek en eenige charters berusten.

In 1651 worden de privilegieboeken genoemd: „beyde in Franchyn 't eene door den brant (1536) seer vercrompen ende

gesenght, sulcx dat 'tselve op sommighe plaetschen niet wel leesbaer is." De rekening van 't Hoogheemraadschap van 1597 relateert in de volgende post het laten vervaardigen van het nieuw privilegie-boek. „Cryn Coenraetsz glaesschriver in den hage terzake van v(er)scheyden wapenen helmen ende anders by hem in 't nyeuwe privilegiebouck van H(ooge) heemraden gemaect mitsgaders vant parkement tot tselve boeck gelevert ende 't schilderen van twee cratten ende zijborden aen der heeren wagenen met heur wapenen in den voorleden jaere CXX £. In 1651 werd aan Coenraet van der Maes 2 £, betaald „tersaecke van het Waepen van Hartog Albert van Beyeren geteyckent ende met coleuren affgeseth. Het oudste privilegie-boek (zie figuur 7) dat door den brand van 1536 veel van 't vuur en 't water heeft geleden (het berustte toen in de Oude Kerk) werd vervaardigd in 1514. Het eerst daarin vermeld privilegie is dat van Floris V in 1280 (?) geschonken „op onsen lieven Vrouwen nativitatis op onsen Huyse in de Vogelsanck."

* * *

Achter de Secretarie bevindt zich door een smalle gang gescheiden, de kamer van den Secretaris-Rentmeester en daarnaast een kamer vroeger in gebruik bij H.H. Dijkgraaf en Hoogheemraden tot het houden van maaltijden, enz. Dit vertrek is vermoedelijk in de 18de eeuw bijgebouwd. De schoorsteenmantel en het behangsel in dit vertrek (zie figuur 8) zijn nog in hun oorspronkelijken staat. In genoemde gang is mede een brandkluis waarin behalve geldswaarden, de kostbare bekers zijn opgeborgen. (Zie figuur 9). Op de bovenverdieping bevinden zich de dienstvertrekken voor den Ingenieur en diens personeel, benevens een kamer voor den Dijkgraaf en een spreekkamer, waar ook de bibliotheek van 't Hoogheemraadschap berust.

Hiermede nemen we afscheid van den steenen reus in de hoop, dat hij nog vele jaren mag worden bewoond door den tegenwoordigen Secretaris-Rentmeester, den Heer J. Post van der Burg, onder wiens opperste toezicht we eenige jaren aangenaam mochten arbeiden bij 't in orde brengen van 't archief, en aan wiens welwillendheid we te danken hebben, dat deze vluchtige schets vorstelijk kon worden verlucht.

M. G. Wildeman.

's Gravenhage Juli 1907.

FIG. 1. VOORZIJDE KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL.

KASTEEL „ECKART".

De aanleg van de omgeving van het „Kasteel Eckart" te Woensel bij Eindhoven, zooals die thans nog in hoofdlijnen zichtbaar is, dateert 't begin der 19_e eeuw. De bosschen ter weerszijde van de gracht, bestaande uit kloeke eiken, zijn door lange rechte lanen omgeven en doorsneden. Op verschillende punten kan men genieten van de uitzichten over „Eckarts beemden en akkers" en over de schoone omstreken van Eindhoven, Woensel en Nuenen. De hoofdindeeling van de tuinen heeft datzelfde rustig deftige cachet, waarvan ook de symmetrische strenge bouw van 't kasteel getuigt.

Omstreeks 1900 is ter „completeering en verbetering "tusschen de genoemde rechte lanen van de hoofdindeeling der omgeving een aanleg uitgevoerd, die, totaal in strijd met de oorspronkelijke opvatting, de harmonie tusschen kasteel en omgeving wel zéér schaadde. Met de willekeurige slingerlijnen en plantengroepeeringen, die een uitvloeisel

FIG. 2. TUIN. KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL.

zijn van den landschappelijken aanleg, werd een onrust gebracht in de onderverdeeling der tuinen, die tenminste bij een dergelijken bouw als dit kasteel, totaal misplaatst was.

Vooral kwam dit duidelijk uit op 't vóór- en achterplein, waar een ovaal middenvak — met groepeering daaromheen van kleurheesterperken in golvende lijnen — en slingerde paden, wel zonder veel samenhang, met de strakke grachtkanten en de rechte lanen, die 't geheel omsloten, waren ontworpen.

Toen nu de verbouwing van 't kasteel tevens aanleiding was om een gedeelte van het bestaande hout, in hoofdzaak sparren, die door omstandigheden in zéér slechte conditie waren gekomen, op te ruimen, moest tevens wel een totale wijziging in den aanleg worden gebracht.

Tot mijn genoegen werd mijn voorstel om óók de onderverdeeling thans in geometrischen aanleg te brengen, zoowel door den bouwmeester als door den eigenaar met sympathie ontvangen.

Het bezwaar dat de ligging van de brug, die toegang geeft tot het voorplein

FIG. 3. TUIN KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL.

scheef ligt ten opzichte van de as van het gebouw, mocht m.i. geen aanleiding zijn om een handige combinatie van allerlei gebogen lijnen van paden en perken te ontwerpen en daardoor het scheefliggen van de brug zooveel mogelijk te verbergen, — waarnaar men in den vroegeren aanleg had gestreefd. Ten opzichte van de hoofdas van het gebouw, hetgeen zelf symmetrisch is, is ook de aanleg streng symmetrisch gehouden en is alléén bij het overkoeen van de brug te ontwaren, dat men buiten de as binnenkomt, wat voorloopig, ook met het oog op de bestaande zware boomen niet te veranderen is.

Met het ontwerpen van oprit en plein vóór den hoofdingang is rekening gehouden met de eischen van het verkeer met automobiel.

De bieedte der vleugels van 't kasteel gaf aanleiding twee lange zijvakken te maken, waar op bepaalde plaatsen bloemperken zijn aangebracht, terwijl de paden tusschen zijgevels en gracht, verlengd zijn en langs de gracht loopen.

FIG. 4.
TUIN, KASTEEL „ECKART" TE WOENSEL.

't Middenvak is met een band maandrozen versierd, welke op bepaalde punten, n.l. waar de breedte-as door het terrein loopt, wordt onderbroken, om plaats te bieden aan zuilvormige taxis. Op de breedte-as zijn verder in de zijvakken twee vazen geplaatst, waar tevens een pad ter verbinding van de buitenliggende paadjes omheen loopt. Zoo is ook de aanleg op eenige andere punten veranderd, o.a. in de as van het balcon der billardkamer aan de overzijde van de gracht en in den achtertuin, toen bij croquet- en tennisbaan in de omringende muur priëelen en doorgang werden gemaakt.

Hiermede wil ik volstaan. De hierbij behoorende reproducties van fotographieën, eenige maanden na voltooiing van den aanleg genomen, zullen den belangstellenden een beter beeld geven, dan mijn beschrijving vermag.

D. F. TERSTEEG.

PLAAT LXXIX. WOONKAMER
WOONHUIS TE DORDRECHT.

FIG. 1.
SCHRIJFBUREAU
MET FAUTEUIL
HEERENKAMER
WOONHUIS
TE DORDT.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Plaat LXXIX, een eenvoudig woonkamerameublement in een woonhuis te Dordrecht, geeft in beeld hoe een kalm en gezellig geheel in een interieur bereikt kan worden, wanneer het ameublement, hoe bescheiden ook van opvatting, uit rustige vormen is opgebouwd, het geheel in harmonieerende kleuren is uitgevoerd en de meubelen ten opzichte van elkander aangenaam en praktisch gerangschikt zijn. Afwezigheid van bijzondere versieringen behoeft een meubel volstrekt geen ongezellig en zielloos aanzien te geven. Dikwijls geeft eene conventioneele plaatsing der meubelen, wanneer alles langs de wanden in het gelid wordt gezet als werd nooit eenig voorwerp dagelijks ge-

FIG. 2.
SLAAPKAMER-
MEUBELEN
WOONHUIS
TE DORDT.

FIG. 3.
SLAAPKAMER-
MEUBEL
WOONHUIS
TE DORDT.

geveer 2/3 der hoogte met groenkleurig

FIG. 4.
SLAAPKAMER-
MEUBELEN
WOONHUIS
TE DORDT.

bruikt, juist zoo'n zielloos en ongezellig karakter aan het interieur. Een vertrek moet, al is eene door een korter of langer verblijf veroorzaakte kleine wanorde ook opgeruimd, toch steeds eenen geest van huiselijkheid ademen en uit alles moet een gevoel spreken, dat in het vertrek gewoond en geleefd wordt.

De hier afgebeelde woonkamermeubelen zijn uitgevoerd in blank eikenhout, in de was gewreven. De canapé, de zittingen en gedeeltelijk de rug van de stoelen en de fauteuils zijn met groen trijp overtrokken. De vloer wordt bedekt door een grijs tapijt, waarop een los karpet ligt van eenen grijskleurigen hoofdtoon met eenen bruinen rand. De wanden zijn tot on-

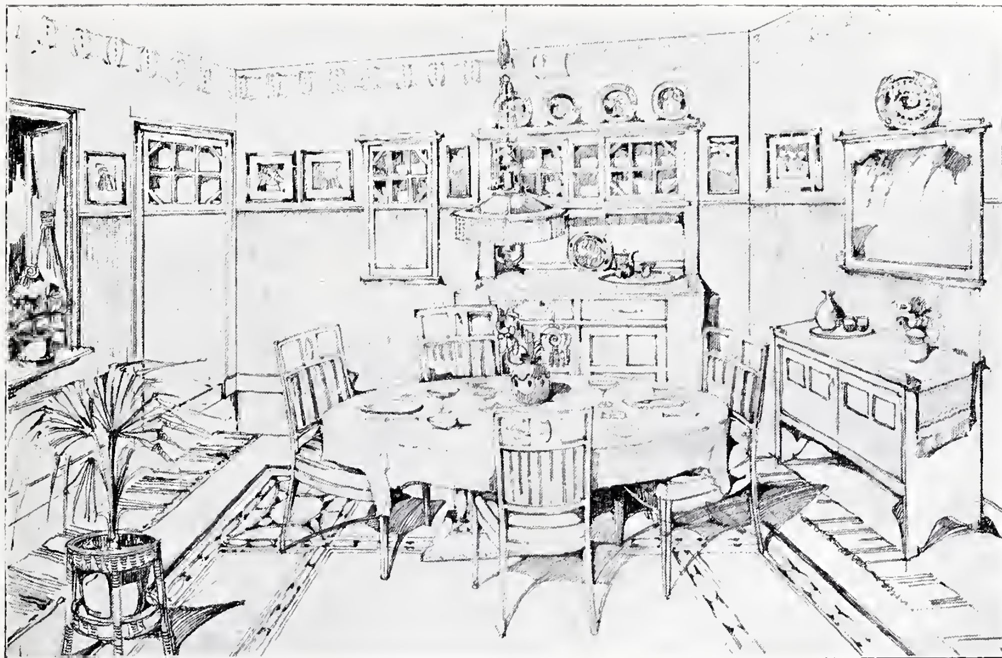

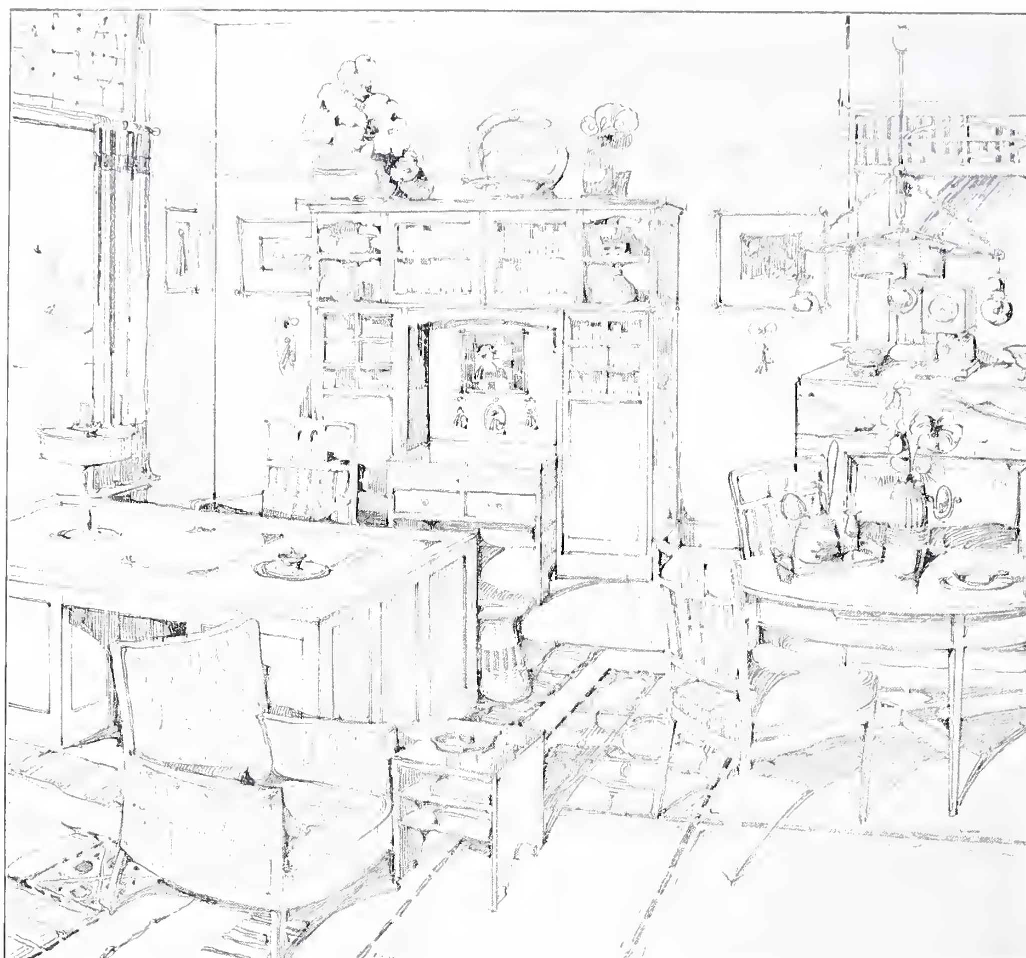
FIG. 5.
SCHETS VOOR
EENE EETKAMER.

behang bespannen. Het derde gedeelte daarboven is wit behangen en sluit bij het gepleisterde plafond aan. Een eenvoudige, driearmige koperen gaskroon met groene zijden franje, hangt boven de groote tafel, die in een Hollandsch Renaissancekarakter is opgevat, met bolpooten en kruisverband.
Figuur 6 geeft den anderen hoek van dit vertrek te zien, waar het buffet en de theetafel hunne plaats vonden.
Figuur 1 geeft eene afbeelding van de heerenkamer in het zelfde woonhuis. Deze foto reproduceert alleen den hoek, waar het schrijfbureau geplaatst is, dat even als de bijbehoorende fauteuil van eikenhout is vervaardigd. De zitting van deze fauteuil, die op drie pooten rust, is

FIG. 6.
BUFFET MET
THEETAFEL
WOONKAMER
WOONHUIS
TE DORDT.

FIG. 7.
SCHETS
VOOR EENE
HEERENKAMER.

van riet gevlochten. Dit vertrek heeft eene matten vloerbedekking, waarover gedeeltelijk een los parket ligt. Een van pitriet gevlochten standaard voor berging van couranten, tijdschriften en boeken, die men gaarne steeds onder onmiddelijk bereik wenscht te hebben, is zeker een praktisch en licht meubeltje, dat in deze werkkamer goed op zijn plaats is. De slaapkamermeubelen van de figuren 2, 3 en 4, eveneens tot de meubeleering van het woonhuis te Dordrecht behoorende, zijn in Amerikaansch grenenhout bewerkt.

De figuren 5, 7, 8 en 9, naar potloodschetsen gereproduceerd, zijn ideeën voor

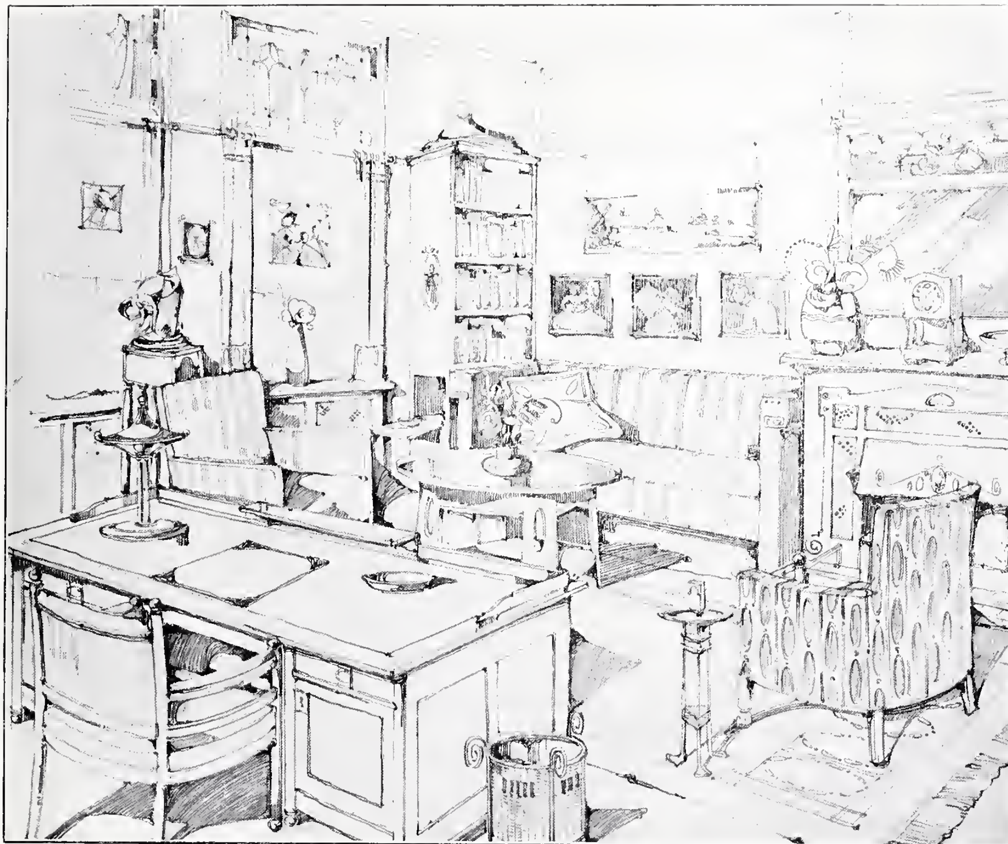
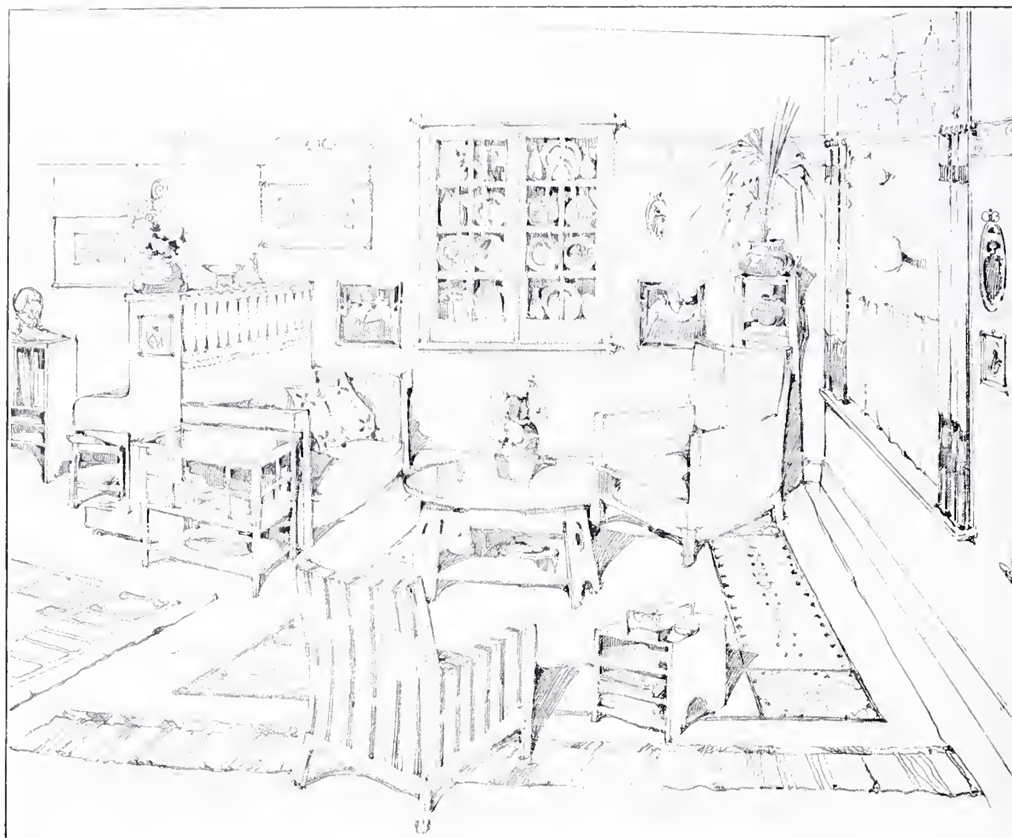

FIG. 8.
SCHETS
VOOR EEN
HEERENKAMER.

interieurs, eene eetkamer, twee heerenkamers en eene woonkamer. Alle vier de schets-ontwerpen zijn vrij eenvoudig van uitvoering gedacht.
Eene fotografische reproductie naar een interieur, aan welks uitvoering dergelijke ontwerp-schetsen ten grondslag dienen, zal bij vergelijking met deze laatste meestal menig verschil opleveren. De bedoeling van zulke schetsen is dan ook niet juist aan te geven hoe zoo'n interieur er na de voltooiïng zal uitzien. De ontwerper geeft zich zelf door dergelijke krabbelen eene handleiding, om bij het ontwerpen en detailleeren der afzonderlijke meubelen de samenstelling tot een groot geheel niet uit het oog te verliezen. Bij het juist bepalen wordt echter in de werkteekeningen menig onderdeel gewijzigd.

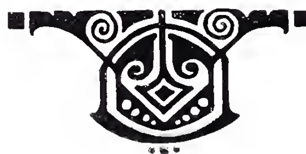
FIG. 9.
SCHETS
VOOR EENE
WOONKAMER.

VRAGENBUS

W. B. te L. Naar aanleiding van uwe vraag omtrent afbeeldingen van kasteelen, spijt het ons U te moeten teleurstellen door de mededeeling, dat tot dusver in ons tijdschrift geen enkele afbeelding van een kasteel voorkomt.
De reeds behandelde oude bouwwerken bestaan hoofdzakelijk in kerken en stad- en gemeentehuizen. Wij kunnen U echter wel reeds mededeelen dat in den volgenden jaargang artikels zullen opgenomen worden over het kasteel „Zuilestein" en het kasteel „Poelgeest". Copy en afbeeldingen daarvoor zijn reeds gedeeltelijk in ons bezit.

DE REDACTIE.

DE WONING DER DAJAKS

Bij het beschrijven der woningen onder de Dajaksche stammen, die in het binnenland van het eiland Borneo gevestigd zijn, bewegen wij ons op een gebied, dat moeilijk sterker van dat in onze samenleving zou kunnen verschillen. Vooreerst de omgeving, waarin het huis als woning dienst moet doen: een tropisch bergland, dat ondanks de aanwezigheid eener zeer dun verspreide bevolking geheel met zwaar bosch bedekt is; verder de mensch zelf, die op zijn laag standpunt van ontwikkeling bij alles, wat hij onderneemt, slechts over zeer geringe hulpmiddelen beschikt en ten slotte de bijzondere toestanden zijner samenleving, waar eene woning o. a. tevens als vesting dienst moet doen. Door dit alles maken wij met eene maatschappij kennis, waarin wij in onze hoogontwikkelde ons moeilijk verplaatst kunnen denken. Moge dit op zichzelf reeds belangwekkend zijn, dubbel aantrekkelijk wordt dit, zoodra wij in aanmerking nemen, dat onze voorouders op een dergelijk standpunt van ontwikkeling op overeenkomstige wijze zich van een beschermend dak moeten voorzien hebben en dat eenige der gebruiken, die ook onder hen den bouw daarvan beheerschten, evenals nu onder de Dajaks, nog tot in den tegenwoordigen tijd gevolgd worden, al hebben zij hunne oorspronkelijke beteekenis geheel verloren.

Het kan moeilijk anders dan dat de Dajak zich te midden zijner bosschen een houten huis bouwt, dat minder op bescherming tegen kou als op beschutting tegen warmte en regen is ingericht. De maatschappelijke verhoudingen, waaruit onveiligheid en vrees voor overvallingen

voortvloeien, dwingen deze stammen ten koste van groote opofferingen hunne woningen tot vestingen te maken, waarom zij ze tot 5 M. hoog boven den grond op palen zetten.

In 't bijzonder is hier haar vorm dus afhankelijk van de omgeving, waarin zij ont staat en dan verder van den mensch, die haar bouwde. Als gewrocht van dezen laatste wekt zij dubbel sterk onze belangstelling, wanneer wij met eenige omstandigheden, waaronder zulk een bouw geschieden moet, te rade gaan. Vooreerst ontbreekt op dat standpunt van ontwikkeling de verdeeling van arbeid, die in onze maatschappij zulk een rol speelt en haar zoo productief maakt; evenals elk gezin dezer landbouwende stammen zelf voor al zijne behoeften zorgen moet, is het ook verplicht zijn eigen huis te bouwen. Bouwmeesters en ambachtslieden van professie ontbreken dus onder hen en als gevolg van dien de door voortdurende oefening verkregen vaardigheid, om van de beschikbare hulpmiddelen een zoo goed mogelijk gebruik te maken. Ondanks den grooten overvloed aan hout in hunne omgeving is toch het verzamelen van materialen voor de Dajaks met zeer groote bezwaren verbonden, daar zij dit op zeer primitieve wijze moeten doen en hun op gebrek aan kennis berustend geloof hun daarbij talrijke beperkingen oplegt. Bovendien groeien in de tropische bosschen niet als in die op onze breedte enkele boomsoorten in talrijke exemplaren bij elkaar, maar honderden soorten hout met uiterst wisselende eigenschappen komen daar naast elkaar voor, zoodat een zeker aantal boomen voor één doel over eene groote uitgestrektheid bijeen gezocht moet worden.

In die woestenijen kunnen de betrekkelijk gering in aantal daar gevestigde stammen geen wegen aanleggen of onderhouden, wel smalle, voor Europeanen soms niet te onderkennen voetpaden, die bovendien heuvel op heuvel af loopen, zooals het toeval dit wilde. Trekdieren zooals paarden en runderen worden onder de Dajaks niet gehouden. In verband met den verbouw van rijst en andere producten, die het meest van hun tijd in beslag neemt, trekt voor het verzamelen van bouwmateriaal een troep mannen tusschen het oogsten en het opnieuw zaaien der rijst of wanneer deze te velde staat, het bosch in, leeft daar weken lang in hutjes en bewerkt ter plaatse de planken en balken uit de gevelde boomen, om de te vervoeren deelen zoo licht mogelijk te maken. Bij dezen arbeid komt het nadeel van een laag standpunt van ontwikkeling in hooge mate uit; daar zagen onder de oorspronkelijke stammen niet bekend zijn, moeten de boomen met bijlen omgehakt worden, vervolgens met wiggen in tweeën of vieren gespleten en dan zoo tot planken verwerkt worden, dat men van deze helften of segmenten met bijlen, dissels en zwaarden het buitenste ronde gedeelte, bij de laatste ook de binnenste driehoek afhakt. Wenscht men breede planken, dan levert zelfs een groote boom van 1 M. middellijn toch slechts 2 planken. Dikwijls zijn deze boomen aan den voet

FIG. 1. STAMWONING DER KAJAN DAJAKS. BOVEN-KAPOEWAS.

zoo sterk verbreed, dat zich de gewoonte heeft ontwikkeld, alle 1—4 M. boven den grond om te hakken en daar de kroon hier geen waarde heeft, levert een ware woudreus van 50 en meer meter hoogte dikwijls niet meer dan twee planken, soms twee maal twee als die uit de lengte van den stam zelf gaan. Palen worden slechts ruw behouwen en van boven met een opening voor de rotankabels voorzien, waaraan de mannen ze door de bosschen moeten slepen. Hiervoor wordt een weg naar een riviertje in de nabijheid gehakt, waarover het vervoer vervolgens in vlotten kan plaats hebben. Dit is evenwel bij ijzerhouten planken en palen, die zwaarder dan water zijn, alleen mogelijk door ze op of onder vlotten van lichter hout te binden.

Voor de juiste waardeering, van hetgeen wij op het gebied van den woningbouw onder de Dajaks zullen zien, is deze schets van de bezwaren, waarmede lager-ontwikkelde volken te kampen hebben, bepaald noodig. Dit slaat ook weer op de omstandigheden, die onder onze voorvaderen heerschten; aldus kunnen wij ons een denkbeeld vormen van dergelijke moeilijkheden, waaronder onze voorvaderen in langvervlogen tijden hunne beschutting tegen een veel ruwer klimaat moesten oprichten. Wel worden wij bij den huizenbouw in onze maatschappij aan dergelijke materiëele bezwaren niet meer herinnerd, maar de daarbij naar het schijnt onafscheidelijke verschijnselen op geestelijk gebied vinden wij hoogstwaarschijnlijk nog in de feestelijkheden, waarmede ook tegenwoordig nog de huizenbouw bij ons vergezeld gaat, voortleven. Zoowel hierom als omdat wij anders de plechtigheden bij het bouwen der Dajaks niet zouden kunnen begrijpen, dienen wij een kort uitstapje in het geestesleven van menschen op dien trap van beschaving te maken.

Evenals wij trachten dergelijke natuurvolken zich een voorstelling te maken van de hen omringende natuur en van de wijze, waarop deze zoo machtig op hun levenslot inwerkt. Zij beschikken daarbij echter niet over onze kennis van den wa-

ren aard der dingen, die tallooze geslachten voor ons als nalatenschap ons hebben vermaakt en die wij zelf ook trachten uit te breiden. In plaats daarvan komt de verbeeldingskracht dien mensch te hulp en helpt hem eene organisatie van het heelal samenstellen, die aan zijne behoeften voldoet. Hoogst belangwekkend is het, dat dit onder al dergelijke volken over de geheele aarde tot hetzelfde stelsel, dat wij animisme (van animus-ziel) noemen, gevoerd heeft, zonder dat men gerechtigd is om tot overname dier overtuigingswereld van het eene door het andere volk besluiten. Hun eigen doen en laten, hun eigen voelen en denken is op dit standpunt van ontwikkeling den menschen het best bekend; met behulp van deze wetenschap trachten zij nu alles, wat zij in hunne omgeving opmerken, te verklaren. Zij denken zich alle levenlooze en levende voorwerpen met etherische wezens bezield, waardoor die met alle menschelijke eigenschappen behept worden, maar dikwijls machtiger zijn dan de mensch zelf. Ook de natuurverschijnselen als onweer, wind, regen enz. worden door dergelijke geesten veroorzaakt en buitendien leven er tallooze geesten op allerlei bijzondere plaatsen. Deze geesten kunnen den mensch in hooge mate schaden en beheerschen zijn levenslot, zoodat het zaak is, hen zooveel mogelijk te bevredigen. De eeredienst dezer volken is er daarom vooral op ingericht, om hen tevreden te stellen en te verzoenen en dit geschiedt op dezelfde wijze als men dat menschen zou trachten te doen; zij bieden hun bij het offeren hunner priesters en priesteressen het beste aan, wat zij bezitten. De stoffelijke deelen van zulke offers komt na de opdracht den offeraars veelal ten goede, die het op offermalen nuttigen.

Deze zeer korte uitleg zal het ons mogelijk maken, om vooral de plechtigheden bij den huizenbouw onzer Dajaks in hare beteekenis goed te vatten; meer is hierover te vinden in mijn „Quer durch Borneo" deel I en II.

Wanneer wij in aanmerking nemen, dat de Dajaksche bevolking van Borneo in misschien een honderdtal stammen is verdeeld en deze zich in vele opzichten onafhankelijk van elkaar ontwikkeld hebben, dan verklaart dit het vrij groote verschil in bouworde, welke onder de huizen in dit groote eiland, dat 23 maal de oppervlakte van Nederland bezit, heerscht. In iederen stam, hij telle 100 of 3000 leden, wordt altijd naar hetzelfde model gebouwd en daaraan is men zoo gehecht, dat stammen, die, aan een anderen onderworpen, gedwongen zijn met hunne heerschers op één terrein te wonen, toch na 100 en meer jaren hun eigen model woning hebben behouden evenals zij trouwens ook hun eigen taal, kleeding, tatoeage enz. blijven behouden. Zoo kan het voorkomen, dat in eene nederzetting van wellicht een 600 personen twee of drie vormen van huizen te vinden zijn.

In het algemeen bestaat zulk eene woning uit eene rechthoekige ruimte van ongeveer 8 × 10 M., die door een dak met een nok over de geheele breedte over-

FIG. 2.
STAMWONING
DER PNIHING DAJAKS. BOVEN-MAHAKAN.

dekt wordt; onder deze nok is op den vloer een hooge wand opgericht, waardoor aan de voorzijde een galerij en aan de achterzijde het eigenlijke vertrek van het gezin ontstaat, dat aan de zijden en den achterwand met beschotten wordt omgeven.

Zulke woningen staan dan eenige meters hoog op palen, en zijn onder deze Dajakstammen onmiddellijk naast elkaar geplaatst, zoodat de daken, vloeren en middenwand in elkaars verlengde liggen en één geheel vormen; eene groote galerij neemt dus de voorste helft van zulk een lang huis in. Een dergelijke stamwoning kan tot 250 M. lang zijn; bij voorkeur bouwt een stam er slechts één; door de eigenaardigheden van het terrein wordt hij echter wel tot eene verdeeling in twee of drie gedwongen. Al de gezinswoningen bezitten ongeveer dezelfde grootte, alleen die der hoofden, vooral hare galerijen als vergaderplaats van den stam, vereischen grooter oppervlakte en daar het dak dezelfde helling als die der andere huizen behoudt, moet het hooger gelegd worden. Door een dergelijk hooger gedeelte is de lange rechte nok dan ook in het midden veelal onderbroken; in de stammen, waar hoofdenfamilies van lageren rang ook grootere huizen mogen bouwen, vindt men meer zulke onderbrekingen en de daken stijgen dan met de waardigheid van den bezitter.

Van de eerste soort is de meer dan 200 M. lange woning der Kajan-Dajaks aan de Kapoewas een voorbeeld (figuur 1); het lange dak op den achtergrond vormt van boven een rechte lijn behalve het middengedeelte, de woning van het hoofd, dat hooger ligt. De Pnihing-nederzetting aan den Mahakam op figuur 2 toont aan, hoe onder dezen stam het aanzien van verschillende gezinnen door de hoogte en grootte der daken in de rij der anderen is uitgedrukt. Door de lengte der palen komt hier duidelijk uit, hoe hoog de menschen in deze nederzetting boven den grond woonden.

Bij sommige stammen is de vloer der galerij naar buiten verlengd, soms tot eene breedte van 6 tot 8 M. Het zoo van licht hout of bamboe gevormde bordes dient hoofdzakelijk voor het drogen van rijst en andere gewassen en voor het buitenzitten des avonds.

Een andere bouworde der woningen wordt gevolgd onder de Long-Glatstammen aan den Mahakam. Van deze geeft figuur 3 een opzichzelfstaand huis te zien; toch bouwen ook zij hunne woningen in een rij vlak naast elkaar. De geheele ruimte onder het dak wordt bij hen door de vertrekken ingenomen; deze staan dan door deuren met elkaar in verbinding. Met de galerij der bovenbeschreven huizen is hier de tweede vloer te vergelijken, die onder het voorgedeelte der woning laag boven den grond wordt aangebracht. Deze vloer loopt onder de geheele rij vertrekken door en van hier af kan men met trappen door een opening in den eigenlijken vloer deze binnengaan. Wel wordt ook op deze galerij rijst gestampt, worden grove matten gevlochten enz. doch het gezellige leven in de galerijen der andere huizen ontbreekt hier. De hoofden bewonen onder deze stammen afzonderlijke woningen. Deze onderscheiden zich, zooals figuur 4 aantoont, van de andere, doordat het dak aan de voorzijde tot even boven den laagsten vloer verlengd is, die ook zoo is uitgebouwd. Door de hierdoor ontstane ruimte met wanden te omgeven verkrijgt men een laagaangebouwde galerij, die voor vergaderzaal en vreemdenlogies dient. Zij geeft geen toegang tot de hooge woning, die men op de gewone wijze met een trap van den ondersten vloer af beklimt.

Aan dezen bouwtrant doen de huizen der Ma Toewanstammen van den Mahakam denken, die hunne galerijen op dezelfde wijze uitgebouwd hebben als de hoofden der Long-Glat's. Zooals uit de afbeelding op figuur 5 blijkt, bezitten ze echter geen lagen vloer onder het vertrek en men gaat dit met een trap van uit de ook hier gemeenschappelijke galerij binnen. Zoo bestaan er nog meer afwijkingen onder de Borneo'sche woningen, die hier echter niet alle behandeld kunnen worden.

Van de inrichting van het eigenlijk woonvertrek der Dajaks geven de fig. 6 en 7 een goed inzicht. Het zijn twee opnamen in dezelfde kamer van een welgesteld gezin der Kajan-Dajaks aan den Boven-Mahakam. Zooals gewoonlijk bezat deze

FIG. 3. WONING VAN EEN AANZIENLIJK LONG-GLAT. BOVEN-MAHAKAM.

ruimte een rechthoekigen vloer van ± 8 × 8 M². oppervlakte. Langs de zijwanden en den achterwand loopen verhoogde gedeelten ter breedte van 1½ M. en 3 d.M. hoogte, zooals op figuur 6 links en op figuur 7 rechts te zien is. Langs de vierde zijde, die door den scheidingswand met de galerij wordt ingenomen, ligt in het midden de vuurhaard (figuur 6 rechts en figuur 7 links), rechts van dezen de deur en links eene slaapstede. Op figuur 6 ligt hierin een rolkussen met een slaapmatje erom gewikkeld, alles wat een Dajak voor zijne nachtrust behoeft. Deze slaapstede kan dienen als type van de halfafgeschoten ruimten in zulk een vertrek, die door planken beschotten van goed 1 M. breedte, op den rand der verhoogingen aangebracht, worden afgescheiden. De ouders en ieder volwassen kind bezitten veelal zulk een plek, dien zij hun eigen kunnen noemen, waar zij slapen en hun gereedschappen, kleeding enz. bewaren. Slechts de ongetrouwde jonge mannen mogen daar niet slapen, zij doen dit in de galerij of bij andere stammen in afzonderlijk daarvoor bestemde huizen.

De verhoogingen langs de wanden zijn veelal met groote rotanmatten belegd;

FIG. 4. WONING VAN EEN HOOFD DER LONG-GLAT DAJAKS. BOVEN-MAHAKAM.

hier is dat bovendien nog met de middenruimte het geval, daar het gezin tot de meer gegoede behoort. Zij, die op netheid gesteld zijn, behangen de planken omwanding van hun eigen verblijfje met witte matjes, van gebleekte palmbladen gemaakt en dikwijls met gekleurd katoen omboord (figuur 7 rechts). Daar hangen dan verschillende voorwerpen op, zooals hier een dikke vechtjas, een opgerold palmbladmatje als regenscherm in een cylindervormig rotanomhulsel, een van achteren gedragen zitmatje en een vischnet, tegen het planken beschot; naar binnen hangen een schild en een paar groote regenhoeden. Verder dienen die verhoogingen des nachts als slaapplaats voor de kinderen en men heeft daar gelegenheid, om kostbare voorwerpen te plaatsen. Zoo staat er op fiuur 6 een geheele rij Chineesche potten, waaronder soms zeer oude, half voor heilig gehouden kostbare exemplaren voorkomen. De nieuwe tempajan's worden zooals hier gebezigd tot het droog bewaren van rijst, maar ook wel tot het laten gisten van gekookte kleefrijst tot zoete rijst of tot rijstwijn.

De van rotanstrooken gevlochten draagmanden en draagzakken, die aan weerszijden van de rij potten zijn opgesteld,

FIG. 5 HUIZEN DER 'MA TOEWAN DAJAKS BOVEN-MAHAKAM.

geven een sprekend bewijs van de hier heerschende maatschappelijke toestanden. Zij vervullen namelijk de rol van kisten en kasten; men bewaart er kleeren, opschik, nieuw lijnwaad en dergelijke in; alle zijn echter voorzien van gevlochten draagzeelen, om er op een oogenblik snel mede het bosch in te kunnen vluchten, wanneer de voortdurend loopende geruchten van uit de verte of van nabij dreigende overvallingen eens geloofwaardiger schijnen als anders. De voornaamste kostbaarheden worden echter begraven of in rotsholen verborgen.

Opgemerkt dienen de twee rechtsche manden te worden, die van fraai gesneden planken voorzien zijn, waarmede zij op den rug des dragers rusten. Boven deze rij hangen zwaarden, houten zwaardscheeden, vechtbuizen enz., terwijl tegen de zoldering boven de geheele verhooging een horizontaal bamboeraam is aangebracht als bewaarplaats van grove matten, die bij den rijstoogst veel gebruikt worden.

Ondanks de groote brandbaarheid der geheele woning is de inrichting van den haard zeer eenvoudig; men stookt het houtvuur op een dikke laag aarde, die op gewone planken rust, terwijl de eigen

FIG 6. INTERIEUR VAN EEN VERTREK DER BAHAN DAJAKS. BOVEN-MAHAKAM.

gebakken aarden of van Java ingevoerde ijzeren pannen op een drietal steenen of een ijzeren drievoet geplaatst worden. Van den vrij zich naar boven verbreidenden warmen rook maakt men gebruik, om eetwaren en andere zaken tegen muizen, mieren en vocht te beschermen door ze op de schappen te bewaren, die in wisselend getal boven den haard zijn aangebracht. Groote hoeveelheden brandhout, die ook boven het vuur worden opgestapeld, ondergaan op die schappen eene voorloopige droging.

Zulk eene gezinswoning wordt van boven niet door eene zoldering afgesloten, zoodat de rook zich vrij onder het zeer hooge dak kan verbreiden, waar hij tusschen de niet gevoegde dakbedekking licht een uitweg naar buiten vindt zonder den bewoners te veel last te veroorzaken. Toch is het bovenste deel van een wat ouder vertrek en vooral van den haard altijd zwart berookt.

De verlichting van deze kamer heeft overdag plaats door een venster in het dak, bestaande uit een dakgedeelte van ongeveer 1×1 M^2, dat bij goed weer, aan de benedenzijde met een stok ondersteund, kan worden opgelicht, terwijl ook eene opening in den achterwand, waaruit

FIG 7. INTERIEUR VAN EEN VERTREK DER BAHAN DAJAKS. BOVEN-MAHAKAM.

men een paar planken heeft weggelaten, wat licht toelaat.

De inrichting der galerij eener woning levert weinig opmerkenswaardigs op, dat niet bij den bouw van het geheel ter sprake komt. Deze berust bij alle Dajaksche woningen op dezelfde beginselen, niet alleen onder de verschillende stammen, maar ook bij die van het hoofd en van de overige gezinnen. Gaf ons de uitwendige vorm van het huis ook een inzicht in eigenaardigheden van de Dajaksche samenleving en werden eenige van deze ons uit de inrichting van het woonvertrek nog duidelijker gemaakt, bij den bouw van een huis komen wij in betrekking met nog veel meer uitingen van het bestaan dezer Dajaksche stammen.

Het uitvoeren van groote plannen gaat onder hen met bijzondere bezwaren gepaard, die gedeeltelijk hun oorsprong hebben in het gebrek aan inzicht in den waren aard der dingen hunner omgeving, gedeeltelijk voortvloeien uit hun angst voor de alomtegenwoordige en heerschende geesten en uit hun wensch, on-

FIG. 8. WONING VAN KWING IRANG. UIT DE GROOTTE VAN EEN MAN BOVEN AAN DE TRAP, KUNNEN DE AFMETINGEN WORDEN AFGELEID.

gelukken in de toekomst te voorkomen. De mate, waarin hun gemoedsleven bij het oprichten van eene woning in beweging komt, laat zich eenigszins afmeten naar de tallooze voorzorgen, die zij bij het verzamelen van het materiaal en bij den eigenlijken bouw meenen te moeten nemen. Ondanks de zeer groote bezwaren van mechanischen aard, waaronder het materiaal bijeengebracht moet worden, worden die nog door hun geestelijke onmacht niet weinig vermeerderd. Zoo zou het ongeluk over een bouwwerk van eenig belang brengen, wanneer men daaraan gedurende de vier dagen van volle maan werkt; dan rusten derhalve al zulke werkzaamheden en met het bijeenbrengen van palen en balken is dat ook het geval. Ging men er mede door, dan zou de woning later zeker door brand vernield worden. De waarschuwingen hunner goede geesten, welke deze den menschen als uitingen van hunne macht en goedertierenheid in 't bijzonder door het geroep en het opvliegen van twee honingvogels en door het verschijnen en brommen van het ree kenbaar maken, gehoorzamen zij ook bij deze gelegenheid zeer nauwkeurig, evenzeer uit angst voor ongelukken. Roept of vliegt zulk een

vogel links op, dan is dit een ongunstig voorteeken en men houdt òf geheel òf voor één dag òf nog korter met datgene op, waarmede men bezig is; op weg naar het werk zijnde, keert een Dajak naar huis terug. Rechts opgemerkt, vormt dat daarentegen eene aanmoediging om voort te gaan. Aan het gebrom van het ree hecht men dezelfde beteekenis.

De angst om hout van slechte eigenschappen te gebruiken heeft onder hen de overtuiging gevestigd, dat een boom, waarop veel woekerplanten of veel mieren voorkomen, wat in tropische bosschen zoo dikwijls het geval is, niet gebruikt mag worden, om er dakplankjes van te maken, daar het dak dan later licht met mos of andere planten begroeid zou worden of veel der alomtegenwoordige mieren zou aantrekken. Ook wanneer tegen een grooten boom een kleine boom groeit of wanneer een zijner groote takken door een ander exemplaar rechthoekig gekruist wordt, mag men hem niet gebruiken. Valt een boom bij het omhakken niet zijdelings plat neer, maar glijdt hij meer van zijn stomp af of blijft hij tegen andere in de omgeving hangen, dan zijn dat teekens, dat hij zoowel voor huizenbouw als voor het vervaardigen van een boot ongeluk zou aanbrengen en laat men hem dus liggen. Nog meer van dergelijke bijgeloovigheden, waarmede de Dajaks aan hun gebrek aan werkelijk inzicht trachten tegemoet te komen, doen hen tijd en kracht verspillen.

Door een voor mij gelukkigen samenloop van omstandigheden was ik gedurende mijn tweede verblijf onder de Kajan-Dajaks aan den Boven-Mahakam in 1898—1900 getuige van de uitvoering van het meest grootsche bouwwerk, dat ik onder deze stammen op Borneo gezien heb. Het was het nieuwe paleis voor hun hoofd Kwing Irang, dat sedert 1885, toen vijandelijke benden van het Serawak'sche gebied de woning van den stam met die van hunne buren verbrand hadden, zich in de zijrivieren teruggetrokken had, maar nu weer waagde, om aan den hoofdstroom eene nederzetting op te richten. Door de beschrijving van dit werk zal ons niet alleen de constructie der Dajaksche huizen en de wijze, waarop de zwaarste balken en palen met uiterst primitieve middelen gehanteerd worden, duidelijk worden, maar aangezien het hoofd ook tegenover de geestenwereld de vertegenwoordiger van zijn stam is, kunnen de ceremonien, waarvan de werkzaamheden aan dit gebouw vergezeld gaan, ons in het bijzonder van de gebruiken op dit gebied op de hoogte brengen.

In den loop der laatste jaren was het hoofd erin geslaagd, om een groot deel van het benoodigd bouwmateriaal bijeen te brengen, het overige moest volgens hun gewoonterecht huisgezinsgewijze door zijn stamgenooten geleverd worden en de minder aanzienlijke hoofden der naburige stammen waren verplicht, ieder een ijzerhouten hoofdpaal voor dit werk bij te dragen.

Gerugsteund door de komst van ons Nederlanders in zijn land, waardoor hij hulp

tegenover de stammen van Engelsch gebied verkreeg, nam Kwing Irang met zijne Kajan's reeds in 1896 het besluit, om op een dertig meter hoogen heuvelrug aan den rechter Mahakamoever hunne nederzetting te vestigen, doch men had die eerst van bosch moeten ontdoen en daarna nog tweemaal het opgeschoten struikgewas wegkappen, voor de stam er zich kon nederzetten. Aanvankelijk waren namelijk wegens voedselgebrek niet veel gezinnen in staat geweest, hier hun tijdelijke huisjes te bouwen, het volgend jaar hadden vogels en herten te slechte voorteekens gegeven en eerst in het najaar van 1897 was de overgang naar de nieuwe plaats gelukt. Bij onze tweede komst aan den Mahakam in October 1898 vonden wij hen in kleine huizen op den zeer hoogen oever wonen; een enkel der voornaamste gezinnen, dat in volwassen personen het talrijkst was, had toen reeds kans gezien, de eigenlijke woning te bouwen en men was vol van plannen, om ook met den bouw der woning van het hoofd te beginnen. Het geluk was hun dienstig geweest, daar de rijstoogst van 1897 op 1898 naar wensch geslaagd was en het hoofd zelf bezat een aantal gevulde rijstschuurtjes meer als in andere jaren. Zonder deze gunstige omstandigheid zou er aan de onderneming niet te denken zijn geweest, want evenals alle werken van eenig belang onder deze stammen in samenwerking met vrienden en kennissen worden uitgevoerd, was ook het hoofd op de hulp zijner stamgenooten aangewezen. Hij heeft op deze hulp recht, terwijl de andere gezinnen voor een zelfde aantal werkdagen bij de helpers in schuld komen als deze gewerkt hebben, maar toch is ook hij verplicht hen, die op een dag voor hem werken, goed te voeden. Bij het oprichten van een gewoon nieuw huis worden vooraf langzamerhand alle voorbereidselen getroffen, dan roept men op één dag een veertigtal mannen te hulp en op dien éénen dag weten deze landbouwers het oude huis aftebreken en het nieuwe op dezelfde plaats zoover onder dak te brengen, dat het gezin er in wonen en het bij gedeelten verder afwerken kan. Bij den bouw van de reusachtige huizinge, die Kwing Irang op wilde richten, was die werkwijze alleen bij de onderdeelen toe te passen en had men iets afgewerkt, dan verliepen er weer weken en maanden, voor men aan het volgende begon. Dit kostte dan telkens ongeveer drie kwart kilo rijst per man en per dag benevens verschillende bijspijzen, waarvan visch de voornaamste was. Om deze te verkrijgen werd er dan vooraf een riviertje afgevischt door met toeba of vischvergif die geschubde waterbewoners te bedwelmen en met schepnetjes of speren te vangen. Een jacht op wilde zwijnen zou een even smakelijke vleeschsoep bij de rijst hebben kunnen opleveren, maar het is een eisch van den adat, gedurende den bouw van een huis o. a. geen vleesch van wilde zwijnen te nuttigen.

Toen alle omstandigheden zoo gunstig voor het ondernemen van zulk een voor den geheelen stam gewichtig werk sa-

FIG. 9.
BEZWERING BIJ HET OPRICHTEN VAN DEN MIDDELPAAL.

menliepen, moest het plan worden vastgesteld; dit werd verder in hoofdzaak beheerscht door de noodzakelijkheid, om eene hoofdenverblijf te makend dat grooter was dan dat van het minder voorname hoofd. Bèlarè van den naburigen Pnihingstam.

Deze was, toen wij eens langs zijne woning voeren, met velen der zijnen op de jacht en ook zijn vrouw op het veld. Van deze gelegenheid maakte toen het Kajanhoofd gebruik, de voornaamste afmetingen van dit ook nieuwe en inderdaad grootsche bouwwerk op te nemen, waarbij alleen een rotan ter lengte van de uitgestrekte armen van een zijner mannen (één dèpa) als maat dienst deed. De afmetingen van Kwing Irang's paleis werden daarop iets grooter genomen en de oppervlakte in dèpa's op ongeveer 24 M. breed en 21 M. diep gesteld.

Op eene sterk bezochte volksvergadering bepaalde het hoofd met zijne oudsten in overleg met hunne stamgenooten op welken dag met de gewichtige onderneming aangevangen zou worden. Reeds dagen te voren stampten de vrouwen van Kwing Irang en eenige harer slavinnen toen de rijst, die voor de voeding der vele helpers noodig zou wezen en kort voor

den vastgestelden datum kwamen talrijke gezinnen van hunne velden over, om bij deze gebeurtenis te helpen of ten minste getuige ervan te zijn. Den vorigen avond, toen de rechthoek van het huis op het terrein uitgezet zou worden, was daarbij dan ook een groot deel van den stam tegenwoordig. Gelijk bij al dergelijke gelegenheden had ook hierbij niemand de leiding en gedurende langen tijd slaagden de mannen er niet in, om met behulp van rotanlijnen en een rotan van één vadem een rechthoek van de gewenschte grootte te verkrijgen. Telkens weer bleken de diagonalen niet even lang te zijn, wat voor de woordvoerders het criterium was en ten slotte ging men er dan ook maar toe over, mijn reisgenoot Demmeni als autoriteit op dat gebied erbij te halen; allen luisterden toen naar zijn raad en in een oogenblik was toen de scheve vierhoek recht.

Nooit zijn de slechte voorteekens ernstiger als bij den aanvang van eene gewichtige onderneming en daarom hadden de oudsten der Kajans bepaald, dat men ook nu midden in den nacht, wanneer vogels en reeën zwijgen, zou beginnen en dan de middenpaal van het huis oprichten. Het regende dien nacht echter zoo sterk, dat men niet voor het aanbreken van den dag de zware gongs kon laten weerklinken, die alle mannen tot den arbeid moesten roepen. Toen stroomden dan ook in korten tijd een 150 man bijeen, die allen zonder meer begonnen, gaten voor de op te richten palen te maken. Zij beschikten daarvoor niet over de hun onbekende schoppen, maar slechts over hunne zwaarden en wat hout en bamboe. Uit armdikke boompjes van taai hout kapten zij lange spatels, waarmede zij de aarde uitgroeven en opschepten, of wel zij spleten dikke bamboe aan een einde in verscheiden strooken, bogen deze tot een beker uit elkaar, vlochten hier rotan doorheen, om den bekervorm te bewaren en haalden hiermede de losse aarde uit de diepte naar boven door het trechtervormige einde in den grond te stooten en gevuld terug te halen. Voor de zwaarste palen werden de gaten meer dan twee meter diep, voor de kleine één meter. Aan de zijde, waar een zware paal in het gat moest gebracht worden, groef men een goot in den grond en daartegenover werd de aarden wand door een rechtopstaande plank beschermd, waarlangs de paal naar beneden kon glijden. Door er dan weer aarde in te storten en vast te stampen werden ook de zwaarste palen in deze gaten bevestigd.

Nadat de middelste paal van het huis in haar gat was vastgezet, had eene ernstige plechtigheid plaats, om den nieuwen bouw aan de geesten der omgeving bekend te maken en hen ermede te verzoenen. De oude, bijna blinde priester Bo Jok zou die leiden en zoodra de paal stond, werd hij dan ook daarheen gevoerd.

Hij wendde zich toen met een aanspraak eerst tot de dondergeesten, die op den vlak bij gelegen hoogen andesietkegel Batoe Kasian verblijf houden en vertelde hun, dat de Kajanstam op deze plaats

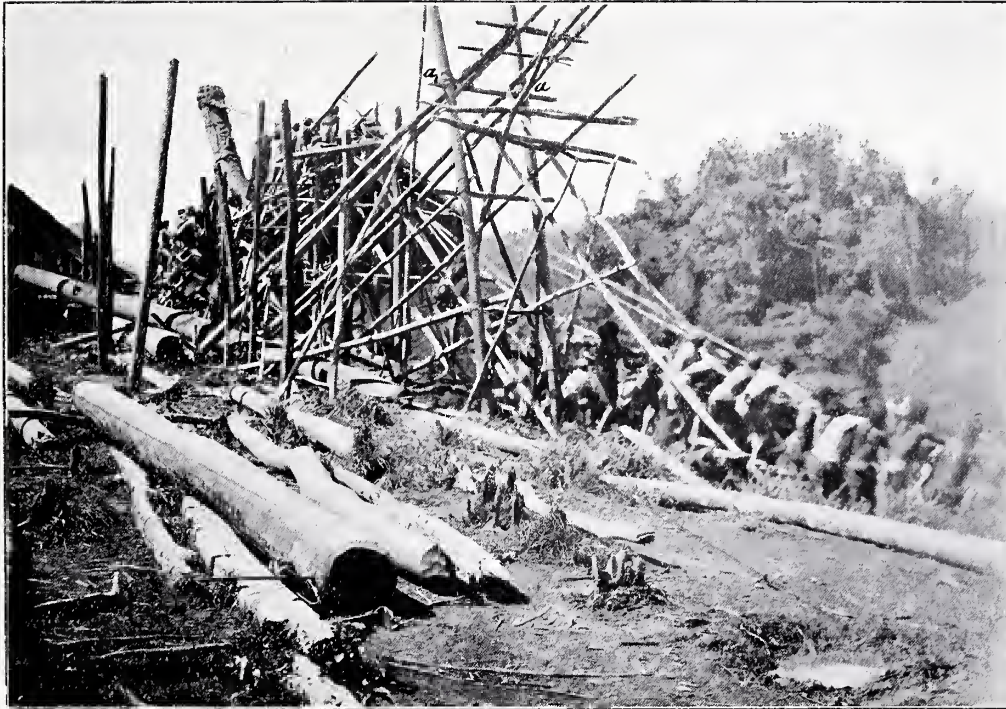

FIG. 10. HET OPRICHTEN VAN DEN GEBEELDHOUWDEN HOOFDPAAL DER GALERIJ.

eene vestiging wilde bouwen, vroeg hen voorspoed voor den stam en beval hem in hunne goede gezindheid aan. Een offer bracht hij hun door een kuiken te dooden, dat evenals een ei in het gespleten einde van een bamboe naast de paal in de aarde gestoken werd. Ook de geesten in de aarde kregen dat toebedeeld, wat bij hen naar de opvatting der Kajan's het hoogst in waarde zou staan, ijzer in den vorm van eenige spijkers en twee oude gele en twee oude blauwe kralen, die naast den paal in den grond begraven werden. Een krans om den voet in de aarde gestoken houten haakjes, met houtrafels versierd, vormde voor de geesten het zichtbare teeken, dat men met hunne hulp voorspoed en rijkdommen naar zich toe wenschte te halen. Ten slotte werden ook de geesten boven de aarde bedacht en door Bo Jok in een lange aanspraak bezworen, den Kajan's op deze plaats hun gunst niet te onttrekken. Het begeleidende slaan op een grooten gong maakte dit gedeelte der rede onverstaanbaar. Om van de offergaven de booze geesten verwijderd te houden, bond men een bundel Aroideën-bladen om den paal, welke altijd voor dit doel aangewend worden (fig. 9).

De bijgaande afbeelding geeft de laatste episode der plechtigheid te zien.
In het midden op het door palen en ander houtwerk ingenomen terrein verheft zich de middenpaal van het huis, waaraan de dikke bundel Aroideeënbladen gebonden is en waartegen rechts het ei en links het kuiken in de bamboes geplaatst zijn. Rechts staan twee vrouwen en achter haar leunt de priester Bo Jok, in een borstrok gekleed, tegen den paal. Achter en iets links van dezen zit een jonge Kajan op een der liggende ijzerhouten kolommen en houdt op zijn knieën een koperen gong, waaraan hij gedurende dit gedeelte der plechtigheid met krachtige slagen luide dreunende tonen ontlokt, om de geesten in de verte, op hetgeen hier voorvalt, opmerkzaam te maken. De overige mannen en jongens zijn toeschouwers van deze ceremoniën, die de wijding moeten geven aan het geheele werk, dat zij op dien dag en later te voleindigen zullen hebben.
Over den gemoedstoestand, waarin dit Bahaugezelschap verkeert, geven ons de twee vrouwen op kenschetsende wijze uitsluitsel. Beiden hebben namelijk kostbaar lijnwaad op haar hoofd gelegd; de rechtsche, Bo Hiang geheeten en voornaamste vrouw van Kwing Irang, een stuk wit doek, haar nicht Lirong een gekleurd, waarop zij haar beide handen gedrukt houdt, om het maar goed met haar hoofd in aanraking te brengen. Op die wijze paaien zij haar licht uit het lichaam ontvluchtende ziel, die door den angst voor de vele door Bo Jok opgeroepen geesten zou kunnen willen weggaan, wat ziekte van het lichaam ten gevolge zou hebben. Dat ook Bo Jok zelf voor het ontvlieden van zijn ziel beangst was, blijkt hieruit; hij houdt in zijn linker hand ook een stuk wit doek en bovendien nog een oud kostbaar zwaard, wat over den rechter schouder van Lirong te zien is. Na afloop der plechtigheid legde hij beide evenzoo op zijn hoofd.
Tegen negen uur waren de kleine palen bijna alle opgesteld, zoodat men met het oprichten der zware, het eerst met de gebeeldhouwde van de voorgalerij, beginnen moest. Bij deze kon van een opbeuren met menschenkracht geen sprake zijn, daar zij ongeveer 3500 kilo wegen; daarbij kwam nog, dat zij aan het boveneinde zoo hoog gelicht moesten worden, dat zij met het benedeneinde in hunne gaten gleden en dan vanzelf rechtop kwamen te staan. De Kajan's brachten dit op schrandere wijze ten uitvoer met behulp van een soort van hooge schraag, welke zij boven ieder gat oprichtten. Figuur 10 geeft op den achtergrond te zien, hoe het oprichten dezer zware kolommen in zijn werk gaat en op den voorgrond staat een niet in gebruik zijnde schraag, waaronder de groote paal b naar links boven voor het oprichten gereed ligt. Over den bovenbalk aa van de schraag loopen de zware rotankabels, die met hun eene einde boven aan den paal bevestigd zijn en met hun andere einde als aangrijpingspunt dienen voor de vele handen, die hier den paal naar boven trekken.
De balk aa ligt op de kruisingen van twee

FIG. 11.
EEN KLEINE PAAL, TOT HALVE HOOGTE OPGERICHT.

paar dunne rechte boomen, welke met rotan aan elkaar verbonden zijn en met den grond driehoeken vormen, in welker toppen a en a liggen; door het aanbinden van verschillende schoren wordt aan deze eenvoudige stellage de noodige stevigheid verleend; ook verbindt men haar gaarne met reeds opgerichte grootere of kleinere palen. Het tooneel, dat zich daarachter afspeelt, behoeft niet veel naderen uitleg: Boven de op de schraag zich verdringende mannen verheft zich statig de reusachtige fraai gebeeldhouwde kolom van ijzerhout, die het sieraad van de galerij van Kwing Irang zal wezen, versierd met een rotan strijdmuts en de alleen hierop passende in hout nagemaakte staartpannen van den neushoornvogel. Niet alleen verdringen zich al die mannen boven op de schraag om daar nog wat te kunnen helpen trekken aan de rotankabels, maar de opwinding van het oogenblik heeft ook anderen daar naar boven doen klauteren, die uit gebrek aan ruimte niet veel anders kunnen doen gesticuleeren en schreeuwen, waarmede zij de anderen aanvuren. Dat hebben dezen allerminst noodig, evenmin als de menschenmenigte, die aan de andere einden de handen aanlegt en daar eigenlijk de

paal in de hoogte trekt. Van leiding of regelmaat is hierbij ook geen kwestie en al hielpen ook allen, tot vrouwen en kinderen toe, onder groot gejuich mede, het duurde een uur, voordat het gevaarte zich eerst bij rukjes, later sneller verhief en eindelijk met een zwaren plof in zijn gat gleed.

Tegen het zijdelingsch uitwijken van den paal dienen vooreerst de zijdelingsche driehoeken van de schraag, die stevig in den grond gezet zijn, verder wordt iedere kleine heffing aanvankelijk door ondergeschoven balken vastgelegd en later tracht men ook door zulk steunen en door met gaffelvormige werktuigen en stokken van terzijde te duwen eene ongewenschte richting in de beweging reeds in den beginne te voorkomen. Op figuur 11, waar men met een kleineren paal bezig is, krijgt men hiervan een denkbeeld.

FIG. 12. HET GEOFFERDE BIGGETJE BIJ DEN HOOFDPAAL.

Afgezien van het gevaar, dat met het vallen dezer palen verbonden zou zijn, heeft een slagen voor de Kajan's ook daarom zooveel gewicht, omdat zulk een ongeluk als een teeken van onvoldaanheid der geesten wordt opgevat, waarom een gevallen paal niet verder gebruikt mag worden, al heeft die aan behouwen, vervoer en beeldhouwwerk nog zooveel tijd en moeite gekost. Om dan ook zooveel mogelijk tegen dergelijke voorvallen gevrijwaard te zijn, neemt men de voorzorg slechts hen als hulp erbij te roepen, die nog geen weduwnaar geweest zijn, dus op die wijze nog niet het ongenoegen der geesten ondervonden hebben.

Voordat deze hoofdpaal was opgericht, had Bo Jok boven de opening van het gat een biggetje aan de geesten onder de aarde geofferd door het dier de keel door te snijden en het bloed in het gat te laten druppelen. Ook nu moest dit offer met een lange toespraak aan hen opgedragen worden, waarbij Bo Jok het biggetje als een groot zwijn afgeschilderde. Zoodra de paal stond, plaatste men het doode dier in een gespleten stok er naast (fig. 12).

Toen was het tijd, om nieuwe krachten voor de overige werkzaamheden te verzamelen met een hartigen maaltijd van kleefrijst en visch, dien het hoofd voor zijne helpers had laten gereedmaken. Na

deze rust werden dien dag nog de geheele reeks van zware palen opgericht. In het geheel stonden er van deze laatste 5 in de breedte en 4 in de diepte, dus 20 in 't geheel; van de kleine 13 en 9, dus 117, zoodat in het geheel 137 palen het huis droegen.

In den loop der volgende maanden bouwden de mannen de woning verder en verder af. Wij hadden toen gelegenheid om deze verschillende opnamen te maken en bovendien slaagde ik erin een paar doorsneden van dit en van andere huizen te teekenen, die alle als illustratie van den bouw kunnen dienen. Achtereenvolgens werden eerst de vloerbalken gelegd, op deze de stellaadjes opgericht, die moesten dienst doen voor het plaatsen van het dak en ten slotte werd de kap over het geheel geplaatst, waar na het binnenwerk kon worden afgemaakt. Het kan soms jaren duren, vooral in tijden van misoogst, voor men hiermede gereed is.

De vloerbalken worden, zooals op figuur 14 goed uitkomt, in drie lagen kruislings over elkaar gelegd. De onderste laag, die hier meer dan drie meter boven den beganen grond ligt, bestaat uit de dwarsliggers van ijzerhout, hooger dan dik van afmeting, die door in de groote palen gekapte openingen of in inkepeningen aan de buitenzijde loopen en verder door de kleine ijzerhouten palen c gesteund worden. Zij liggen in de diepte van het huis en dragen de lengteliggers, vrij zware, ontschorste, maar overigens weinig bekapte tengkawangboomen r, die weer kinderbinten s van hetzelfde materiaal dragen. Deze zware vloerbalken worden betrekkelijk weinig op elkaar bevestigd, de lengteliggers worden met rotan op de dwarsliggers gebonden, terwijl de kinderbinten op hun plaats gehouden worden door middel van ijzerhouten pennen, die men aan weerszijden in het zachtere tengkawanghout der lengteliggers drijft (figuur 13).

De onregelmatigheden der overigens rechte stammen worden met zwaarden alleen daar verwijderd, waar zij de onderlaag kruisen en voor zoover dit noodig is, om ze op elkaar te doen sluiten.

Dit moest later ook geschieden bij het leg-

FIG. 13. EEN DEEL VAN HET IN AANBOUW ZIJNDE HUIS.

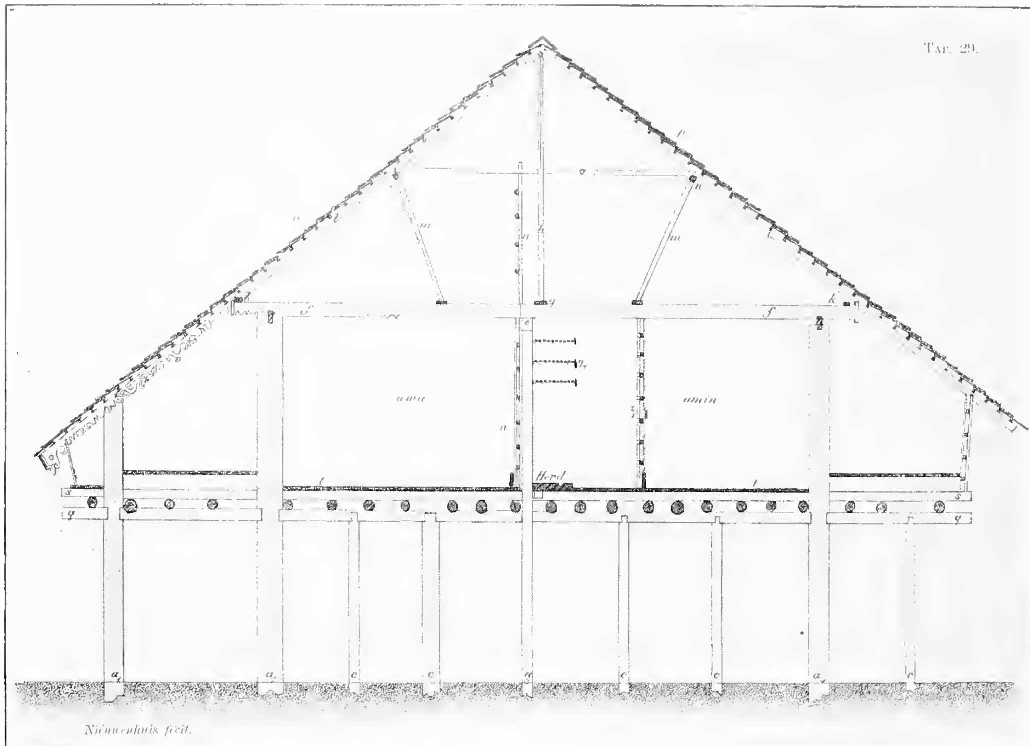

FIG. 14. DOORSNEDE VAN KWING IRANG'S HUIS. LOODRECHT OP DE NOK. SCHAAL 1 : 175.

gen der vloerplanken, die in het geheel niet bevestigd worden en alleen door hare zwaarte op haar plaats blijven. Vooral die der galerij moeten door hare afmetingen uitmunten en bezitten dan ook soms 1 M. breedte bij 8—9 M. lengte en 10—12 cM. dikte. Deze zware stukken moeten door de onderscheiden gezinnen van den stam geleverd worden, die zich twee aan twee vereenigen, om één zoo'n plank te vervaardigen. Om het kromtrekken gedurende het drogen te voorkomen, bindt men ze dadelijk na de aankomst met zware rotans tegen een rij der groote steunpalen van het huis en laat ze daar gedurende den ge-heelen bouw staan (zie figuur 8).

Als men er later toe overgaat, om de zware kapbalken op de grootere palen te brengen, wordt daarvoor met behulp van de reeds staande hoofdpalen een steiger gemaakt, dat op deze vloerbalken steunt (figuur 11).

Hoe de zware kapbalken worden geplaatst, is het best op de twee dwarsdoorsneden na te gaan. Op die, loodrecht op de nok (figuur 14), komen de hoofdpalen a_2, a_3 en a_4 als de voornaamste dragers

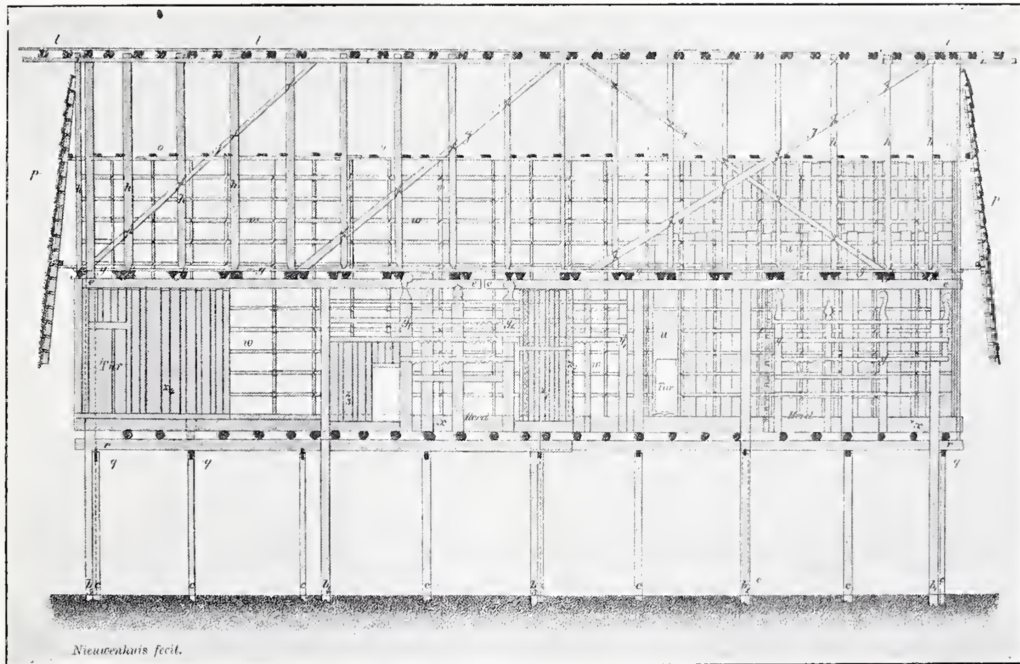

FIG 15. DOORSNEDE VAN KWING IRANG's HUIS LANGS DE NOK. SCHAAL 1:210.

van het dak goed uit. De tot deze behoorende rijen palen worden stevig met elkaar verbonden, doordat men door hunne boveneinden gaten kapt en door deze hooge, smalle verbindingsribben d schuift of wel deze in een gleuf legt, zoo de palen wat diep in den grond gezakt zijn. Behalve op deze doorsnede van het gebouw is die verbinding duidelijk op het gezicht in de galerij (figuur 15) te zien. De drie rijen hoofdpalen zijn alzoo door verbindingsribben vereenigd, die nu als steun dienen voor 17 paren zware kapbalken f. Van ieder paar wordt er een gelegd van de eerste rij naar de middenrij en een van deze naar de derde; zij zijn driehoekig in doorsnede met een der vlakken naar boven en grijpen met diepe inkappingen aan de onderzijde over de verbindingsribben heen. Op de middenrij liggen deze kapbalken f twee aan twee naast elkaar (fig. 15), met hare andere uiteinden steken zij wat over de palenrijen a_2 en a_4 naar buitenuit en dragen hier de kap van het dak. Om de genoemde deelen op hun plaats te houden werden bij deze groote woning verder noch pennen of spijkers noch rotanbindsels gebruikt, wat bij kleinere huizen, waar de samenstellende deelen niet zoo zwaar zijn wel geschiedt. Als illustratie van de wijze, waarop de last van de kap op de drie rijen palen en

hunne verbindingsbalken wordt overgebracht, kunnen figuur 12 en 13 dienen. Vooreerst is daartoe een rij makelaars h opgericht, die op de middeneinden der kapbalken staan en den nok i dragen, terwijl de spantribben met hare boveneinden op dezen en hare benedeneinden op steunliggers k rusten, die op de uiterste einden der kapbalken bevestigd zijn. De nok, bestaande uit lange, dunne, weinig behouwen tengkawang-stammetjes, wordt met rotanbindsels en met ijzerhouten pennen op de makelaars vastgelegd, die bovendien door het aanbinden van schoren j tegenover elkaar in den gewenschten stand gehouden worden. Voor spantribben maakt men evenzoo van zulke dunne rechte boompjes gebruik, die daarvoor ook alleen van hun schors behoeven ontdaan te worden. Zij kunnen met de zooveel hardere pennen van ijzerhout en met rotanbindsel op de nok i en aan de steunliggers bevestigd worden.

Boven de achterhelft van het gebouw, de eigenlijke woning, legt men als spantribben lange boomen, die ver over de zware kapbalken uitsteken; boven de voorhelft of galerij reiken zij slechts tot aan de kapbalken en worden lager van fraai gebeeldhouwde verlengstukken v (fig. 14) voorzien. Waren de spantribben alleen op deze wijze ondersteund, dan zouden zij het groote gewicht der ijzerhouten dakbedekking niet kunnen dragen; vandaar dat men ze nog steunt met de balken m en o, die door middel van de steunribben n met de spantribben verbonden worden en wier werking zonder meer duidelijk is. Alleen dient nog vermeld, dat ook hierbij de beide palen m los in gaten van de op de kapbalken met pennen bevestigde ijzerhouten liggers staan, wat trouwens ook met de makelaars in de liggers g het geval is. Bij n worden de verschillende deelen met rotanbindsel saamgevoegd. De ondereinden der over de achterhelft der woning liggende spantribben worden weinig gesteund; wel wordt er een licht buitenbeschot van staande planken onder aangebracht, maar als steun is dit weinig geschikt.

De gebeeldhouwde verlengstukken v van de spantribben aan de voorzijde vereischen nog onze aandacht. Zij moeten vooral dienen, om aan de galerij van het hoofd, de vergaderzaal en het vreemdelingenlogies van den stam, een waardig uiterlijk te helpen geven. Daarom is ook ieder huisgezin verplicht door zijn bekwaamsten man zulk een kunstwerk te doen vervaardigen; deze maken hierbij allen van dezelfde motieven gebruik, maar op voor ieder van hen eigenaardige wijze, zoodat ieder zijn deel in de verfraaiing blijvend kan herkennen. Daar deze stammen ook zeer op het duurzame van het hout letten, wordt hiervoor ook een hard soort hout gebruikt. Deze verlengstukken rusten op eene rij half hooge, zware ijzerhouten palen a^1, die aan hunne boveneinden op dezelfde wijze als de rij en a ^{2}, a^3 en a^4 v door dunne maar hooge verbindingsribben verbonden zijn; daar deze op de galerij uitkomen, zijn zij ook gebeeldhouwd. (fig. 16).

Zoo hij daar kans toe ziet, gebruikt een

FIG 16.
DE GALERIJ IN
KWING IRANG's
WONING.

Bahau-hoofd gaarne ijzerhouten plankjes (sirap) als dakbedekking; op het paleis van Kwing Irang mochten zij dus ook niet ontbreken en aan alle gezinnen was dan ook opgedragen, er ieder 200 te leveren. Dit besluit was als zoovele andere in deze omgeving spoediger genomen als uitgevoerd maar toen na maanden lang afwerken van het huis het dak met deze plankjes bedekt diende te worden, waren zij bijna alle bij elkaar. Wel had men geen goed denkbeeld van het benoodigd getal gehad en waren er wat te weinig, maar zij konden met oude tot de benoodigde 15000 aangevuld worden. Deze sirap zijn ongeveer 1 M. lang en 1 — 1½ d.²M. breede, dunne plankjes, die van boven met twee gaten voorzien zijn voor het rotan, waarmede zij aan de gordingen gebonden worden. Op zijn tocht met mij naar de oostkust had Kwing Irang zich op de markten aldaar van een paar vaatjes spijkers voorzien, die hij nu voor het aanbrengen dezer sirap in plaats van rotan liet gebruiken. Voor hunne vervaardiging had men een licht splijtbaar ijzerhout gezocht; de stammen werden dan in stukken ter lengte van de plankjes gekapt en

zooals rechts op figuur 17 te zien is, met houten wiggen in dunne segmenten gespleten, die dan met zwaarden op gelijkmatige dikte bekapt werden. Deze zijn onder de Dajaks namelijk niet uitsluitend oorlogswapens, maar dienen tevens tot velerlei dagelijksch werk.

Nadat het geheele dak gedekt was, plaatste men er tot afsluiting boven de nok een ijzerhouten vorst op, saamgesteld uit omgekeerde gootvormige stukken.

Bij de gewone Dajaksche huizen loopen de ruimten boven de zware kapbalken zonder afscheiding in elkaar; op deze wijze zouden zich later ook de huizenrijen aan weerskanten bij dat van Kwing Irang aansluiten. Voorloopig moest echter de kap daar gesloten worden evenals dit trouwens met ieder eindhuis eener stamwoning geschieden moet. Daarvoor brengt men spantribben aan, die even laag als de kap beginnen, naar boven convergeeren en wat schuin naar binnen tot op eenigen afstand van de nok loopen. Zij worden door zware verbindingsribben in dezen stand gehouden; door die op uitstekende balken ter hoogte van de zware kapbalken te laten steunen en met de spantribben van de kap te verbinden, verkrijgt men een goed verband met het geheele gebouw. Ook de buitenop aangebrachte gordingen, waaraan de ijzerhouten bedekking op de bekende wijze wordt bevestigd, dragen tot versterking bij. (figuur 8 en 15).

Van de geheele constructie geeft figuur 18 eene goede voorstelling. De grootte ervan laat zich afmeten naar den man, die op de vliering geplaatst is; de gebruikte hulptrappen en steigers zijn hier nog aanwezig. De scheefheid der palen is aan de opname te wijten. In werkelijkheid stond het geheele gevaarte recht en stevig boven den grond, die zooals op deze afbeelding blijkt, nog onder het huis begon af te vallen, naar rechts in de rivier, naar links in een ravijn.

De bouw van zulk een werk verschijnt ons bovendien nog in een ander licht, wanneer wij daarbij in aanmerking nemen, dat de bouwmeesters alleen met behulp van hunne vingers en teenen kunnen tellen en van de eenvoudigste rekenkundige bewerkingen als vermenigvuldigen en deelen, laat staan van worteltrekken of van de overige wiskunde geen denkbeeld hebben. Voor hen fluisteren de letters van een boek den lezer den inhoud in, schrijven wekt de verwondering van een geheelen stam op en eene bouwkundige teekening hadden zij zeker nooit gezien, voordat ik de hierbij afgebeelde onder hen maakte.

De groote ruimte onder het dak van 24 M. breedte bij 21 M. diepte werd evenals bij de andere woningen door een onder de nok aangebrachten wand in eene voorste helft of galerij en in eene achterste helft of vertrek van het gezin gescheiden. Van de eerste geeft figuur 16 een denkbeeld, alleen was bij deze opname de vloer nog niet gelegd en waren alleen hulpplanken daarvoor gebruikt. Van deze moesten er verschillende later voor den scheidingswand dienst doen; op den voorgrond liggen er eenige, waarop bij het afhakken

FIG. 17. HET VERVAARDIGEN DER IJZERHOUTEN DAKBEDEKKING

van het overtallige hout in het ruw figuren uitgespaard zijn, die later beter afgewerkt den middenwand aan de galerijzijde zullen sieren. De wensch van een voornaam hoofd, om een rijk gebeeldhouwde vergaderzaal te bezitten, komt bij deze galerij sterk uit, in het bijzonder dient de aandacht op den middenpaal gevestigd te worden, dien wij zagen oprichten en die een meer dan 2 M. hoog beeldhouwwerk aan zijne voorzijde draagt. Overigens zijn de palen met regelmatige cannelures behakt. Rechts van den linker paal staat aan de voorzijde van de galerij de fraai gebeeldhouwde rugleuning voor het hoofd met een lagen zetel links en een schild met menschehaar versierd, en een zonnehoed rechts er naast. De schaduwen tegen de palen zijn jongens, die in deze donkere ruimte niet goed opgenomen konden worden.

De constructie van den hoogen scheidingswand is het best op figuur 13 te zien, waar men er van uit het vertrek van het gezin, dus van achteren tegenaan kijkt.

Aan de middenrij palen, aan de zware kapbalken en aan de makelaars is een groot raamwerk w bevestigd, dat geheel uit dunne geschilde boompjes en rotan-

bindsel is samengesteld. Hierop worden in twee rijen boven elkaar goed bewerkte planken gebonden, die met hare dun uitloopende randen de een over de ander geplaatst worden. De benedenste rij reikt tot boven de kapbalken, de tweede rij is veel lager, zooals rechts op figuur 13 blijkt. Deze planken rusten evenwel niet op den vloer, maar in de gootvormig uitgeholde bovenzijde eener lambriseering x, welke ongeveer $^2/_3$ M. hoog is en over de geheele breedte bestaat uit twee planken, van hard hout, ieder 12 M. lang. Vier der beste kunstenaars hadden dagen lang werk gehad, om ook op deze lambriseering fraaie reliefs aan te brengen (titel- en eindvignet). Opmerkelijk is de deur in dezen wand: de deuropening is gehakt in één breede hooge plank; zij heeft een dorpel van ongeveer 7 dM. hoogte tegen het binnenloopen van varkens, honden, kippen, kinderen enz. en wordt gesloten met een deur uit één stuk hout, die met tappen draait in holten, die aan de voorzijde van de deurstijlen boven en onder zijn uitgespaard.

In het woonvertrek ontbreekt alle beeldhouwwerk en zijn de balken en planken slechts zoo net bewerkt, als dit zonder zaag en schaaf mogelijk is. Dit staat in verband met de oorspronkelijke beteekenis der versiering, waarover straks.

De indeeling dezer groote ruimte komt op den plattegrond uit, waarop de (fig. 19) donkerbruine lijnen doorsneden van opstaande beschotten of planken aanduiden. Langs de zijwanden en den achterwand loopt een 3 dM. hooger gedeelte van den vloer, waarop de mannen en de vrouwen zitten te werken, de kinderen slapen, huisraad staat enz. Door beschotten worden hiervan ook gedeelten meer of minder volledig afgescheiden, om als eigen kamertjes voor de verschillende gezinnen te dienen, daar die van het hoofd, van zijn zoon en van eenigen der huisslaven in dit vertrek gezamenlijk wonen. Zoo had Kwing Irang voor zich links aan den achterwand een vertrekje laten afscheiden, dat met een deur in de middenruimte uitkwam. Zijn oudste zoon bezat ook zulk een kamertje links aan den scheidingswand met de galerij. Die voor de slaven zijn meestal niet geheel gesloten. De ruimte langs de voorzijde was als volgt verdeeld (figuur 13 en 19); links het kamertje van Kwing Irangs zoon achter het beschot z_4, dat ook de halfafgescheiden verblijfplaats van de keukenslavin nog afsluit, dan naar rechts een open ruimte voor de kleine haardstede bij b_4 achter schot z_3, welke haard bepaaldelijk voor het hoofd dient. Naar rechts vervolgens een kast en dan de groote haard, bij b_3 weer een door schot z_1 en z_2 half afgescheiden ruimte voor een keukenslavin en haar gezin; tusschen z_2 en de deuropening is een opening in den vloer, met latten alleen bedekt, waar men de watervaten, hier groote bamboes, nederzet. Rechts van de deur een vrije ruimte, die door het schot z van een derden haard wordt gescheiden. Voor de twee laatste haardsteden bestaat de vloer uit bijzondere plankjes; elk ligt ongeveer 1 dM. boven de middenruimte en die bij de deur. Op

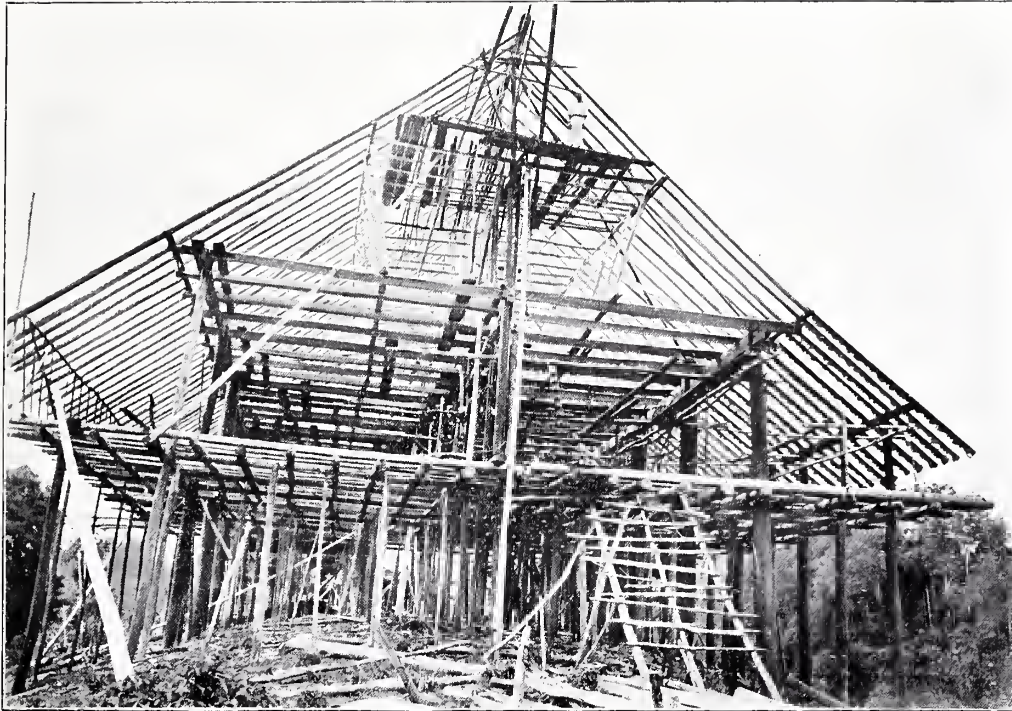

FIG. 18. HET GERAAMTE VAN HET HUIS VOOR HET AANBRENGEN DER SIRAPPEN.

figuur 13 komen de etagères, die men boven de haarden en de daaraangrenzende ruimten heeft aangebracht, goed uit; aan de dwarsliggers en stijlen van deze vindt men zoo nu en dan eenig snijwerk aangebracht. De zijwanden en de achterwand van dit groote vertrek worden door dezelfde soort beschotten als de scheidingswand saamgesteld, zij bestaan namelijk uit een raamwerk, waarop staande, goed tegen elkaar sluitende planken worden vastgebonden. In het midden laat men voor vensters een paar planken weg, waarvoor mannen en vrouwen dan licht genoeg vinden, om er hunne werkzaamheden bij te verrichten, terwijl zij door het overhangend dak tegen zon en regen beschermd zijn. Bij goed weder verkrijgt men het meeste licht door twee vensters, die in het achterste gedeelte van het dak zijn aangebracht. Het zijn beweegbare gedeelten van ongeveer 1 M^2. oppervlakte, die aan hun bovenzijde kunnen draaien en dus als klep met een stok er onder opengezet kunnen worden.

Evenmin als boven de galerij ligt er boven dit vertrek een zoldering en ziet men dus tusschen de kapbalken door in de groote ruimte onder het dak, welks nok

ongeveer 20 M. boven den vloer gelegen is. Bij kleinere huizen, waar de kapbalken dichter bij elkaar geplaatst zijn, doen daarop gelegde losse planken wel als zoldering dienst en bergt men er netten, matten enz. op.
De trappen, waarmede de huizen beklommen worden, verdienen onze aandacht, omdat zij zoo geheel verschillen van wat wij onder trappen verstaan. Hoewel een soort van ladders, die door hun breedte en samenstelling veel gemakkelijker zijn, bij den huizenbouw worden aangewend (fig. 13 en 18), hebben de omstandigheden der Dajaksche samenleving de uit één boomstam gehouwen trap in het dagelijksch gebruik in stand gehouden. De toegang tot de vestingwoning moest plotseling weggenomen kunnen worden, wat door het naar binnen halen van zulk een boomstam mogelijk is.
Om hem in een trap te veranderen, kapt men aan eene zijde een reeks van treden of wel men besteedt er wat meer zorg aan en brengt het dan tot een trap als op pl. LXXX is afgebeeld. De trap staat hier op een bordes, het eindpunt van de loopplanken, die van de rivier naar het huis voeren. Zooals links aan het huis van Kwing Irang (figuur 8) te zien is, wordt zulk een bordes ook wel daar geplaatst, waar een trap in één stuk wat hoog zou worden. Toch is men dikwijls verplicht, om drie à vier meter hoog zulk een boomtrap zonder leuning te beklimmen, wat voor de volwassen Dajaks weinig bezwaren oplevert, maar voor kleine kinderen lang moeilijk blijft.
Een karaktertrek, waardoor deze stammen van Borneo zich sterk onderscheiden van andere op een dergelijk standpunt van ontwikkeling, bestaat in hun sterk ontwikkeld gevoel voor het schoone, hetgeen er hen toe brengt, om alles in hunne omgeving, van hun huis tot hun kamer zoo mogelijk fraaier te maken als voor het gebruik noodig zou zijn. De bijna overdadige versiering der galerij van Kwing Irang's woning met beeldhouwwerk geeft ons daarvan een goed voorbeeld. Eene dergelijke uiting verdient voorzeker de opmerkzaamheid, maar toch zouden wij verkeerd doen alleen daaraan de verfraaiing dezer woning toe te schrijven. De gewoonte, om daar bijzondere figuren op aan te brengen, berust op iets anders; slechts de wijze van uitvoering, waartoe dit geleid heeft, is een uitvloeisel van den kunstzin dezer stammen. Evenals bij alles, wat er in zulk eene samenleving gebeurt, speelt het geloof een zeer voorname rol; bij den bouw van een huis is het de overtuiging, dat hunne geheele omgeving met booze en goede geesten bevolkt is, van welke vooral de eerste hun levenslot beheerschen. Om deze gevreesde wezens op een afstand te houden, wendt de Dajak allerlei middelen aan en zijn huis tegen hun binnendringen te beschermen behoort wel tot de meest voor de hand liggende maatregelen. Alles wat hemzelf verschrikt, acht hij daarvoor dienstig en zoo vervaardigt hij daarvoor in de eerste plaats groote, houten beelden met een afschrikwekkend uiterlijk, groote oogen, slagtanden en gewapend met

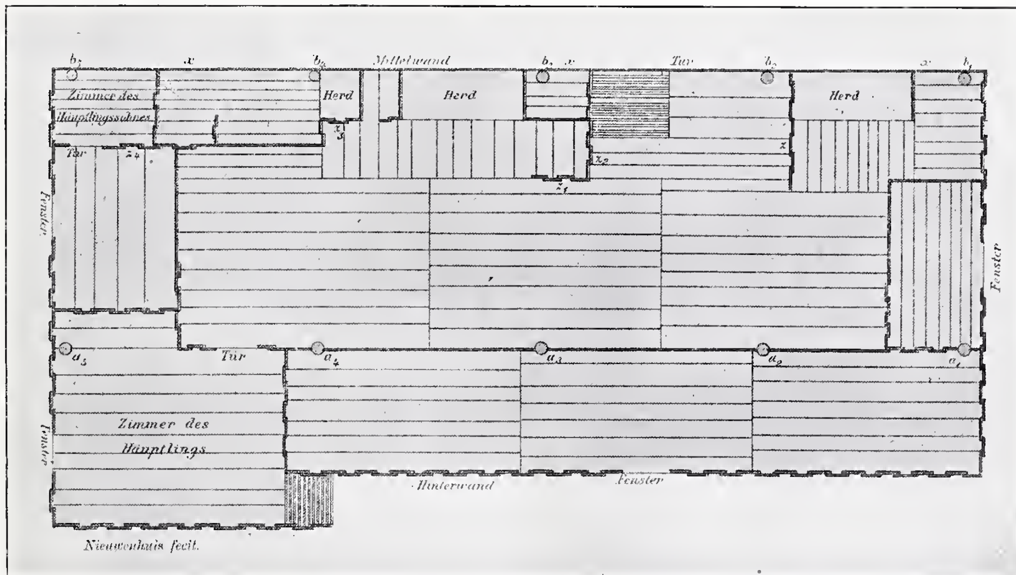

FIG. 19. PLATTEGROND VAN KWING IRANG's WOONVERTREK. SCHAAL 1:210.

schild, zwaard en lans. Deze bewaken zoowel de toegangen der wegen aan de rivier als die tot het huis zelf, ook worden nabootsingen van monsters in de gestalte van mensch, hond enz. op de loopplanken bijv. uitgehouwen. Aan de huizen zelf zijn het vooral de stijlen en dorpels der deuropeningen en de binnenzijde der deur, die met dat doel vervormd worden, verder de galerij van het hoofd, waar vreemdelingen zoovele hunner geesten medebrengen; aan de buitenzijde van het gebouw ziet men dergelijke toevoegsels op den vorst en aan de uiteinden van den nok (figuur 3).

Mogen wij ook al bij andere volken de natuurlijke vormen van voor te stellen wezens bij voorkeur uitgewerkt vinden, de Dajaks leggen er zich meer op toe, om hen een smaakvol uiterlijk te verleenen; vooral bij de versiering hunner huizen komt dit sterk uit. Een sprekend voorbeeld hiervan geven ons de reliefs op de lambriseering x van de galerij, op het titel- en eindvignet voorgesteld. Van deze is a uit twee honden, b uit drie saamgesteld, c geeft er een met naar achteren verdraaiden kop te zien, d daarentegen een nog eenigszins menschelijk masker, e dat van een dier, terwijl f weer uit een gestileerden hond bestaat. Voor meer hieromtrent moet ik verwijzen naar het hoofdstuk Kunst in het tweede deel van „Quer durch Borneo". Hetzelfde moet ik doen bij het behandelen van een ander soort, uit afweermiddelen ontstane versieringen, die nog meer algemeen als de zooeven vermelde worden toegepast.

PLAAT LXXX. INGANG EENER WONING, WELKE TRAP OP EEN BORDES STAAT. LINKS VAN DE TRAP PALMBLADEN ALS OMHULSELS VAN SCHEDELS.

Het zijn meer of minder gestileerde afbeeldingen van mannelijke en vrouwelijke genitalia, welke in het bijzonder voor de geslachtslooze booze geesten in hooge mate afschrikwekkend geacht worden. Veel worden zij aangetroffen op de loopplanken, aan trappen (pl. LXXX), aan de stijlen en dorpels der deuropeningen en meer dergelijke plaatsen. Aan de spantribben, kapbalken en verbindingsliggers der palen op galerij van Kwing Irang zijn overal versieringen aangebracht, uit deze genitaalmotieven ontstaan. Op de vorst van het dak op fig. 3 vindt men ze ook, terwijl haar einden hier met koppen van monsters zijn toegerust.

De uiteinden van de windveeren herinneren bij deze woning nog aan de runderhoornen, waaruit zij ontstonden.

De verlengstukken van de vorst van Kwing Irangs verblijf vertoonen aan eene zijde evenzoo zulk een kop, aan de andere een gedrocht in zijn geheel, beide naar Dajakschen aard tot ornamenten verwerkt.

Onder het afwerken der woning had de adat telkens weer het verrichten van andere godsdienstige ceremoniën geëischt, die in den grond op dezelfde overtuigingen berustten als die, welke bij het begin van den bouw beschreven werd, maar toch in de uitvoering verschilden. Zoo werd na het voltooien van de kapspant, toen de versieringen aan de nokeinden zouden worden aangebracht, een groot varken geofferd, dat door de deelnemers bij het daarop volgend offermaal werd genuttigd.

Een zeer algemeene deelname werd er voor de plechtigheid bij het aanbrengen der ijzerhouten dakbedekking betoond. Overeenkomstig den indruk van duurzaamheid en kostbaarheid dien dakplankjes van dit hout maakten, was een bijzonder groot offer noodig; voor tengkawang hout, dat zooveel zachter en gemakkelijker te verkrijgen is, zou men geen offer gebracht hebben.

Nu waren alle voorname leden van den stam met een zeer groot aantal anderen, oud en jong, saamgestroomd; zooveel mogelijk dienden namelijk allen het te offeren zeer vette varken en de twee kippen aan te raken, opdat de geesten aan den reuk zouden kunnen weten, wie deze offers gebracht hadden. Dan behoefden deze deelnemers niet meer bang te zijn, dat hun ziel ontvlieden zou en zij dus ziek zouden worden, zoodra zij het huis onder dit indrukwekkende dak betraden. Een bijzonderheid was het, dat het hoofd zelf nu het offer aan de geesten bracht. Men had voor deze plechtigheid op eene groote, vierkante ruimte naast het huis een tent opgeslagen en met matten en planken overdekt; daaronder plaatste zich het hoofd in vol ornaat (een bijzonder fraaien lendedoek en dito hoofddoek) te midden zijner oudsten voor de te offeren dieren, die gebonden op den grond lagen. Eerst betastten zij allen het dikke varken en gaven toen aan alle overigen, die in een langerij achtereenvolgens dien plicht vervulden, gelegenheid daartoe.

Het hoofd plaatste daarop een der kippen op zijn hand, legde er nog een gordel van

FIG. 20. ONZE WONING IN EEN DORP DER KENJA-DAJAKS.

kostbare oude kralen overheen en vertelde toen den geesten, wie hun deze dieren wilden aanbieden en waarom zij dat deden. Na hem verrichtte de oude priester Bo Jok de ceremonie nogmaals, maar had daarvoor eerst zijn ziel duchtig versterkt door eerst in een oud kostbaar zwaard te bijten en daarna een stuk wit katoen op zijn hoofd te leggen. Na afloop hiervan werden varken en kippen geslacht en in kleine stukjes gehakt, om voor het nu volgend feestmaal, waarvoor het hoofd ook weer de kleefrijst leverde, met water tot een vleeschsoep gekookt te worden. Wij Europeanen mochten ook van deze offergave genieten en kregen een der kippen en een stuk varkensvleesch, wat ons bij het groote gebrek aan vleesch, waaronder wij leden, hoogst welkom was. De twee volgende dagen moest de bevolking zich van allen arbeid onthouden en niemand mocht onder het huis doorloopen, waarin men door een om de palen aangebrachte rotan verhinderd werd.

Toen het huis zoover afgewerkt was, dat het hoofd erin kon gaan wonen, liet hij de vlucht der waarzeggende vogels nagaan, om een gelukkigen dag te vinden, waarop hij het zou kunnen betrekken. De oude

gewoonten eischten, dat allen, die erin zouden verblijven, dus de leden van het hoofdengezin en diegenen zijner slaven, welke het huiswerk verrichtten, dan te gelijk in de nieuwe woning hun intrek namen.
Met Kwing Irang in eenvoudige kleedij aan het hoofd, gevolg door zijne vrouwen Bo Hiang en Anja en eenige priesters, liepen toen allen in eene lange rij met draagmanden, waarin hunne have, op den rug naar den voet der trap van het huis, bogen toen links af en deden een gang om het huis ten einde de zielen van alle deelnemers aan het gezicht van het statige verblijf te gewennen. Voor het te betreden had ieder van hen toch nog een zieleversterking noodig, waarom men voor den voet der trap een oud zwaard op een platten steen gelegd had; door hierop een oogenblik den voet te zetten, kregen zij den moed, het huis met gerustheid in te gaan.
In het eigenlijke woonvertrek aangekomen, was na het afzetten der draagmanden het eerste werk, om een haard te maken en wel den kleinen haard, die voor het gereedmaken van de maaltijden voor het gezin van het hoofd dienen moest. Er lagen daarvoor nog slechts een paar planken van hard hout, maar twee jonge mannen haalden dadelijk wat aarde op zij van het huis en legden deze erop. Ook hierbij verhaalde toen Bo Jok aan de geesten, wien deze haard toebehoorde en smeekte hun voor het huisgezin een lang leven en veel voorspoed af. Als een symbolische voorstelling van dit laatste plantte hij 2 × 8 haakjes van vruchtboomenhout in de aarde en twee boschjes Dracaenabladen erbij. Een niervormige steen werd er vervolgens opgelegd, die met een laag aarde bedekt moet worden. Men mag de aarde uit dezen haard niet verwijderen, er zoo noodig bij godsdienstfeesten wel wat bijvoegen.
Het eerste vuur moest op de oudtijds gebruikelijke wijze ontstoken worden: een man had voor dat doel een 4 d.M. lang stuk droog hout gereed gemaakt door er over de halve lengte een spleet in te snijden; hij trok dwars over deze spleet een in de helft gespleten rotan heen en weer tot door de wrijving vonken ontstonden, die op een zwam, dat er onder gelegd was, opgevangen werden. Dit vuur mag in de eerste dagen niet uitgaan en wanneer later de vrijen en slaven hunne eigene huizen betrekken, dan halen zij hun eerste vuur uit dezen haard.
Evenals bij zoo menige onderneming van gewicht was ook bij dezen huizenbouw de betrokken familie verplicht geweest, zich allerlei ontberingen op te leggen, zooals de adat dat eischte. Zij had o.a. beren, apen en ook sommige vischsoorten niet mogen eten. Om deze verbodsbepalingen na de voltooiïng te kunnen afleggen, moest het hoofd gaan koppesnellen, zooals dat bijv. ook bij het afleggen van den rouw geschiedt. Het is een gewichtige gebeurtenis voor den geheelen stam, omdat de vrijen, die ook zulk een tijd van godsdienstige ontberingen willen afleggen, het dan tevens doen. Tegenwoordig worden de daarbij noodige ceremo-

niën met een ouden schedel verricht en dat was ook nu het geval. De hoogstbelangwekkende plechtigheden duurden eenige dagen en zijn in Quer durch Borneo uitvoerig beschreven.

Als tegenhanger van dit grootsche bouwwerk der Kajan Dajaks aan den Boven Mahakam verdient een uiterst fraai en goed afgewerkt huis van 9 × 15 M., dat voor de leden mijner expeditie de met hen verwante Kenja Dajaks aan de Boven Boeloenganrivier gedurende ons verblijf onder hen vervaardigden, vermeld te worden. Reeds het uitwendige van dit op fig. 20 afgebeelde gebouw wijst erop, met hoeveel zorg en smaak deze ver buiten onmiddellijke aanraking met de buitenwereld levende bergstammen kunnen werken; van binnen zat het bovendien zoo goed en keurig in elkaar, dat het naar het gevoelen van mijn op dit gebied technisch ontwikkelden reisgenoot Demmeni door een Europeesch werkman moeilijk had kunnen verbeterd worden. Naar men mij vertelde zouden 600 man er 8 dagen aan gewerkt hebben, om het nog snel voor mijne komst gereed te kunnen krijgen.

Talrijke eigenaardigheden bij den huizenbouw moesten hier nog overmeld blijven, maar zeker zal men de overtuiging gekregen hebben, dat het huis en zijn bouw in deze minder ontwikkelde samenleving der Dajaks een geheel andere rol spelen als in onze eigene omgeving. Toch wijzen bij onzen huizenbouw de plechtigheden der eerste steenlegging, het planten van den Meiboom op de pas voltooide kapspant en het drinken van pannebier op dergelijke gebruiken onder onze voorouders. Eene geschiedkundige studie over zulke overblijfselen uit een lang vervlogen tijd is tot dusver nog niet ondernomen, maar zij zou zeker heel wat merkwaardigs over vroegere volksovertuigingen op dit gebied aan het licht kunnen brengen.

Prof. A. W. Nieuwenhuis.
Leiden, Dec. '07.

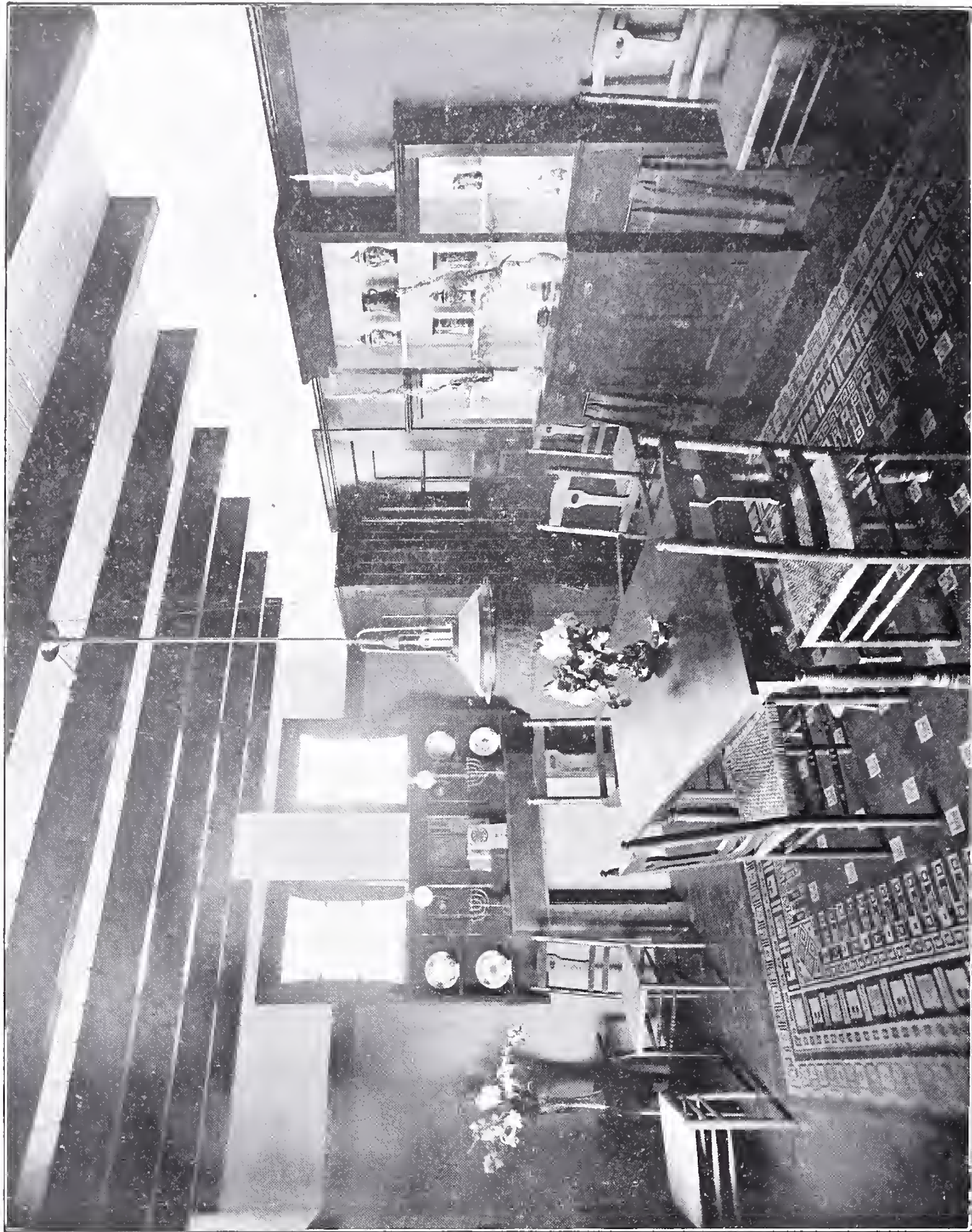
FIG. 1.
VILLA'S TE
NOORDWIJK
A/ZEE.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

De drie naast elkaar geplaatste villa's, op figuur 1 afgebeeld, zijn gelegen aan de strandboulevard te Noordwijk aan Zee. In onze plaatsruimte beperkt, kunnen wij in deze aflevering alleen de beide eerste villa's behandelen en zijn daarom genoodzaakt de laatste tot het volgende nummer te laten rusten.

Van de eerste villa is de plattegrond der beganengrond-verdieping in figuur 6 opgenomen; het beganengrond-plan van het tweede strandhuis, villa „Stoessell", is in figuur 7 gereproduceerd. De planindeeling geeft duidelijk te zien, dat de opzet van deze beide strandvilla's voornamelijk op een zomersch verblijf is gebaseerd; een bescheiden aantal vertrekken, doch van flinke afmeting en ruimschoots verlicht. Het eerste plan toont vier ingangen. Door de hoofdentrée, aan den rechter zijgevel, komt men in de hal, die in verbinding staat met studeerkamer, voorkamer en keuken. Van het terras aan den voorgevel, gaat men door de serre naar de woonkamer en van het terras aan den achtergevel, kan men direkt de studeerkamer bereiken, terwijl nog een dienstingang aan den linker zijgevel is aangebracht.

In het tweede plan ligt de hoofdingang aan den linkerzijgevel. Door een tocht-

PLAAT LXXVI. WOONKAMER
VILLA TE NOORDWIJK AAN ZEE.

FIG. 2. VILLA „STOESSELL" NOORDWIJK A/ZEE.

robe, die onmiddellijk met de woonvertrekken correspondeeren. De vier woonvertrekken, woonkamer met aangrenzend vertrekje, eetkamer en boudoir, vormen te zamen eene groote ruimte door lange schuifgordijnen in afzonderlijke vertrekken ingedeeld. Op den plattegrond geven de stippellijnen de gordijnen aan. Bij kleinere buitenhuizen, als de hier behandelde, voldoet een dergelijke bouw bijzonder. Ten eerste zouden bij de kleine oppervlakte van het geheele plan, de vertrekken te onbeduidend worden indien zij door muren of houten beschotwerk gescheiden waren en ten tweede past deze mindere afgeslotenheid der vertrekken zeer goed bij het meer ongedwongen buitenleven. Op deze wijze kon ook het tweede plan, dat niet zoo heel veel grooter is als het eerste, toch een grooter aantal vertrekken bevatten. Bij beide villa's wordt de verdieping door slaap- en logeerkamers ingenomen. De gevels van het eerste strandhuisje zijn geheel gepleisterd en gesilicaat, bij een dak van roode onverglaasde pannen. De gevels van de villa „Stoessell" daarentegen zijn tot de verdiepinghoogte van roode

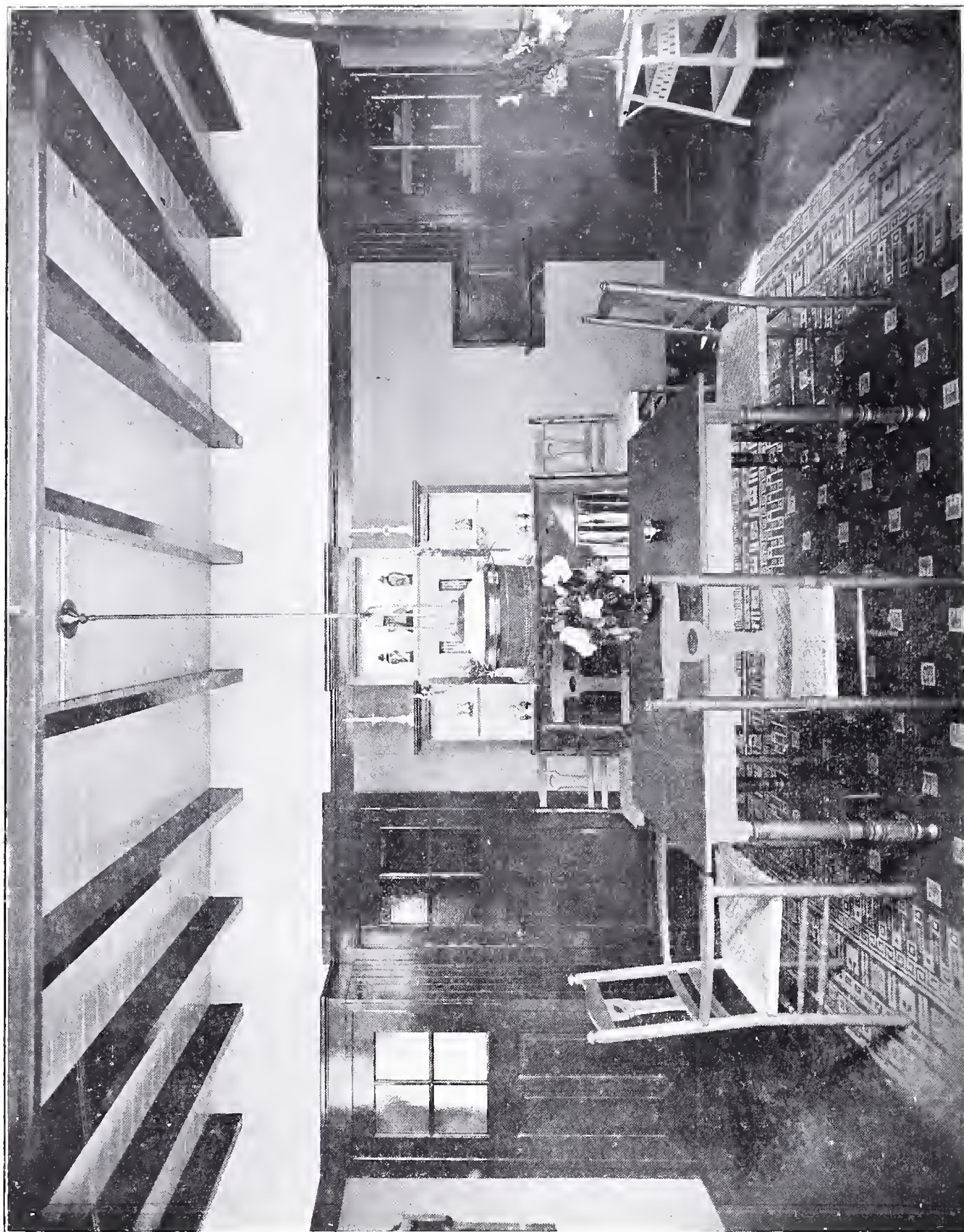
PLAAT LXXXII. WOONKAMER EN SERRE NOORDWIJK AAN ZEE.

FIG. 3.
VILLA's TE NOORDWIJK A/ZEE.

baksteen opgetrokken; daarboven is het metselwerk van witte verblendsteen. Het dak is eveneens met roode pannen gedekt. Bij de eerste villa zijn windveeren, gootoverstek en kozijnen geel met wit geschilderd; het randhout van de blinden is groen geschilderd met roode paneelen. Bij de villa „Stoessell" zijn ramen en deuren van teakhout getimmerd. Het lijstwerk van de dakgoten is geel met witte filets afgezet; het kozijnhout van de parterre is wit en dat van de verdieping groen geschilderd. Het randhout der luiken is groen bij gele paneelen.

De platen LXXXI, LXXXII en LXXXIII geven een kijkje in het interieur van de eerste villa. De wanden der woonkamer zijn ten hoogte der deuren geel gefrescoliet en door een houten lijst afgescheiden van het daarboven in gebroken witten toon geschilderde gedeelte. Ook het plafond is wit geschilderd met groene moerbalken. De betimmering, waarin het buffet en de schouwomtimmering is opgenomen, is groen geschilderd. De schoorsteenmantel is van gepolijst hardsteen. Op de geöliede grenen vloer ligt een loskarpet. De meubelen zijn van eikenhout

PLAAT LXXXIII. WOONKAMER
VILLA TE NOORDWIJK AAN ZEE.

FIG. 4.
BOUDOIR VILLA „STOESSELL" NOORDWIJK A/ZEE.

bewerkt; de zittingen der stoelen van riet gevlochten. De serre is geheel met rieten meubelen gearangeerd.
De groote ruimte, die in de villa „Stoessell" door de vier woonvertrekken gevormd wordt is afgebeeld op de platen LXXXIV, LXXXV en LXXXVI. De wanden zijn groen met wit geschilderd bij eene roode betimming. In het plafond zijn de moer- en kinderbalken in het gezicht gelaten. Een Amerikaansch grenen vloer met losse tapijten, en gedeeltelijk rieten en eikenhouten meubelen voltooien dit eenvoudige interieur.

De beide slaapvertrekken op figuur 5 zijn op de parterre achter de woonvertrekken gelegen. De betimmering, die ook de twee waschtafels vormt is crêmekleurig geschilderd, evenals het plafond en het breede fries van den wand, die geel van toon is.

PLAAT LXXXIV. WOONKAMER
VILLA „STOESSELL"NOORDWIJK AAN ZEE.

FIG. 5. SLAAPVERTREKKEN VILLA „STOESSEL" NOORDWIJK A/ZEE.

BERICHT.

De Redactie heeft het genoegen hare abonnés te kunnen mededeelen, dat in den nieuwen jaargang, behalve de bijdragen van de vaste medewerkers, de volgende zeer belangrijke artikelen zullen worden opgenomen:

Prof. Dr. Jhr. J. Six: Oud Tafellinnen.

A. J. A. Flament, archivaris: De oudste muurschildering in Nederland.

J. Jesse, architect: Leidsche hofjes.

Dr. W. O. Swaving, archivaris: Een Middelburgsch Renaissance-portaal.

Ds. J. Craandijk: Het kasteel Assumburg.

H. M. Werner: Het kasteel Zuilestein.

W. J. J. C. Bijleveld: Het kasteel Poelgeest.

Jhr. A. H. P. van Suchtelen van de Haere: Oude huizen te Urk.

G. J. Honig: Oude Zaansche huizen.

F. A. Hoefer: Het stadhuis te Hattem.

D. Bartstra, archivaris: Het stadhuis te Bolsward.

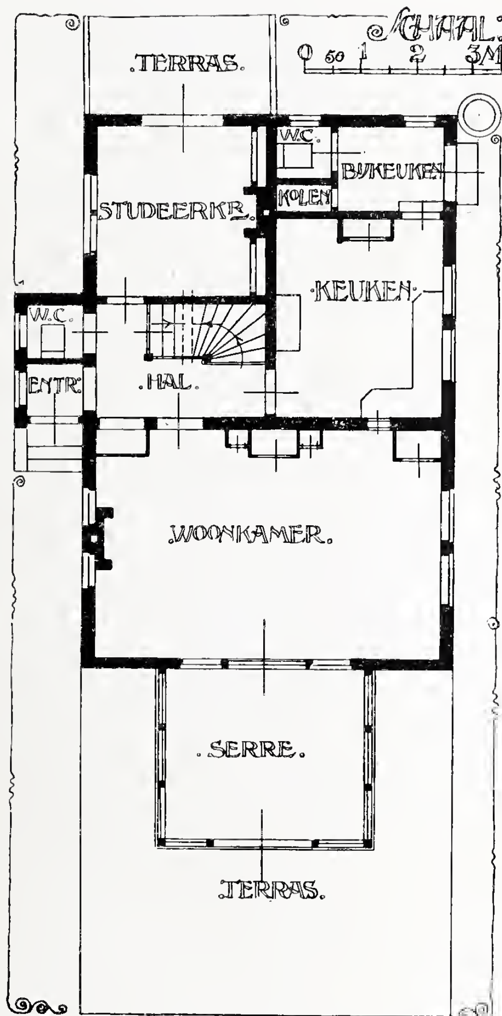
Ida C. E. Peelen: Mangelplanken.

Terwijl haar de medewerking is toegezegd door de heeren

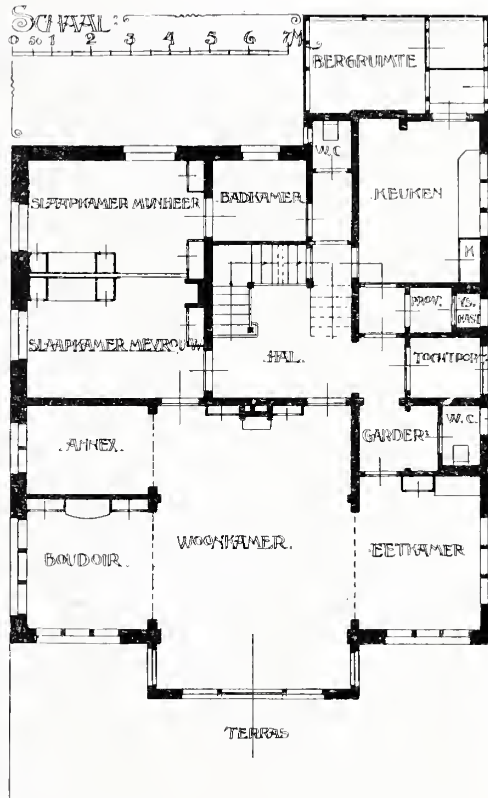
PLAAT LXXXV. WOON- EN EETKAMER
VILLA „STOESSELL" NOORDWIJK AAN ZEE.

FIG. 6.
PLAN BEG.
GROND VILLA
NOORDW. A/ZEE.

J. B. van Loenen, Lodewijk van Deyssel, Jan Toorop, J. A. Frederiks, J. C. Kerkmeyer en vele anderen.

FIG. 7.
PLAN BEG.
GROND VILLA
„STOESSELL"
NOORDW. A/ZEE

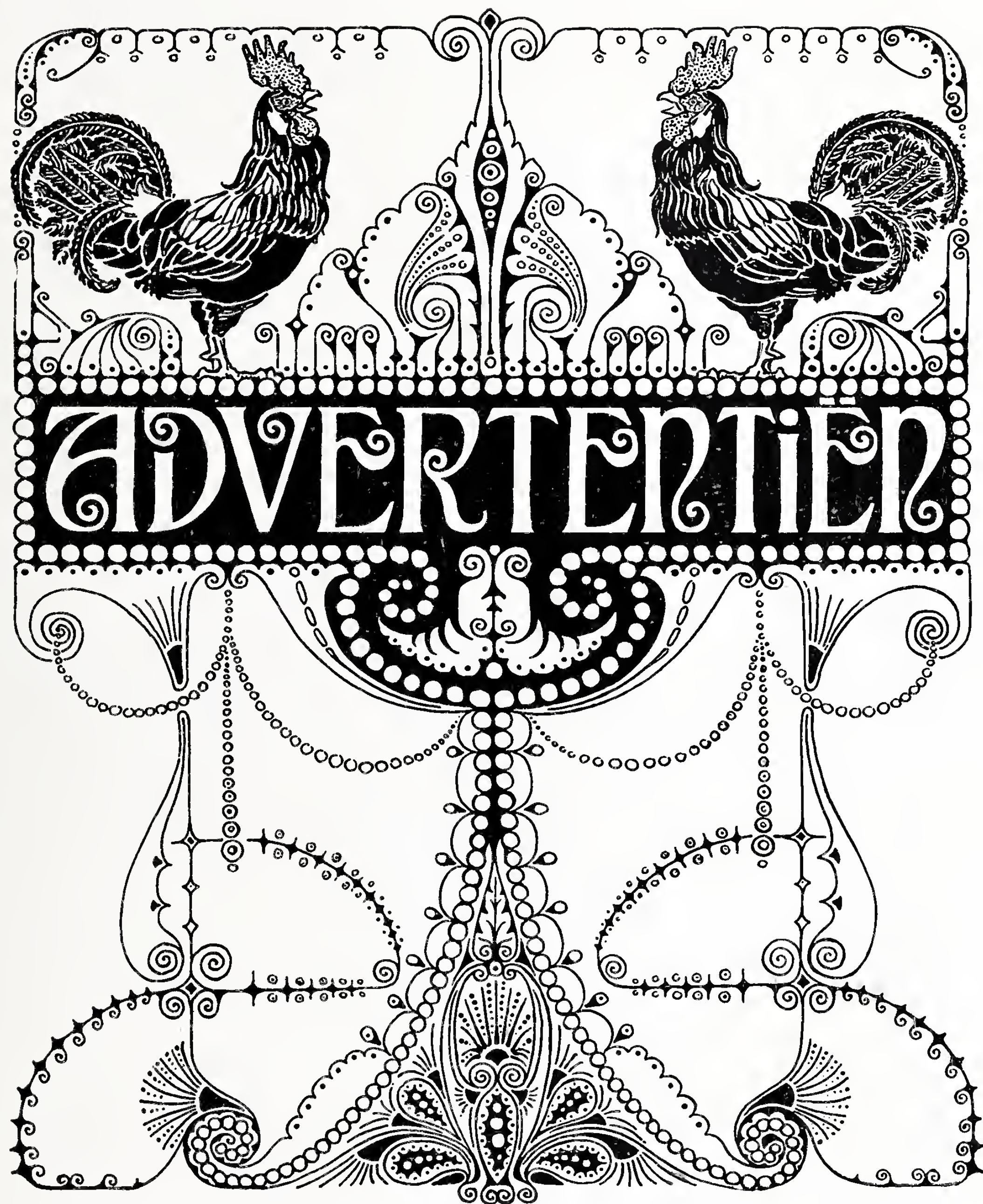

Tevens bericht zij dat van af Januari 1908 de prijs der losse afleveringen gesteld is op *f* 1.50.

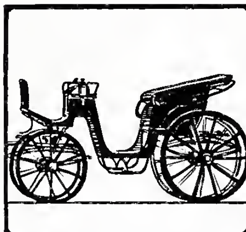

PLAAT LXXXVI. WOONKAMER EN BOUDOIR VILLA „STOESSELL" NOORDWIJK AAN ZEE.

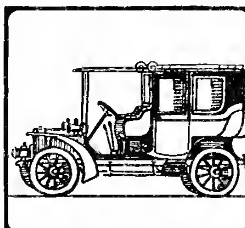

ADVERTENTIËN

DE WATERVERF
HYGIËNISCH & EENIG ALS
DECORATIEVERF : VOOR
PLAFOND & WANDSCHILDERING
JAREN LANG UITMUNTENDE RESULTATEN
UITSLUITEND VERKRYGBAAR BY:
G. M. BOKS & Co AMSTERDAM

RIJTUIG EN
AUTOMOBIE-
LENFABRIEK
MET GOUD BEKROOND
J. H. v. d. MEULEN L. Czn
AMSTERDAM
KERKSTRAAT 78-105 INTERC. TELEF. 5207
IN DE MAGAZIJNEN ZIJN VOORHANDEN EEN ZEER GROOTE SORTEERING NIEUWE EN GEBRUIKTE
1e KL. LUXE RIJTUIGEN
AL MIJNE CAOUTCHOUC-BANDEN ZIJN UITSLUITEND FABRIKAAT „TALBOT" LEVERING MET ÉÉN DAG
CARROSSERIE DE LUXE VOOR AUTOMOBIELEN
ABONNEMENT OP LE GUIDE DU CARROSSIER À PARIS

C. B. SCHNEIDER
BEHANGSELPAPIER & ZAALDECORATIE
LEIDSCHE STR. AMSTERDAM PRINSENGR.
STYLPAPIEREN IN ALLE GENRES ALS
• GOBELINS •
• VÉNETIENS •
CUIRS EN RELIEF
• ÉTOFFES •
• TAPISSERIES •
• VELOUTÉS •
• LINCRUSTA-
• -WALTON •
WINDOWPHANIE EN TRANSFEROPHANIE

"LIBERTY"
ARTISTIC FABRICS
FOR CURTAINS
FURNITURE AND
WALLCOVERING
IN BOTH ANTIQUE
AND MODERN STYLES
PATTERS ON REQUEST.
SOLE AGENTS FOR HOLLAND METZ & Co KALVERSTR. AMSTERDAM

KETTNER'S PIANOHANDEL

VLEUGELS · PIANO'S
ORGELS
„MIGNON" REPRODUCTIE PIANO
ANGELUS-MELODANT - ANGELUS-PIANO
GENERAAL-AGENTUREN: C. BECHSTEIN -
STEINWAY & SONS - ERARD
SPECIALITEIT: VLEUGELS EN PIANO'S IN
VREEMDE HOUTSOORT = MODELLEN NAAR
TEEKENINGEN VAN DEN ARCH: ED. CUYPERS

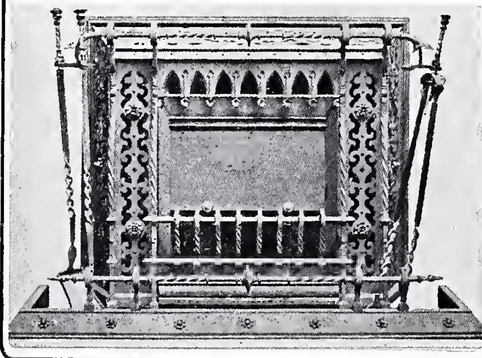
AMSTERDAM HEILIGENWEG 21-23-25

D. van Oordt en Co.
Pannen & Daksieraden
Oudshoorn. Holland.

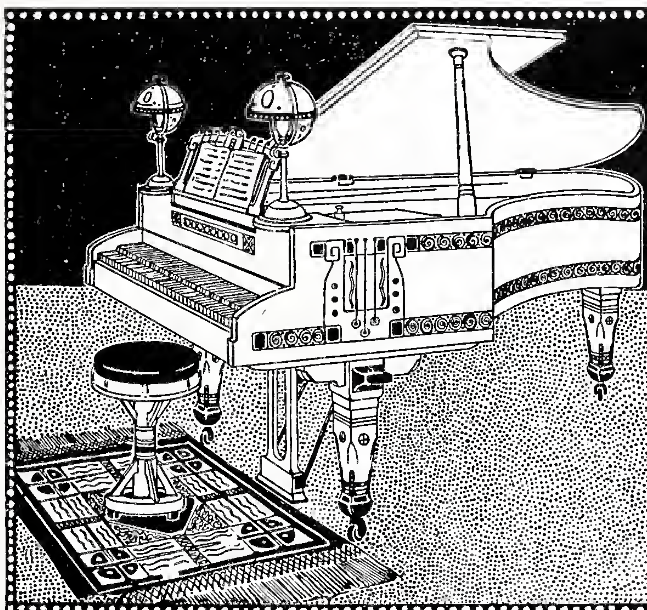

HOFLEVERANCIER
ELBERFELD • BERLYN • FRANKFURT a/M
GEVESTIGD SEDERT 1853
CENTRALE VERWARMING & VENTILATIE
VERTEGENWOORDIGER
JOH. A. VAN LAER
AMSTERDAM • SPUI • 23 • 27
PLANNEN EN BEGROOTINGEN GRATIS

L.G.F. VAN DOORNEWAARD
KERKSTRAAT 35-40
AMSTERDAM

FABRIEK VAN HAARDEN-KACHELS EN KUNSTSMEEDWERKEN
HOFLEVERANCIER

C.C. BENDER
VLEUGELPIANO'S
PIANO'S - ORGELS
DE METROSTYLE
PIANOLA
PIANO-PIANOLA
UITVOERING IN STYL NAAR IN TE DIENEN ONTWERPEN
AMSTERDAM
LEIDEN
ROTTERDAM

Th. VAN HEEMSTEDE OBELT
MEM. SAN. INST: LONDON

HOOFD-AGENT VOOR NEDERLAND EN KOLONIËN VAN DE FIRMA
SHANKS & Co. Ld TE BARRHEAD — SANITAIRE GOEDEREN.

AGENT VOOR NEDERLAND EN KOLONIËN DER
VERITYS, LONDON — ELECTRISCHE ARTIKELEN EN DER
SANITAS COMPANY Ld, LONDON — DESINFECTIE-MIDDELEN
AGENT VOOR NEDERLAND VAN
S. CLARK & Co., LONDON — CONDENSATIE GASKACHELS,
ZONDER AFVOER NAAR BUITEN

GROOTSTE SORTEERING VAN SANITAIRE GOEDEREN — LEVERING VAN COMPLETE BADINRICHTINGEN — CENTRALE VERWARMING — VENTILATIE — WARMWATER-VERZORGING DOOR MIDDEL VAN HET KEUKENFORNUIS, OF DOOR AFZONDERLIJKE STALEN KETELS.
CLOSETS — WASCHTAFELS — URINOIRS ENZ — ROESTVRIJE CLOSETRESERVOIRS, INWENDIG GLAS-ÉMAILLE.
WASCHTAFELS ENZ. VOOR OPERATIEKAMERS — DOUCHEBADEN — WASCHTAFELS EN CLOSETS VOOR FABRIEKEN.
FILTERS EN FILTER-INRICHTINGEN. — GEIJSERS, GEHEEL VAN ROODKOPER, INWENDIG ZWAAR VERTIND.
BADKUIPEN VAN PORCELEIN, GEËMAILL. IJZER OF ZINK.
KAMPIOEN VENTILATORS, ZONDER DRAAIBARE DEELEN, VOLGENS PROEFNEMINGEN VAN Dr. HELLYER TE LONDON, DE BESTE VAN ALLE BESTAANDE SYSTEMEN.
IJZEREN KOUD- EN WARMWATER-RESERVOIRS, GEGALVANISEERD NA DE AFWERKING
OP VERLANGEN WORDEN ALLE GOEDEREN GESTELD EN IN WERKING GEBRACHT DOOR BEKWAME GOED GESCHOOLDE MONTEURS.
EXPORT NAAR OOST- EN WEST-INDIË.

FILIAAL EN MONSTERLOKAAL
44 ROKIN AMSTERDAM

Th VAN HEEMSTEDE OBELT
SANITARY ENGINEER

HOOFDKANTOOR EN MAGAZYN
150.151. DE RUITERKADE. AMSTERDAM

OTTO

FABRIEKSMERK

„ORIGINEELE OTTO"

ZUIGGAS-, STADSGAS-PETRO-
LEUM-EN BENZINE MOTOREN
VERTROUWBARE DRUFKRACHT VOOR
ELECTRISCHE INSTALLATIES, POM-
PEN EN LIFTEN

AMSTERDAM
16 REGULIERSBREESTR

GASMOTOREN-FABRIK DEUTZ
FILIALE AMSTERDAM

„HOLLAND"
MAATSCHAPPIJ
TOT EXPLOITATIE VAN
ONROERENDE GOEDEREN
IN NEDERLAND

GEVESTIGD TE
AMSTERDAM
KERKSTRAAT 310
TELEFOONNUMMER 2808

BELAST ZICH MET DE ADMINI-
STRATIE VAN VASTE GOEDE-
REN, KOOP EN VERKOOP, BOUW
EN HERBOUW VAN HUIZEN

KROPFF & DRAYER
BEHANGERS.
OZ. ACHTERBURGWAL 225
AMSTERDAM

TAPYTEN,
LINOLEUMS EN
MEUBELSTOFFEN.

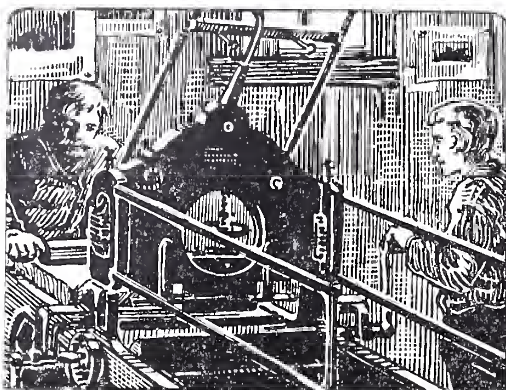
D.F. TERSTEEG
.TUINARCHITECT.
NAARDEN

PRINSENHOF
VAN JAN-SCHOUTEN
TE DELFT

ATELIERS VOOR
GLASSCHILDERKUNST
EN GEKLEURD
GLAS IN LOOD
OOK VOOR HET MEEST
EENVOUDIGE WERK

GOUDEN MEDAILLE PARIJS 1900 TURIJN 1902
ARNHEM 1903 LUIK 1905

STEENDRUKKERY
SENEFELDER

LOOIERSGRACHT 47
AMSTERDAM

GUNTERS & MEUSER
HOEK EGELANTIERSGRACHT 2
EN PRINSENGRACHT 108
AMSTERDAM

IN IJZER EN KOPERWAREN
GEREEDSCHAPPEN EN
BOUWARTIKELEN TOT
IN DE FIJNSTE SOORTEN
TELEFOON 149

FABRIEK
VAN
STOOMKETELS & WERKTUIGEN
VOORHEEN
H. & J. SUYVER
YZER EN METAALGIETERY
HOLLANDSCHE TUIN- & ZEEPAARD
AMSTERDAM
INTERCOMM·TELEFOON·NO 777·
BEKROOND·OP·VERSCHILLENDE
TENTOONSTELLINGEN

G·J·DE KONING & Z
LOOD-EN ZINKWERKERS
LEIDSCHESTRAAT ·69·
AMSTERDAM. TEL: 3688·
OPGERICHT Aº 1739

AANLEG VAN
GAS-EN WATERLEIDING
INRICHTEN v. BADKAMERS
GROOTE VOORRAAD VAN
SANITAIRE ARTIKELEN·
WELKE·ALLEN·IN·WERKING·ZYN·TE·
BEZICHTIGEN·

ROBBERT KALFF & CO

CENTRALE VERWARMING

AMSTERDAM. LEIDSCHEGR. 21 : DEN HAAG PRINSEGR. 170

N.V. HANDEL IN BOUWMATERIALEN

V/H J. A. SMITS & ZOON

RUYSCHSTRAAT 30 AMSTDAM

HOUTCEMENT · DAKLEER · CEMENTMASTIEK · ASBESTLEIEN

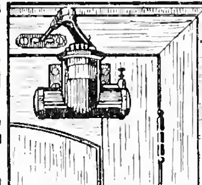
HILVERSUMSCHE YZERHANDEL

LEEUWENSTRAAT 74 BY DE GROEST

INT: TEL: No 554

UITGEBREID MAGAZYN VAN KOPER EN YZERWAREN : GEREEDSCHAPPEN :

DEUR-: VEEREN IN MYN MAGAZYN IN WERKING TE ZIEN

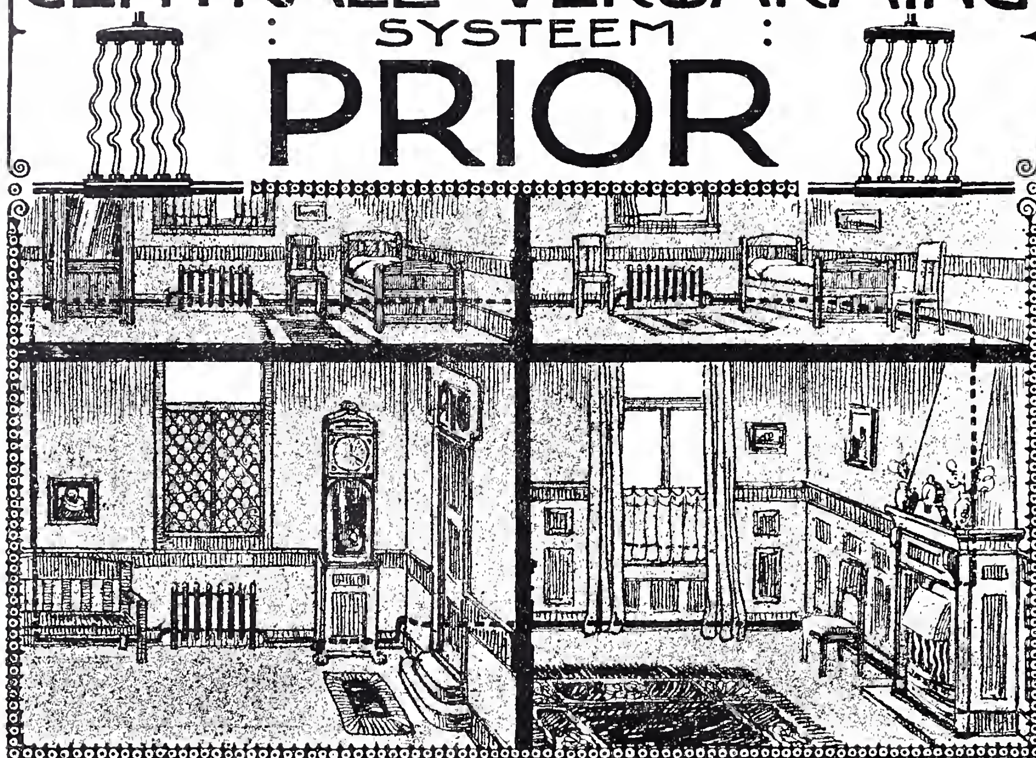

LUCHTDRUK-VEEREN VAN GEHEEL NIEUWE CONSTRUCTIE

MONSTERS EN PRYSCOURANTEN OP AANVRAGE FRANCO

J. W. VAN WETERING

TECHNISCH BUREAU
MOENS & BECK
BLOEMENDAAL TELEFOON INTERC: HAARLEM No 1457

80% VAN DE VERLOREN WARMTE VAN OPEN HAARDEN WORDT OPGEVANGEN DOOR EEN RADIATOR, DIE DE HEETWATERVERWARMING GEHEEL VERZORGT VOOR MATIG WARMTE EISCHENDE VERTREKKEN ALS: SLAAPKAMERS · HALLS · BADKAMERS · ENZ.

WED. J. T. HUNCK & Zn.
AMSTERDAM

CENTRAALVERWARMING
KACHELS EN HAARDEN
VOOR GAS EN KOLEN
FORNUIZEN MET
BOILERVERBINDING
TER VERSCHAFFING
VAN WARM WATER IN
HET GEHEELE HUIS

AMSTERDAMSCHE
ASPHALT-FABRIEK
„DE VESUVIUS"

TELEFOON. INTERCOMMUNAAL. No. 3208

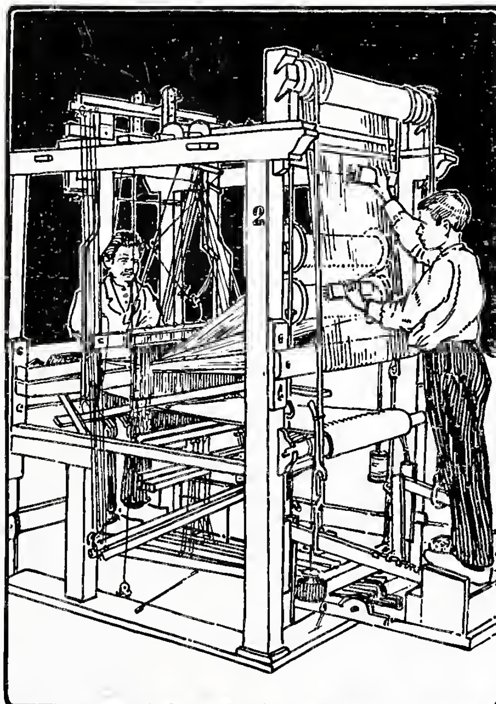

TELEGRAMADRES: „VESUVIUS" AMSTERD:

WETTIG GED: HANDELSMERK

V. D. BERG & VIËTOR
ALLE SOORTEN ASPHALTWERKEN

VRAAGT VOOR DE BEKLEEDING
UWER MEUBELS EN VOOR UWE
GORDIJNEN EN DRAPERIEN
STEEDS NAAR DE TRIJPEN VAN DE

HENGELOSCHE
TRIJPWEVERIJ
EDUARD. R. VERKADE & Co.
HENGELO. OVERIJSEL

DELFTSCH-AARDEWERK-FABRIEK

Delft

DE PORCELEINE FLES

VOORHEEN JOOST THOOFT & LABOUCHERE

DELFT

SECTIEL-TEGELWERK

WAND-TEGELS

NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPY VOOR MONIER WERKEN
DIRECTEUR : J·N·LANDRE
CEMENT=YZERWERKEN
VOLGENS SYSTEEM MONIER
EN AANVERWANTE STELSELS
BETONWERKEN VAN ALLERLEI AARD
AMSTERDAM
KANTOOR & FABRIEK
JAAGPAD B/D OMVAL
TELEFOON Nº 3028

J. SABEL & C°
HAARLEM
ATELIERS-VOOR-GLAS-IN-LOOD
GESCHILDERD-GEBRAND-GLAS
EN-VERDERE-GLASBEWERKINGEN
SPAARNE
S. ANTONIESTR.
INTERCOMM: TELEPH: Nº 52

·IJ·TEEKENS·
PIET HEIJNSPLEIN-ROTTERDAM
STOOMSMEDERIJ·CONSTRUCTIEWERKPLAATS
SPECIAAL INRICHTING voor
ONTWERPEN en UITVOEREN van
·KUNSTSMEEDWERKEN·

CENTRAL-HEIZUNGS-
WERKE A.G.
HANNOVER-HAINHOLZ

CENTRALE VERWARMING DOOR
MIDDEL VAN LAGEN DRUK STOOM
WARMWATER EN HEETE LUCHT.

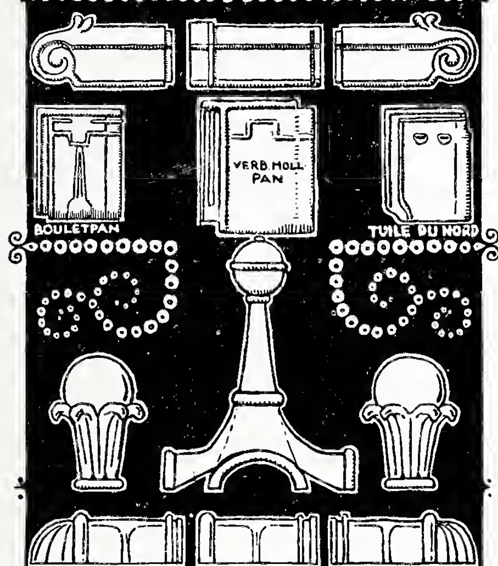
AANLEG VOOR WARM EN KOUD
WATER, VENTILATIE-, DROOG-
INRICHTING. ENZ.

VERTEGENWOORDIGER
A.C.M. van ETTEN. INGENIEUR.
GROENEBURGWAL 44 AMSTERDAM

PANNENFABRIEK HOOGENLANDE

Fa J.C. VAN DER SCHROEFF & ZOON

UTRECHT

FABRIKANTEN VAN DE MEEST MODERNE SOORTEN

KUNSTZANDSTEEN-FABRIEK "ARNOUD" HILLEGOM

KALKZANDSTEEN

(METSELSTEEN VOOR ALLE METSELWERK GESCHIKT)

WAALVORM EN RIJNVORM

PROFIELSTEEN EN BLOKWERK

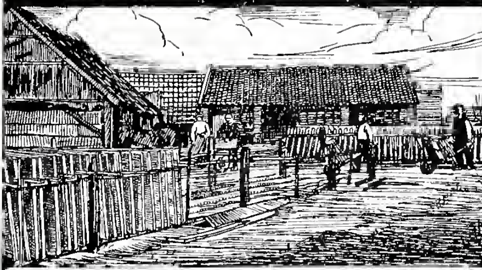
IN DIVERSE KLEUREN

PRODUKTIE 15 MILLIOEN STEENEN PER JAAR

GEBRS MYNLIEFF NYMEGEN

FABRIEK TE DRUTEN VAN WAALSTEEN

SEPARATIE & PLAFONDPLATEN

STEEDS GROOTEN VOORRAAD

IN DE MAGAZYNEN VAN

TH. ELBERS & ZOON

KANTOOR LINNAEUSSTR. 51. AMSTERDAM

TELEFOON 7863.

HET BINNENHUIS

SCHEVENINGSCHE VEER No 21
FILIAAL VEENESTRAAT DEN HAAG

COMPLETE WONINGINRICHTINGEN

DIRECTE IMPORTATIE VAN
·PERZISCHE-SMYRNA·
·EN ANTIEKE TAPYTEN·
VAN PERLSTEIN & ROEPER BOSCH
SINGEL 532
AMSTERDAM
VERKOOP AAN PARTICULIEREN ALLEEN
DOOR BEMIDDELING VAN
H·H·ARCHITECTEN EN TAPISSIERS.

JAC·P·R·GALESLOOT & Co
DAMRAK 93·AMSTERDAM

SPECIALITEIT·IN
GOEDGEVORMDE·VRUCHTBOOMEN

TH.W.POLET JR
STEENHOUWER
IN MARMEREN
SCHOORSTEENMANTELS
MODELLEN - TEEKENINGEN EN ALBUMS
TER INZAGE.
STEENHOUWERY - FABRIEK EN MAGAZYN
OPGERICHT 1887.
KANTOOR BORNEOSTRAAT 26
NABY HET STATION
MUIDERPOORT AMSTERDAM

BOVENLICHTSLUITINGEN
LUYKE & Co
PROVENIERSSTR: 72 ROTTERDAM
TELEFOON 4637. TELEGR: ADR: "BAKUIN"

Z·H·MACHINEFABRIEK
EN
CONSTRUCTIEWERKPLAATS
DIRECT: ANTON KRÖNER
DEN HAAG
BEEKLAAN 138-144
TELEFOON No 2938
KUNSTSMEEDWERKEN
OVERKAPPING
KWADRANTKOLOMMEN
RESERVOIRS
MACHINERIËN
MOTOREN · KETELS

H. & J. KOETS.
BEHANGERY EN STOFFEERDERY.
SPECIALITEIT IN
BEHANGSELPAPIEREN
IMITATIE GLAS IN LOOD
KORTE-
NIEUWENDYK 38 AMSTERDAM

ROGIER·SMAGGHE & Cie
ELECTROTECHNISCHE FABRIEK
BREDA
ELECTRISCHE
INSTALLATIES
VOOR LICHT & KRACHT
AANLEG VAN BLIKSEMAFLEIDERS
TELEFONEN EN
BRANDWEERTELEGRAFEN
·CONCURREERENDE PRYZEN·
·SPOEDIGE AFLEVERING·

MEN MOET HET IJZER SMEDEN ALS HET HEET IS
D. SPAAN & Zn.
ELANDSTRAAT 67-69
AMSTERDAM
KUNSTSMEEDWERKEN
INSCHUIFHEKKEN VOOR
PORTIEKEN ENZ
CIRCULATIE-FORNUIZEN

ENTHOVEN
Vlamingstraat
den Haag
BOUWARTIKELEN
MONSTERZALEN
ARTISTIEK KOPERWERK

REUSER & Co
BOGAERTSTR: 3
ROTTERDAM.
NIEUWSTE EN BESTE LUCHTGASAPPARAAT
ZONDER·REGULEERING
ZONDER·VOORWARMEN
ZONDER·TOEZICHT
GEEN·VERHOOGING·VAN
ASSURANTIE PREMIE
VOLDOET·AAN ALLE·EISCHEN
IS·ABSOLUUT·GEVAARLOOS
·EN·HET·VOORDEELIGST·IN·GEBRUIK·
ZOOWEL·VOOR VERLICHTING·ALS·VOOR·BEDRYFSKRACHT

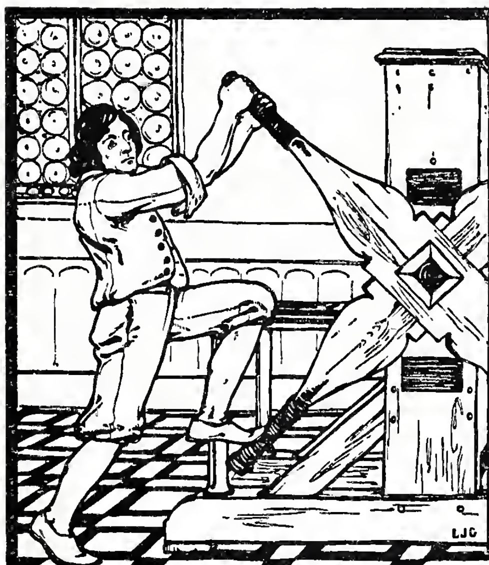
VERLICHTING
ELECTRICITEIT
BEWEEGKRACHT · VERWARMING

GROENEVELD
RUEMPOL & Co

TELEGR: ADRES „VELDRUM" AMSTERD:
N.Z. VOORBURGWAL 92 TEL: 4827
ELECTROTECHNISCH BUREAU

ONTWERPEN EN
UITVOERING VAN
ALLE WERKEN IN
GEWAPEND
BETON

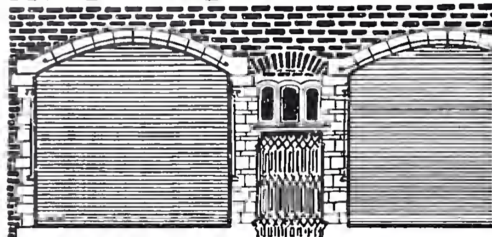
KONKL: ROTT:
CEMENTSTEENFABRIEK
VOORH: VAN WANING & Co
ROTTERDAM & ENSCHEDE

GAARLANDT
& TJABRING

ELECTRISCHE BOEK
EN KUNSTDRUKKERY
O.Z. VOORBURGWAL
226. AMSTERDAM
TELEPHOONNUMMER 4511
DRUKKERS VAN:
HET HUIS OUD EN NIEUW.
VRAGEN VAN DEN DAG
EN ANDERE TYDSCHRIFTEN

STOOM ROLLUIKEN-EN JALOEZIEËN FABRIEK
W.H.M.SCHOLTE
PRINSENGRACHT 516
AMSTERDAM. TELEF. No. 2882

MARKIEZEN, MECH. ROLZONNESCHERMEN SCHUIFHEKKEN. DAGLICHTREFLECTORS TOCHTSCHERMEN, STORES, SERREDEKKING GESCHILDERDE WINKELGORDIJNEN, RIETEN GORDIJNEN, GLASVENTILATORS, ENZ.

LICHTDRUKINRICHTING
P. RYNJA
REGULIERSGR: 134 AMSTERDAM

LEVERING NAAR ELKE NIEUWE VINDING TER REPRODUCTIE

TOEPASSING VAN ELECTRICITEIT EN DAGLICHT

MAGAZIJN VAN TEEKENMATERIALEN SPECIALITEIT VOOR LEVERING AAN: BUREAUX VOOR BOUW- EN WERKTUIGKUNDE

DE MEEST MOGELIJKE ZORG WORDT BESTEED AAN: SPOEDIGE AFLEVERING

PRIJSBEREKENING NAAR AFMETING VOLGENS TARIEF.

NEDERLANDSCHE OLIE-EN SMEERFABRIEK

MACHINE-OLIE	WAGENSMEER
CILINDER-OLIE	WAGON-OLIE
CONSISTENTVET	RYTUIG-OLIE
CENTRIFUGE-OLIE	LEDERSMEER
MOTOR-OLIE	HOEVEN SMEER
RYWIEL-OLIE	TRAAN.
NAAIM. OLIE	VASELINE
CARBOLINEUM	TALK.

J. J. BAKKER & Co
ROTTERDAM

VLOER- & WAND TEGELS

HOUT-: PARKETVLOEREN

ITALIAANSCHE · MARMER· MOZAIËK & ENGELSCHE CERAMIC · MOZAIËK

TEEKENINGEN · : · PLANNEN BEGROOTINGEN

J. J. SAND

226 SPUISTRAAT
AMSTERDAM

DOLOMENT-FABRIEKEN:

AMSTERDAM
BASEL
BUDAPEST
DANZIG
DEVANT-LES-PONTS
DRESDEN
DÜSSELDORF
FRANKFURT a M
KRISTIANIA
LONDEN
NEW-YORK
OBERTÜRKHEIM
PARIS
ST. PETERSBURG
PRAG
RIO DE JANEIRO
STRASSBURG i. E.
WIEN

DOLOMENT

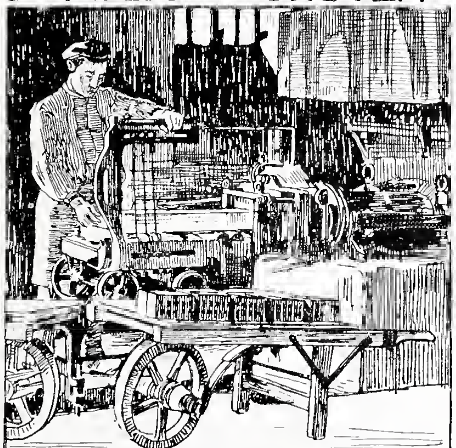
D.R.P. 162587 · D.R.P. 174258
PATENT DEUTSCHE STEINHOLZ WERKE BERLIN-CHARLOTTENBURG

DE ERKENDE BESTE
NAADLOOZE VLOERBEDEKKING
VOOR
KANTOREN, MAGAZYNEN
FABRIEKEN, SCHOLEN
ZIEKENHUIZEN ENZ.

MONSTERS, PRYZEN EN OPGAVE VAN UITGEVOERDE-WERKEN OP AANVRAGE VERKRYGBAAR

NEDERLANDSCHE DOLOMENTFABRIEK
SLOTERSTRAATWEG BY AMSTERDAM TEL: 4119

N.V. VER. CERAMIEK-STEEN- EN PANNENFABRIEKEN
VOORHEEN DERICKS & GELDENS
& L. & A. GELDENS = DRUTEN =

VERBLENDSTEENEN · PANNEN
& TEGELS VERGLAASD EN ONVERGLAASD

J. JANSEN & Co
AMSTERDAM
OUDEKERKSPLEIN · 9A

SPECIALITEIT · VOOR
GEETST GLAS
GLAS IN LOOD
GLAS IN KOPER

GLAS-
ASSURANTIE

SPIEGEL- & VENSTERGLAS

CLOISONNÉ-GLAS

P. DOLK & ZOON

ROTTERDAM

DORDRECHT.

H. REEKERS

NOORDWYK (Z-H)

SPECIALE INRICHTING
VOOR HET VERVAARDIGEN VAN

ACETYLEEN-
TOESTELLEN

GEWAARBORGD GEVAARLOOS

GRONDBORING
TOT VERKRYGING VAN
DRINK-, KOEL- EN
FABRIEKSWATER
MET OF ZONDER
ONTYZERINGSINRICHTING

DE HAAS
ROTTERDAM

BRANDKASTEN
KLUISDEUREN
PANTSERKELDERS
SAFES

The American Office Supply Co
Kerkstraat 215, Amsterdam.
Telefoon No. 3417.
Hoofdagenten voor Nederl. & Koloniën
Underwood Schrijfmachine.

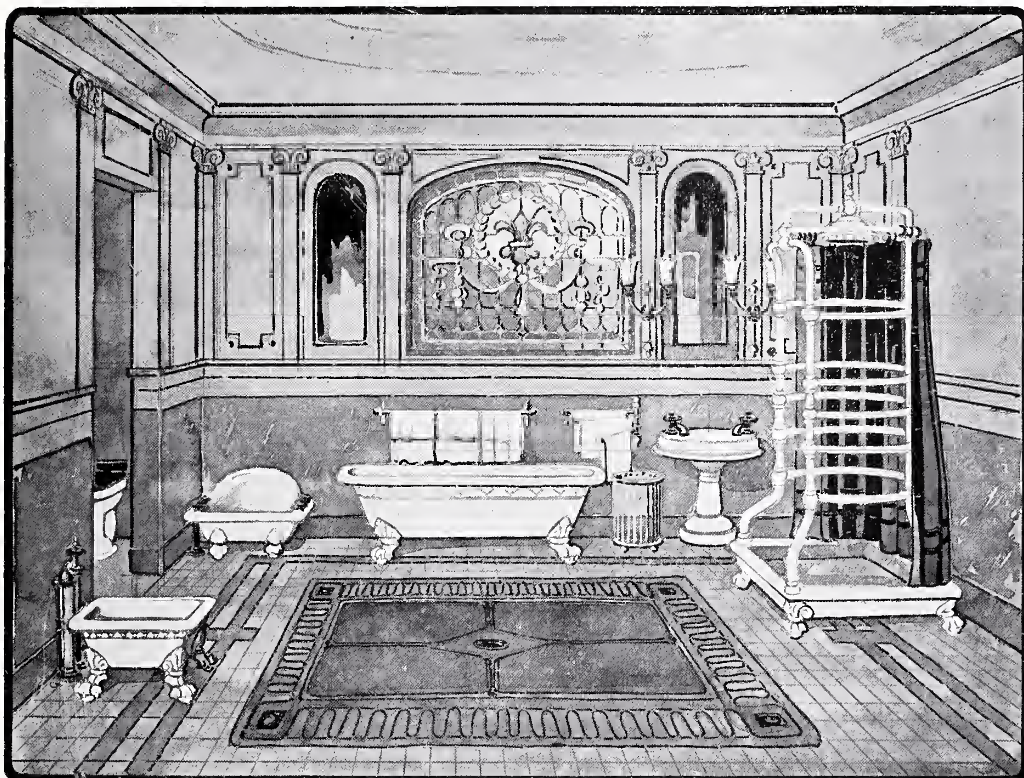

FILIAAL DEN HAAG:
GED. BURGWAL 13a. Telephoon No. 42.

VAN DEN BERG & CO

PRINSHENDRIK KADE 163.164 AMSTERDAM

GROOTSTE SORTEERING OP SANITAIR GEBIED

WASCHTAFELS VOOR AANSLUITING AAN DE WATERLEIDING IN VERSCHILLENDE GENRES ✿ „AMSTEL” CLOSETS ✿ PORCELEINEN EN GEËMAILL. IJZEREN BADKUIPEN ✿ WIT VERGLAASDE TWYFORDS „ADAMANT” VUURKLEIARTIKELEN ✿ HUISTELEFOONS IN DE NIEUWSTE TOEPASSINGEN ✿ ORNAMENTEN VOOR ELECTRISCH LICHT ✿ ALLE TOESTELLEN ZIJN DAGELIJKS VAN 'S MORGENS 10 UUR TOT 'S AVONDS 6 UUR OP ONZE MONSTERKAMERS IN NATURA EN IN WERKING TE BEZICHTIGEN. ✿

C.H. ECKHART'S MEUBELFABRIEK

NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP ROTTERDAM

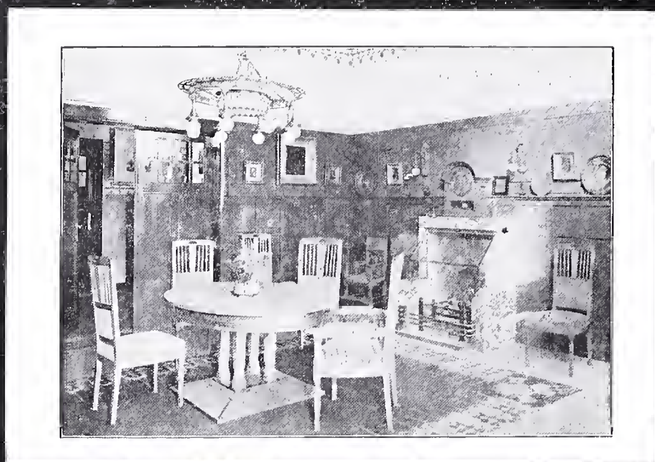
ONDER ARTISTIEKE LEIDING VAN HET ATELIER VOOR DECORATIEVE KUNST

HET HUIS

AMSTERDAM

COMPLETE WONINGINRICHTINGEN

KAMER EN SCHEEPSBETIMMERINGEN

BOUWKUNDIGE VERSIERINGEN IN CARTON PIERRE

VOOR ARCHITECTEN WORDEN GEHEELE MEUBILEERINGEN NAAR HUNNE EIGEN SCHAALTEEKENINGEN OP DE WARE GROOTTE GEDETAILLEERD EN UITGEVOERD

D. WEEGEWIJS

RAPENBURG 14
AMSTERDAM.

STEEN-
HOUWERIJ

STOOM-
ZAGERIJ

GRAF-
MONUMENTEN

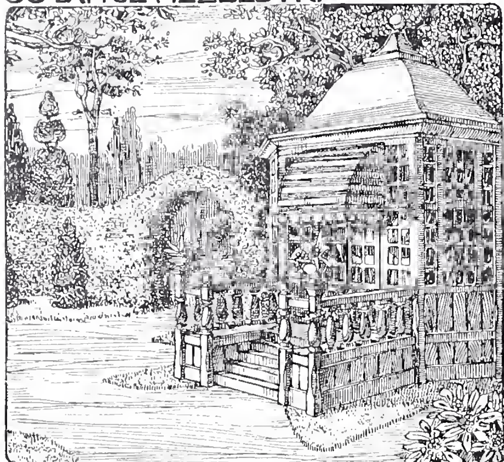
SCHOORSTEEN
MANTELS

MEUBEL-
BLADEN

HARDSTEEN
ZANDSTEEN
EN GRANIET

FABRIEK VAN
MARMERWERKEN

J.P.M.SOER PAYSAGISTE
33 LANGE HEZELSTR: NYMEGEN

AANLEG·EN·VERNIEUWING
VAN LUSTHOVEN.

THE MUTUAL
LIFE INSURANCE
COMPANY OF NEW-YORK.
OPGERICHT Ao. 1843.

CHARLES A. PEABODY *President.*

DE NIEUWE STANDAARD-POLISSEN ONZER MAATSCHAPPIJ BEVATTEN DE MEEST VRIJGEVIGE BEPALINGEN EN GEVEN DEN VERZEKERDEN NAAST GROOTE ZEKERHEID, EENE GOEDE GELDBELEGGING.

VRAAGT ONZE NIEUWE TARIEVEN

WAARBORGFONDS OP 31 DECEMBER 1906:
f 1.233.494.153.18.

TOTAAL INKOMEN IN 1906:
f 203.690.630.

VERDEELBAAR OVERSCHOT OP 31 DECEMBER 1906:
f 10 024.875.62.

ACTIEVE AGENTEN GEVRAAGD OP VOORDEELIGE VOORWAARDEN.

DIRECTIE VOOR NEDERLAND:
Spui hoek Kalverstraat Amsterdam.

LIPS & PETERS
DORDRECHT

VULHAARDEN

J. F. v. d. VAART
GR. HOUTSTR. 71. HAARLEM

SPECIALITEIT IN
HAARDEN-KACHELS-FORNUIZEN
HUISHOUDELYKE ARTIKELEN
AGENT: LIPS' BRANDKASTEN

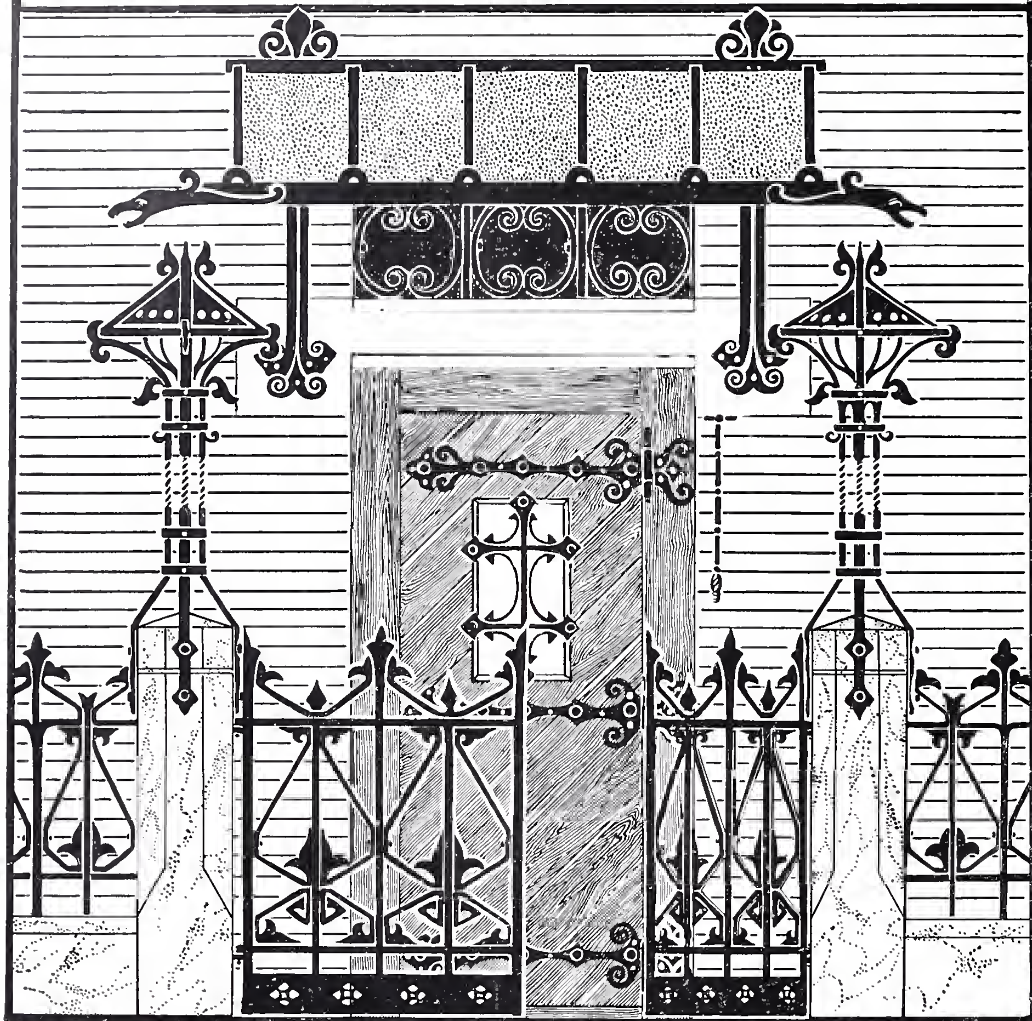
RAVESTEYN'S VUURHAARDEN
NAAR ENGELSCH SYSTEEM

GEBR. RAVESTEYN
UTRECHT

H·ZIMMERMANN
·UTRECHT·

NIEUWE KADE No 30

UTRECHTSCHE FABRIEK
VOOR
CENTRALE VERWARMING
VENTILATIE;
WASCH & DROOGINRICHTINGEN

C.J. VINCENT & Co: SCHIEDAM
FABRIEK VOOR KUNSTSMEEDWERK
EN IJZERCONSTRUCTIE
HEATING: AND: VENTILATION: ENGINEERS

NAAML: VENNOOTSCHAP
STEENFABRIEKEN
V/H J·W VAN DER ELST:

STEENFABRIEKEN · TE
HURWENEN EN ROSSUM BY ZALTBOMMEL
ECHTELD BY TIEL
SCHYNDEL BY 's BOSCH
JAARLYKSCHE · PRODUCTIE
ONGEVEER 24 MILLIOEN
SPECIALITEIT · IN · ROODE · EN PAARSCHKLEURIGE · GEVELSTEEN IN · WAAL · EN · RYNVORM · EN · ANDERE FORMATEN · GEZANDE · PROVIELSTEEN
FABRIEKSSCHOORSTEENEN

BLOEMISTERY
„LINNAEUS"
J. INGWERSEN. JR
MIDDENWEG 40
WATERGRAAFSMEER

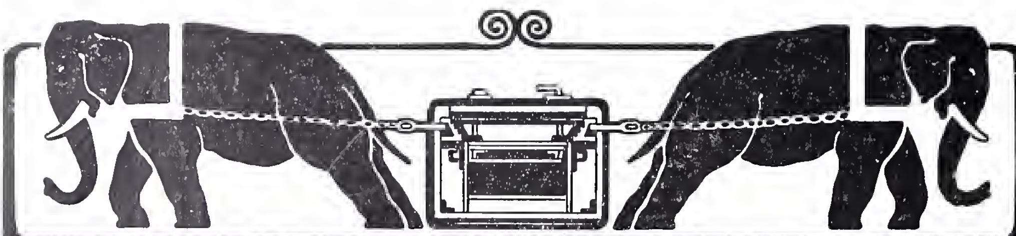
AANLEG EN ONDERHOUD VAN TUINEN
DECORATIE VAN BLOEMEN EN PLANTEN

HENRI HUINCK
& ALEX. IMHOFE
ROTTERDAM

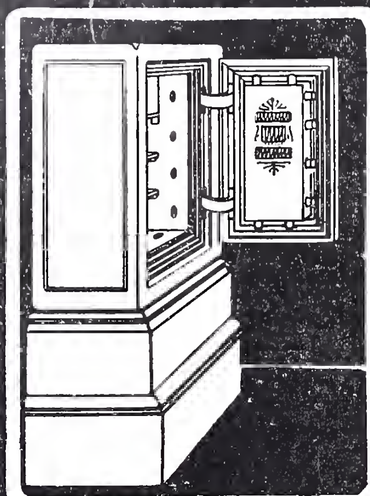
PUISPIEGELGLAS
VERZILVERD SPIEGELGLAS
MARMERGLAS · OPALINE
MAXIMUM DAGLICHTGLAS
DRAADGLAS · GLAS IN LOOD
DAK- EN VLOERGLAS
GLASSTEEN · GLASTEGELS
WAND- EN VLOERTEGELS
MOSAIEK- EN GRANITOVLOEREN
IRONBRICKS · TROTTOIRTEGELS
HOUTGRANIET
HOUTEN PARQUETS
GLASDAKROEDEN
„LIDIUM" PARKETVLOEREN
TORFIT · URINOIRS
„EOS" DEURSLUITER
ENZ. ENZ

TORFIT URINOIRS
REUKELOOS
ZONDER WATERSPOELING.

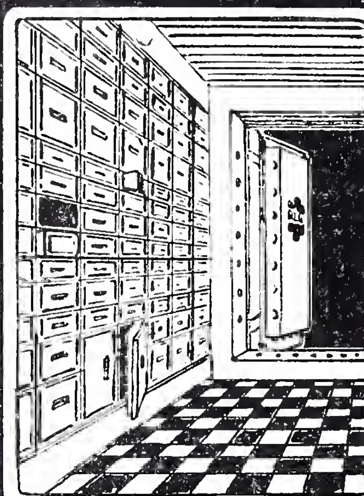
EOS.
DEUR SLUITER
EOS
A B
GLAS: DAKROEDEN

LIPS. DORDRECHT.

BRAND
KASTEN
KLUIS
BOUW
SAFE
DEPOSIT
VEILIG
-HEIDS
SLOTEN
VOOR
GEBOUWEN

RAMEN VAN PROFIEL
STAAL · EN · BRONS.
AHM
W. SCHLUSEN & Co
S'GRAVENHAGE

PLATEELBAKKERIJ
„DE DISTEL"
AMSTERDAM
MODERN
AARDEWERK
EN TEGELS

W.G.F. JANSEN.

ELECTRISCHE
GLASSLIJPERIJ &
VERZILVERING
„HOLLANDIA"

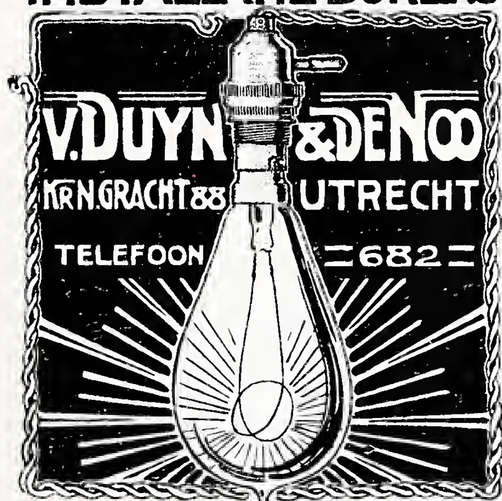

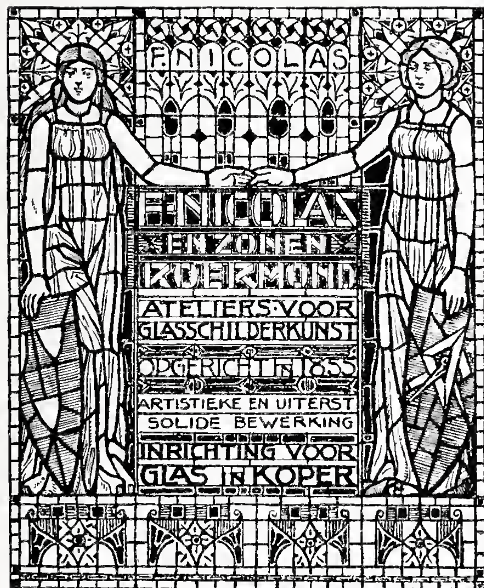
P. JANSSEN
DE WITTENKADE 59—61.
AMSTERDAM. TELEF 3273.

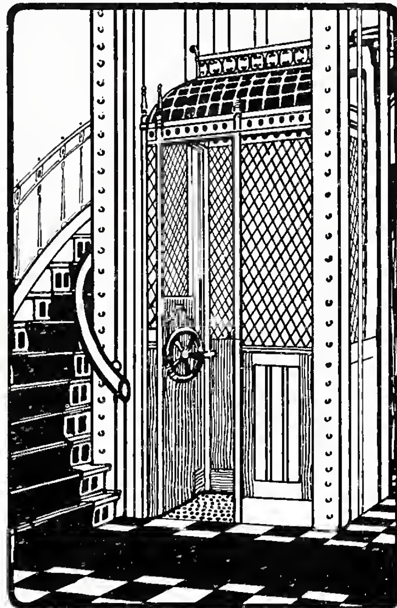
J·W·A DE WILD
FIRMA
J·KOCK & H. v DOORN
BOUWARTIKELEN
GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE·ARTIKELEN·ENZ
ROTTERDAM HAAGSCHE·VEER·37
TELEFOON: 2123

ELECTROTECHNISCH
INSTALLATIE-BUREAU

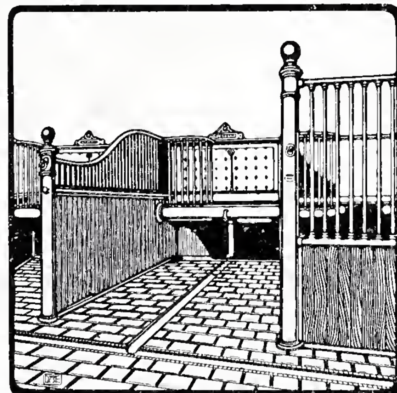

JAN HAMER & Co.
AMSTERDAM
VEILIGHEIDS=LIFTEN

LUCHTDRUK-WATER RESERVOIRS
SYSTEEM: CARRÉ

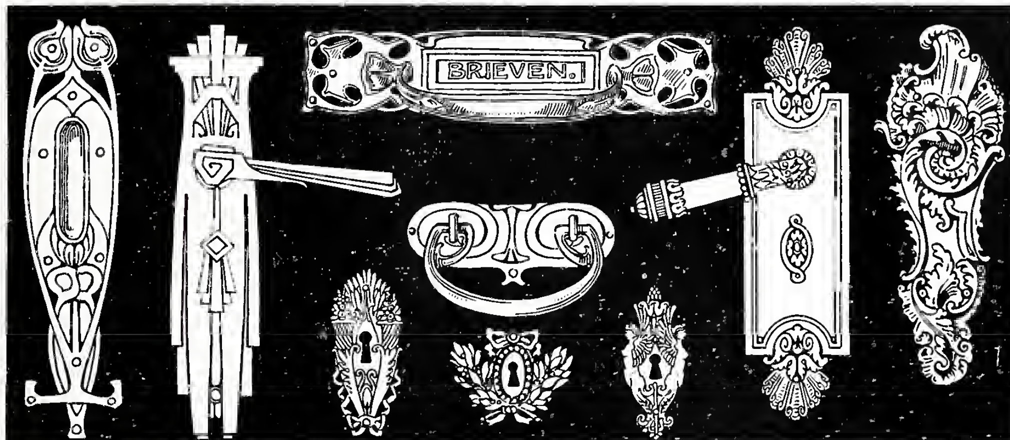

STALINRICHTINGEN

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPY
TOT HET MAKEN VAN WERKEN IN
GEWAPEND BETON
'S GRAVENHAGE CONRADKADE 62
DIRECTEUR: A.C.C.G. VAN HEMERT CIVIEL-INGENIEUR
ONTWERPT EN VOERT UIT ALLE WERKEN
IN GEWAPEND EN ONGEWAPEND BETON
VOORLOOPIGE ONTWERPEN EN BEGROOTINGEN GRATIS.

J.J. DE WAAL MALEFIJT & ZOON
OVERVEEN BIJ HAARLEM
WERKPLAATS TE HAARLEM BROUWERSVAART 46-49
TELEFOON 984 BORINGEN
DOOR ROTSGRONDEN TOT 300 METER EN DOOR LEEM- OF ZANDGRONDEN TOT ONBEPAALDE DIEPTEN
WATERLEIDINGEN VOOR BUITENPLAATSEN ONDER LUCHTDRUK.
FONTEINEN-WATERVALLEN ENZ: DIE GEEN WATER VERBRUIKEN.

J.M. DE VRIES GELDERSCHE KADE: 90-92. AMSTERDAM

KOPER- EN IJZERWAREN. MONSTERKAMER VAN FIJNE BOUW-ARTIKELEN. TELEGRAMADRES: DE VRIES-IJZERWAREN. TELEPHOON 606

J. L. MEESTER WZ.
GEWAPEND BETON
TEL: 6975
ROZENGRACHT No 114
AMSTERDAM

NAUTA EN HAAGEN
PRINSENGRACHT 780. AMSTERDAM. TELEFOON 5725.

CLICHÉS IN AUTOTYPIE EN ZINCOGRAFIE. GALVANO'S. VETDRUKKEN.
GOED WERK, GOEDKOOPE PRIJZEN, VLUGGE LEVERING.

J. ROTGANS

∴ ∴ ∴ Cliché-etsers van ∴ ∴ ∴
∴ HET HUIS, OUD EN NIEUW. ∴

G. HONING & ZOON
IN STEENKOLEN
AMSTERDAM
KANTOOR: SINGEL 19-21
TELEFOONNUMMER 1676
HAARLEM | BLOEMENDAAL
KANTOOR | KANTOOR
NIEUWE GRACHT 36 | SCHOOLLAAN A 386
TELEFOONNUMMER 230 | TELEFOONNUMMER 937

NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP
„FABRIEKEN VAN NAGEPERSTE- EN ANDERE STEENEN"
VOORHEEN
FR. VAN DE LOO JR
DIEREN
FABR: BINGERDEN BIJ DOESBURG A/D IJSEL
FABR: ERLECOM BIJ NIJMEGEN A/D WAAL

MY. STEENHANDEL
„TREKVLIET"
BOUWMATERIALEN
DEN HAAG
STEENFABRIEKEN: DEEST & WEURT A/D WAAL
KANTOOR & MAGAZYNEN: BEEKLAAN 293
KOKOSGIPS PLATEN
VOOR DROGE BRANDVRYE GELUIDWERENDE WANDEN
IRON-BRICKS
VOOR KOETSHUIZEN TERRASSEN & STALLEN

E·LÜCKERATH
TELEFOONN: 352
ANTHRACIET
: KOLEN :

ACHTERGRACHT B/H
FREDERIKSPLEIN
AMSTERDAM
BRECHCOKES VOOR
CENTRALE VERWARMING

AUG·LACHAPPELLE

MASSIEF
OPGELEGD

VOCHT-
WEREND

EERSTE·NEDERLANDSCHE·SPECIALE·STOOMFABRIEK
·VAN HOUTEN·PARKETVLOEREN·IN·ELKEN·AARD·

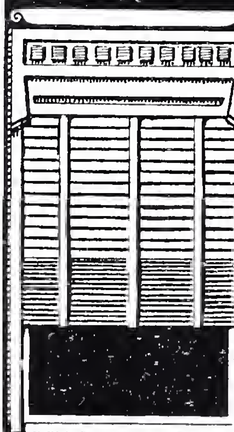
PARKETFABRIEK - BREDA

BOUWMATERIAALHANDEL
„STEENOORD"
TREKWEG 5 DEN HAAG TELEFOON 1131
FILIAAL WAGENSTRAAT 129a TELEFOON 933
ALLEENVERKOOP · VAN
WATERLEIDINGARTIKELEN
ZINKPUTTEN·EN·VETVANGERS
SCHUTZMARKE
SYSTEEM GEIGER

BRANDVRIJE COCOLITHPLATEN
ASBEST LEIËN MERK „ETERNIT" EN
SANITAIRE ARTIKELEN

VAN REEUWYK'S
JALOEZIEËNFABRIEK

ADRES
VOOR
JALOEZIEËN
ZONNESCHERMEN
MARKIEZEN
ROLLUIKEN
ROTTERDAM

EIGEN HAARD
IS
GOUD WAARD
FIRMA
JAN JAARSMA'S
HAARDEN
VOOR
ANTHRACIET
HOUT EN GAS
DEN HAAG
LONDEN PARIJS
BRUSSEL
OOST WEST
THUIS BEST

J. J. L. Thüring
AANNEMER
Haarlemmerweg AMSTERDAM
UITVOERING VAN ALLE WERKEN IN GEWAPEND BETON
WATERDICHTE KELDERS GEWAPEND BETON

DEVENTER FABRIEK VAN KACHELS EN YZERWERKEN VAN VAN ZWET.

HOOGTE TOT AAN DEN KNOP 95cM

VERWARMINGSVERMOGEN: 100M³

BRANDSTOFVERBRUIK GEMIDDELD 15 CENTS PER 24 UUR

KACHEL IN MODERNE STYL

MET VERKOPERDE VERSIERING ƒ 55.–

MET GEBRUNEERDE VERSIERING ƒ 50.–

MET ZWARTE VERSIERING ƒ 47.50

T. HILARIUS AMSTERDAM

GROOTE VOORRAAD DAKLEIEN EN ETERNIT (ASBEST)

FABRICEERT: YZEREN EN KOPEREN LEI- EN PANHAKEN ~ ASPHALT, LEI- EN ZINKSPYKERS

MAAKT: LEI-, MASTIEK- EN ASPHALTWERKEN

FABRIEK VAN KOPEREN EN ZINKEN RECLAMELETTERS EN UITHANGBORDEN

▪ VOLGENS ELKE TEEKENING ▪

BOOMKWEEKERYEN TE APELDOORN

FIRMA K. VAN NES & ZONEN

TUINARCHITECTEN

N.V. SCHEJA ZWIJNDRECHT

HOUTGRANIET-VLOEREN

V.D. SPEYKERMANDT

GE-BRAND-SCHIL-DERD-GLAS.

EEN-VOUDIG GLAS IN LOOD.

BOUVY. DORDT.

ATELIERS VOOR GLASSCHILDERKUNST EN GLAS IN LOOD

Onder St. Pieter

AFDEELING DER STICHTSCHE GLASV: MAATSCHAPPY. UTRECHT.

N.V. KONINKLYKE 'SGRAVENHAAGSCHE CEMENTSTEENFABRIEK

JE MAINTIENDRAI

HOFLEVERANCIERS

V/H M. ELFRING & ZOON

Mr. STUKADOORS & ORNAMENTISTEN

HANDEL IN BOUWMATERIALEN

SPECIALITEIT IN HOLLANDSCHE · FRANSCHE EN ENGELSCHE VLOER EN MUURTEGELS.

Z·O·BUITENSINGEL 194 195 INTERC. TEL. No. 102 DEN HAAG

J.K.C. SNELTJES

HAARLEM

KOPER- & BRONSGIETERY.

FABRIEK VAN MODERNE KOPERWERKEN

HOUTEN PARKETVLOEREN
PARQUETS HYDROFUGES
DE LA Sté ANONYME DES PARQUETERIES BRUXELLOISES
VOOR HOLLAND:
EMILE SANDERS
AMSTERDAM · BEURSSTRAAT 25

GEBREVETEERD SYSTEEM: S.G.D.G.
HOUT. ASPHALT. CEMENT.
A IN TEGELS VOORZIEN VAN BETON
20 m/m
25 m/m

HOUT ASPHALT BETON of PLAVUIZEN
B PARKETVLOEREN IN ASPHALT GEPLAATST.

C GESPYKERDE PARKETVLOEREN DIRECT OP DE BALKEN OF OP HOUTEN ONDERVLOER

ALLE VLOEREN WORDEN UITGEVOERD IN: EIKEN · MAHONIE · TEACK · JARRAH · PITCH-PINE · ETC.
VRAAGT ALBUM MET PRYZEN.

RATH & DOODEHEEFVER
MAGAZIJN VAN BEHANGSEL-PAPIEREN
PRINSENGRACHT 734-736
AMSTERDAM
TELEFOON 2827
FILIALEN TE
ROTTERDAM
DEN HAAG
ARNHEM
GRONINGEN

AMSTERDAMSCHE
FABRIEK VAN
CEMENT-
YZERWERKEN
(SYSTEEM MONIER)
GROOTE WITTEN-
BURGERSTR: 108
AMSTERDAM

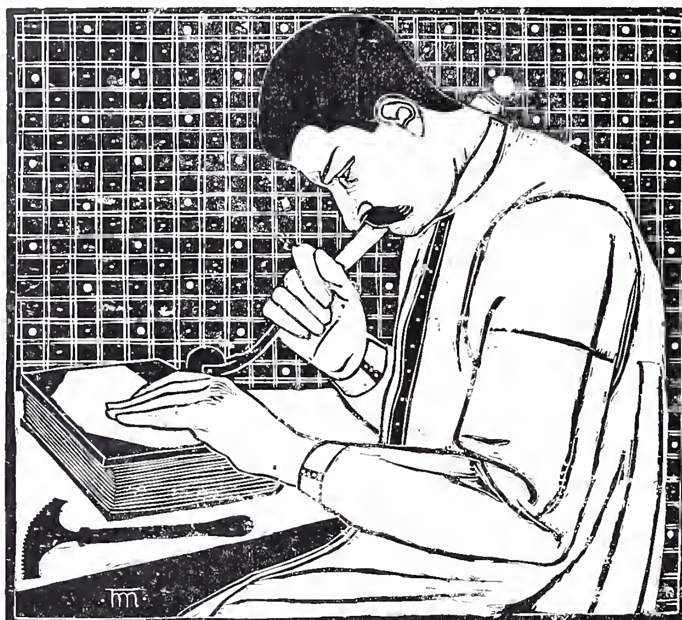
H.W. VAN BRAKEL & ZN.
'S GRAVENHAGE
PIETHEINSTRAAT 15
HOFLEVERANCIERS
STOOMKUNSTSMEDERY
BRANDKASTEN: HAARDEN
SANITAIRE INRICHTINGEN
ELECTROTECHNISCH BUREAU

ELIAS. P. VAN BOMMEL

BOEKBINDER

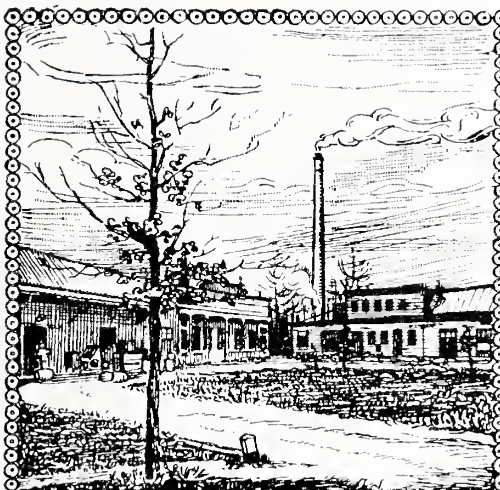
KERKSTRAAT. 53. AMSTERDAM

TEL. No.

7895.

ALBUMS·PORTEFEUILLES·STUDIEBANDEN·LUXEBANDEN IN DE RYKSTE UITVOERING
KANTKUSSENS·KOKERS VOOR OORKONDEN
ENGELSCHE PORTEFEUILLES OP. STELLING
ONTWERPEN VAN BANDVERSIERINGEN

VELUVINE-VERF

VERF DER TOEKOMST

GLANZEND OF MAT

GESCHIKT VOOR BINNEN EN BUITENWERK

MONSTERS, KLEURKAART ETC: BY:

„DE VELUWE.” NUNSPEET.

BEETZ 'REUKLOOZE OLIE-URINOIRS EN GEZONDHEIDS SPUWBAKJES

VERKRYGBAAR BY: „DE VELUWE” NUNSPEET::

ZWEEDSCHE VLOERBEDEKKING
ZONDER NADEN
VOLGENS "SYSTEEM SCHEJA"
VOOR
SCHEPEN · KANTOREN
SCHOLEN · TURNLOKALEN
KERKEN · MAGAZYNEN
ZIEKENHUIZEN · POLIKLINIEKEN
MACHINEKAMERS · KAZERNES
BADKAMERS · TRAPPEN
AANRECHTEN
WERKTAFELS · ENZ.
W.F.M. DE BUY WENNIGER
SPUISTRAAT 107
AMSTERDAM
BEKR. MET ZILV. MED. INT. BAKKERY TENT. 19..

ELECTRO-TECHNISCH
INSTALLATIE-BUREAU
CH. G. LANDRÉ
Bijkantoor te Tilburg.
SPUI 14-16
AMSTERDAM
INTERCOMM. TELEPH. No 999
ELECTRISCHE KRACHT- EN LICHT-INSTALLATIES VOOR GELIJK-WISSEL EN DRAAISTROOM · ZWAKSTROOMINSTALLATIES VOOR TELEPHONIE · TELEGRAPHIE · SCHELLEN EN BLIKSEMAFLEIDERS

ATELIER
VOOR
KERKELYKE KUNST.
HERMANN. BRÖCKER
KERK- EN DECORATIESCHILDER
SINT LUCAS
ASSENDELFTSTRAAT 38 · DEN HAAG

ATELIERS
VOOR GLAS-
VERSIERING
GLAS IN LOOD
BESCHILDERD.
GLAS IN LOOD
IN · MUFFLED.
KATHEDRAAL EN
ANTIEKGLAS
GEËTST GLAS
G·D·LABOTS
NIEUWE-HAVEN · 53
TEL: No 2799
ROTTERDAM

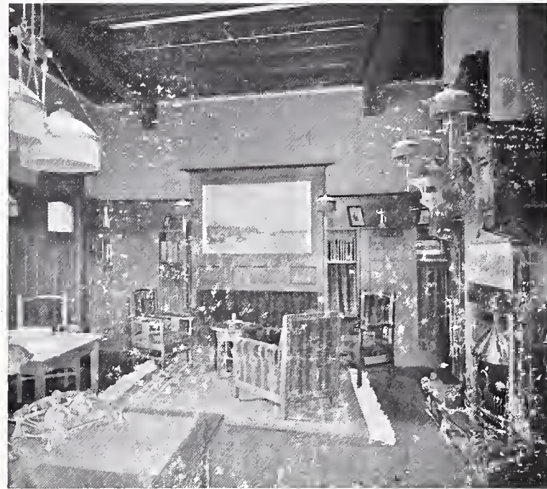
HET HUIS

MAAKT

DEUGDELIJK EN

SMAAKVOL

KOPERWERK

HET ATELIER VOOR DECORATIEVE KUNST

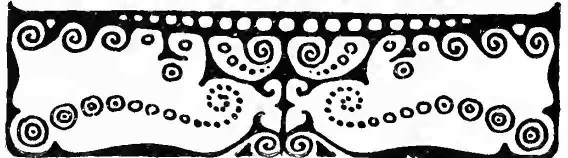
HET HUIS

LEVERT:

COMPLETE

WONING-

INRICHTINGEN

MYNSSEN & CO

INGENIEURS

KEIZERSGRAGHT
205 AMSTERDAM

ELECTRISCHE
VERLICHTING

ELECTRISCHE
MOTOREN

ELECTRISCHE
KOOKTOESTELLEN

ELECTRISCHE
VENTILATIE

LIFTS

SPECIALITEIT.
IN

SCHEEPS
VERLICHTINGEN

TELEGR: ADRES
MYNSEN COMPAGNIE
AMSTERDAM

TELEPH: 1685

SIEGWARTBALKEN

CONSTRUCTIE IN GEWAPEND BETON

HUYGEN & WESSEL: KLOOS & v. LIMBURGH
FABRIEK: STORMPOLDER. KRIMPEN A/D YSEL:
KANTOREN: AMSTERDAM PRINSENGRACHT 832·
ROTTERDAM SCHEEPMAKERSHAVEN 37·
" HARINGVLIET N·Z· 85·

OMKEER IN DE BOUWCONSTRUCTIE
SIEGWARTBALKEN
NIEUW SYSTEEM VAN VLOER & PLAFOND

GROOTE DRAAGKRACHT

GERESERVEERD

voor

G. W. Hendriks,

VOORST BIJ ZUTFEN.

IMPORT
VAN
OUD-JAPANSCHE
KUNSTVOORWERPEN

MODERNE & OUDE
SCHILDERIJEN

ALGEMEENE KUNSTHANDEL
D·KOMTER,
HEERENGRACHT 455
B/H KONINGSPLEIN
AMSTERDAM.

TOEGANG VRY

A.J. STOEL Lz.
HAARLEM.
GRONDBORINGEN
PIJPWELLEN.
ONTIJZERINGS-
INRICHTINGEN.
WATER-
RESERVOIRS.

ATELIER
HET HUIS

HEBT GIJ REEDS
CATALOGI
EN PRIJZEN
AANGEVRAAGD
VAN ONZE
RIETEN
MEUBELEN?

MARTIN & Co
AMSTERDAM

VOORNAAMST
ADRES VOOR
TEGELS

HOUTPARQUET
HOUTGRANIET
ITAL: EN ENG:
MOSAIK

BUREAUX EN
MONSTERKAMERS
ACHTEROOSTEINDE
2-4-6

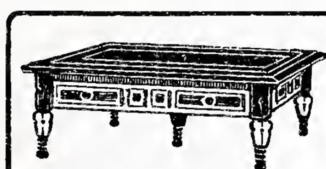
MARMEREN SCHOORSTEENMANTELS
G. & J. COOL AMSTERDAM ROTTERDAM UTRECHT

TEGELS
DE LINT & Co
HOFLEVERANCIERS
ROTTERDAM
VRAAG PRIJZEN
ENZ: ENZ:

DE LINT & Co
TEGEL-DEPÔT
VAN VILLEROY & BOCH
BOCH FRERES &
MINTON HOLLINS & Co

Correcte uitvoering
in NATUURSTEEN
naar teekeningen
G. W. Harmsen,
ACHTERWEG 9
Amst. Tel. 4302.

FIJNE WITTE en majolica Sachsische WANDTEGELS.
Silezische Gevelsteen in Waalvorm zijn de speciaal-
DAKLEIEN uit groef St. Georg artikelen van
Westlandsche Bouwmaterialenhandel G. E. A. Cuylits
Loosduinscheweg 323. Telefoon 1150. Den Haag.

WILHELMINA
BILJARDS
FABRIEK STADHOUDERSK^DE^ 5 AMST:

J.S. dt FETTER
VIJZELSTRAAT. 126
b/d PRINSENGRACHT
AMSTERDAM

VERGULDER
FABRIKANT VAN
SPIEGELS & LIJSTEN
IN ALLE STIJLEN
SPECIALITEIT IN ARTISTIEKE
ENCADREMENTEN
GROOTE · KEUZE · IN · GRAVURES · ETSEN · EN
· GEKLEURDE · GRAVURES ·
RESTAUREEREN VAN SCHILDERIJEN

GETTY RESEARCH INSTITUTE
3 3125 01481 3634